

Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon

*Készült
a Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kara
Jogtörténeti Tanszékén.*

*Tanszékvezető:
Ruszoly József
egyetemi tanár*

***Deák Ferenc
és a polgári átalakulás Magyarországon***

A 2003. november 4–5-én a szegedi városházán tartott konferencia
előadásai

Szerkesztette:
BALOGH Elemér és SARNYAI Csaba Máté

Pólay Elemér Alapítvány
Szeged, 2005

A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára

Sorozatszerkesztő:
Balogh Elemér
egyetemi tanár

©*Balogh Elemér, 2004*
©*Fazekas Csaba, 2004*
©*Homoki Nagy Mária, 2004*
©*Katus László, 2004*
©*Marjanucz László, 2004*
©*Palkovics Andrea, 2004*
©*Pap József, 2004*
©*Ruszoly József, 2004*
©*Sarnyai Csaba Máté, 2004*
©*Velkey Ferenc, 2004*

Felelős kiadó:
a Pólay Elemér Alapítvány kuratóriumának elnöke
Műszaki szerkesztés:
Sigillum 2000 Bt.
Nyomdai munkák:
„Norma” Nyomdász Kft. – Hódmezővásárhely
ISSN 1786-352X
ISBN 963 86674 0 0

TARTALOM

BALOGH Elemér	
Előszó	7
KATUS László	
Deák és a nemzetiségi kérdés	9
VELKEY Ferenc	
Széchenyi István és az 1846-os „Deák-lakoma”	19
FAZEKAS Csaba	
Deák Ferenc az 1841. évi egyházpolitikai vitában	85
PAP József	
Deák Ferenc az 1850-es években	167
SARNYAI Csaba Máté	
Egy meg nem valósult idea...	177
BALOGH Elemér	
A modern büntetőjog és a polgári átalakulás kapcsolata	187
HOMOKI-NAGY Mária	
Deák és a reformkor magánjogi törvénytervezetei	199
MARJANUCZ László	
Deák és a parlamentáris kormányzat kérdése 1848-ban.	209
PALKOVICS Andrea	
Deák Ferenc alakja a spanyol követi jelentésekben és a spanyol sajtóban az 1860-as években	217
RUSZOLY József	
Tisztelet, kegyelet, emlékezet	225
MIKSZÁTH Kálmán	
Deák Ferencről	243

ELŐSZÓ

Nagy tisztesség egy új tudományos sorozat elindításakor megszólalni, és nagy felelősség is. Okát és célját kell adni, miért s mi végre vállalja egy alapítvány a jogtudomány gondozását. Amikor a Szegedi Ügyvédi Kamara 1996-ban úgy döntött, hogy alapítványt hoz létre a jogi felsőoktatás és tudományos kutatás sokoldalú támogatására, már a névválasztással jelezni kívánta: a hazai jogi kultúra elválaszthatatlan az európaítól, ekként az egyetemestől. A romanista Pólay Elemér legendás alakja volt nemcsak a honi, hanem határainkon messze túl is a historikus megalapozottságú jogtudománynak. Az ő nevének használata mércét is jelent, mert csakis a tudomány nemzetközi színvonalán álló munkák jelenhetnek meg köteteinkben. A tudomány nemzetköziségét szolgálja, hogy nem csupán magyar, hanem idegen nyelven is közölhetők tanulmányok, referátumok, sőt egész kötetek is. Ez a helyzet különösen olyan konferenciakötetek esetén, ahol az előadók részben vagy egészben nem hazánkfiai, a tanácskozás nyelve pedig nem is magyar.

Az emberi tudás sajátja, hogy hasznát csak úgy látjuk, ha mentől több emberhez eljut. Az egyetemi katedrán elhangzottakat néhány százan hallják, számukra gyakran igazi, életre szóló élményt jelent, a leírt és ekként rögzült ismereteket azonban szinte bárki kézbe veheti. Modern időkben élünk: az elektronikus adathordozók korábban nem is sejtett lehetőségeket teremtettek meg, de főleg a társadalomtudományok területén ma sem vált okafogyottá a nyomtatott, egyszerűen és bárhol föllapozható könyv. A könyv becsületét szeretné ez a sorozat is fölpártolni azzal, hogy igényes formában helyet ad a szegedi műhelyekhez kötődő jogi tudományosság értékeinek és teljesítményeinek rögzítésére.

Elsősorban tehát a *jurisprudentia* Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara körül születő eredményeit kívánja az olvasók elé tárni A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára nevet viselő kiadványsorozat. A kuratórium által megfogalmazott cél az, hogy azokat a műveket, az olyan tudományos anyagokat segítsük publicitáshoz, melyek a kar nagy múltú *Acta Jur. et Pol. Szeged* c. sorozatába kevésbé lennének illeszthetők.

Sorozatindítónak nem is lehetne alkalmasabb témát választani, mint a „nemzet prókátorá” születésének 200. évfordulóján Szegeden szervezett konferencia gazdag anyagát. A több szegedi tudományos intézmény – a SZTE Vallástudományi Tanszéke, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke, Jogtörténeti Tanszéke, a JGYTF Történettudományi Tanszéke, a SZAB Filozófiai és Történettudományi Szakbizottsága és a Magyar Történelmi Társulat Szegedi Bizottsága – és a Város által fölkarolt rendezvényen elhangzott előadások (néhány kivétellel) szerkesztett, alkalmasint jelentősen kibővített változatait adjuk az érdeklődők kezébe. A konferencia előadásait végigélvező résztvevőként is mondhatom, hogy az eddig ismert Deák-képhez nagyon sok új vonást illesztettek az előadók, akik fáradságot és időt nem kímélve vetették papírra kutatásaik eredményét. Köszönöm munkájukat. A nyájas olvasónak pedig az olvasás máshoz nem hasonlítható örömét kívánom, őszinte tisztelettel:

Balogh Elemér

DEÁK ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

KATUS László

Az Októberi Diploma és a Ferenc Józsefnél tett audiencia után Deák Ferenc 1861. január 9-én kelt levelében ezeket írta sógorának: „meggyőződése, hogy Magyarország kétesebb helyzetben még nem volt, mint jelenleg. Még akkor is, ha minden oldalról legjobb szándékot teszünk fel, ha sem ott fenn absolutistikus czélok, sem itt alatt forradalmi túlfeszített remények nem léteznének is: „*négy fontos kérdésnek czélszerű megoldását majdnem a lehetlenséggel határosnak tartom.*” A birodalommal való kapcsolatot érintő kérdések: a pénzügy, a hadügy és a közös ügyek kezelési módja mellett ilyen „nehéz kérdés a nem magyar nemzetiségek, melyek teljesíthetetlen követelésekkel lépnek fel, horvát, rác, oláh, mindenik különálló politikai nemzetnek akar tekintetni, s oly igényekkel áll elő, miknek teljesítése az országot feldarabolná, Magyarországot megszüntetné s legfeljebb egy új szövetségi államot hozna létre, melyben a magyar faj az ország közepén természetes védhető határok nélkül csak töredéket képezne.”¹

A nemzetiségi kérdés miatti borulátása nem volt új keletű. Már 1842-ben is hasonló hangnemben írt erről sógorának, s reális veszélyként számolt a Habsburg Monarchia és vele a történeti Magyarország felbomlásával, s a megcsonkult Magyarországot körülvevő önálló szláv és román államok alakulásával. „Meg vagyok arról is győződve, hogy a monarchiát veszély, Magyarország önállását és nemzetiségét halál fenyegeti.”² Eötvös Józsefhez³ hasonlóan, ő is úgy látta, hogy a Monarchia felbomlása esetén Magyarország sorsa az lesz, ami a 20. században, Trianonban ténylegesen be is következett. Akkoriban láttak napvilágot Fényes Elek statisztikai publikációi, amelyekből a kortársak megdöbbenve látták, hogy a szerzőjük által végzett részletes adatgyűjtés szerint a magyar korona

1 *Deák Ferenc beszédei.* Összegejtötte KÓNYI Manó. 2. bőv. kiad. Budapest, 1903 (továbbiakban: KÓNYI). II. 529–530. p.

2 SÁNDOR Pál: *Deák politikai koncepciójához* (Ismeretlen levele 1842-ből.) Történelmi Szemle, 1979. 272–273. p.

3 „Oroszországnak szomszédsága egyrésről, másíkról saját helyzetünk s a szétfoszlási hajlam, mely külön nemzetiségeinkben rejlik, engem meggyőztek, hogy a monarchiának fennállása nem létünk feltétele ugyan, de olyvalami, mit nyugodt kifejlődésünk igényel.” Ha a Habsburg Birodalom „helyébe a nemzetiségek etnográfikus határai szerint több, név szerint független országok állítatnak fel, akkor Magyarország nemcsak területének nevezetes részét veszti el, hanem ezekért oly függetlenséget cserél, melynek mértéke s fennmaradása Oroszország kegyelmétől s érdekeitől függ.” (Eötvös levelei Széchenyi Istvánhoz, 1848. február 28-án, illetve 1859. április 7-én. EÖTVÖS József: *Levelek.* Magyar Helikon, 1976. 205. és 295. p.)

országaiában a magyarok arányszáma mindössze 37,4%. A szűkebb Magyarországon 44%, Erdélyben pedig 28% volt a magyar anyanyelvűek aránya. Ezek a számok „már magokban is elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának” – írta 1842 márciusában Wesselényinek.⁴ A liberális reformpolitikuskok zömével együtt ő is egyetlen kiutat látott ebből a helyzetből: a polgári átalakulást, a polgári jog-egyenlőség megvalósítását, az ország egész lakosságának részesítését a polgári és politikai jogokban, nemzetiségre, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül. „Ha van még eszköz, ami a veszélyt egykor elháríthatja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot.”⁵

A reformkor magyarosítási buzgalma idején, Deák a magyar nyelv terjesztése kérdésében a mérséklet híve volt, s e téren véleménye inkább Széchenyi nézeteihez állt közelebb, semmint Kossuthéhoz. Zala vármegye 1843. november 10-én tartott közgyűlésében szóba hozták, hogy a királyi városok tanácsulésain a képviselők maguk közt németül is beszélnek, s indítványozták, hogy utasítsassék Zala megye országgyűlési követe arra, hogy e sérelmet az országgyűlésen panaszolja el és sürgesse orvoslását. Többen azt indítványozták, hogy a városi polgárok a magyar nyelvet megtanulni tartozzanak, s az országgyűlés erre záros határidőt szabjon. Deák ezt nem helyeselte. „Nem látja helyén, – mondotta – hogy a ki magyarul nem tud, az a választási jogból kizárassék. Sok érdeket nem szabad sérteni, mert haladásunkat gátolja, s csak ingerültséget szül.” A magyar nyelv megtanulására záros határidőt szabni nem célszerű, „mert anyai nyelvünk megtanulása és művelése igen nehéz. Vegyük fel például megyénkben a muraközi járást. Itt a vármegye, itt a földesuraság fél század óta a legczélszerűbb eszközökkel kívánja maiglan a magyar nyelvet horvát lakosaink közt terjeszteni; magyar iskolamestereket rendel oktatókul; de kérdem a muraközi járás tisztviselőit, tudnak-e már ott magyarul?”⁶

Deák a nemzetközi politikában rejlő okokon, elsősorban az orosz expanziós törekvéseken kívül, a nemzetiségi kérdés miatt is úgy látta, hogy a történeti Magyarország integritása és alkotmányos önállása csak a Habsburg Birodalom, mégpedig az alkotmányos monarchiává átalakult, s polgári liberális politikai intézményrendszerrel rendelkező birodalom keretében őrizhető meg. Időnként azonban, pl. 1861-ben, számolt a Habsburg Monarchia felbomlásának lehetőségével is. Nikola Krstić, a szerb kormány megbízottja kéziratot naplójában beszámol a magyar vezető politikusokkal 1861-ben Pesten folytatott beszélgetéseiről. Június 8-án Deák ezt mondta neki: „Lehetséges, hogy a világban nagy változások és erős megrázkódtatások fognak történni, akkor Törökország és Ausztria fel fog bomlani. Ebben az esetben itt létrejöhet egy föderatív állam. Ez legális úton is lehetséges lesz, ha a nemzetek kifejlődnek, a magyarok azonban ebbe nem mehetnek bele addig, amíg ilyen események be nem következnek.” Augusztus 9-én Deák úgy nyilatkozott, hogy a feliratot elutasító július 21-i „császári leirat az első lépés lehet afelé, hogy Magyarország és vele együtt más országok föderatív állammá alakuljanak; mert a magyarok, mihelyt országuk megszűnik Magyarország lenni, inkább szövetkeznek más nem-

4 FERENCZI Zoltán: *Deák élete*. I. Budapest, 1904. 329. p.

5 SÁNDOR Pál i. m. 273. p.

6 KÖNYI, II. 54–55. p.

zetekkel új alapokon, hogy megőrizték a szabadságot, mintsem a bécsi abszolutizmus alatt akarjanak maradni.”⁷

Deák a következő években azért szorgalmazta a kiegyezést, a Monarchia alkotmányos, dualista állammá való átalakítását, mert ezt a magyarság jövője szempontjából kedvezőbb megoldásnak tartotta az említett föderációnál. 1867. március 28-án, a kiegyezési törvényjavaslat képviselőházi vitájában mondott nagy beszédében így nyilatkozott erről: „Azon aggódnak némelyek, hogy az osztrák birodalmat fölbomlás veszélye fenyegeti, és azért nem kívánják Magyarország sorsát hozzákötöni... Van-e, ki óhajtja Ausztria fölbomlását, nem tudom, de ha vannak ilyenek, azok azt bizonyosan nem a mi érdekünknek óhajtják. Félek, nagyon félek, hogy a fölbomlás által nem mi nyernénk, s a mi sorsunk jobbra nem változnék.” A Monarchia fölbomlása esetén, Deák Magyarországot nem tartja elég erősnek ahhoz, hogy teljesen független államként megállhasson, egyrészt a nemzetiségi kérdésben rejlő bomlasztó tendenciák, másrészt az orosz és német nagyhatalmi törekvések miatt. „Ha pedig más népekkel együtt szövetséges államot akarnánk akkor majd alakítani, nem volnának-e közös ügyeink, melyeket azokkal kellene intéznünk? Nem kellene-e azokat közösen kezelni? És nem volnánk-e kénytelenek a delegációk eszméjével akkor is megbarátkozni.”⁸

Érdekes, hogy Kossuth is hasonlóan ítélte meg Magyarország helyzetét és jövő kilátásait. A Habsburgoktól való megszabadulás és az önállóság kivívása esetén is bizonytalanul látta Magyarország jövőjét, „mert a nemzetiségi benső viszályok tökéletesen kiegyenlítve azon oknál fogva nem lennének, mivel ezen viszályok mérge nem concessiók tárgyát képezhető belviszonyokban, hanem azon szenvedelmeken fekszik, melyek a rokonfajú szomszéd tartományokból szitogattnak. A proponált confoederatio nélkül ezen agitációknak vége soha sem lesz, sőt azok Rumániának és Szerbiának rövid időn előre látható felszabadulásával csak erősödni fognak... Nyugotról a német aspirációk által szorítatva, keletről hazánk földének felosztására vágyandó szomszédok által környezve, benn pedig az e szomszédokkal fajrokon, s onnan folyvást bujtogatott nemzetiségek viszálykodásai által dülva, nem látom lehetőségét, hogy institúcióink kifejtésével függetlenségünket úgy consolidálhatnók, hogy az a legelső európai complicációkban vagy el ne süllyedjen, vagy legalább csorbát ne szenvedjen.”⁹

*

A nemzetiségi kérdésről Deák az 1860-as években nyilatkozott részletesebben. Ő nem írt erről a kérdésről könyvet, mint Eötvös József vagy Mocsáry Lajos, sőt olyan alapos publicisztikai írásai sincsenek e témáról, mint Kemény Zsigmondnak, vagy Lukács Móricnak, de nézetei nagymértékben befolyásolták a nemzetiségi kérdésben követett magyar politikát, s a nemzetiségi törvény létrejöttét. E kérdésben vallott álláspontjára jellemző 1867 márciusi felszólalása a képviselőházban, ahol vita alakult ki arról, hogy milyen

7 *Dnevnik Nikole Krstića*. Arhiv Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd. Br. 7198. A napló szóban forgó részeit közli VUČKOVIĆ, Vojislav J.: *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859–1874*. Beograd, 1965. 46, 52. p.

8 KÖNYI IV. 460–461. Hasonlóan vélekedett erről Pulszky Ferenc is, Kossuth Deákhhoz írt nyílt levelére adott válaszában (KÖNYI, V. 74–75. p.)

9 Kossuth levele gróf Károlyi Györgynéhez, 1862. június 20. (KÖNYI V. 68–69. p.)

nyelven lehet ott szólni.: „A nemzetiségi törekvések korunkban épp oly korszerűeknek látszanak – mondotta –, mint egykor a vallási viszályok voltak; de remélem Istentől, hogy valamint vagy elértük, vagy közel vagyunk azon időhöz, ahol az ember becsét nem a katekizmus szerint ítélik meg, úgy eljön azon idő is, midőn az ember becsét, értékét, alkalmas voltát nem a grammatika és a szótár szerint bírálják meg. Várjuk be ezen időt és addig is legyünk egymás iránt méltányosak és türelmesek: ingerültség nélkül sokkal könnyebben fogjuk megoldani azon kérdést, mely előttünk van, mint az ingerültségnek messze ragadó áradatával, mely célhoz nem, sőt attól inkább elvezet.”¹⁰

1861. évi első feliratában elismeri, hogy „nem-magyar nemzetiségű polgártársainknak nemzetiségök érdekében és Horvátországnak közjogi állása érdekében is követeléseik vagynak, miket ignorálnunk nem lehet, de nem is akarunk. El vagyunk határozva mindent elkövetni, hogy a félreértések elháríttassanak, s teszünk mit az ország szétdarabolása és önállóságunk feláldozása nélkül tehetünk, hogy a honnak minden nemzetiségű állampolgárai érdekében és érzelemben összeforjanak. Óhajtjuk törvényeink azon rendeleteit, mik e részben akadályul szolgálhatnak, közös érdekeink szerint méltányosság alapján módosítani; s hogy ezt eszközölhessük, múlhatatlanul szükséges az országgyűlésnek mielőbbi kiegészítése”, azaz Erdély és Horvátország képviselőinek meghívása. Hangsúlyozza, hogy Erdély uniója 1848-ban törvényes úton jött létre, ezért az egyesülést ténylegesen végre kell hajtani. „Hisszük, hogy Erdély nem-magyar nemzetiségű polgárai sem fogják kockáztatva látni az egyesülés által nemzeti érdekeiket, mert megnyugvást és teljes biztosítást fognak találni azokban, miket mi más nemzetiségű polgártársaink irányában határozni fogunk.”¹¹

Második feliratában részletesebben foglalkozik az erdélyi nemzetiségi viszonyokkal. Igaz, hogy 1848 előtt „a románokat külön nemzetnek nem tekintették, ... de az országgyűlésre és a követek választására vonatkozólag nemzetiség szerinti különbség nem létezett... A megyei követek választásánál a szász vagy román nemesek, kik pedig számosan valának, szintén úgy bírtak választási joggal, mint a magyarok. A székely és szász székelyekben, valamint a városokban is magyar, szász és román között a választási qualificatióra nézve különbség nem volt. A regalisták, kik törvény szerint a tekintélyesebb nemesekből voltak meghívandók és a főbb hivatalnokok nem egyedül magyarok voltak.” Ami pedig az uniót illeti, „nem tudjuk, miképpen veszélyeztethetné az egyesülés Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit. Hiszen ugyanazon törvény, mely az egyesülést megállapította, Erdélyben is felszabadította a népet, kimondotta az egyenjogúságot, a polgári s politikai jogokat a népnek minden osztályaira s nemzetiségére kiterjesztette, s az egyesülésnek legelső következése az volt, hogy azon különbség, mi jogok tekintetében egy részről a magyar, székely és szász nemzet, más részről a román nemzet között előbb fennállott, azonnal meg lőn szüntetve. Mi Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit szintűgy teljes mértékben fogjuk méltányolni, mint a magyarországiakét.”

Ami a szűkebb Magyarországot illeti, Deák alaptalannak nyilvánítja azt a vádat, hogy „az 1848-diki törvények Magyarország nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi jogait sértették.” E törvények megszüntették a jobbágyságot, „megállapították az egyenjogúságot, kiterjesztették minden osztályra a polgári s politikai jogokat, s a népnek millióit a

10 KÖNYI, IV. 369–370. p.

11 KÖNYI, III. 25–26. p.

hon szabad polgáraivá tették; és mindezen jótékony intézkedésekben egyenlően részesítettek minden nemzetiségeket.”¹²

Deák ígéretének megfelelően az országgyűlés által választott 27 tagú bizottság ki is dolgozta a nemzetiségi törvényjavaslatot, de ennek tárgyalására, az országgyűlés feloszlása miatt, nem kerülhetett sor.

A feliratokban Deák csak általános ígéreteket tehetett, hiszen a konkrét nemzetiségi jogok megállapítása az országgyűlés feladata volt. Bizonyos szórványos adatok arra utalnak, hogy ezek a konkrét kérdések is foglalkoztatták őt ezekben az években. Ristić szerb külügyminiszter elmondja emlékirataiban, hogy 1861 márciusában Garašanin kormányfő társaságában Pesten járt, s tárgyalt a magyar vezető politikusokkal, köztük Andrássyval és Eötvössel, akik lehetségesnek látták a megyéknek nemzetiségek szerinti kikerekítését, s ezzel Deák is egyetértett.¹³ 1861 nyarán Pesten járt Nikola Krstić, a szerb kormány megbízottja, s többször találkozott Deákkal. Naplója szerint „Deák belemegy, hogy a Bácskából és a Bánátból szerb megyék alakuljanak”, de a Vajdaság elnevezést ellenzi.¹⁴ A belgrádi olasz konzul, aki szintén kapcsolatot tartott magyar politikusokkal, azt jelentette 1863. február 12-én, hogy értesülései szerint Deák hajlandó lenne beleegyezni abba, hogy a szerbek részére azokból a járásokból, ahol többségben vannak, autonóm területet alakítsanak.¹⁵

Amennyiben ezeknek a jelentéseknek hihetünk, ebben a kérdésben ismét csaknem azonos volt Deák és Kossuth álláspontja. Kossuth már 1850-ben is belement abba, hogy a magyarországi szerbek korlátozott területi önkormányzatot kapjanak¹⁶, s ezt 1862-ben részletesebben is körülírta: „Mivel Magyarországon egyetlen egy vármegye sincs, melyet tisztán szerbek laktának, vagy a melyen csak túlnyomó többséggel is bírnának, annál fogva alig van megye, hol a többi lakosok sérelme nélkül a szerb nyelv politikai érvényességre számíthatna; annak részemről nem volnék ellene, hogy a bánáti határörvidék szerbek által lakott részeiből, s a Csajkás kerületből – ha szükség a szomszéd megyékből is –, némely szerbek által lakott részek hozzácsatolásával (ha mindjárt, úgy mint a Kis-Kunság, nem volnának is közvetlenül contiguusok) két új megye alkottassék, melyekben a szerb nyelv politikailag is érvényesíttessék, más fajok s nemzetiségek sérelme nélkül.”¹⁷ Azonban hozzát teszi, hogy ilyen engedményre csak végszükség esetén hajlandó, „ha máskint velők meg nem alkudhatunk, de a melyrei kényszerűséget bizon nagy nemzeti szerencsétlenségnek tekinteném. Irtózatosan meggyengülünk azon concessiók által – annyira, hogy semmi más nem vihetne reá, mint az, ha más alternatíva nincs, mint vagy így meggyengülve felszabadulni, vagy osztrák majorság maradni.”¹⁸

12 KÓNYI III. 184–192. p.

13 RISZTICS János: *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben*. 2. köt. 1860–1868. Nagybecskerek, 1892. 37–38. p.

14 Dnevnik Nikole Krstića, 8. Juni; VUČKOVIĆ i. m. 46. p.

15 Scovasso konzul jelentése szerint „alcuni distinti Ungheresi mi assicurarono che il Deák darebbe la sua adesione a tale progetto di autonomia.” Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma. Consolato in Belgrado, 225 (863). p.

16 HAJNAL István (szerk.): *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Bp., 1927. 677. p.

17 KÓNYI, V. 56. p.

18 Kossuth levele Irányi Dánielhez, London, 1859. április 26. (Közli KOLTAY-KASTNER Jenő (szerk.): *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859*. Szeged, 1949. 66–70. p.)

Egyébként Kossuth mindvégig határozottan elutasította Magyarország belső föderalizálását, etnikai-nyelvi alapon elhatárolt autonóm területekre való felosztását. Sógórához írt 1861. januári levelének tanúsága szerint ezt Deák is a történeti Magyarország megszűnésének tekintette volna. A két államférfi vérmérséklete és politikai stílusa közötti különbséget azonban jól érzékelteti, hogy ezt a közös meggyőződést milyen formában jutatták kifejezésre. Kossuth szenvedélyesen elutasítja a belső föderáció gondolatát, a „magyar nemzet bizonyos halálának”, „hongyilkosságnak” minősíti ezt, „még az Austriai átoknál is rettenetesebbnek”, s kijelenti, hogy ebbe ő sohasem fog belemenni.¹⁹ Deáktól idegen a szenvedélyes kossuthi retorika, ő 1866 végén, a kiegyezést előkészítő tárgyalások idején, az alkotmányjogász tárgyilagosságával fejt ki a parlamentben az ország föderalizálását javasló szerb képviselőnek, Svetozar Miletićnek, hogy a magyar alkotmány nem a föderáción alapul, ezért „addig, míg ezt az alkotmányt sürgetjük, míg annak visszaállítása első teendőnk: addig, azt hiszem, hogy foederatív alapról szó sem lehet”. De hozzáteszi: „Lehet, hogy lesznek oly idők, midőn mi itt, a nemzet képviselői tovább is készek leszünk menni, mint betűjéhez az eddigi törvényeknek ragaszkodni; mondom, az idő elkövetkezik;[...]”, de pillanatnyilag „alkotmányos állásunk és a ház helyzete tiltja, hogy most a rendszernek egy oly lényeges átalakulásáról tanácskozzunk, minő volna alkotmányunkat foederatív alapra átfektetni.” Hangsúlyozza, „hogy addig, míg alkotmányunk fenáll, addig, míg az úgy fentartatik, a mint fentartatni mi sürgetjük, addig Magyarországon politikai nemzetiség csak egy van, s ez a politikai nemzetiség éppen úgy magában foglalja a románokat, mint a magyarokat, éppen úgy a szerbeket, mint a tótokat.”²⁰

Midőn 1864. december végén Augusz Antal, Ferenc József megbízásából, felkereste Deákot Pesten, s a kiegyezési feltételekről tudakozódott, Deák kijelentette, hogy az első lépés Erdély és Horvátország meghívása az országgyűlésre. A nemzetiségi kérdésben az volt a véleménye, hogy a megyék és községek hivatalos nyelvét a többség szabhatja meg, a nemzetiségi egyházak, iskolák és kulturális intézmények fenntartásáról pedig az országos költségvetésben kell gondoskodni. Szükségesnek tartotta részletes törvényalkotását a nemzetiségi egyenjogúságról.²¹

1865 decemberében ismét összeült az országgyűlés, s a Deák által fogalmazott felirat megállapította, hogy „a mindinkább fejlődő nemzetiségi érzet figyelmet igényel s nem lehet azt a múlt időknek s régibb törvényeknek mértékével mérni. Nem fogjuk felejtani, hogy Magyarország nem magyar ajkú lakosai szintű Magyarország polgárai, s őszinte készséggel akarjuk mindazt, a mit e részben az ő érdekeik s a haza közérdeke megkíván, törvény által biztosítani. Mi ezen törvények alkotásában is az igazság és testvériség elveit követendjük.”²²

A képviselőház 1866. április 26-án egy 40 tagú bizottságot választott a nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására. A titkos szavazással választott bizottságban szerb, román,

19 HORVÁTH Zoltán: *Teleki László 1810–1861*. Budapest, 1964. I. 335. p. és KÖNYI, V. 56. p.

20 KÖNYI, IV. 133–134. p.

21 A Deák és Augusz közti tárgyalásokat (amelyekről az eredeti jelentéseket ld. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 3. „Deák Franz”) részletesen ismerteti HANÁK Péter: *Deák hűsvéti cikkének előzményei*. In Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben. Vál., sajtó alá rend. SOMOGYI Éva. Budapest, 2001. 125–129. p., 135–136. p., 140–141. p. Ld. még REDLICH, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*. II. Leipzig, 1926. 388–390. p.

22 KÖNYI, III. 394. p.

szlovák és szász képviselők is helyet kaptak. Egyes román képviselők azt kérték, hogy a bizottságban az egyes nemzetiségek számarányuknak megfelelően legyenek képviselve. A szerb Svetozar Miletić viszont azt látta volna jónak, ha minden nemzetiség egyenlő számban választhatott volna a maga soraiból bizottsági tagokat. Deák ezeket a javaslatokat azért nem tartotta kivihetőnek, mert – mint mondotta – „mi nem egyes nemzetiiségeket képviselünk itt, hanem az egész országot. Az alkotmány nem a külön nemzetiiségeket ruházza fel képviseleti joggal, hanem az ország polgárait, kik valamennyien azonegy hazának polgárai, ugyanazon egy politikai nemzetnek tagjai. Midőn tehát a nemzetiségi kérdések fölött tanácskozunk, a föladat nem az, hogy a nemzetiségek, mint egymással szemben álló ellenfelek, alkudozzanak egymással, hanem hogy mint képviselői az országnak a haza érdekében igyekezzenek intézkedni; s e részben valamennyiünknek kötelességünk van, valamennyiünknek ugyanazon tekinteteket kell szem előtt tartanunk: az igazság, méltányosság, testvériség s a haza közjavanak tekinteteit.”²³

Deák – némely szerb és román képviselő álláspontjával szemben – azon a véleményen volt, hogy előbb Magyarország és a birodalom viszonyát kell rendezni, azután kerülhet sor a nemzeti kisebbségek helyzetének szabályozására. Ennek megfelelően 1866–67-ben minden erőfeszítését a kiegyezés létrehozására összpontosította, s csak ezután, 1868-ban fordult figyelme a horvátkérdés és a magyarországi nemzetiségi kérdés felé. Hogy Deák szerepét a nemzetiségi törvény létrejöttében megérthessük, röviden át kell tekintenünk a törvényjavaslat sorsát.

A képviselőház által választott nemzetiségi bizottságnak Deák nem volt tagja, amiként az 1861. évi országgyűlésen választott nemzetiségi bizottságnak sem. A törvényjavaslat elkészítésében tehát nem vett részt. A bizottság egy szűkebb alválasztmányra bízta a javaslat kidolgozását, amely 1867. június 25-én közzétette az elkészített szöveget.

Az albizottság törvényjavaslata nemcsak a nemzetiségi sajtóban váltott ki tiltakozást, hanem a magyar politikai közvélemény, főleg a nemzetiségi vagy vegyes lakosságú megyék magyar vezetői körében is. A javaslatnak elsősorban a törvényhatóságok (megyék és szabad királyi városok) hivatalos nyelvére vonatkozó pontjai ellen tiltakoztak. A 10. §. szerint ugyanis „azt, hogy a jegyzőkönyv mily nyelven vezetessék, valamint azt is, hogy melyik legyen a törvényhatóság és a tisztviselők belső ügykezelési nyelve, a tárgy előzetes kijelölése mellett e célra egybehívott közgyűlés határozza el általános szavazattöbbséggel. A jegyzőkönyv a megállapított nyelven kívül más, t. i. mindazon nyelven is vezetendő, amelyen a közgyűlés tagjainak kisebbségben maradt egyik vagy másik, de legalább 1/5-nyi része netalán vezetetni kívánja.” A 13. §. pedig kimondotta, hogy „a törvényhatósági tisztviselők a hivataloskodásuk körébe eső községekkel, gyülekezetekkel, magántársulatokkal, intézetekkel és a magánosokkal való érintkezéseikben azok nyelvét kötelesek használni.”²⁴ A törvényhatósági gyűlések egymásután küldték tiltakozó felirataikat, hangoztatva, hogy aggasztja őket „az igen széles alapra fektetett nemzetiségi törvényjavaslat”, amely – véleményük szerint – „a megyéket kivetkőztetné magyar nemzeti jellegükből.” Elsősorban az ellen tiltakoztak, hogy a megyék jegyzőkönyvi és belső ügykezelési nyelvét a közgyűlés a többségi elv alapján választhatja meg, tehát az lehet nemmagyar is, s követelték, hogy valamennyi megye első hivatalos nyelvét a magyar legyen. „Oly törvény – írta Zemplén megye – amely e nagy politikai testületeket magyar

23 KÖNYI, III. 476. p. (Kiemelés tőlem, K. L.)

24 MIKÓ Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár, 1944. 151. p.

nemzeti jellegükből kivetköztetné, egy oly polyglott államot teremtené, mely lehetne ugyan egy ideig szabad, talán virágzó is, de magyar semmiesetre sem – későbbben pedig polyglott természeténél fogva szükségképpen felbomlanék.”²⁵

A javaslat átdolgozása a tiltakozások nyomán több mint egy évig elhúzódott. Időközben a bizottság is átalakult: kimaradtak belőle a miniszterek (pl. Eötvös József is) és azok, akik egyéb állami tisztséget vállaltak. Ezek helyére 1868 áprilisában új tagokat választottak. Az átalakult bizottság 1868. október végére készült el az új, módosított javaslattal. Az új javaslatban a 10. § így hangzott: „A törvényhatóságok jegyzőkönyvei az állam hivatalos nyelvén vitetnek; de vitethetnek egyszersmind több, t. i. mind azon a nyelven is, a melyet a törvényhatóság szavazatképes tagjainak legalább egy ötöde jegyzőkönyvi nyelvül óhajt.” A 11. §. kimondotta, hogy „a belső ügyvitel terén a törvényhatósági tisztviselők az állam hivatalos” nyelvét használják; de a mennyiben ez egyik vagy másik tisztviselőre nézve legyőzhetlen nehézséggel járna: az illető tisztviselők kivételesen törvényhatóságaik jegyzőkönyvi nyelveinek bármelyikét is használhatják.”²⁶

A nemzetiségi bizottság javaslatán még több helyen módosításokat hajtott végre a képviselőház központi bizottsága. Ezek közül a leglényegesebb az volt, hogy a 12. § szövegébe beszúrta, hogy a törvényhatósági tisztviselők a felekkel való érintkezésben „*a lehetőségig*” azok nyelvét használják.²⁷ Sem a nemzetiségi, sem a központi bizottság javaslata nem tartalmazta a magyar politikai nemzet elvét, s nem tett említést sem az országgyűlés, sem a kormány hivatalos nyelvéről.

Midőn a képviselőházban 1868. november 24-én kezdetét vette a központi bizottság javaslatának vitája, elsőként Deák szólalt fel, s új törvényjavaslatot terjesztett elő. Ez tartalmát illetően nagyrészt megegyezik a bizottság által előterjesztett javaslattal, „de nem egyez meg a szövegnek felosztására, a szerkezetnek logikai folyamára nézve.” Deák alaposan átalakítja az eredeti javaslat szerkezetét: a legfelső szintről, az országgyűléstől és a kormánytól indul el, s halad lefelé a törvényhatóságokon keresztül a községekig, aztán sorra veszi a bíróságokat, az egyházakat, az oktatási intézeteket, mindegyikben szabályozva az állampolgárok nyelvhasználati jogait. Kétségtelen, hogy Deák javaslata szerkezeti felépítésében logikusabb, szövegezésében egyértelműbb.²⁸

Szükségesnek tartotta Deák, hogy a törvény bevezetőjében – úgy, ahogy azt az 1861-es javaslat is tette – fejtse ki a magyar alkotmány alapelveinek megfelelő nemzetfogalmat. „Az én meggyőződéseim a fennforgó kérdésekben az, hogy Magyarországon egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja. A másik, amit tartok és hiszek: hogy ezen egyenjogúságot csak az országban dívó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, s erre nézve is csak annyiban lehet külön szabályok alá vonni, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat lehetősége, célszerűsége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszi.” Mivel ez a törvény hatályon kívül helyezi a korábbi nyelvtörvényeket, szükségesnek tartja a törvényben azt is kimondani, hogy Magyarország államnyelve a

25 Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnökség Levéltára. 1867 – Ib – 156/1761, 1830.

26 MŰKÖ, i. m. 159. p.

27 Uo. 160. p.

28 Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. VII. Pest, 1868. 11–15. és *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. Összegejt. és jegyz. ell. KEMÉNY G. Gábor (továbbiakban: KEMÉNY: *Iratok*) I. 1867–1892. Bp. 1952. 125–129. p.

magyar, ennek értelmében az országgyűlés tanácskozási nyelve és a kormány hivatalos nyelve is csak a magyar lehet. „Lefelé azonban, a megyéknél, törvényhatóságoknál, községeknél, egyháznál én nem idegenkedem semmit az egyenjogúságot nem korlátozni s annak tág tért adni.”²⁹

Ez utóbbi megjegyzését – véleményem szerint – értelmezhetjük úgy, hogy ő a nemzetiségi bizottság eredeti, 1867 nyarán közzétett javaslata mellett volt (ilyen értelemben nyilatkozott Augusznak is 1864 decemberében), s csak a közvélemény nyomásának engedve ment bele abba, hogy minden megyében a magyar legyen a hivatalos nyelv. Ezt a feltevést megerősíti az, hogy a megyei tisztviselőknek a felekkel való érintkezése tekintetében Deák nem fogadja el a központi bizottság által beszárt „a lehetőségig” kibővít, s előírja, hogy ha a felek úgy kívánják, akkor a tisztviselőknek az ő anyanyelvükön kell érintkezniük velük. (A részletes vita során a képviselőház Deák javaslatával szemben megszavazta „a lehetőségig” beszúrását a szövegbe.) Ugyancsak feltevésünk mellett szólnak a bíróságok nyelvhasználatára vonatkozó megjegyzései is. „Az első bíróságok előtti törvénykezést illetőleg én kész volnék, s óhajtanám, hogy mindenütt, ahol több jegyzőkönyv van a megyében, mivel több a nemzetiség, az első bírósági perlekedés a jegyzőkönyvek bármelyik nyelvén engedtessek meg. Én ebben semmi káros következménytől nem félek, s azon tekintet is előttem áll, hogyha Magyarország be akarja hozni az esküdszéki intézményt, a szóbeli eljárást, elkerülhetetlen lesz a magyar nyelven kívül más nyelveken is megengedni a perlekedést. Azon véleményt pedig, hogy a hol nem magyar a lakosság nyelve, magyar nyelven kelljen okvetlenül perlekedni, kivihetetlennek, helytelennek tartom, s a magyar nemzet érdekében nem látom szükségesnek. ...Óhajtanám, hogy a perlekedés ott, hol nem magyar a lakosság, az ottani lakosság nyelvén is megengedtessek; de mivel ismerve a hangulatot, ezt most alig hiszem kivihetőnek,”... ezért „a jelen körülmények között megnyugszom abban, hogy az eddigi gyakorlat addig is meghagyassék, míg a törvénykezésre nézve a szóbeliség s esküdszéki eljárás behozva, s az alsóbíróságok rendezve nem lesznek. Mert meg vagyok győződve, hogy a mint ezen tárgyakat rendezni fogjuk, az a mit óhajtok, hogy ti. mindenütt megengedtessek a lakosság nyelvén a perlekedés, magától be fog következni s az országgyűlés azt törvény által is ki fogja mondani.”

Végül Deák javasolta, hogy a törvényt egészítsék ki egy Horvátországra vonatkozó paragrafussal: „Ezen törvény rendeletei a külön területtel bíró és politikai tekintetben is külön nemzetet képező horvát-szlavón és dalmát országokra ki nem terjednek; hanem ezekre nézve nyelv tekintetében is azon egyezmény szolgáland szabályul, mely egyrésről a magyar országgyűlés, másrésről a horvát-szlavón országgyűlés között létrejött, és melynél fogva azok képviselői a közös magyar országgyűlésen saját anyanyelvükön is szólhatnak.” Mint ismeretes, Deáknak fontos szerepe volt a horvátokkal kötött egyezmény létrejöttében, s elsősorban neki köszönhető, hogy az 1868:XXX. tc.-ben foglalt „horvát ki egyezés” a korábbihoz képest jelentősen kiszélesítette Horvátország autonómiáját.

Deák a kiegyezés után még két ízben szólalt fel a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban a képviselőházban. Mindkét felszólalásában olyan fontos, elvi jelentőségű kijelentéseket tett, amelyek jól jellemzik liberális nézeteit e kérdésben.

1868 novemberében a költségvetési vitában a belügyminiszter állami támogatást (58000 ft.) javasolt a budapesti Nemzeti Színház nyugdíjalapja számára. Ekkor felszólalt

29 Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XI. Pest, 1868. 6–8. és KEMÉNY: *Iratok*. I. 129–132. p.

Dimitrievics Milos szerb képviselő, s elmondotta, hogy az újvidéki Szerb Nemzeti Színház is kért állami támogatást (5000 ft.), de a pénzügyminiszter elutasította a kérést, arra hivatkozva, hogy nincs erre pénz. A szerb képviselő kérését több magyar képviselő támogatta, köztük Deák is. „Sehogysen tudom megegyeztetni az igazsággal azt – mondotta –, hogy az állam...egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép [ti. a magyar] számára költson a közös adókból. Erre nézve én azt gondolom, hogy vagy mind-egyikre, vagy egyikre sem... Ha módunk volna valamennyinek adni, igenis; ha módunk nincs, az államköltségvetésből ne adjunk a magunk nyelvéért se,”³⁰

A nemzetiségi kérdés kapcsán mondott utolsó parlamenti felszólalásában, 1872 januárjában támogatta egy szerb oktatási nyelvű állami gimnázium felállítását. Álláspontját így indokolta: „Azon jogosultsága minden nemzetiségnek, ha nem politikai nemzetiség is, mindenesetre megvan, hogy mód nyújtassék neki gyermekei nevelésére, kiművelésére. Legyen bár az országban 300 gymnasium, ha valamely vidéki gymnasium nem azon a nyelven tanít, mely azon vidék népének nyelve: akkor kétségkívül bajos lesz a kiművelés elővitele.” Ha nemzetiségeket arra kényszerítenők, „hogy gyermekeik, kik a magyar nyelvben vagy épen nem, vagy kevésbé jártasak, mert hisz a népiskolában főképp a magok nemzeti nyelvén tanítottak, mindenütt és mindenben magyarul oktattassanak; úgy azon gymnasiumokban lehetetlen volna az ifjak előhaladása, a szülők hiába költenék a pénzt, a gyermekek hiába töltenék el idejüket.” S ezt követően mintegy politikai végrendeleteként összefoglalta álláspontját ebben a kérdésben az ő liberalizmusától már egyre inkább távolodó kortársak számára: „Ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket minden áron magyarosítsuk, hanem az, hogy velők a magyar viszonyokat megkedveltessük. Mert kettő tisztán áll előttem: kiirtani akarni őket istentelen barbárság volna még akkor is, ha nem volnának oly számosan, minélfogva őket megsemmisíteni lehetetlen. Ellenségeinkké tenni őket: nem fekszik érdekünkben. Hasonló helyzetben vannak ők is. Ha ők elszakadhatnának és egy nagy nemzetet képezhetnének: érteném a netalán erre irányzott törekvést; de az európai viszonyok közt ez lehetetlen. Mind a két félnek tehát arra kell törekednie, hogy együtt és egymás mellett mennél jobb egyetértésben megéljünk.”³¹

Tudjuk, hogy hasonló nézeteket vallott Eötvös József is. Ez arra vall, hogy az 1860-as évek magyar liberális elitje egyetértett abban, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyetlen lehetséges útja a polgári szabadságjogok minél teljesebb érvényesülése, valamint az egyének és népek minél szabadabb versenye a soknemzetiségű liberális állam keretei között, ahol a magyar csak első az egyenlők között. Ez az állam az ő szemükben nem kizárólagosan magyar nemzeti állam, hanem népek és nemzetek felett álló intézmény, „közös haza”, amelynek feladata, hogy az országban élő valamennyi állampolgár és nép szabad nemzeti fejlődését biztosítsa és előmozdítsa.

30 KÖNYI, VI. 93–94. p.

31 KÖNYI, VI. 339–340. p.

SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS AZ 1846-OS „DEÁK-LAKOMA”

Kommentárok egy naplóbejegyzéshez

VELKEY Ferenc

E tanulmány nem ígér sem többet, sem kevesebbet, mint Széchenyi István 1846. február 12-i naplóbejegyzésének értelmező olvasatát.¹ A kísérlet talán szokatlan, hiszen a történeti megismerés logikája szerint a múltnak egy-egy „ténye” csak a történeti téma összefüggésében lesz információhordozóvá, azaz forrássá. És mivel a forrás sosem „önmagáért való”, ezért csak ritkán válik „önmagában” vizsgálat tárgyává. Itt és most azonban mégis maga a forrásszöveg kerül középpontba. Elsősorban éppen azért, mert a vizsgált naplóbejegyzés alig-alig és csak nagyon sematikus lett a történetelmondások keretébe illesztve, forrásként megszólítva (idézte, egy-egy adatában felhasználva). A szövegre koncentráló elemzés megmutathatja, hogy azok a megszokott műfajok (köztörténet, életrajz), amelyek a forrásszöveget esemény-ténnyé stilizálják, átszaladnak a lényeges összefüggéseken.

Bár általában a társadalomtörténet kapcsán szokás használni a „mikrotörténet” fogalmát, itt mégis ezzel a fogalommal jelöljük meg a tanulmány alapjellegét. Egy forrásszövegre és az azzal összefüggő történeti szituációra koncentrálnunk, és a vizsgálatot alapvetően nem tekintjük esettanulmánynak. A „mikrotörténeti” kiindulópont azonban nem érvényesíthető következetesen, mivel az utalások, fogalmak értelmezése során újra és újra kinyílik a szöveg. Egy-egy személy- vagy intézménynév, egy-egy szófordulat vagy stílári eszköz külön-külön világot (képzeteket, ismereteket) idézhet föl. Az első olvasás automatizmusa és a második értelmező nekirugaszkodás után, az olvasás harmadik – lényegében e tanulmány keretében közzétett: – fázisában: a tudatos szövegfeltárás közben; figyelünk kell arra, hogy az utalások által előhívott információrengetegből csak azokat „aktivizáljuk”, amelyek közvetlenül e szöveg világának, kontextusainak az értelmezéséhez nyújtanak segítséget. Mivel a kinyíló szöveg *más forrásszövegek sokaságát* kell, hogy felidézze, ezért a vizsgálat befejezésének kulcsmozzanata nem más, mint a helyes arányok megtalálásának feladata. E tanulmány keretében azonban, a szemléleti és szakmai-módszertani vonatkozások érzékeltetése érdekében, nem törekszünk túlzottan az egyszerűsítésre. Hagyjuk, hogy a szöveg a lehető legteljesebb kinyíljon, s kontextusok sokaságában értelmeződjön, és mint forrás helyzeteket, eseményeket, jellemzőket stb. újra-értelmezzен.

1 A bevezető jellegű elméleti és módszertani megjegyzésekhez nem kapcsolok hivatkozásokat, s külön-külön nem látom el őket jegyzettel. Elsősorban azért, mert nem elméleti jellegű diskurzusba igyekszem beilleszteni tanulmányomat. Mivel azonban a szokatlan műfaj magyarázatot követel, ezért szükségesnek láttam az értelmezői pozíció reflektált megjelölését – a szerző.

Elfogadjuk, hogy az eredményt (az olvasatot), még a tudományos jellegű vizsgálódás esetén is érdemben befolyásolja az értelmező pozíciója. Általánosan (és leegyszerűsítve): a korára jellemző episztémé, ill. a hozzá kapcsolódó egyediségek (nyelvhasználat, előismereteinek rendszere, habitusa, szakmai felkészültsége, stb.). Az ismeretelméleti problémákat hosszasan nem taglalva itt csak megjelöljük az általunk vállalt történész-olvasói nézőpont lényegét: eszerint az a történeti megismerés, amelyik értelmező jellegű mozzanatok is tartalmaz, nem lehet végérvényesen objektív, lezárhatóan hiteles; de a kérdések korrekt felvetésével és szakszerű vizsgálatokkal lehet „hitelesebb”. Ezért törekszünk arra, hogy az egykori szövegalkotó nyelvhasználatát a lehető legteljesebben rekonstruáljuk, a szituációt minél mélyebben feltárjuk, de ezért vizsgáljuk azt is, hogy az általunk elfogadott mellett milyen más értelmezések lehetségesek. Egyesíteni törekszünk a *vizsgálat szigorát az értelmezés szabadságával*.

A FORRÁSSZÖVEG

Széchenyi 1846. február 12-i naplóbejegyzése először az 1884-es első bővebb válogatásban került nyilvánosságra.² Mivel azonban a kötet összeállítója, Zichy Antal a szöveget egy általa rekonstruált eseményleírás keretébe illesztette, ezért ezt a közlést nem tekinthetjük irányadónak, s alább csak mint egy sajátos értelmezést vizsgáljuk. A közös olvasás előfeltételeként a Vízota Gyula gondozásában megjelent teljes naplósorozat hatodik kötetében (1939) szereplő változatot közöljük, mivel az, a vegyesen német és magyar nyelvű naplóbejegyzés eredetijét a lehetőségekig hűen követte:³

12ten Arbeite zu Hause. Diner der *beiden Kör*⁴ im Casino Deák zu ehren [!]. [Der erste Schritt ... zur *Auflösung*⁵ – – Kann nicht seyn – – ohne Parthey. –]⁶ Ich genirte sie ... und wollte es! Sie legen wie der Kukuk ihr Ei in unser friedliches Casino Nest. – Deak. Rechts Ráday, links L[atzy] Teleky. Neben Ráday Louis B[atthyány], neben Teleky Casimir B[atthyány]. – Ich weiter ab ... neben Vörösmarty. – L[atzy] Teleky⁷ „des Königs Wohl.” Kein Mensch stehet auf! Matt. Ráday von Palatin . . auch sitzend und matt. – Josika Miklos, Besze, Gaal auf 'Deaks' ect. – Deák stehet endlich auf.

[„Ki alkotmány, nemzetiség és haladásért hűn cselekszik ... ki tűrni tud – még tűrni akkor is, mikor veszni kezd minden reménysugár ect.”

Besze; nem elég tűrni, tenni kell ect.

Kossuth: igen tenni. –

2 Gróf Széchenyi István Naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Gróf Széchenyi István Munkái. Össze gyűjti és kiadja a Magyar T. Akadémia. I. kötet. (alább: SzIM I.) Összeállította: ZICHY Antal. Bp., 1884. 491–492. p.

3 Gróf Széchenyi István Összes Munkái. Magyarország újabbkori történetének forrásai. (később: SzIÖM) Gróf Széchenyi István Naplói. 6. kötet. (később: SzIN 6.) Szerk. és bev.: VIZOTA Gyula. Bp., 1939. 326–327. p. A sorozat további kötetei alább ugyanígy: SzIN 1–5. (SzIÖM 10–14.). Szerk. és bev.: VIZOTA Gyula. Bp., 1925–1937.

4 A kiemelés a kéziratban aláhúzva szerepelt. Itt: Vízota Gy. jegyzete: Széchenyi aláhúzása.

5 A kiemelés a kéziratban aláhúzva szerepelt. Itt: Vízota Gy. jegyzete: Széchenyi aláhúzása.

6 Vízota Gy. jegyzete: Az oldallapra jegyezve.

7 Vízota Gy. jegyzete: T. i. Teleki *trinkt auf*.

Sz[ent]királyi – igen tenni (Deák: túrés és tevés) – de magunk nem tehetünk ... a nép sympathiája ect.

Vörösmarty ... vesszen a hetvenkedés, az erőn túli megfeszítés, a rosszul számított vállalatok, melyek tönkre jutnak ect.]⁸

Meine⁹ Gesundheit trinkt Gaal. Ziemliches Éljen –. Tony Szápáry auch einen Speech. Nach dem Essen, Witz Concert zwischen Gaal und Besze. – – Ich lasse mir Vachot zeigen. Ein kleiner fettlicher – – Vörösmarty wird fidel. „Ez a védegyelet . . csak annyi pénzük sincs, hogy tisztviselőiket fizethessék. Milly calculus! ect.”

Viszota Gyula korrekt közlése és rekonstrukciója egyetlen, látszólag formai kérdésben kommentálandó. Széchenyi István díszes naplóköteteinek jobb oldali lapját használta az aznapi történetek, események, érzések stb. folyamatos rögzítésére. A baloldali lapra kerültek az eseményekhez kapcsolódó idézetek, kommentárok, ill. Széchenyinek a „történetekkel” kapcsolatos reflexiói. Ezt a rendszert, a naplóról abban a tekintetben nem követte következetesen, amennyiben a jobboldali alapszövegbe is belekerülhettek olykor idézetek, reflexiók. Viszont a bal oldali lapra sosem rögzített eseményleírást, az a szöveg nem volt sosem folyamatos, hanem mindig csak a jobb oldalon levőhöz kapcsolódott. A kapcsolódást a szöveg térbeli helye (olykor megjelölten) fejezte ki. Viszota Gyula ezért illesztette be a baloldali lapra (az ő szóhasználatával: az „oldallapra”) írott szövegidézeteket a fenti helyekre, mert azokkal a részekkel voltak párhuzamos helyen. Technikailag valószínűleg csak így lehetett megoldani a feladatot, de mégis megtört a jobboldalra írt (eredetileg folyamatos) alap-naplószöveg. Az eredeti bejegyzésben a jobboldali lapon a „*Deák stehet endlich auf*” és a „*Meine Gesundheit trinkt Gaal.*” mondatok közvetlenül egymás után álltak. Ez alapján feltételezhetjük, hogy miután Deák egészségére ittak, azután ürítették poharukat a Széchenyire. Azonban az is lehetséges, hogy a beszédek „toast” formájában hangzottak el időben a két idézett mondat között, csak Széchenyi nem tartotta fontosnak azokat eseményként a leírás menetébe illeszteni.¹⁰

A közös olvasás megkönnyítése végett álljon itt a bejegyzés magyarra fordítva is az ismert válogatás szövegét követve:¹¹

Otthon dolgozom. A két Kör estebédje a Kaszinóban Deák tiszteletére. [Az első lépés ... a felbomlás felé – Semmi sem lehet – – párt nélkül. –] Zseníroztam őket... s ezt is akartam! Kakukk módjára tojásukat a mi békés Kaszinó-fészkünkbe rakják. – Deák. Jobbra Ráday, balra Teleki L[aci]. Ráday mellett B[atthyány] Lajos, Teleki mellett B[atthyány] Kázmér. – Én még odébb... Vörösmarty mellett. – Teleki L[aci] „a király

8 Viszota Gy. jegyzete: Az oldallapra jegyezve.

9 Viszota Gy. jegyzete: T.i. *auf* meine.

10 Lásd Széchenyi vonatkozó naplókötetét. Lelőhelye: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirat-tár. Széchenyi-gyűjtemény. (alább: MTAK Kt SzGy.) K/232. Széchenyi István napló 1845. márc. 13. – 1846. jún. 12. 119–120. p. Az eredeti kézirat egyértelművé tette, hogy ezt a naplórészletet egyáltalán nem csonkította meg Tasner Antal és fia Géza, úgyhogy a teljes szöveg hiány nélkül a rendelkezésünkre áll. A kihagyást jelző eszközök (... –) Széchenyi kéziratában is ugyanígy szerepelnek.

11 SZÉCHENYI István: *Napló*. Vál., szerk.: Oltványi Ambrus. Bp., 1978. (később: SzIN) 1100–1101. A bejegyzést fordította: Györfy Miklós. Ugyanezt átvette: *Széchenyi István Válogatott Művei*. (alább: SzIVM) 2. 1841–1860. Szerk.: Spira György. Bp., 1991. 117. p. Ez utóbbiban a „zseníroztam” szó helyén a „fészélyeztem” szerepel. A későbbiekben Széchenyi naplóbejegyzéseinek magyar fordítását (mindig megjelölten) ezekből a válogatásokból idézem. Amennyiben az idézett szövegnek nincs magyar változata, akkor azt saját fordításban közlöm (külön megjelölés nélkül) – a szerző.

egészségére.” Senki sem áll föl! Lanyhaság. Ráday a nádoréra... szintén ülve s lanyhán. – Jósika M[jiklós], Besze, Gaal ’Deákéra’ etc. – Deák végre feláll.

[„Ki alkotmány-, nemzetiség- és haladásért hűn cselekszik... ki tűrni tud – még tűrni akkor is, mikor veszni kezd minden reménysugár ect.”

Besze: nem elég tűrni, tenni kell etc.

Kossuth: igen tenni. –

Sz[ent]királyi – igen tenni (Deák: tűrés és tevés) – de magunk nem tehetünk... a nép szimpátiája etc.

Vörösmarty... vesszen a hetvenkedés, az erőn túli megfeszítés, a rosszul számított válalatok, melyek tönkrejutnak etc.]

Az én egészségemre iszik Gaal. Meglehetősen éljen – Szapáry Tóni is mond egy speechet [beszédet]. Az ebéd után vice-koncert Gaal és Besze között. – Kérem, hogy mutassák meg nekem Vahotot. Apró, kövérkés – – Vörösmarty jókedvre derül. „Ez a Védegylet... csak annyi pénzük sincs, hogy tisztviselőiket fizethessék. Mily calculus! etc.”

És most az első két olvasás után következzen a harmadik fázis: a tudatos szövegfeldtárás és értelmezés; kezdetben lineárisan, de ahol a szöveg megköveteli ott előre- és visszautalva. Az első közlés nem érdemel különösebb figyelmet, hiszen az csak a napló szokásos időmegjelölése: „12ten.”

AZNAP: „12-ÉN”

Széchenyi aznapi naplóbejegyzését egyetlen esemény határozta meg, ami egyrészt arra utalhat, hogy ez a február 12-e nem volt „sűrű” napja, másrészt pedig arra, hogy a Deák-lakoma minden más történést elhomályosító élménye lett. Mivel az estebéd – mint alább látni fogjuk – délután háromkor vette kezdetét, ezért valószínű, hogy a gróf délelőttjét a munka („*otthon dolgozom*”) határozta meg. Széchenyi naplójában általában közérdekű tevékenységét jelölte összefoglalóan az „*arbeite*” kifejezéssel, s különösen akkor használta ezt a szót, ha valami hosszabb lélegzetű dolgot (könyvet, röpiratot, cikket, memorandumot) írt. Ebben az időszakban két kézirat formálódott a keze alatt. Az egyik, a Balatoni gőzhajózás című kötete, áprilisban jelent meg,¹² a másik pedig a Tisza-szabályozás ügyében február 18-án benyújtott memoranduma volt.¹³ 1846 elején azonban olyan sok ügyben (Tisza-szabályozás, balatoni gőzhajózás, győri vasút, alagút, Városliget stb.) tevékenykedett, hogy az aznapi „*munka*” tárgyát semmiképpen sem lehet pontosan meghatározni.¹⁴ A délutáni és esti történésekből csak egy lejegyzésre érdemes maradt: a Deák-lakoma.

12 Gr. SZÉCHENYI István: *Balatoni Gőzhajózás*. [Pest] 1846. A szöveget 1846. január 7. és ápr. 2. között írta. A vonatkozó adatokat összegezte: SZENTKIRÁLYI Elemér: *Kalauz Széchenyi István megismeréséhez*. Bp., 1987. 42. p. Széchenyi műveire, leveleire, naplóira és a Szentkirályi kötet bővített változatára lásd még: gróf Széchenyi István minden írása. CD. Logod Bt., 2001. (alább: Széchenyi-cd).

13 Többször kiadva. Lásd elsősorban: LIPTHAY Sándor: *Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai*. Bp., 1896. Függelék: 147–154. p.

14 A január–februári levelek és naplóbejegyzések hemzsegnak az ügyek, indítványok és a vonatkozó ülések sokaságától. Lásd: *Gróf Széchenyi István Levelei*. (később: SzIL) III. kötet. (SzIM VI.) Összegyűjtötte, előszó. s jegyz.: Majláth Béla. Bp., 1891. 369–379. p. III. SzIN 6. 309–332. p. Egyetlen konkrét adat utal arra,

Az első mondat („*Diner der beiden Kör im Casino Deák zu ehren*”) az aktuális szituációt, az értelmező számára pedig a történelmi szövegösszefüggést jelöli meg. A naplóíró e négy közléselemmel pontosan meghatározta az eseményt. Széchenyi István tehát a napló által rögzített időpontban, 1846. február 12-én a „*két Kör*” által *Deák Ferenc tiszteletére* rendezett *estebéden* vett részt a pesti *Nemzeti Kaszinóban*.¹⁵ Mivel a történeti irodalomban csak elvétve található egy-egy félmondat erről az alkalomról, ezért először egyéb forrásokra támaszkodva a lakoma létrejöttének körülményeit tárjuk fel, hogy közös ismeretté tegyük a hozzá kapcsolódó egykorú közös- (ill. elő-) ismereteket.

A lakoma kezdeményezése a Nemzeti Körből indult ki, s a terv már Deák Ferenc pesti időzése (február első két hete) előtt megszületett, hiszen előzetesen tudott volt, hogy a zalai reformer ezt az időszakot fontos tárgyalások céljából Pesten tölti.¹⁶ A Nemzeti Kör Igazgató Választmányának 1846. január 12-i ülésén Teleki László elnök indítványozta, „hogy a Nemzeti Kör hazánk nagy fia, Deák Ferenc legközelebb megérkezését tisztelegő lakomával” ünnepelje meg. Javaslatra nyomán elfogadták „egy ideiglenes aláírási ív minél előbbi kitételét”, és a „teríték-ár minél jutalmasabb” meghatározását, „hogy a lakomán minél többen részt vehessenek”. A Választmány 3 ezüst forintban maximálta a „teríték-árat”, és „szervező tagokul” fölkérte Batthyány Kázmért, Hajnik Pált és Vörösmarty Mihályt. Ez utóbbi indítványa nyomán azt is eldöntötték, hogy felszólítják a Pesti Kört a „jelen határozat közlése mellett a lakomában részvételre”, még hozzá úgy, hogyha a „felszólítás visszhangra talál”, akkor a „lakoma a két egyesület neve alatt” eszközöltessék. Ebben az esetben a két Kör választott „rendező tagjai” egyesülve, közösen végeznék az

hogy aznap a győri vasút ügye foglalkoztatta, mivel a báró Sina Györgyhöz írt (aznap keltezett) levelében csak erre tett konkrét utalást (SzIL III. 378.). Mivel február végén Bécsbe utazott, elsősorban azért, hogy a Tisza-ügy számára támogatást szerezzen, ezért valószínű, hogy az előkészületek napjaiban ez volt a legfontosabb témája. A memorandum közeli benyújtásának ideje szerint is ez foglalkoztathatta. Ehhez persze azt is hozzátehetjük, hogy a bő hónapot kitevő (február 24. – március 28.) bécsi tárgyalásai közepette majd mindegyik ekkori kezdeményezése terítékre került. Lásd: SZIN 6. 332–351. p.

15 A város egyértelmű, mivel Széchenyi az adott időszakot Pesten töltötte.

16 Deák pesti tartózkodása időben jól behatárolható, de az első nap tekintetében (január 30. vagy 31.) bizonytalanságban hagynak a források. Bezerédy István a Wesselényi Miklósnak elküldött beszámolójában január „utolsó napját” jelölte meg az érkezés napjának (azaz: január 31-et), és a levél írásához képesti előző napot („tegnap ment el”) az elutazás dátumának. Mivel Bezerédy február 15-én is együtt időzött Deákkal (Lásd: SZIN 6. 329.), ezért valószínűleg pontosak az elutazásra vonatkozó adatai: A Wesselényinek írott levelét február 17-én kezdte, tehát 16-ra tehetjük Deák eltávozását. A levelet lásd: Történelmi Tár, 1906. *Wesselényi Miklóshoz írt politikai levelek*. Közli: Pap Károly. (alább: Tört. Tár, 1906.) 243. A lényeges részt idézi még: VARGA János: *Batthyány és a jobbágyfelszabadítás*. Századok, 1982. 1194. 2/a. jegyz. Bezerédy adatainak ellentmond az 1846. február 18-ára keltezett titkosrendőri jelentés, amely konkrétan január 30-ára keltezte Deák érkezését. Lásd a Magyarország újabbkori történetének forrásai. *Kossuth Lajos Összes Munkái* sorozat XI. kötetét (később: KLÖM XI., a bevezetőre: Barta I., 1951.): Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. S. a. r. és bev.: Barta István. Bp., 1951. 250. p. Deák máig legrészletesebb életrajzában, Ferenczi Zoltán monográfiájában hasonlóan lett megjelölve az időintervallum: január 30. – február 16. Lásd: FERENCZI Zoltán: *Deák élete*. I–III. Bp., 1904. II. 28–29. p.

Arról, hogy Deák február eleji pesti időzése előzetes megbeszélések tárgya volt több forrás is tudósít. Deák Ferenc 1845. november 30-án kelt Kossuth Lajosnak írt levelében ígerte magát „e télen vízkerezt után Pestre, egypár hetet ott töltendő.” E többször közölt, rendszeresen idézett levelet, a legutóbbi, az eredetét követő kiadása nyomán idézem: DEÁK Ferenc: *Válogatott politikai írásk és beszédek*. I. 1825–1849. (később: DfV I.) Vál. s. a. r. és jegyz: Molnár András. Bp., 2001. 463–467. p. Mint az 1845. december 15-i titkosrendőri jelentés igazolja, az adat közismert volt (KLÖM XI. 248.), és a várakozások valóban nagyok voltak. Minderről összefoglalóan: FERENCZI Z., 1904. II. 18–28. p.

előkészítés munkáját, a fentieket követve. Legutolsó határozatként rögzítették, hogy az „aláírandó részletek beszédésével” Sántha Péter urat bízzák meg.¹⁷

A választmány-ülés elején, még úgy tűnt, hogy a két Kör (ill. esetleg a Közhasznú Gyűlde) rivalizálása jegyében szerveződik az alkalom, hiszen Teleki felszólalásában így magyarázta meg a kezdeményezés korai idejét: „nehogy e részben más egyesületek által megelőztessünk”.¹⁸ Mint konkurenciára, Teleki inkább a Pesti Körre gondolhatott, mivel a Liphay Sándor vezette, konzervatívokat tömörítő Gyűlde, nem valószínű, hogy meg kívánta volna előzni őket Deák-köszöntésében. Vörösmarty javaslatával viszont új irányt vett a terv, és kifejezetten a körök együttműködését – és nem a versengést – segítette elő. A Nemzeti Kör következő Igazgató Választmányán (jan. 22.) már fel is olvashatták azt a levelet, melyben a Pesti Kör kifejezte együttműködési szándékát, és a „részéről rendező bizottmányi tagokul Kossuth Lajos, Csanády Ferenc és Urbán Pál” urakat jelölte ki. A Pesti Kör választleveleiben azt is felvetette, hogy az előző évben „megindított Deák-album” gyarapításával és utóbb átnyújtásával is tisztelegjenek Deák előtt, de ezt a formát a Nemzeti Kör Ig. Választmánya már „korszerűtlennek” találta, elvetette, s erről a másik kört értesítette.¹⁹ Az előkészületekről beszámoló Pesti Hirlap február 5-i számában még azt írta, hogy a Nemzeti Kör adja a lakomát,²⁰ de február 8-án korrigált, és már helyesen közölte az esemény körülményeit: „A Deák Ferenc tiszteletére adandó lakoma jövő csütörtökön fog tartatni a Casino teremében, a Nemzeti és Pesti Kör e célra egyesült számos tagjai által. Midőn múltkor csupán a Nemz. Kör tagjait említők e tárgynál, balul valánk értesítve.”²¹ Nem véletlen a Hirlap tévedése, hiszen mindaddig csak a közös szervezőbizottság és a két Kör vezetősége (ill. környezetük) ismerte a tervezett lakoma körülményeit. Véglegessé és nyilvánossá éppen február 6-án lett az alkalom, amikor az előkészítők beszámoltak munkájukról, s a részvényes ívet közzétették. Erről így rendelkezett – a jegyzőkönyvek bonyolult nyelvezetével – a Nemzeti Kör Igazgató Választmánya: „Vörösmarty M. úr a Deák Ferenc lakomát rendező bizottmány részéről az ívet, miszerint a lakoma f. hó 12-én du. 3 órakor a N. Casino termében fog tartatni, s egy teríték ára 3pfta határozatott, bemutattván annak kitétele elhatározatott.”²²

Az előkészületek részletesebb ismeretében nincs különösebb információértéke a Széchenyi naplóbejegyzés első sorának. Természetesen az nem lényegtelen, hogy a rövid mondat négy közléseleme (szervezők, helyszín, forma, szándék) és a bejegyzés ideje

17 Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. G. 164/III. A Nemzeti Kör Jegyzőkönyve. III. (alább: NK Jegyz. III.) 40–42. p. Igazgatói Választmány. 1846. január 12. A bekezdés idézetei mind innen.

Az egykorú jegyzőkönyveket, újságcikkeket emendált formában idézem. A régies betűket elhagyom, az ékezeteket és a szóalakokat a mai helyesírás szabályaihoz igazítom. A címek azonban megmaradnak eredeti formájukban, és olykor az egykori „nyelvi íz” érdekében a régies szófordulatok is. Mivel egykorúan nem következetesen írták az intézményneveket, s a köröket is hol két kis kezdőbetűvel, hol egy kicsivel, egy naggyal, hol két nagy kezdőbetűvel írták, ezért a pontos azonosítás érdekében, egységesen a mai szabályok szerinti írásmódra javítom a „hibákat”. A Kaszinó régies alakját azonban az idézetekben meghagyom – a szerző.

18 Uo. 40. p. A Körök jellemzőiről és formálódásukról bővebben majd alább.

19 NK Jegyz. III. 42–44. p. Igazgatói Választmány. 1846. január 22.

20 Pesti Hirlap (alább: PH), 1846. február 5. Fővárosi újdonságok. (a rovatbeli hírekre később: PH-Fu). A vonatkozó rész: „Deák Ferenc e napokban érkezett Pestre. Tiszteletére nagy lakomát szándékozik adni a Nemzeti Kör [...]”

21 PH-Fu 1846. február 8.

22 NK Jegyz. III. 44–47. p. Igazgatói Választmány. 1846. február 6.

(február 12.) azonosítja a Széchenyi által megélt eseményt a Nemzeti Körben kezdeményezett lakomával. Kiegészítő információként azt is megtudtuk, hogy gondosan előkészítették az alkalmat, s hogy a köszöntés délután háromkor vette kezdetét (vagy legalábbis arra az időpontra volt tervezve). S bár a Széchenyi szövegben szereplő mennyiségjelzős tulajdonnév az alapvető köztörténeti ismeretek alapján földreható lett volna, immár azt is egyértelműen rögzíthetjük, hogy „a két Kör” kifejezés, a korábban (1845. október) kettészakadt Nemzeti Kör utódait, a *Nemzeti-* és a *Pesti Kör*t jelöli. Van azonban egy olyan körülmény, ami miatt mégis hosszabban el kell időznünk az eseményt beazonosító sor mellett: ez pedig Széchenyi baloldalon olvasható kommentárja. Ott a naplóíró két (összefüggő) különösen hangsúlyos megjegyzést fűzött hozzá a tények rögzítéséhez. Az egyikkel negatívan minősítette („Az első lépés a felbomlás felé”), a másikkal pedig értelmezte a történeteket („Semmi sem lehet – – párt nélkül”). Tehát a Deák-lakoma leírása előtt már az esemény ténye (léte) előhívta a naplóíróból azt a kritikus-elutasító nézőpontot, amelyik a naplóbejegyzés egészére rásugárzott. Ezért meg kell vizsgálnunk azt, hogy mi volt ennek az alkalomnak a lényege, miért jött létre; ezzel párhuzamosan pedig azt, hogy mi volt róla Széchenyi előfeltevése, azaz azt, hogy az esemény-tény miért hatott olyan erőteljesen rá. Mivel a négy közléselem pontosan körülírja a lakomát – rögzíti a rendezőket: „a két Kör”, a szándékot és alkalmat: „Deák tiszteletére”, a formát: „estebéd” és a helyszínt: a „Kaszinó” –, ezért az egyes részleteket kibontva feltárhatjuk az összefüggéseket is. A naplóbejegyzés következő mondatai arra utalnak, hogy Széchenyi negatív előfeltevésének az a kulcsmozzanata, hogy a „két Kör” és a „Kaszinó” nem férnek össze. Ezért először a semlegesebb mozzanatokra térünk ki, s ha hosszas magyarázatot nem is igényel – hiszen természetes volt a korban –, mégis rögzítjük, hogy a Pestre érkező Deák Ferencet miért tisztelgő lakoma („diner”) formájában ünnepelték.

A FORMA: „ESTEBÉD”

A reformkorban megszokottan díszebédek, lakomák kapcsolódtak a jelentősebb megyegyűlésekhez, a különböző társaságok országos közgyűléseikhez, egy-egy híres-neves személyiség névnapjához megérkezéséhez vagy eltávozásához (tisztelgő- vagy búcsúlakomák). A Pestre érkező ismert vidéki reformereket, illetve a külföldi művészeket rendre látványos külsőséggel köszöntötték a különböző egyletek vagy magánszemélyek. Általában a fáklyászenék sem maradtak el – azok inkább az „ifjúság tiszteletadását” fejezték ki –, de emellett egyre nagyobb szerephez jutottak a lakomák. 1845–46-ban már inkább ezek voltak divatban. A pesti társasági életet nyomon követő divatlapok majd minden második számukban, a napi sajtó megfelelő rovatai pedig visszatérően hírt adtak egy-egy vacsorával egybekötött ünnepélyről.²³ Olykor – ha az irányzatuk szempontjából fontos ese-

23 Néhány példa 1845–46-ból arról, hogy milyen sokrétű célból tartottak hírértékűnek számító lakomákat: 1. Meggyűléshez kötődően: „Pest megyének [...] megújított tisztikara [...] igen fényes és magyaros szellemű lakomát adott a Nemzeti Casinóban, mely díszes és vidám örömmünnepeknél, majdnem 200-an valának jelen.” – Pesti Divatlap (alább: PD) 1845. június 12. Budapesti Szemle. (a rovatbeli hírekre később: PD-BpSz); 2. Híres emberek megérkezésekor, ill. helyben időzése közben: Az 1846. május elejétől bő tíz napon át tartó „Liszt-láz” idejében több lakomára is sor került. Pl. május 6-án Liszt Ferenc a „színházból fáklyás zenével kísértetett elláthatatlan sokaságú néptömeg között a Pesti Körbe, mely a Nemzeti Körrel egyesülten lakomát adott az este tiszteletére.” – PH-Fu, 1846. május 10.; 3. Ismert személyek eltávozása-

ményről volt szó – hosszabb tudósításban számoltak be a résztvevők számáról, a megjelent jelentősebb személyiségekről, a legfontosabb beszédekről és áldomásokról, s a hangulatról. A leírások arra utalnak, hogy megszokott menete, kialakult rendje volt az ilyen tisztelegéseknek. A lakomák „sűrű” egymásutánjában természetesen kiüresedhetett a műfaj, s könnyen formálissá tehetette a köszöntést. Ettől tartva tette meg a Honderü szemleírója elegyes javaslatát az 1846-os Deák-ünnepély előkészítése közben: „Jó lenne Deák Ferenc megtiszteltetését, ebédlakoma helyett egy a különböző Körök összes firmája alatti díszes vacsorával összekötött pompás táncünneppelel megülni. Ez ritkább, nagyszerűbb és mulattatóbb ünnep volna, amaz ismeretes rossz főzetű, s száz meg száz unalmasabb áldomásoktól szétáradó örökös férfiebedek stereotip nyegleségénél.”²⁴ Ebből a javaslatból, amint láttuk, nem lett semmi, de később is föltűnt a sajtóban – persze a Körökkel és a liberális-nemzeti ellenzékkel szemben kritikus konzervatív lapokban – a tisztelegés e nemének bírálata.

A Deák-lakoma után például a Budapesti Híradó „hírharangozója” egy rosszmájú és általánosító megjegyzéssel negatívan minősítette a formát (s ezzel persze az eseményt), s bár konkrétan nem emlékezett meg a „dinerről”, mégis az ünnepély után három nappal megjelent szövege egyértelműen arra utalva minősített: „Eddig Budapesten a kedvelt jeles férfiakat éjizenével szokták megtisztelni, jelenleg pedig már kissé magasabbra haladtak, és tiszteletökre ebédeket adnak; harmadik fokozatul azt kívánjuk, hogy minél előbb valódi tisztelegjék őket, s tetteiket – követni iparkodjanak!”²⁵ Hasonló, bár más irányú kritikát tett közzé a Deák-köszöntés után a Jelenkor is: „A nemzeti „körök” hazánk nagy férfiai tiszteletére lakomákat tartanak, mint mondják, nemsokára a magyar irodalom pártolása is tanácskozás alá kerülend [...]”²⁶ E kritika a szervezőkre és a résztvevőkre vonatkozott, s különösen a Körökre, akik alapcéljaikat feledve – amint Budapesti Híradó érvelt – a „szellemi élvezeteket hanyagolják”.²⁷ A bírálat persze egyoldalú volt, mivel az ő táborukban is éppoly megszokott volt a tisztelegés e neme, s mivel a Körök szállásai mindennapos alkalmat kínáltak a beszélgetésre, az újság-, hírlap- és könyvolvasásra, a közös időtöltésre (dohányzás, kártya- és egyéb játékok), s a Körök több, „szellemi élvezetet” adó

kor: „A köri lakoma előtti napon a körünkben már eltávozott *Petőfi* több barátai a vadászkünnél tartanak búcsúlakomát,” – PD-BpSz. 1845. április 10.; 4. Kinevezésekhez, vagy lemondásokhoz kötődően: „Nógrád megyéből [...] mintegy 150 tagból álló küldöttség tisztelegte tegnap Keglevich Gábor öngyméltóságánál, érzékeny búcsút veendő felejtetlen főispánunktól... A tisztelegést [...] 150 terítékű dús lakoma követte a Casino teremében” – Nemzeti Ujság, (alább NU) 1846. február 6. Budapesti napló. (a rovatbeli hírekre később: NU-Bpn); 5. Névnaphoz kötődően: 1846. márciusában Ürményi József és Liphay Sándor tiszteletére tartottak „névnapi lakomát” a Közhazsnú Gyűlde tagjai. Nu-Bpn. 1846. március 20. 6. Egy-egy részvényes vagy más társaság országos üléséhez kötődően: 1845. november 16-án rendezték a Végegylet Közgyűléséhez kötődő lakomát, amelyen „grófok és polgárok tüntető demokráciával ültek egymás mellett.” Hosszasan bemutatja: KOSÁRY Domokos: *Kossuth és a Végegylet. A magyar nacionalizmus történetéhez*. In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942. Bp., 1942. 478. és 509–511. p.

24 Honderü, (alább: Hd) 1846. január 20. Heti szemle (a rovatbeli hírekre később: Hd-Hsz).

25 Budapesti Híradó, (alább: BpH) 1846. február 15. Budapesti Hírharang (a rovatbeli hírekre később: BpH-BpH).

26 Jelenkor, (alább: Jk) 1846. február 15. Budapesti napló (a rovatbeli hírekre később: Jk-Bpn).

27 Visszatérően vádolta ezzel a Budapesti Híradó, a Nemzeti Ujság és sokszor a Jelenkor is a Köröket. Egy példa: „Minden egyéb élvezetre van gondjuk e társulatoknak, csak éppen a szellemieket hanyagolják el, ámbár leginkább ezen utóbbiak kedvéért egyesültek, vagy legalább kellett volna egyesülniük.” BpH-BpH, 1846. március 1. A megfogalmazás még március 1-jén is kimondva kimondatlanul a 12-ei Deák-lakomára utalt.

programot (hangversenyek, előadások stb.) is szerveztek. Annyiban azonban igazat kell adni e megjegyzéseknek, amennyiben 1845/46-ban a két Kör nyilvános tevékenységének súlypontja valóban a társasági életre került át. A sajtóhíradásokban a Nemzeti Kör (utóbb mindkét Kör) általában két összefüggésben szerepelt. Egyrészt a farsang idejében nagy eseménynek számító „köri bálokról” írtak tudósításokat, amelyek a védegyelet szellemét erősítve népszerűsítették a nemzeti viseletet, táncot és szokásokat;²⁸ másrészt pedig visszatérően a „köri lakomákról” emlékeztek meg, hiszen – mint ahogyan ez egy egykori „vacsorázó társaságnál” természetes – azoknak is nagy volt már a hagyománya.

Ezek utóbbiak közül említést érdemel a társaság hároméves fennállásának tiszteletére rendezett, 1844. október 13-i szállásavató ünnepély (akkor költöztek a Kunewalderházba), amelyet a 130 jelenlévő szavalatok, beszédek és hangverseny után lakomával és táncsal koronázott meg. Az 1845-ös évben Fényes Elek köri alelnök gyógyulását ünnepelték áprilisában kb. 80 fő részvételével, majd két hét múlva Deák Ferenc előtt tisztelegtek nagy bankettel. Novemberben a Pesti Kör külön élete is lakomával kezdődött: felavatási ünnepükön a „hangverseny után a meghívott vendégekkel együtt hatvannál több részvényes tag ült barátságos ebédhez”; 1846. januárjában Klauzál Gábor tiszteletére adtak lakomát a Pesti Kör szervezésében, a két Körből mintegy hetven tag s más vendégek jelenlétében, majd jött a közös februári Deák-diner. A köri-lakomák tovább is folytatódó sorában még figyelmet érdemelnek a külhoni művészek tiszteletére adott bankettek, így a francia zeneszerző Hector Berlioz, a dán zongoraművész Rudolf Wilmers, illetve Liszt Ferenc koncertkörútja kapcsán tartott lakomák.²⁹ A Deák-ünnep formáját mindezek fényében természetesnek tekinthetjük, s inkább az lett volna meglepő, ha nem tisztelegő lakomával köszöntötte volna a két Kör Deák Ferencet.

Széchenyi valószínűleg azt nem kifogásolta, amit a kritikus konzervatív sajtó, hogy a két Kör „ismételten” estebédet rendez, mivel még egy általuk (vagy korábban a Nemzeti Kör által) rendezett lakomán sem vett részt. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a gróf ne lett volna rendszeres résztvevője a pesti társasági életnek; csak éppen ő más „körben” forgott. Az ő számára a megszokott „diner” a magasabb „körök” társas, de nem túl népes rendszeres együttétkezése volt, s ebben a szűkebb „körben” az ünnepeltekkel, művészekkel is bőségesen találkozott.³⁰

28 Erről összefoglalóan: BARÓTI Lajos: *A „Nemzeti Kör”*. Egy lap a negyvenes évek történetéből. Vasárnapi Ujság. 1884. Főként: 362–363. A jelentősebb köri bálokról, majd a két Kör báljairól szóló híradások, illetve a bállokhoz kapcsolódó viták: Életképek, (alább: Ék) Mi hír Budán (a rovatbeli hírekre később: Ék-MhB): 1845. február végig, 1846. február 7.; PH-Fu: 1846. február 13., 15.; PD (akkor még „Fővárosi postásip” rovat): 1845. január 23., 26., 30., február 2., 6., 9., 13. PD-BpSz: 1846. február 5., 12., 19.; BpH-BpH: 1846. január 22., febr. 12., 15., 24., Jk-Bpn: 1846. február 1., 12.; Még a Hetilap is ebben az értelemben utalt ebben az időben a körökre: „A körök farsangolnak [...]. E két intézetre [...] szép és jelentékeny jövőendő vár.” Hetilap, 1846. február 15. Együleti mozgalmak. (Alább a rovatra: HI-Em)

29 A Deák-lakomákról és a Liszt-köszöntésről részletesebben majd alább lesz szó. A szállásavató ünnepet a Honderű és az Életképek híradása alapján részletesen bemutatta: FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*. Bp., 1987. 685–686. p. Időrendben a továbbiakra: PD-BpSz, 1845. április 10. és Ék-MhB, április 12.; BpH-BpH, 1845. november 6., PD-BpSz, november 6. és Ék-MhB, november 8.; Ék-MhB, 1846. január 31. Összefoglalóan: Baróti L., 1884. 263. p.

30 Nem kell azonban arra gondolni, hogy Széchenyi „arisztokratikus” közegébe zártan csak saját „osztályos-társaival” étkezett volna. A „diner” megjelölésű alkalmak között szép számmal akad olyan mely munkatársaihoz, vagy valamely intézmény ügyintézőihez stb. kötődik. Liszt Ferenc 1846-os pesti tartózkodása jó példája annak, hogy Széchenyi akkor is többször együtt ebédelt a város „vendégeivel”, amikor nem volt

Maga a „diner” kifejezés Széchenyi szóhasználatában többféle jelentésárnyalatra mutat. A grófnak az étkezésekre vonatkozó rendszeresen visszatérő kifejezéseit elsősorban a napi időrend jegyében érdemes értelmezni. Bár ritkán említett a naplójában reggelit, arra rendszerint a „Frühstück” szót alkalmazta.³¹ Déli étkezéseit mindig az „Essen” (itt: ebéd) szóval, illetve igei ragozott alakjaival (esse, ißt, essen),³² a délutáni főétkezést pedig a „diner” fogalommal jelölte. Az esti vagy későesti étkezést a „soupé”, „souper,” ill. németesen ragozott változataival (souple, soupiren) nevezte meg.³³ A hasonló mennyiségben szereplő „soirée” kifejezés estélyt jelöl, de ott is természetesen étkezésre (vacsorára) is sor került, speciálisan az estélyekhez kapcsolódó reprezentatív formában.³⁴ A szóhasználat időrendi logikája mellett azonban az is föltűnő, hogy az egyes kifejezésekhez, ha nem is következetesen, de tendenciózusan speciális tartalmak is kapcsolódnak. Az „Essen” kifejezés sokszor csak „szimpla” étkezést jelöl, ha önmagában áll, vagy ha mellette a helyszín (melyik fogadóban, melyik helységben) van rögzítve. Máskor társas étkezésre utal, különösen akkor, ha meg van nevezve, hogy kinél („Essen bei...”). A „Diner” viszont (még sokszor akkor is, ha nem pusztán egy „estebédről” van szó) *nagyobb társasági alkalomra*, olykor *ünnepélyre* vagy *tisztelgő lakomára* vonatkozik. Emellett a szó mellett majd mindig szerepel a meghívó vagy a meghívottak neve, az ünnepelt vagy az alkalom megjelölése. Még a déli étkezésekhez kötődően is előfordul ez a kifejezés, ha nem csak egy megszokott ebédéről, hanem ünnepélyes alkalomról van szó. Egy érdekes példa erre 1845. szeptemberéből: „Esse bei Keglevich. Diner wegen mir [...]” Értsd: Ebéd Keglevichnél. Lakoma (itt nyilván nem estebéd!) az én tiszteletemre.³⁵ Mivel a vizsgált február 12-ei naplóbejegyzés, szövege egyértelművé teszi, hogy Széchenyi aznap tisztelgő lakomán vett részt, ezért itt a szóhasználatnak nincs különösebb jelentősége. Mindenesetre a „diner” kifejezés egyszerre szerepel itt a délutáni étkezésre vonatkozó alapjelentésében („estebéd”), és átvitt értelemben: ünnepélyes alkalom („tisztelgő lakoma”) megjelölőjeként.

A gróf is általában meghívottja volt az ilyen nagyobb „tömeget” megmozgató reprezentatívabb lakomáknak.³⁶ Volt úgy, hogy az ő tiszteletére tartottak ünnepélyt, máskor

jelen a nagyszabású lakomákon. Hiszen nem vett részt sem a május 5-i Kaszinóban tartott ebéden, sem a két Kör „bankettjén”, de mégis mindegyik nap találkozott a zeneszerzővel, aki olykor nála is ebédelt. Lásd: SzIN 6. 1846. április 30. – május 6. 367–371. p.

31 Néhány példa: SzIN 6. 1845. augusztus 19., október 1. és 1846. július 28. 246., 266. és 416. p. Mivel a gróf éjszakázó életmódot folytatott, s rendszerint késő éjszakáig valamely társas körben időzött, olykor dolgozott, ezért minden valószínűséggel nem is fogyasztott a klasszikus értelemben vett reggelit, s lehet, hogy az „Essen” szóval jelölt, inkább a déli időponthoz kötődő étkezése, aznap az első volt, és villásreggeli lehetett. Éppen a megszokott életritusból való kilépés (a korai indulás kényszere) magyarázza, hogy általában az utazásai közben jegyezte le „Frühstückjeit”.

32 Majd mindegyik Széchenyi naplóbejegyzésében szerepel ez a szó, s általában főnévi formában a déli időszakhoz kötődően. Ilyenkor a „Mittagessen” szó rövid változataként olvashatjuk. Lásd SzIN 6. végig.

33 Csak néhány darab a bőséges példatárból, mindegyik nyelvi változatra, illetve szöveg helyzetre egy-egy: SzIN 6. 1844. október 16., 1845. június 8., 1846. június 10. és július 30., 1847. június 9. 114., 220., 390., 418. és 579. p.

34 A rengeteg példa közül egy-egy, néhány jellegzetes helyszínrre vonatkozóan, mivel a „soirée” szóhoz mindig a „kinél” („bei...”) megjelölése kapcsolódik: SzIN 6. 1844. szeptember 6., 1845. március 1., 1846., január 18., május 9., június 5. és 9. 100., 176., 317., 372., 386. és 389. p.

35 SzIN 6. 1845. szeptember 9. 253. p. Egy másik példa még ugyanaból a hónapból: „Essen im Casino. Vay Miklós Grosses Diner den Borsodern zu Ehren.” Uo. szeptember 25. 263. p.

36 A nagyszámú „diner” mellett 1845–46-ban elenyésző azoknak a megjegyzéseknek a száma, amelyek arról tudósítanak, hogy Széchenyi nem vett részt valamely alkalmon. E néhány szöveg viszont igen hangsúlyos,

valamely társaság közgyűlése alkalmából „vacsoráltak”, amelyen ő, mint vezetőségi tag vagy szervező volt jelen, s néha ő is megvendégelte valamelyik „intézetének” tagságát.³⁷ A legtöbb esetben a jelesebb méltóságok, politikusok (ebből az időből például: Vay Miklós, Keglevich Gábor, Földváry Gábor) megtisztelése céljából vett részt lakomákon.³⁸ S bár naplószövegeiben olykor kritikus vagy gúnyos megjegyzést kapcsolt egy-egy alkalomhoz, az mégsem mutatható ki, hogy ez a forma zavarta volna. Nem olvashatunk tőle egy olyan kifakadást sem, amelyik „na már megint egy lakoma” (vagy ehhez hasonló) felkiáltással minősítené a díszebédeket, vacsorákat.³⁹ Olykor még a pohárköszöntőiből is megidézt egyet-egyet naplójában.⁴⁰ Mindezt nem feltételezhetjük, hogy Széchenyi Istvánt a Deák-köszöntés formai mikéntje előzetesen izgatta volna.

A lakomák felidézett rengetegének egy eleme azonban témánk szempontjából különösebb figyelmet érdemel. Hiszen – amint látható – szűk egy esztendővel az 1846-os ünnepély előtt, 1845-ben is rendezett a Kör egy Deák-lakomát. Sőt, a tudósítások hosszát, hangsúlyait figyelve megállapíthatjuk, hogy a Nemzeti Kör (s utóbb a Körök) lakomái közül jelentőségében kiemelkedett ez az 1845. április 20-i Deák-ebéd, s ebben a tekintetben éppen csak az 1846-os február 12-i „diner”-rel vethető össze. De nemcsak ezért fordítjuk figyelmünket erre az előzmény-eseményre, hanem még inkább azért, mert az 1845-ös több tekintetben mintája is lett a 46-os köszöntésnek. Akkor is „résztvevő” alapon szervezték az összejövetelt (nagy infláció nem lehetett, mert éppúgy 3 pengő forintba került egy teríték); mintegy 100-an vettek részt rajta: döntően a Kör „rendes” tagjai: írók, művészek, publicisták, politikusok orvosok, ügyvédek, kereskedők (a híradásokban megnevezve: b. Eötvös József, Fáy András, Fényes Elek, Kossuth Lajos, Vörösmarty Mihály); s néhány ismert „kitűnő vendég” (ilyen minőségben felsorolva: gr. Batthyány Kázmér,

mert a gróf nagyon érzékeny volt a mellőzöttség legkisebb jelére is, s azt mindig nehezményezte, ha valamely alkalomra nem invitálták. Olykor az összehasonlítás izgatta: XY ott volt, és ő mégsem. Néhány, a Körökkel, illetve az ellenzékkal kapcsolatos „séremlét” alább tárgyaljuk. Azt azonban a példák alapján megállapíthatjuk, hogy az esetleges mellőzöttségek (egy-egy alkalommal a nádor, az országbíró, Sir Robert Gordon stb. nem hívták meg) mellett tendenciaszerű lett, hogy az ellenzéki főurak nem hívták meg olyan alkalomokra, amelyeknek politikai tartalmuk volt. Természetesen máskor sokszor együtt étkezett, estélyezett náluk/velük. Példaként lásd: SzIN 6. 1845. március 20., április 20. és 27., szeptember 22.; 1846. január 15., február 14., május 6. és 28. 186., 197., 200–201., 262., 316., 328., 371. és 382. p.

37 Egy-egy példa a típusokra. 1. 1845. szeptember 9-én Keglevich Gábor tárnokmester rendezett ünnepélyt Széchenyi hivatali pályájának kezdetét megünnepeendő: „Essen bei Keglevich. Diner wegen mir [...] Gabris bringt mir einen Toast – ich bringe denselben zurück.”; 2. Szederregyleti lakoma még Pozsonyban: 1844. július 28-án: „Szeder Egyleti közgyűlés [...] Public Diner [circa 60 bis 80 ig.]”; 3. A Tisza-szabályozási társulatok közgyűlése kapcsán a gróf adott fényes lakomát 1846. január 26-án: „Diner im Casino, das ich gebe. – 85 Personen a 4 fl[orins] C[onventions] M[ünzen]. 56 Bout[eillen] Champagner. – Ziemlich matt, kam es mir vor.” SzIN 6. 87., 253. és 320. p. A legutóbbira lásd még: Jk-Bpn, 1846. január 29.

38 A felsoroltakat lásd: SzIN 6. 1845. szeptember 25. 1846. február 5. és június 7. 263. 324. és 390. p. Lásd még: NU-Bpn, 1846. február 6.

39 Egy példa: A Batthyány Imre tiszteletére rendezett „diner” kapcsán jegyezte meg gúnyosan: „oly nemes, oly tiszta stb.”; SzIN 6. 1845. június 18. 224. p. Máshol olyan megjegyzései voltak, hogy „meglehetősen lanya”, „hideg” stb. A témánkhoz közvetlenül nem kapcsolódó 1846 nyári Tisza-vidéki útja kapcsán viszont érzékelhető volt, hogy ott belefáradt a rendszeres ünneplésbe. Lásd: SzIN 6. 1846. július 15. – szeptember 14. 409–436. Az ottani ünnepélyek jellegéről és Széchenyi viszonyulásáról lásd: Kovács Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–48*. 1. kötet Bp., 1889. 104–111. p.

40 Általában rövid, egy-két mondatos kivonatot rögzített belőlük. Pl. még Pozsonyban Palóczy László tiszteletére: „Trinke Toast: polgári erény és hazai hűség!”; SzIN 6. 1844. június 27. Lásd még: 1846. február 5. és június 11. 80., 324. és 390. p.

Beniczky Lajos, gr. Teleky László, gr. Zichy Miklós.). A helyszín a Nemzeti Kör nagyterme (Kunewalder-ház) volt. Az áldomásokban bővelkedő ebédet egy meghittebb kerti beszélgetés követte, majd Garay János elszavalta Deák számára írott költeményét („Áldomás Deák Ferencznek”), és javaslatot tett arra, hogy egy album-émlékkönyvet indítsanak útjára, amelybe Deák tisztelői beírhatják soraikat, s amelyet később el is küldenének neki. A divatlapok egyöntetű lelkesültséggel írtak e lakomáról, „mely még sokáig fog emlékeivel kebleinkben visszhangani” (Életképek), s mely „egy volt a legfényesebbek s legkedélyesebbek közül, melyek valaha fővárosunk falai közt jeleseink kitüntetéséül tartának” (Pesti Divatlap).⁴¹

A 1845-ös Deák-ünnepély jó hangulata nyilván több tényezőre is visszavezethető, s közöttük sok olyanra, amelyek nehezen vizsgálhatóak (a rendezés pontossága, az étel és ital minősége, a tósztok „hossza” stb.). Az azonban bizonyos, hogy az „ebéd” sikerében szerepet játszott annak közösségteremtő ereje is. Ugyanis abban az időben volt némi meg hasonlás a Körben, s bár az április elején megrendezett „Fényes-lakoma” már – amint a sajtóhíradásokból kiderül – „kibékülési ünnepélyül szolgál[t]”, mégis a Deák-köszöntés nyújtott igazi alkalmat arra, hogy a Nemzeti Kör az „egységet [...] nyilvánosan dokumentál[ja].”⁴² Közvetlen adatok nem utalnak ugyan arra, hogy Deák tevékenyen szerepet vállalt a „köri” ellentétek föloldásában, mégis pesti jelenléte, és a kapcsolódó politikai alkalmak sikeresen az egység felé vitték a reformereket.⁴³ Az 1845-ös kör lakoma ezt az egységet reprezentálta.

41 Az eseményről külön cikkben részletesen számolt be az Életképek (1845. április 26. Deák-ünnepély), szintén hosszan (a Budapesti Szemle rovatában) a Pesti Divatlap (1845. április 24.), és röviden utalt rá (főként a tervezett albumra) a Jelenkor (1845. április 27.). A résztvevők számát a Pesti Divatlap „mintegy 100”-ban, az Életképek pedig pontosan 101-ben jelölte meg. A felsorolt nevek többsége mindkét leírásban szerepelt. Téves dátummal utalt rá: DEZSÉNYI Béla: *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmiban*. ITK, 1953. 176. p. Hosszabban foglalkozott vele a divatlapok tudósítását átvéve: FERENCZI Z., 1904. I. 439. p. A disszonáns, körellenes hangot ekkor is a Budapesti Híradó képviselte, de inkább csak beállítódását bizonyítja némileg populistá kritikája: „A »Kör« díszes lakomát adand, vagy adott is már, mely több száz forintba került. Az éhező árvaik számára gyűrűnek már az adakozások, ámbár éhségük folyvást növekszik.” BpH-BpH, 1845. április 20.

42 A Fényes Elek tiszteletére adott lakomáról két olyan beszámoló látott napvilágot, amelyek a lényeg tekintetében teljesen megegyeznek, úgyhogy minden bizonnyal már ott feloldódott az ellentét. Az idézett Pesti Divatlap tudósítás (1845. április 10. PD-BpSz) teljes szövege: „A körű másodelnök, derék *Fényesünk* tiszteletére adott lakoma igen népes és víg volt, s a meghasonlott felek közt egyszersmind kibékülési ünnepélyül szolgálván, reméljük, hogy a jövő vasárnapi ülést üdvös eredményűvé teszi az egyetértés jótékony szellem.” Ugyanerről szól az Életképek, 1845. április 12-i szellemes beszámolója: „Múlt csütörtökön [...] »Fényes lakoma« Fényes körű alelnök tiszteletére. [...] s közibénk szálla a béke angyla, ki – mint reméljük – távozni többé nem fog. A holnapi nagygyűlés e szép reményünket bizonyosan valószínűsíti.” A Nemzeti Kör belső ellentéteiről s a későbbi szakadásról bővebben majd alább. Az idézet helye: Dezsényi B., 1953. 176. p.

43 Ferenczi Zoltán sommás tetszetős megállapítását nem látjuk tényekkel alátámasztottnak. Így írt Deák monográfiája: „E pesti időzése alatt ő [mármint Deák – V.F.] szüntette meg a Nemzeti kör belső egyenetlenségét is; ezért a kör április 20-ikán, vasárnap, tiszteletére díszlakomát adott [...]” Lásd: FERENCZI Z., 1904. I. 439. p. Valójában, amint a fentebb idézett élmények mutatják, a „Fényes-lakoma”, amely már Deák megérkezése (április 11.) előtt lezajlott, elfedte az ellentéteket. Valószínűleg Deák az ünnepély utáni beszélgetés közben az ellenzéki egység érdekében bírálta a centralista agitációt, de azt nem tudhatjuk, hogy a körében megfogalmazott „üzenetén” kívül a Nemzeti Kör egysége érdekében tett-e valamit, mint ahogyan az sem bizonyos, hogy az ekkori ellentét fő motívuma a centralista-municipalista vita volt. Mindezt Ferenczi idézett mondatában szereplő ok-okozati összefüggést sem tekintjük bizonyítottnak. A délutáni

Az 1846-os köszöntés így a 45-ös lakoma utánérzéseként értelmezhető, hiszen ekkorra esett Deáknak a következő hosszabb (és hasonló jelentőségű) pesti jelenléte, és ekkor a zalai reformer egységteremtő szerepére a pesti ellenzéknek még nagyobb szüksége volt. A két Deák-lakoma tehát nemcsak a szervezők tekintetében (*Nemzeti Kör, a „két Kör”*), formájában (3 *forintos, tósztos diner*) és tárgyában (*Deák köszöntése*), hanem fő motívumában is – az országos ill. pesti liberális, nemzeti ellenzék egységének reprezentálása – közvetlenül párhuzamba állítható. Természetesen a különbségek sem lényegtelenek, hiszen más-más politikai szövegkörnyezete volt a két alkalomnak. Az eltérő aktualitások feltérképezése közben arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy miért volt esemény Pesten Deák jelenléte, s miért is volt megszokott a tisztelet nyilvános kifejezése; azaz miért volt ismétlődő késztetés: „*Deák zu ehren*”.

AZ ALKALOM ÉS A SZÁNDÉK: „DEÁK TISZTELETÉRE”

Az 1845-ös Deák-köszöntés az 1843/44-es kudarcos diéta utáni ellenzéki válság és útkeresés időszakához kapcsolódott, amikor is különösen nagy jelentősége volt Deák Ferenc állásfoglalásainak. Már korábban is ő volt a reformellenzék emblematisztikus figurája, akit a legszélesebb – a formális gesztusok szintjén még konzervatívokra is kiterjedő – általános tisztelet övezett, s akit legtöbbször az „országos-Deák” eposzi konstrukciójával jellemttek. Eszmei-politikai vezető szerepét zalai és országgyűlési megnyilatkozásai, az ellenzékot összefogó integrátor szerepét pedig a korábbi két diétai követsége és az 1841–43 közötti pesti jelenléte alapozta meg. Hosszasan nem szükséges sorjázni miéttjeit és tényeit a közismert Deák-tiszteletnek, itt elegendő csak azt rögzíteni, hogy – egykorú megfogalmazásokkal – a „fáradhatatlan, bölcs törvényhozó”, a „haladási párt nagy kormányosa”, „a magyar törvényhozás Ceasarja” nélkül nem lehetett az egész ellenzéki-tábor előtt hiteltel és mindenki számára követhető stratégiai döntést hozni. Az elvárásokat még csak fokozta 1844 végétől az, hogy ő nem vett részt a diétán, s így a hiánya a reformerek körében a kudarc egyik magyarázó elve lett, hiszen automatikusan összevetették az amnesztiával és reformokkal sikeres 1839/40-es országgyűlést – amelynek Deák volt az egyértelmű vezéregyénisége – a legutóbbival. 1844 végétől az új utakat kereső reformellenzék kimondva kimondatlanul aktív közreműködést, nyilvános támogatást várt tőle, s az ellenzéki meghasonlás csökkentését, az integrációs szerep hangsúlyozott elfoglalását.

Deák teljesítette egységteremtő „hivatását”, és nyilvánosan kiállt – ha volt is olykor némi fenntartása – a „szociális úton” továbblépő reformellenzék mindegyik vállalkozása mellett. Előbb a védegyelet zalai szervezésébe kapcsolódott be intenzíven, és a zala-szentgróti fiókegylet megnyitáskor tartott támogató beszédet (1845. február 9.). Majd az „önadózási mozgalom” kulcsszereplője lett, amikor mintegy 220 zalai nemes élén adót-vállalt (március 2.), s ezzel az „ágyúszóval” válaszolt a kezdeményezést elutasító Széchenynek, aki az önadózást „a pisztoly időelőtti elsütésének” nevezte. Minden nyilvános (olykor megyei de országos hatású) állásfoglalása az ellenzék új irányát erősítette. Ezért, amikor kiderült, hogy elfogadja az invitálást, és a Gyáralapító Társaság jelentős ülése, il-

kerti beszélgetést így idézte föl a Pesti Divatlap szemleírója: „[...] a kedélyes, kedves társalgású Deák Ferenc különféle érdekes közügyi tárgyak – különösen az általa nem helyezett pesti hírlapi centralizációról [...] értekezett” (1845. április 24.).

letve az ellenzék konferenciái miatt Pestre jön, akkor komoly előkészületeket tettek fogadására. Az eredmények igazolták a nagy várakozást, mivel Deák a centrumban, személyes jelenlétének súlyával is megerősítette a reformellenzék politikáját. Újra nyilvánosan a Védegylet mellett érvelt, és az akkori viták homlokterében álló Gyáralapító Társaság megmaradása mellett tartott nagy beszédet (április 13.). Az egykorú híradásokat olvasva helytállónak tűnik Ferenczi Zoltán összegző megállapítása: „Deák e megjelenése Pesten a kedélyekre, de kivált az ellenzéki árnyalatok egyesítésére tüneményeszerű hatást tett.”⁴⁴

Az 1845. április 20-i Deák-lakoma ehhez a hangulathoz kapcsolódott, s beleilleszkedett a Deák fáklyászenés megérkezésével kezdődő (április 11.), a pesti köszöntésekkel folytatódó, s majd az erdélyi „diadalútjához” kapcsolódó ünneplések sorába, melyek egészen zalai hazaérkezéséig (máj. 24.) szinte folyamatosan – sőt még ott is egy nagy díszlakomával – tartottak. A hírlapok és divatlapok rendszeresen közzétették a méltató beszédek és versezeteket: egymás után jelentek meg az áprilisi lakomán elhatározott, „jeles munkákkal szépen telő” Deák-albumba készített írások: Garay Jánostól („Áldomás Deák Ferencznek”), Bajza Józseftől („Deák Ferenchez. Emléklap”), Vörösmarty Mihálytól („Deák Ferencznek”) stb.; közreadtak többet a fáklyászenék alkalmával elhangzott beszédek közül, s szinte napról napra rögzítették Deák pesti időzésének, s még részletesebben a Vörösmartyval tett erdélyi látogatásának eseményeit.⁴⁵ Kétségtelenül ez a tiszt-

44 Az idézet helye: FERENCZI Z., 1904. I. 438. Deák ekkori legfontosabb állásfoglalásait összegyűjtve lásd: DFV I. 425–455. vagy a régebbi kiadványban: *Deák Ferenc beszédei 1829–1847*. Összegyűjt.: Kónyi Manó. (alább: DFB) Bp., 1882. 533–560. Az egykorú Deák-méltatások közül egy jellegzetes példa: VAY Dániel: *Eszmetöredék a magyar reformról*. Lipcsében, 1844. Különösen: 41–45. p.

Az itt felidézett történelmi áttekintést köztörténeti háttéranyagnak tekintjük, s ezért az elemeit külön-külön nem jegyzeteljük. Sőt mivel az 1840-es évek politikatörténetben a Deák-kérdés volt az egyik kulcskérdés, ezért nincs olyan általános történeti összefoglalás, nincs olyan a 40-es évekre vonatkozó monográfia, politikatörténeti tanulmány; nincs olyan életrajz (szóljon az Batthyányról, Bezerédjről, Eötvösről, Klauzálról, Kossuthról, Széchenyiről, Vörösmartyról stb.), amely ne foglalkozna érintőlegesen, vagy érdemben vele. A reménytelen listakészítéstől ezért eltekintünk, s a könyvtárnyi Deák-irodalomból is csak a legújabb kapcsolódó munkákra ill. a Deák-méltatások szempontjából legrelevánsabb Ferenczi Zoltán életrajza utalunk ismét. Lásd még: *A haza bölcse Deák Ferenc*. Rubicon, 2003/9–10.; *Deák Ferenc élete és kora*. [h. n.] 2003.; *Deák Ferenc emlékezete*. Szerk.: Szabó András. Bp., 2003.; DEÁK ÁGNES–MOLNÁR ANDRÁS: *Deák Ferenc*. Bp., 2003.; ESTÖK János: *Igazság és törvény. Deák Ferenc élete*. h. n. [Bp.,] 2003.; KIRÁLY BÉLA: *Deák Ferenc*. Bp., 1993.; KÖRMÖCZI KATALIN: *Deák Ferenc életútja*. In: Körmöczi Katalin: „...A mi megmarad, fordítsa jó célokra.” Deák Ferenc hagyatéka. Bp., 1992.; MOLNÁR ANDRÁS: „A zalai ágyvázás”. *Zala megye önkéntes adózói (1845–48)*. Századok 1996/5.; MOLNÁR ANDRÁS: *Bevezetés*. In: Deák Ferenc. (Magyar Szabadelvűek.) Vál., s. a. r., bev. és jegyz.: Molnár András. Bp., 1998.; MOLNÁR ANDRÁS: *Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson*. Levéltári Szemle 1987/2.; SÁNDOR PÁL: *Deák Ferenc a történelmi személyiség*. Századok 1993/1.; *Tanulmányok Deák Ferencről*. (Zalai Gyűjtemény 5.) Szerk.: Baranyai György, Degré Alajos stb. Zalaegerszeg, 1976. (alább: *Zalai Gy.* 5. 1976.); VARGA JÁNOS: *Deák Ferenc és az első büntetőrendszer tervezete*. Zalai Gyűjtemény 15. Zalaegerszeg, 1980.

45 A Pesti Divatlap számolt be dicsően arról, hogy az album „szépen telik” (PD-BpSz 1845. május 22.). A versek első megjelenései: Ék 1845. május 3.; július 26., Hd 1845. augusztus 19. Közzétették Emődi Dániel április 11-én tartott beszédét (PD 1845. április 24. Deák Ferenchez intézett Beszéd fáklyás zene alkalmával.), és a kolozsvári tisztelgés szövegét (PD 1845. június 5. Beszéd Deák Ferenc- és Vörösmartyhoz fáklyászene alkalmával Kolozsvárott, május 16. Elmondta: Úrházy György). Az 1845-ös Deák-tisztelgésekre lásd még: FERENCZI Z., 1904. I. 432–456. p. Zalai fogadtatásáról és az ottani 217 fős ebédéről: Uo. 2. 4–5. p. Deák és Vörösmarty közös utazására lásd elsősorban: GAAL György: *Vörösmarty 1845-ös erdélyi körútja Deák kíséretében, Wesselényi vonzásában*. In: Álmodóknak, Vörösmarty. Tanulmányok. Az 1999. december 10–11-i kolozsvári konferencia anyaga. S. a. r. és jegyz.: Egyed Emese. Kolozsvár, 2001. Az út forrásai kö-

telet már a *kultusz* szintjére emelkedett. 1845 tavaszán Deák politikai-erkölcsi tekintélye az 1839/40-es diéta utáni magasságot idézte, s a zalai reformer valóban a nemzeti liberális ellenzék országos egységének szimbóluma lett.⁴⁶

1845 tavasza után azonban a reformellenzék koncentrációjának sikeresen meginduló folyamata megtorpant, vagy legalábbis nem folytatódott a sokak által remélt tempóban. Közismert, hogy Deák óvatos megfontolásai nagy szerepet játszottak e viszonylagos lassulásban. Ő még júniusban – a tavaszi után következő rövidebb pesti időzése alkalmával – részt vett azokon a megbeszéléseken, amelyeken elhatározták, hogy rendszeresen nagyobb ellenzéki értekezleteket fognak tartani, de védegyleti közgyűléssel összekötött novemberi konferenciára már nem utazott el. Visszahúzódása, pesszimizmusa több okra is visszavezethető (alkati vonások, depresszió, testi betegségek, az elvárások nyomasztó súlya, politikai helyzetelemzése, stratégiájának válsága stb.), de ezek politikai eredője a pesti reformerek számára komoly nehézséget jelentett. Bár a távollétében is bevásárolták abba háromtagú bizottságba, amelynek a teendők kidolgozása lett a feladata, de ő továbbra is tartózkodó maradt.⁴⁷ Kossuthnak írt többször idézett levele (1845. november 30.) rögzíti azokat a politikai dilemmákat, amelyek miatt továbbra is elállt a programadástól. Arra hivatkozott, hogy egyrészt az időelőtti program csak általános lehet, „és akkor a kormány emberei is azt mondják, hiszen ők is csak ezt akarják”, másrészt pedig, ha részletekbe merészkedik, akkor a véleményárványlatok miatt „növelné inkább a szakadást közöttünk, ahelyett, hogy egyesítene.”⁴⁸ Deák tehát ellentmondásosan volt kulcsszereplője 1845 végétől a pártalakulás folyamatának, mivel neki, mint a reformellenzék országosan elismert legfőbb tekintélyének kellett volna összefognia, az egység felé vinni a ellenzéki liberálisokat, de éppen ő volt az, aki az „egység” szempontjára hivatkozva az intézményesülés és programadás halasztását képviselte. Mindezt a reformerek – többek között az 1845. november 18-i értekeztet levélírói: Batthyány Lajos, Kossuth Lajos, Ráday Gedeon, Szentkirályi Móric – sokat vártak Deák pesti jelenlététől, s azt mind erőteljesebben szorgalmazták. Mikor Deák egyértelművé tette, hogy „e télen vízkereszt után Pestre [jön], egy pár hetet ott

zül több összegyűjtve: LUKÁCSY Sándor–BALASSA László: *Vörösmarty Mihály 1800–1855*. Bp., 1955. 377–385. p. A hírlapi beszámolók sokaságának rendszeres említésétől itt eltekintünk. Még utánérzéseként 1846-ban is megjelent egy epigramma Deák, Vörösmarty és Wesselényi együttlétéről: „Honfiak találkozása Zsibón.” PD 1846. június 11. A kultusz egyik jellegzetes megnyilvánulása volt az, mikor 1845. novemberi Védegylet Közgyűléshez kötődően a „hölgységek honi zsebkendőket kaptak Kossuth és Deák arcképeivel, az urak pedig arcképes szivart.” A Hetilap közlése nyomán Kosáry D., 1942. 488. p.

46 Az 1839/40-es diéta utáni tisztelet legközvetlenebb megnyilvánulása az a vörös bársonyba kötött díszes emlékkönyv volt, amelyet az országgyűlés tagjai és az ifjúság adott át a számára 1840 májusában. A szöveget és a körülményeket közli: FERENCZI Z., 1904. I. 301–302. p. Azóta többször innen átvéve. Ugyanő állapította meg joggal az 1845. április májusi időszak összegzéseként, hogy „a most eltelt negyven nap éppen oly zavartalan fényben mutatja Deák népszerűségét, mint az 1840-iki országgyűlés hangulata” (uo. I. 456. p.). Érdekes, hogy a rövidebb Deák-életrajzok illetve az összefoglalások egyáltalán nem, vagy alig említik az 1845. tavaszán érzékelhető közhangulatot. Ezt az időszakot is az 1843–47 közötti passzív, visszahúzódozó, csak a háttérben tevékenykedő deáki pályaszakasz jegyében értelmezik. Nem egészen jogosan, de az általános terjedelmi lehetőségek miatt indokoltan. Vö.: a fentebbi lista életrajzeit, monográfiáit.

47 Az irodalomban az okokat keresve egyre inkább a polifonikus válaszkísérletek dominálnak. A fentebbi listához ezért kiegészítésül illik egy, a kérdésfeltevésében fontos (de szemléletében vitatható) kísérlet. Id. HORÁNSZKY Nándor: *Deák Ferenc elkalkata és befolyása politikai pályájára*. 1803. október 17. – 1876. január 28. S. a. r. : Ifj Horánszky Nándor. Kairozsz Kiadó. h. n., é. n. Különösen: 89–115. p.

48 Deák már idézett Kossuth Lajosnak írt 1845. november 30-i levele alapján. Lásd: DfV I. 463–468. p.

töltendő”, akkor nyilvánvalóan a tárgyalások sikerében és az ellenzéki koncentráció új lendületében reménykedtek.⁴⁹

Deák Ferenc 1846. februári pesti jelenléte és az ahhoz kötődő nagy horderejű politikai tanácskozások mindezt a pártszerveződés összefüggésében értelmezendők. Már 1845. decemberében, Deák Pestre jövetelét latolgató titkosrendőri jelentés is megállapította, hogy „Deák lenne az egyedüli, akinek más ellenzékiek rivalizálás nélkül alávetnék magukat.”⁵⁰ A „*két Kör*” tisztelő rendezvénye, nem volt más, mint a reformellenzék párttá formálódásának egyik fontos eseménye, mely Deák integritást kifejező személyiségét középpontba állítva kellett, hogy megjelenítse a liberális-nemzeti oldal egységét. A konferenciák, tárgyalások mellett ennek a nagyobb szabású alkalomnak elsősorban *politikai reprezentációs funkciója* lett. Nem szükségszerű, hogy az ünnepély előkészítése közben már ez a konkrét szándék motiválta a Köröket, de Deák pesti tartózkodásának politikai jelentése nyilván rávetült a lakomára. Leginkább éppen azért érezhetjük az 1845-ös köszöntés utánérzésének ezt az alkalmat. A korábbi esemény felidézése, sőt grandiózusabb megvalósítása megfelelt az ekkori összetettebb politikai szándékoknak. Hiszen az 1846-os alkalom előkészületeiben nemcsak a Deák előtti tisztelgés ill. az ellenzék egységének kifejezése rejtőzött benne, hanem Deák meggyőzésének a szándéka is.

Deák pesti időzése Széchenyi István számára is hasonló lehetőséget hordozott; csak éppen ellentétes célból. Ő a zalai reformerrel való személyes találkozásait az 1840-es évek elejétől rendre arra igyekezett felhasználni, hogy meggyőzze őt saját politikai stratégiájának helyességéről, s összefogva vele új integrációs pontot teremtsen. Deákot előbb egy mérsékelt és lojális „centrum” (1840–41), majd egy a Pesti Hírlaptól elhatárolódó „középerő” (1841–43) s később egy a konzervatívok és ellenzékiek között elhelyezkedő „haladó középpárt” (1845) vezérének szerette volna megtenni. Különlegesen kiemelt szerep jutott neki Széchenyi politikai kapcsolatrendszerében és stratégiájában. Deák pesti napjai így mindig nagyon intenzíven Széchenyi jegyében is teltek, s rendre személyes beszélgetések, közös „konferenciák” követték egymást.⁵¹ A gróf 1846 elején is várakozóan tekintett Deák utazása elé, rögzítette a híreket, hogy tényleg jön-e, s már a megérkezése utáni első napon közös ülésen vett részt vele. Különös jelentőségét ennek a találkozásnak az adta, hogy a legutóbbi közös beszélgetésük majd egy évvel korábbra, Deák előző hosszas pesti időzésének végére (1845. április 28.) esett, s akkor Széchenyi csak ennyit rögzített naplójába: „Hosszan Deákkal. – Jól beszél, de mellé. Hadat üzentem neki.”⁵²

49 Az egykorú elvárásokról már fentebb szoltunk. Lásd különösen: KLÖM XI. 248. és Ferenczi Z., 1904. II. 18–28. p. A további levelekről: DfV I. Molnár András jegyzetei. 468. p.

50 KLÖM XI. 248. Magyarul idézi Molnár András. In: DEÁK Á. – MOLNÁR A., 2003. 65. p.

51 A Széchenyi-Deák viszony alakulásával bőségesen foglalkozik majd mindegyik köztörténeti összefoglalás, és még bővebben érintik a kérdést a Deák, Széchenyi (illetve Kossuth) életrajzok, monográfiák. Ezek közül egyikéről Ferenczi Zoltán művét érdemes kiemelni (FERENCZI Z., 1904. I. 301–450. p.), másrészt pedig Viszota Gyula bevezetőjét. In: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I–II. (SZIÖM 6/I–II.) Szerk. és bev.: Viszota Gyula. Bp., 1927., 1930. (alább a bevezetőre lásd: Viszota Gy., 1827. vagy 1830.; a forrásokra: SZIÖM 6/I. vagy II.). Érdemi vizsgálatok tanulmány formájában is megjelentek, ezek közül elsősorban lásd: SZABAD György: *Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi-Kossuth vita*. In: Zalai Gy. 5. 1976.; VISZOTA Gyula: *Széchenyi István politikája 1842–45-ben*. Budapesti Szemle. 1904/4.; ill. legújabban e tanulmány szerzőjétől: VELKEY Ferenc: „*Deák kell, hogy a centrumunk legyen!*” *Széchenyi István és Deák Ferenc az 1840-es évek közéletében*. In: Deák Ferenc élete és kora. [h. n.] 2003. 25–41. p.

52 Az 1846-os várakozásra és első találkozásra: SZIN 6. 1846. január 15–16. és február 1. 316–317. és 322. p. Az 1845-ös utolsó beszélgetésre: Uo.: 201. p., illetve SZIN 1063. p.

Az egy esztendővel korábbi hadüzenetet valóban követte a háború: „Többi közt, én Deák politikája ellen a Jelenkorban nyílt, de lojális háborút indítottam” – rögzítette a gróf célját 1845 májusában jószágigazgatójának írt levelében.⁵³ A Deákkal kapcsolatos publikációfolyam (Általános nézetek; Szinpadi titkok; A szentgróti levél elemzése I–XIV.) politikai háttérét az 1845 tavaszi Deák állásfoglalások adták, hiszen ő nyilvánosan kiállt az ellenzék „szociális úton” megindított reformjai mellett, s ezzel ellensúlyozta (az „önadózási” mozgalom és a Gyáralapító Társaság sorsa kapcsán) Széchenyi támadó fellépését. A köztük kibontakozó rejtett vita a Védegylet összefüggésében lett (egyoldalúan) nyilvánossá, mivel a gróf Deáknak a zalaszengróti fiókegylet megnyitásakor tartott beszédét tette írásainak kiindulópontjává.⁵⁴ Bár az utolsó cikkek Széchenyinek azt a megújuló törekvését mutatták, hogy Deákot leválassza az ellenzékéről – ismét egy olyan „középpárt”, „független párt”, „hazai párt” megteremtését szorgalmazta, amely igazodva a kormánypolitika fordulatához lojális, de a kormányt a reform irányába serkentve haladó –, s bár tetszetős idézetek sorában ajánlotta fel Deáknak a vezéri szerepet, mégis az ellenzékiesség hosszas goromba támadásai és a rendszeres érzéketlen személyes kitételek miatt csak a bírálat maradt a cikkek ható végkicsengése.⁵⁵ Hiszen Deákot egy olyan cikksorozatban buzdította pártalapításra és dicsérte szerfelett, amelyben a magyar ellenzék szemléletét és módszereit élesen kritizálta, a Védegyletet erőteljesen elutasította, s amelyben ugyanőt többször „rossz diagnózist követő”, „szüklátókörü”, az ellenzék által „megtévesztett” politikusnak minősítette. Egy Deákkal közös pártalakítási kísérletről valójában már szó sem lehetett. Széchenyi és az ellenzék kapcsolata a mélypontjához közeledett, s a Deákot támadó, kormánypolitikussá kinevezett „legnagyobb magyart” „sárdobálás” és pesti „macskazene” fenyegette.⁵⁶

Ilyen előzmények után kellett felvennie a beszélgetés fonalát Széchenyinek és Deáknak 1846 februárjában. Hogy még megmaradt közöttük a politikai kommunikáció lehetősége, az inkább a zalai reformer hozzáállásának volt köszönhető, mivel ő a nyilvánosság előtt nem válaszolt a gróf cikksorozatára, nem élezte ki az ellentéteket. Deák korábban sem volt mereven elutasító Széchenyivel szemben, és – anélkül, hogy álláspontját lebegtetten volna – az ellentétek elsimitására tett kísérletet, vagy legalábbis a reformtábor egé-

53 Széchenyi István levele Lunkányi Jánosnak 1845. május 16. MOL Széchenyi család levéltára: Lunkányi hagyaték. (alább: MOL SzCsL Lh.) I./1170–1171. p.

54 Jk 1845. május 4., 11., illetve május 18. – augusztus 17. Kritikai kiadásban, később innen idézve: SziÖM 6/II. 491–503. és 508–620. p.

55 Főként a XI. XII. és XIV. cikkekben. Jellemző szöveghelyekre lásd: SziÖM 6/II. 588–591., 593., 606–620. p.

56 A vonatkozó adatokat összegezte: Viszota Gy., 1930. CXXXVIII. Sárdobálásra valóban sor került 1845. július 2-án (SZIN 6. 228.), de a macskazenék csak a felvetés szintjén maradtak. Naplójában augusztus 27-én és szeptember 20-án rögzített egy-egy ilyen szándékot (Uo. 250. és 260. p.). Az bizonyos, hogy munkatársai augusztusban egy esetleges macskazenétől igyekeztek a gróftól megkímélni. Erről írta Tasnar Antalnak 1845. augusztus 24-én: „Tán jó lesz, arról sem tenni említést, én mikor jövök. NB. ha macskamuzsikát akarnak csinálni, nem kell őket turbálni, és ha Szekrényesy tenni akarná, őt saját kezeimmel verem meg. Mily nevetséges ügyködés! Mintha félnék ilyestől és elmellőzni kívánnám. – Es wäre sogar gut, nützlich, wünschenswerth – wenn es geschiet. Es hätte eine Reaction!” (SZIL III. 363. p.). Azt biztosan nem lehet tudni, hogy a macskazene a Deák ellen fellépő zurnalisztának, avagy a frissiben kinevezett helytartótanácsi tanácsosnak (ahogyan leegyszerűsítően mondták: a „bécsi miniszternek,”) készült, hiszen éppen aznap (augusztus 17-én) jelent meg a Deákkal foglalkozó utolsó cikke, amikor a postán megkapta kinevezését és meghívóját a prágai eskütelre. Széchenyi a 24-i eskü után – mint közismert – a Helytartótanács keretében felállított Közlekedésügyi Bizottság elnöke lett. (SZIN 6. 244. és 248. p.)

szének egysége érdekében biztosítani törekedett a gróf számára a „visszautat”. 1845 végén erre már kevés esélye lehetett. Mivel azonban ő komoly veszélyt látott a kormány offenzív politikájában, ezért a helyzet árnyalt elemzésére bízta barátait, s Széchenyivel (és „elámított” követőivel) szemben nem az elhatárolás, hanem a meggyőzés útját ajánlotta.⁵⁷ Először egy semleges terepen „találkoztak”, s ez tette lehetővé, hogy zökkenőmentesen tudják korábbi ellentétes-vitakozó, de egymást kölcsönösen megbecsülő politikai diskurzusukat folytatni. Széchenyi a balatoni gőzhajózás megindítása ügyében 1845. szeptemberében fordult Deákhoz, s megkeresésére korrekt választ kapott.⁵⁸ Személyes találkozásuk is 1846. február 1-jén ehhez a tárgyhoz kötődött; a pesti ülésen „ott volt Deák”, s egy részvényt jegyzett. Majd néhány nap múlva mikor „meglátogatta” Széchenyit, hogy aláírja a „Balatoni kérelmet”, bár az „ebédet és a szivart” elhárította, mégis a régi eszmecseréket idézően politizáltak. A naplóiíró rövid kivonata kifejezi ekkori politikai helyzetértékelésük lényegi különbségét: „Egyvalamitől fél [mármint Deák]. 'Jóhiszeműen többséget szerzünk a kormánynak. Aztán nem fogjuk tudni megakadályozni, hogy rosszra ne fordítsa! –' Én [mármint Széchenyi]: 'Igen ez koczka játék. de ugyan tud-e jobb biztos módot? Katonai jelszavak helyett béke.’”⁵⁹

A Széchenyi-Deák viszony alakulásának 1846 eleji történései feloldották a „nyilvános megszólításból” következő feszültséget, s bár Széchenyi újra kereste az utat Deákhoz, de ez a kísérlete nem volt olyan erőteljes, mint a korábbi nekirugaszkodások.⁶⁰ A többször levont konzekvenciák lassan beépültek szándékaikba, hiszen az 1840-es évek politikai erőterben, amelyet a kormánytámogató konzervativizmus és a nemzeti liberális reformkötössége határozott meg, a reformerek táborába tartozó, de a kormány felé húzó, középutas pozíciót kereső Széchenyi és az ellenzéki Deák akarva-akaratlanul, de szükségszerűen más-más reformirányzatot jelentett meg. Széchenyi egy 1842-es megjegyzése távlatosan szűrte le a tanulságokat: „*Erőnek erejével ... közeledtem Deákhoz*”.⁶¹ A két 1846-os aktuális politikai cél – a „centrum” érdekében a reformellenzék megosztó, illetve a reformerek egységét védő-helyreállító – sem találkozhatott. Mindennek ellenére Széchenyi továbbra is tisztában volt Deák állásfoglalásainak jelentőségével. 1845-ös cikksorozatának záró darabjában joggal fejtegette, hogy „függetlensége” és „egyeztető képessége” miatt

57 A cikksorozat deáki fogadtatásáról és Széchenyi megítéléséről lásd elsősorban Deák Ferenc és Wesselényi Miklós 1845. július 13. és 1846. február 9. közötti 12 irományból álló levelezését: *Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822–1875*. Kiadja: Ráth Mór. Bp., 1890. (alább: DFEL) 157–174. p. Különösen: 1846. január 14. 173. p., illetve B. Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenczhez. 1841–1850. 1–2. Közli: FERENCZI Zoltán. Tört. Tár, 1904. 312–323. p. Erről még legújabban: DEÁK Á. – MOLNÁR A., 2003. 64–67. p.

58 Széchenyi Deáknak 1845. szeptember 21. SzIL III. 365–366. Deák válasza 1845. november 29. Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. I–II. Összeáll.: BARTFAI Szabó László. (alább: ASzIkt) Bp., 1943. II. 517. p.

59 SzIN 6. 1846. február 1. és 5. 322–324. p. Magyarul: SzIN 1098–1100. Az idézett kifejezések innen, eredetileg jelen időben. A balatoni gőzhajózás előkészítéséről részletesen Viszota Gy., 1939. LXXXIII.–LCI. A politikai eszmecsere nem volt egyetértő, de nem is volt éles; hangulatát kifejezi az a sor, amellyel a naplóiíró a cikksorozat után először vele négyszemközt beszélő Deákot jellemezte: „Nagyon nyájas”.

60 A február 5-ei beszélgetés mellett február 15-én volt még egy hosszabb, a korábbi „konferenciákat” idéző 3 órás eszmecseréjük. A meggyőzés szándékával, s azért, hogy a kormányzat szándékát megismerje, adta át neki Metternich 1844-es „Aforizmáit” és „nyílt volt vele”. Deák válaszában lényege a napló szerint ennyi: „Széchenyi nem közönséges természet[ű ember]” SzIN 6. 328. p.

61 SzIN 5. 1842. november 24. 649. p. Az eredeti bejegyzésben ez a Széchenyi mondat nem átvitt értelemben szerepel. Magyarul: SzIN 988. p.

Deák „azon egyedüli, ki [...] hazai erőket, melyek most annyira szétágaznak, oly vágásba hozni képes legyen, mely üdvre vezet;” mert ő „minden részben bizodalmat gerjeszt”, s mert nincs senki, aki „elsőségét el nem ismerné [...]”⁶²

A Deákkal kapcsolatos alkalmak továbbra is nagy jelentőségűek voltak Széchenyi számára, akár azért, mert még mindig nem mondott le a meggyőzéséről, akár azért, mert a reformellenzék egyenlenségeit érzékelve diverziós céljait így erősíthette, s akár azért, mert valóban tisztelte és elismerte a zalai politikust. Nem kapcsolt sosem negatív megjegyzést ahhoz, ha valahol „Deákot ünnepelték,” de mindig nagyon érzékenyen reagált azokra a helyzetekre, ha őt nem hívták meg egy-egy ilyen köszöntésre. Az 1845-ös kör lakoma kapcsán egyértelmű sértődöttségről árulkodnak a sorok: „Ebéd Deák tiszteletére. Bár Zichy Miklós meg van hívva... *Én nem.*”⁶³ Ez a helyzet néhány nap múlva a másik oldal összefüggésében is megismétlődött: „Az országbíró ebédet ad magánál [...] Úgy tűnik, Deák tiszteletére. Bár Dessewffy Emil ott van ... én nem.”⁶⁴ Szűk egy esztendővel később ugyanez ismét bekövetkezett: 1846 februárjában a Körök Deák-köszöntése után már beletörődően vette tudomásul egy másik alkalmat regisztrálva: „Estebéd [lakoma] Batthyány Kázmérnál Deák tiszteletére. Én természetesen nem [vagyok meghívva].”⁶⁵ Ezek az esetek végigtekintve érthető a Körök által tervezett ünnepély első híréhez kapcsolt megjegyzése. Február 7-én a napló baloldali lapján utalt először a szerveződő lakomára. Széchenyi akkori kommentárja azonban nemcsak rezignált sértettségét és ambivalens viszonyulását mutatja, hanem kezdeti dezinformáltságát, és reflexszerű negatív beállítódását is: „A Nemzeti Kör estebédet [lakomát] ad a Kaszinóban. Nemesis. *Én természetesen nem vagyok meghívva!*”⁶⁶ Az „*Ich*” az eredeti naplóbejegyzésben kétszer aláhúzva szerepelt. Bár a mondatban nem olvasható, Széchenyi minden bizonnyal tudta, hogy Deák ünneplését tervezik, hiszen egyébként nem hiányolta volna meghívását, mivel korábban egyszer sem vett részt a Kör vacsora alkalmain.

Deák köszöntése céljából szívesen ott lett volna a két Kör ünnepélyén, vagy legalábbis egy ilyen „diner” összefüggésében mellőzését méltánytalannak érezte. Azonban a Deákot megnyerni szándékozó, de politikai helyzetelemzésében és terveiben éppen az ellenzék egységtörekvéseivel szemben mozgó Széchenyinek az estebéd „pártpolitikai” üzenete (aktualitása) bizonyosan nem tetszett. Mint ahogy az sem, hogy azok az intézmények lettek a lakoma szervezői, amelyeket ő a „klub-jellegű” politizálás alapegységeinek tekintett: „*die beide Kör*”.

62 A szengróti levél elemzése XIV. SzLÖM 6/II. 619. p.

63 SzIN 6. 1845. április 20. 197. p. „Mittagsmal zu Ehren von Deák. Sogar Nicklerl Zichy eingeladen ... *Ich nicht.*” Széchenyi kiemelése.

64 Uo. 1845. április 27. 200–201. p. „Judex gibt Diner bei sich. Isst da und dort. Es scheint Deak zu ehren [...] Sogar Emil D[essewffy] ist dabei ... ich nicht.”

65 Uo. 1846. április 14. 328. p. „Diner bei C[asimir] Batthyány Deak zu Ehren. Ich natürlich nicht.”

66 SzIN 6. 325. p. 1846. február 7. „Der Nemzeti Kör gibt Diner im Casino. Nemesis. – *Ich natürlich nicht eingeladen!*” Viszota Gy. vonatkozó jegyzete: „Valószínűleg a Deák tiszteletére adandó lakomáról van szó, amely azonban 12-én tartatott meg. Nemesisnek tartja magára nézve, mert ellenesei az ő intézményét kompromittálják.” Viszota Gyula bizonytalanságot sugalló jegyzetével szemben bizonyosnak tarthatjuk, hogy ez a szöveg a tervezett Deák-lakomára vonatkozik, s a jelen idejű igealak („gibt”) nem konkrét egyidejűsége utal, hanem a közeli jövőben bekövetkező eseményre. Még alább visszatérünk erre a szöveg-helyre, s itt csak azt a vonatkozását vizsgáljuk, hogy ő fontosnak tartotta volna jelenlétét.

Kezdetben – az eseményre vonatkozó első, imént idézett naplóbejegyzése szerint február 7-én – még Széchenyi is úgy tudta, hogy a *Nemzeti Kör* adja az estebédet. Így a gróf 12-i naplóbejegyzésében szereplő kiemelés („Diner der beiden Kör”) esetleg arra a felismerésére utalhat, hogy *mindkét Kör* (azaz nemcsak a *Nemzeti*) szervezője az alkalomnak. Azonban – mivel neki is alá kellett írnia valamikor a jelentkezési ívet, és ott látnia kellett a két szervező Kör nevét – az aláhúzásnak inkább átvitt jelentéskiemelő szerepet tulajdonítunk. Valószínűleg Széchenyi február 11-én jelentkezett a lakomára. Erre utal a nap végén (a német színházi előadás) után olvasható felsorolása: „Nemzeti Kör. Latzy Teleky und Gusty Orczy.”⁶⁷ A naplóbejegyzések logikája szerint ekkor ő a Nemzeti Kör szálására mehetett, s mivel csak és kizárólag valamilyen társasági alkalom keretében volt (az ismert adatok szerint) valamelyik Körben, ezért feltételezhetjük, hogy ez a különleges eset a másnapi lakomához kötődött. Azt azonban nem zárhatjuk ki teljesen, hogy valamikor mégis meghívták vagy invitálták a Deák-köszöntésre. A Pesti Divatlap beszámolója szerint a Körok tagjain kívül „számos politikai nevezetesség vala vendégképp jelen, különösen a főrendűek sorából.”⁶⁸ Ezt a megjegyzést azonban nem úgy kell értenünk, hogy a meghívottak a körtagok „vendégei” voltak, hanem inkább úgy, hogy a tagságon kívülieket külön invitálták a lakomára, s „részes jegyzésre”. Széchenyi minden bizonnyal látta előzetesen az aláírási-ívet.

Mindezt úgy gondoljuk, hogy a „két Kör” nem elsősorban a házigazda tényszerű rögzítése miatt lett a Deák-lakoma kapcsán a naplóban kiemelve, mint inkább azért, mert az ő szervezőségük, illetve az ő közös szervezőségük Széchenyi számára sajátos üzenetet hordozott. Ez az üzenet pedig minden bizonnyal már az első reflex (február 7.) feszültségében („Nemesis”⁶⁹) megmutatkozott. Ezért a naplószöveg pontos megértése érdekében tisztáznunk kell, hogy milyen tartalmakat idézhetett föl benne „a két Kör” kifejezés, ill. azt, hogy milyen egyesületek voltak a már többször emlegetett Körok (funkció, tagság, működés), s milyen történeti összefüggésben értelmezendő az a körülmény, hogy három hónappal a szétválás után Deák tiszteletére közös rendezvényre készültek.

Az eredeti (még intakt) Nemzeti Kör, egy bő 6–7 éves előtörténet után, 1843–44-ben lett a pesti közélet meghatározó intézménye. A Kör összejtje (1837) a Nemzeti Színház színészeinek vacsorázó társasága volt (Magyar utca, Lamacs-féle vendéglő), amely az írók csatlakozása után tovább terebélyesedve nemcsak első „kiskocsmáját” nőtte ki (átköltöztek a Sebestyén-téri Csiga vendéglő különtermébe), hanem elindult a lassú jellegváltozás

67 SzIN 6. 326. p.

68 Lásd: függelék 6.

69 Görög mitológiai fogalom; jelentése: a bosszúálló sors, a büntető igazság. Némileg leegyszerűsítve a bosszúállás görög istennője (Nemesis, Nemeszisz) neve nyomán. Bár összetettebb jelentésárnyalata és genezise van e mitológiai fogalomnak, de mivel Széchenyi is ilyen értelemben használta, ezért megelégedhetünk ezzel a meghatározással. Széchenyi szóhasználata „Világ” című műve alapján pontosítható, mert ott ő maga magyarázó jegyzetet csatolt hozzá: „Nemesis” = Igazság-szolgáltatás istenasszonya a régieknél.” Lásd: Gróf SZÉCHENYI István: *Világ vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására*. Pest, 1831. (később: Világ) Magyarázatok. 535. p. Széchenyi naplójában rendszeresen visszatérő fogalom, általában önálló felkiáltásként, a pusztulás, az eljövendő nemzeti végóra összefüggésében, mindig negatív felhanggal. Sűrűbben fordul elő az 1840-es években, 1848-ban pedig kifejezetten sokszor. A példarengedet leegyszerűbben lásd: Széchenyi-cd.

útján is: irodalmi és művészeti asztaltársaságból egyre inkább a közélet (s végül 1845-ben konkrétan a politikai közélet) terepére lépett át. Formálisan az 1840-es évek elején vált eggyellett („Kör, irodalom és művészet barátainak egyesülete”), a „Nemzeti Kör” nevet pedig 1843-ban véglegesítette. A Fáy András elnöke (1841–45) és Vörösmarty Mihály centrális szerepe alatt működő társaság 1842-ben 181, 1844-ben pedig 254 tagot számlált. A szabad szellemű, társadalmi értelemben nyitott, nemzeti elkötelezettségű egyesület az irodalmi közvélemény megteremtése mellett, konkrét művészetpártoló tevékenységet folytatott (1844-ben Petőfi verseit adta ki); rendezvényeket: koncerteket, előadásokat, bállokat szervezett, és az ellenzék vállalatának fő támogatója lett. A titkosrendőrség jegyzeteiben sűrűn szereplő Kör közvetlen politikai szerepet 1845-ig nem vállalt, de addig is összefogta a pesti és némileg az országos ellenzéket is. Különös politika-történeti jelentőségét az adja, hogy egybekapcsolta az ellenzéki politikai elitet a nyilvánosság új fórumaihoz kötődő literátor-értelmiséggel. Azaz nemcsak társadalmi értelemben hordozta önmagában a korabeli Pest sokszínű arculatát, mintegy leképezve a „polgári társasággá” formálódás folyamatát, hanem az 1840-es évek új szerkezetű demokratizálódó közéletét is kifejezte.⁷⁰

Szórványos adatok arra utalnak, hogy előfordultak időleges ellentétek az egyre növekvő létszámú Körben, s bár ezek rendre föloldódtak, mégis az egyik konfliktus 1845. szeptember-októberben szakadáshoz vezetett. A Kör tagjainak többsége ekkor elhatározta, hogy az országúti Kunewalder-házból áthelyezi a társaság székhelyét a város központjában lévő úriutcai Horváth-házba. A kisebbség visszatérően hangoztatott pénzügyi kifogása és a tisztségéről emiatt lemondó alelnök, Fényes Elek érvei ellenére, a többség a negyedik szállásváltás mellett döntött.⁷¹ A viták egyre élesedtek, míg végül a tényszerű elköltözés egyértelművé tette, hogy a szállásváltók és a helyben-maradók útjai elváltak. Az elköltözők az esedékes Rendes Tisztválasztó Közgyűlésén (már az új helyszínen, október 15-én), 113 tag jelenlétében megválasztották tisztségviselőiket (az elnök Teleky László gróf, az alelnök Holovich Boldizsár lett), s majd a folytatólagos Közgyűlésén (október 19.) véglegesítették az Igazgató Választmány névsorát.⁷² Mivel a „csonka” Nemzeti Kör a többség-

70 Összefoglalóan lásd: DEZSÉNYI B., 1953. 163–204. p.; BARÓTI L., 1884. 346–347. p. és 362–363. p.; RÖKK [helyesen: Reök] István: *A „Nemzeti Kör” pecsétnyomója és egy kis megemlékezés a régi pesti életre.* Vasárnapi Ujság. 1860. 42–43.; Budapest Története III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk.: Kosáry Domokos. Írta: Nagy Lajos. Bp., 1975. 470–471. p. (alább: Bp. Tört. III.); legújabban: FÁBRI A., 1987. 680–691. p. A fejezet címe: Asztaltársaság és politika: A Kör. Az egykorú megnyilatkozásokból kettő cikket érdemes kiemelni: 1, A Nemzeti Kör. (PH, 1843. január 26.), amely a Kör alapelveit, jellegét és működését mutatta be; 2, a Regélő Pesti Divatlap összefoglalása (1844. január 14.), amely részletes kimutatást közölt a Nemzeti Kör tagságának vallási, foglalkozásbeli, társadalmi-státuszbeli és lakhely szerinti összetételéről. Egy érzékletes, az élményeket visszaadó leírás a Kör hőskoráról: GYULAI Pál: *Vörösmarty Mihály életrajza.* Bp., 1985. 207–213. p.

71 A Lamacs majd a Csiga vendéglő után következett a Kerepesi úton (Kerepesi-Hatvani sarok) lévő Heinrich-ház (1842. áprilistól 1844. októberig), s utána a városszéli Kunewalder-ház. Szeptember közepe után több választmányi és közgyűlésen is napirendre került a költözés kérdése: A szavazati arányok – 56:11, 64:25 – mindig egyértelműen a szállásváltás mellett szóltak. A Pesti Hírlap az arányok érzékeltetésére a „mintegy 30 a 400-zal szemben” maradó-költöző számpárt jelölte meg. Lásd: ÉK, 1845. szeptember 20.; DEZSÉNYI B., 1953. 172–173. p. és PH-Fu, 1845. október 16.

72 NK Jegyz. III. 1–4. Továbbá választottak igazgatót (Gerenday Ambrus), pénztárnokot (Antal Mihály), ügyészt (Graefl József), jegyzőt (Reök István) és könyvtárnokot (Friebisz Rudolf). Fáy András korábbi elnök betegsége hivatkozva lemondott, de ő utóbb bekerült az Igazgató Választmányba, és tagja maradt a Nemzeti Körnek.

gi folytonosság jegyében a Horváth-házba átvitte a jegyzőkönyvet, pénztárt, tagnyilvántartást, és megtartotta *Nemzeti Kör* nevet, ezért a helyben maradó kisebbség kényszerűen új kör szervezésébe fogott. A sajtó a költözéssel egy időben tudósított a *Pesti Kör* október 12-i. (még ideiglenes) megalakulásáról, s az előkészületek után mindszentre tervezett közgyűléséről. Az első hetek az erőgyűjtés jegyében teltek, s míg a Nemzeti Kör létszáma dinamikusán gyarapodott, addig a Pesti Kör erőteljesebben kellett, hogy tagok után nézzen. Ennek kapcsán a hónap vége még egy változást hozott. A Pesti Kör szervezésébe bekapcsolódott Liphay Sándor konzervatív politikus, a Nemzeti Ujság „lapvezére”, aki bőséges támogatásról biztosította a formálódó Kört – felajánlotta 4000 kötetes könyvtárát, és egy összegben 300 forintot –, s aláírási íveket köröztetett elvbarátai körében. A konzervatívok „einstandja” azonban nem vezetett eredményre, és a jellegváltozás veszélye miatt, a még alakulófélben lévő Pesti Körben jött létre újabb szakadás. A reformellenzéki mag az értékorientáció megóvása érdekében előrehozta a közgyűlést, s így kiszorította a Liphay-féle konzervatív társaságot, amely új egyesületként szervezte meg önmagát (Közhasznú Gyűlde, október 25). A Pesti Kör pedig Ráday Gedeon elnökségével és Fényes Elek alelnökségével (október 26.) megmaradt a korábbi alap-értékrend mellett.⁷³ A szétválási folyamat lezárult, de miközben a sajtó a Gyűlde létrejöttéről illetve a Pesti Kör tisztújításáról cikkezett (október 28–30.), és ünnepélyes megalakulásukat köszöntötte (november 6–8.), aközben már a „két Kör” első újraegyesítő kísérlete is kezdetét vette. A Nemzeti Kör kezdeményezte a megegyezést – ők a sikeres szállásfoglalás után amúgy is „eloszlottnak” tekintették a korábbi aggodalmakat –, s bár a Gyűlde kiválása hatására reménykeltően haladt a folyamat, végül mégis kudarcot vallott. Az egység alapelveiben és technikai feltételeiben nem sikerült megegyezésre jutni, s így az Életképek joggal rögzítette decemberben a végeredményt: „ha végképp elenyészik is kilátásunk, a két egyesületet egy testté olvadva látni, legalább mindenütt, hol közremunkálás lenne szükséges, egy lélek fog a két testben uralkodni!”⁷⁴

73 A szakirodalomban több bizonytalanság figyelhető meg az elvált Körok azonosításával kapcsolatban. Ezeket általában korrigálta DEZSÉNYI B., 1953. 172–185. p. E tanulmány szerzője is az alapvető forráskiadványok illetve monográfiák általában megbízható szerzőinek tévedését (BARTA István: KLÖM XI. 137. 1. jegyz.; KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp., 1946. 339–340. p., illetve új bővített kiadásában, Bp., 2002. 362. p.), vagy félreértett megfogalmazását (Viszota Gyula jegyzete: SzIN 6. 276. p.) követte korábban, amikor a Nemzeti Kört azonosította Rádayval és a Pestit Telekivel. Jellemző a tévedés hálamszerű terjedésére, hogy a „tíz kötetes” Magyarország története vonatkozó kötetében (Magyarország története. 1790–1848. 2. Főszerk.: Mérei Gyula. Szerk. és a vonatkozó részt írta: Vörös Károly. Bp., 1980. 960. p.) ugyanez a téves azonosítás szerepel. „A Nemzeti Kör gróf Ráday Gedeon, a Pesti Kör gróf Teleki László elnökle alatt működött.” Ezért hangsúlyozottan újra rögzítjük: a *Nemzeti Kör* elnöke Teleki László, a *Pesti Kör* elnöke pedig Ráday Gedeon volt. Vö: CSORBA László–VELKEY Ferenc: *Reform és forradalom (1790–1849)*. Debrecen, 1998. 175. p.; ill.: *Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században)*. Szerk.: VELIKY János. Bp., 1999. 113. p. „Mea culpa” – a szerző.

74 Az egyesítés gondolatát a Pesti Hírlap karolta fel, ott közöltek először ilyen értelmű hírt. (PH, 1845. október 26, 30. A divatlapok viszont inkább a „szeparatisták” érveit és pozícióját erősítették. Az idézett Életképek írás is hosszú elemzésben mutatta be azt, hogy miért nem jöhetett létre a Nemzeti Kör elvei szerint az egység. ÉK-MhB, 1845. december 27. Az egyesítési akció a Nemzeti Kör jegyzőkönyveiben követhető a legbiztosabban: NK Jegyz. III. 11–28. Az egyesülést még csak felvetették az Nemzeti Kör október 31-i Rendkívüli Közgyűlésén, de utóbb konkrét lépéseket tettek a Pesti Kör felé (Igazgató Választmány, dec. 6.). A Pesti Kör választáslevegében a paritásos rendezés alapjára helyezkedett – mindkét Kör felbomlása, új alapszabály, tagok újraválasztása –, amit a Nemzeti Kör nem fogadott el, mivel továbbra is „lekötelezettnek tekintette a régi aláírókat”. Kölcsönös levélváltásuk: NK Jegyz. III. 27–28.

Bő egy hónap kellett ahhoz, hogy megbolydult pesti közélet lenyugodjon, s addigra a sajtó is megtalálta a maga biztosabb viszonyulási pontjait.⁷⁵ A lapok fővárosi hírányagukban nemcsak ismertették a „köri mozgalmakat”, de bőségesen szoltak az elválás okairól és motívumairól is. A rendkívül gazdag érvanyag azonban nem könnyíti meg a tájékozódást, mert benne nyilván a szakadárak magyarázó-ideologizáló érvei dominálnak (a Nemzeti Körnek a „jogfolytonosság” miatt nem kellett magyarázatot keresni létére). Az érvek legtöbbször a lakváltáshoz kötődtek: többen a „költözködési-viszketeg” ellen szoltak, a szállásváltást kieroszakoltnak, anyagilag megterhelőnek nevezték, ami miatt nem lesz fedezet a köri alapcélokra. Kölcsönös vádak arról is közlésre kerültek, hogy kinek-kinek a szállással kapcsolatos állásfoglalását a személyes érdek – melyik helyhez lakott közelebb – motiválta. Sokat emlegették a Kör megváltozott jellegét, hogy többen nyíltan az irodalompartolás ellen szoltak, s a Kör nem lett más, mint szórakozóhely („puszta kártyamulatságra épített egyesület” vagy: „nem lett egyéb tekéző, kártyázó s dohányszó társulatnál.”), Másból az „inspirációk embereit” azért bíralták, mert „politikai hitről, magyar ökonómiáról” beszéltek. Kifogásolták a politikai jellegű elmozdulást („szájkaszkodó, ingerült viták”), és a politikai szerepvállalást: „Mikor a párt ide is behozott, [...] alapeszméjében lőn meggyilkolva e kis társulat”. Azt is hibának rótták fel, hogy a számszerű többség az alapeszmét és a társulat kisebbségben maradt „magkövét” negligálta, s ehhez, mint többségnek sem volt „becsületes joga.” Arról is többször szoltak, hogy ez egy „felhígult” többség (máshol: „sok közönyös tag”) volt, amely sem tartalmilag, sem formailag (egy éves tagok) nem fejezhette volna ki a Kör akaratát.⁷⁶ A sérelmek és érvek e bonyolult keresztútjében a szelektív történelmi emlékezet vágott rendet.

75 A Kör szakadásával és a három egyesület létrejöttének folyamatával a fentebb megjelölt irodalom mind-egyike foglalkozik, s minden köztörténeti összefoglalás illetve a korszakra vonatkozó életrajz vagy monográfia több-kevesebb pontossággal szól róla. Itt csak a legrészletesebb összegzésre utalunk ismét: DEZSÉNYI B., 1953. 172–185. p. E rövid bemutatása a történeteknek a jegyzőkönyvek és a sajtó híradásai alapján készült. Mivel 1845. szeptember elejétől már szórványos utalások, október elejétől pedig rendszeres híradások illetve beszámolók kísérték a „köri mozgalmakat”, s azok majd mindegyik lapszámában föltűntek, ezért az összes hír megjelölése nélkül csak a sajtótermékek hozzáállását és a legfontosabb közléseket emeljük ki. Az *Életképek* és a *Pesti Divatlap* először néhány cikkben még a költöző többség mellett szólalt fel, de utána tendenciózusan a Pesti Kör pártján állt. Lásd: Ék, 1845. szeptember 20., a váltásra: október 11., 18., 19., december 27.; PD, 1845. szeptember 4. és 26. október 9., 16., november 16., december 18. A *Honderű*, ha nem is mindig következetesen, de inkább a Nemzeti Kört támogatta: 1845. október 14., 21., november 4., 18. és december 2. A *Pesti Hirlap* a szétválás időszakában erőteljesen a Nemzeti Kör mellett állt, s hibáztatta a köri egység megbontóit (az NK-t „valódi Kör”-nek nevezte), utóbb azonban korrekten nyomon követte a Pesti Kör életét is. Csak a Gyűlede kapott tőle ismétlődően negatív minősítéseket: 1845. október 2., 16., 17., 19., 21., 23., 26., 30., november 13. A *Budapesti Híradó* és a *Jelenkor* általában semleges kívüliállás maradt, de sokszor mindkét Kör tevékenységét rosszindulattal taglalta: Jk, 1845. október 16., 30., november 2.; BpH, 1845. október 9., 12., 17. és 21. 27., 30. november 6. A *Nemzeti Ujság* október közepéig a Pesti Kör pártján állt, de utóbb a lapvezért, Liphay Sándort követve a Gyűlede támogatója lett. Az 1845. október 28-i lapszámában már a vezércikk helyén volt olvasható a Közhazsnú Gyűlede létrejöttéről, ill. ott szerepelt az új egyesület programja is. Az NU innentől fogva minimum hetenként közölt egy-egy hírt a Gyűledekről vagy egy-egy kritikus oldalvágást a Körökről: 1845. október 12., 14., 28., 31., november 2., 4., 6., 7., 9., 1846. január 9., 29., február 15.

76 Azokban az írásokban olvashatunk bővebb indoklást, amelyek nem a pesti hírek között, hanem önálló cikként jelentek meg. Az itt megemlített érvek többször pro és kontra előfordultak. Különösen: Jk, 1845. október 16. (Köri mozgalmak); Ék, 1845. október 11. (Nemzeti Kör) és október 19. (A kör); PD, 1845. október 16. (A kettévált, s éppen ezáltal egyesült Kör ügyében). Lásd még: Ék, 1845. szeptember 20., PH, október 16., 19., október 30. BpH, október 12., 16., Hd-Hsz, 1845. november 4.

A történeti szakirodalomban általánosan elfogadott felfogás szerint a Kör kettészakadása, a pesti ellenzék kétféle politikai árnyalatát képezte le. Bár pontos elemzés még nem készült a Körben kialakuló politikai nézetkülönbségekről, azok tartalmáról, mégis közkeletű lett az a minősítés, amely szerint a *Ráday Gedeon* vezette *Pesti Kör* volt a „méréskeltebb”, míg a *Teleki László* elnöklétével működő *Nemzeti Kör* volt a „radikálisabb”.⁷⁷ Egy másik, ugyanezekkel a minősítésekkel is operáló elemzés pedig arra utalt, hogy a centralista-municipalista meghasonlás állt a Nemzeti Kör szétválásának hátterében.⁷⁸ Az általunk vizsgált források szerint viszont nem bizonyítható, sőt nem is meghatározó a „*két Kör*” közötti politikai megoszlás. Úgy látjuk, hogy a szakirodalomban szinte kizárólagossá tett értelmezés mögött a szokványos politikatörténeti diskurzus leegyszerűsítése figyelhető meg: a megfeleltetés egyszerű sémája és logikája. Valószínűleg a „méréskeltebb-radikális” azonosítás a körelnökök politikai gondolkodásából, talán még inkább: habitusából adódott, mivel a politikatörténeti irodalomban ismétlődően *Ráday Gedeon* „méréskeltebb ellenzéki-liberálisaként”, míg *Teleki László* radikális ellenzéki liberálisaként (vagy demokataként) lett megjelölve. Az persze kevésbé árnyalta ezt a sémát, hogy az al-elnökök tekintetében nem működött ez a különbségtétel, hiszen a Széchenyi-naplóban később csak „magyar Marat”-ként említett Fényes Eleket általában „radikális politikusként” jellemzi az irodalom.⁷⁹ Hasonló a helyzet a centralista-municipalista kérdéssel. A kor egyik meghatározó politikai ellentéte, egyrészt azért lett rávetítve a „*két Körre*”, mert az egyidejű vita dichotómiája kézenfekvően magyarázó elve lehetett a Körök kettőségnek, másrészt pedig azért, mert a centralista csoport egyöntetűen (és lapjuk a *Pesti Hírlap* is) a *Nemzeti Körhöz* kötődött, amíg a fő vitaellenfél, Kossuth Lajos inkább a *Pestihöz*.⁸⁰ Az egyszerű megfeleltetés viszont csak eddig érvényes, és azt jelzi, hogy bizonyos politikusok mozgását esetleg befolyásolhatta ez a vita, de az elválás magyarázó leve nem

77 Erre az általános ítéletre nem szükséges külön példákat sorozni. Bár az összefoglalások általában csak az Ellenzéki Kör összefüggésében említették meg a „*két Kör*” (hogy azok egyáltalán léteztek és elváltak), s így kevésbé foglalkoztak velük, mégis ahol egy-egy mondatot (monográfiák, tanulmányok keretében) kapott a „*két Kör*”, ott mindig ez a jelleg-meghatározás szerepelt. Minden bizonnyal a vonatkozó alapvető forráskiadványok már megjelölt (SzIÖM 6/2., KLÖM XI.) megfogalmazásai terjesztették el ezt az amúgy is kézenfekvő analógiát.

78 DEZSÉNYI B., 1953. 172–185. p. Az ő nyomán, rá való hivatkozással elterjedt ez a közelítés is. Vö. pl.: Bp. Tört. III. 470. p.; FENYŐ István: *Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez*. Bp., 1969. Egy még tendenciózusabb átvétel: LUKÁCSY S. – BALASSA L., 1955. 401. p. 112. jegyz.

79 Fényes naplóbeli jellemzése („magyar Marat”) nem Széchenyitől, hanem Szentkirályitól származik. Általában a gróf ítéleteként illesztik be ezt az azonosítást a történet-elmondásokba, pedig a hosszú idézet utolsó sora arra utal, hogy itt Szentkirályi közölte Széchenyivel politikai ítéleteit: „27ten Besser. Sz[ent]királyi bei mir. – „Nem szenvedtem B[atthyány] Lajost.” „Az ellenzéki kört csak karhatalommal, ha minden tagja bezáratik – & Batthyány L[ajos] nem semmisítheti meg. – Ott most Fényes Elek. Robesp[ierre] Pechovich – Fényes a magyar Marat ... éljen!” „Én lejárta magamat! – Fényessel [!] nem boldogulhatni! Őt ágyúban kell tölteni és kilőni. – Ha én nem segítek, Kos[suth]ot meg nem választják.” Lásd: SzIN 6. 1848. február 27. 734. p. Helyesen értelmezve: Viszota Gy., 1930. CCCXI. Vö. például: DEZSÉNYI B., 1953. 188. p. Fényes Elek politikai portréjához és felfogásához lásd elsősorban: FENYŐ I., 1969. Különösen: 404–429. p.

80 Közülük Trefort Ágoston, Csengery Antal, Eötvös József és a holdudvarukhoz kapcsolódó Irinyi József is tagja volt a Nemzeti Kör Igazgató Választmányának. Lásd: NK Jegyz. III. 4. Kossuth neve föltűnt a Nemzeti Kör jegyzőkönyveiben is – az 1845. október 19-i folytatlagos Közgyűlésen utólag, 30 szavazattal beválasztották az Igazgató Választmányba –, de ő bizonyosan a Pesti Kör tagja volt. Olyan híradások is napvilágot láttak, hogy ő „toboroz” tagokat a PK-nak, illetve, mint fentebb megmutattuk az 1846-os Deák-lakoma előkészítése közben a Pesti Kör lakoma-előkészítő bizottmányának is prominens tagja volt. Lásd: NK Jegyz. III. 5–11. p. ill.: A Pesti Kör tagjai 1845/46-ik évben. MOL R 150. Vörös Antal Gyűjt. Pesti Kör

lehetett.⁸¹ Hiszen hogyan is tekinthetnénk az egyre nagyobb létszámot vonzó Nemzeti Kört a centralisták bázisának, amikor ők éppen ebben az időben voltak kénytelenek elszigetelődésüket érezve önkorlátozó gesztusokat tenni a reformellenzék fővonalának, többek között éppen saját körelnököknek Teleki Lászlónak. A téma monográfusa az 1845. novemberi és 1846. februári tárgyalások kapcsán regisztrálta, hogy Eötvöst és barátait a népszerűtlenség kényszerítette bele a nehezen vállalható kompromisszumba.⁸² A taktust nem a centralisták adták, s ezért egyértelműen kizárható a dinamikus Nemzeti Körnek az ő címkéjükkel való azonosítása. Ami talán ezeknél az érveknél is fontosabb: a „két Kör” jellegét meghatározó legfontosabb összefüggésekben: tevékenység, tagság; egyáltalán nem (vagy csak alig-alig) dokumentálhatóak ezek a politikai kettősségek. E szűk egy esztendő alatt nem volt a két Körnek olyan markáns tevékenysége, ami működésüket politikai alapon összehasonlíthatóvá tenné. Nem lehet megállapítani, hogy melyik volt „radikálisabb” politikai tett: a Pesti Körnek a titkosrendőrség figyelmét is jócskán fölkeltő Pestalozzi-estje, és az onnan kiinduló, majd csak 1847-ben megvalósuló Ellenőr című zsebkönyv terve; illetve a Nemzeti Kör Vukovár-fiumei részes aláírásgyűjtése, és az ő külhoni vendégeinek politikai jellegű előadásai. Az egykorú érvek alapján csak az tűnik bizonyíthatónak, hogy a Nemzeti Körhöz kötődött az elválás idejében erőteljesebben a politikai szerepvállalás szándéka, még a Pesti Kör inkább az eredeti kör alapcélok (művészetpártolás, irodalmi estek stb.) jegyében értelmezte magát.⁸³

A névsorok sem értelmezhetőek egyáltalán a „mérsékeltőbb-radikálisabb” sem a „centralista-municipalista” különbségtevés jegyében. Valójában egyik tagság sem tükröz homogén politikai arculatot, de még konvergálót sem. Példaként idézzük a Pesti Kört: A Széchenyi-követő (progresszista) Szontágh Gusztáv és a demokrata-forradalmár Petőfi Sándor neve éppúgy szerepel az ő jegyzékükben, mint nemesi radikálisnak mondott Ma-

(alább: MOL VöAGy PK). A vonatkozó adatokat pontosította, és Kossuth bonyolult helyzetét értelmezte: DEZSÉNYI B., 1953. 167. és 176–177. p.

81 Érdekes módon éppen Széchenyinél olvashatunk egy olyan sort, amely ezt a politikai jellegű indítékot erősítheti. Azt a naplóbejegyzését, amelyben rögzítette a Kör szétválásának tényét, így folytatta: „Batthyány Lajos most jó barátságban van [eredetileg: „a la Fleur d’Orange”] Eötvös Pepivel. A centralizáció teret nyer.” Nem biztos, hogy Széchenyi ezt a szöveget tartalmilag is a kör ügyéhez kapcsolta, s mivel Batthyány Lajos nem is volt még ekkor Körtag, ezért direkt módon ez a megjegyzés nem bizonyítja a „centralizáció” miatti szakadást. SzIN 6. 1845. október 16. 276. p.

82 FENYŐ István: *Centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Bp., 1997. Különösen 320–324. p. Az alfejezet címe: Népszerűtlenség és kompromisszum.

83 A zavart világosan kifejezte Viszota Gyula néhány megnyilatkozása, mivel ő hol „mérsékeltőbb” Rádayról, hol pedig „hevesebb” Pesti Körről írt. Nem tévedést, vagy következtetlenséget feltételezünk ebben az esetben, hanem azt a jelenséget figyelhetjük meg ezáltal, hogy a különböző összefüggések (Ráday neve, ill. a Pesti Kör alkalmi) más-más minősítést követeltek. Lásd: VISZOTA Gy., 1930. CXc. és CCXVII. Dezsényi Béla vonatkozó elemzése éppen a leegyszerűsítő séma csapdáját mutatja. Bár ő korrekt adatfeltáró törekvése miatt igyekezett árnyalni saját tézisé (183. p. 69. jegyzet és 185. p.), mégis minduntalan meggyőző érv hiányában visszazárkózott az egyszerű politikatörténeti magyarázat mögé. Érdemes megemlíteni, hogy a modern szakirodalomban kételyesen erről a kérdéstről Pajkossy Gábor írt, amikor úgy fogalmazott: „A Körből valószínűleg politikai nézetkülönbségek miatt kivált a Pesti Kör.” PAJKOSSY Gábor: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban*. Előadások a Történelemtudományi Intézetben. 14. Bp., 1991. 21. A két Kör politikai jellegű megnyilvánulásairól érdemben nem szóltak a hírlapi beszámolók. A Pestalozzi-estről megjelentek híradások (január 11., 15., 16., BpH-BpH, Hl-Em, külön cikkekben hosszan: Jk.), de a többi alkalomról csak a titkosrendőri jelentések alapján (s ebben az esetben DEZSÉNYI B. nyomán 184–185. p.) vannak vázlatos ismereteink.

darász Lászlóé és a mérsékeltnek nevezett Lónyai Gáboré; s a pesti liberális ellenzék különböző habitusú, az 1845-ös tisztújításon ellentétbe kerülő tekintélyei is belefértek ugyanebbe a körbe (Ráday G., Nyáry Pál), mint ahogyan Kossuth Lajos és az őt a Pesti Hírlap szerkesztőségéből fondorlattal eltávolító Landerer Lajos is. S bár a művészberek, literátorok nagyobb arányban kötődtek a Pesti Körhöz (Bajza J., Barabás M., Czuczor G., Erkel F., Ferenczy L., Vachot I., Petőfi S., stb.), de a Nemzetiben is – ha nem is hasonló arányban és azonos számban – jelen volt a Kör „ősjellege” (Vörösmarty M., Fáy András, Eötvös József stb.).⁸⁴

Valószínűleg az elköltözés körüli hercehurca szakítópróbája és a felhalmozódott belső ellentétek mellett a személyes kapcsolatok (kinél a barátság, kinél a színésztársaság, a politikai eszmétárrsal való együttmozgás, kinél éppen a vitaellenféltől való elhatárolódás, szerkesztő-szerző viszony, szimpátia, unszimpátia stb.) dilemmái, azaz kisebb léptékű egyéni- vagy csoporttudatok játszottak döntő szerepet egy-egy kortárs „körválasztásában”. Mindezek miatt a „két Kört”, nem két külön politikai identitásként értelmezzük, hanem csak a kettő egészében véljük felfedezni a sokszínű pesti nemzeti liberális ellenzékét.

Egy másik összefüggésben is korrekcióra szorul a megszokott történetírói beállítódás. Úgy látjuk – a történetírás ellentét-centrikus magyarázataival szemben –, hogy a „*két Kör*” együttműködése és összetartozása jellemzőbb volt 1846-ra, mint a rivalizálás. Természetesen maradt ellentét a két Kör között, és az elfogult hír- és divatlapok sikeresen kihangsúlyozták (olykor ki is élezték) a különbségeket: a bálók minősítéseivel, a másik egyesület szellemének bírálatával.⁸⁵ Mégis a Körök közös alkalmai azt mutatják, hogy inkább a szétválás volt esetleges, nem az együttműködés. Már 1846 elején nyilvános jelét tették összetartozásuknak, amikor a Pesti Kör szervezésében mindkét Kör részvételével „fényes lakomát” tartottak az ellenzéki konferenciák miatt Pestre érkező Klauzál Gábor tiszteletére.⁸⁶ Hamarosan ismét egybegyűltek, amikor a két Kör külön-külön táncvigalma

84 Lásd: A Pesti Kör tagjai 1845/46-ik évben. MOL R 150. Vörös Antal Gyűjt. 2-6. III. NK Jegyz. III. A névsorokat kivonatolja és elemzi (némileg egyoldalúan) Dezsényi B., 1953. 184. p. Nyáry Pál mindkét listában szerepel, s ez azért érdekes, mert a körű meghasonlás egyik oka az 1845. május eleji Pest megyei tisztújítás politikai kapcsolatokat deformáló következménye inkább lehetett volna, mint a másik kettő, megnevezett határvonal. A Ráday-Patay csoport joggal sértődhetett volna meg a Szentkirályi-Nyáry csoportra, mivel azok a Kört is felhasználták választási sikerük érdekében. Bár úgy ítéljük meg, hogy a Kör egészének mozgását ez az ellentét sem határozta meg egyértelműen, mégis mintha Ráday szerepvállalása a Pesti Kör élén, az érintett politikusoktól (beleértve Teleki Lászlót) való távolságtartást fejezte volna ki. Nyáry mindkét Körben való jelenléte azonban megzavarja ezt az „elméletet”. A történetíróssor lényegét legegyszerűbben lásd: SZIN. 6. 1845. április 30. – május 6. 202–205. p. és uo. Vizsota Gyula jegyzetei.

85 Például a Gyűldét és a Pesti Kört támogató hír- és divatlapok hosszasan és visszatérően bírálták a Nemzeti Kör „báli választmányát”, mert az a hírek szerint „izraelieket” törölt a báli-listáról. Erről lásd: PD, 1846. február 19.; BpH, február 15., 24.; Az mindegyik irányzatok lapban megfigyelhető tendencia volt, hogy a bálók leírásához az egyik oldal összefüggésében mindig pozitív, a másik kapcsán negatív jelzőt kapcsoltak. Így a rövid hírekben ugyanazokról az eseményekről olvashatunk egy-egy mondatos ellentétes megítéléseket. Egy szellemes megjegyzésében például a Nemzeti Körrel szemben legelfogultabb Pesti Divatlap így kommentálta 1846 januárjának báljait: „*(Mi különbség volt a két kör báljai közt?)* Az, hogy a nemzeti kör pesti bált, a pesti kör pedig nemzeti táncvigalmat adott.” PD-BpSz, 1846. február 19.

86 Ék-MhB, 1846. január 31. Csak egyedül itt olvasható rövid leírás erről az eseményről: „A pesti kör múlt héti pénteken Klauzál Gábor tiszteletére fényes lakomát adott, mellyen a két kör tisztelt elnökei s több jeles vendég kivül mintegy hetven kortág (a nemzeti és a pesti körből) részt vevén, számtalan s igen elmés toastok ürtettek a haza s jeles férfiai boldogságára.” A híradás szerint valószínű, hogy január 23-án került sor a lakomára. Lásd még Klauzál megérkezésére (január 15.) és tárgyalásaira. SZIN 6. 316. p. és KLÖM XI. 250. p.

után, a Pesti Kör által szervezett hagyományos „köri bálon” Ráday és Teleki vezetésével mindkét egyesület fölvonult.⁸⁷ Ezután következett a közös szervezésű Deák-lakoma (febr. 12.). Egy újabb nagyobb szabású alkalom eljövetelekor, május elején Liszt Ferenc tiszteletére ismét a Pesti Kör szállásán adott a házigazda „a Nemzeti Körrel egyesülten lakomát.”⁸⁸ 1846. november 12-én – éppen a Konzervatív Párt megalakulása napján – a Pesti Kör vendégül látta a Nemzeti Kör tagjait, hol „csakhamar azon vevé magát észre a nagyszámú a vendégcsereg, hogy csupa ismerősök gyülekezének össze, csupa egy hiten levők, ámbár két külön egyházban áldoznak. Rokonlelkek hamar feltalálják, hamar megértik egymást, s az estély azonnal megnyeré azon otthonias, fesztelen jellemet, mi csak ott fejlődhetik ki, hol egyenlőség s kölcsönös szeretet van.” – tudósított a hangulatról a Pesti Hírlap, nyilván már az egyesülés felvezetése jegyében.⁸⁹ Két napra rá történt meg a fordított vendéglátás (a Pesti ment a Nemzeti Körbe), s hasonló emelkedett lakomai hangulatban itták áldomásaikat, s hallgatták Vörösmarty szavát.⁹⁰

A Körök szakadása tehát nem volt végletes és végleges, s a külső események kényszerítő ereje (a Konzervatív Párt megalakulása) miatt sikerült végül a személyi ellentéteket és ambíciókat félretenni. Az ellenzéki tekintélyek (főként Batthyány Lajos, Teleki László, Kossuth Lajos) kezdeményezésére és egyeztető közbenjárásával 1847. január közepén újraegyesült a „két Kör” *Ellenzéki Kör* néven. Bár komoly erőfeszítéseket igényelt az egyesítés, és nem is volt zökkenőmentes, mégis tulajdonképpen gyorsan lezáródott az egy esztendő külön élet, és az Ellenzéki Kör valóban már az egész ellenzék országos háttérintézményének számított.⁹¹

1846-os Deák-lakoma közös szervezése mögött így nem kell egyedi alkalmat feltételeznünk, szoros együttműködés kísérte végig a „két Kör” külön életét. Úgyhogy a Budapesti Híradó „hírharangozójának” a Deák-köszöntés napján megfogalmazott reménye be is teljesedett: „A két „Kör” barátilag egyesülve fényes lakomát tart ma a casinoi teremben lelkes Deák Ferencnek tiszteletére, egy terítéket három ezüst forintjával számítva. Bizton reménylhetjük tehát, hogy az egyesülési szellem jótékony működésével a cselekvés üdvös

87 A „köri bál” részletes, még a magyaros táncrendre is kiterjedő leírása: PD-BpSz, 1846. február 12. Rövidebb hírek róla: BpH-Bph, Jk-Bpn, február 12.. A külön táncvigalmakról is bőven írtak a lapok, ezek kapcsán alakult ki a fentebb említett polémia. A rövid ismertetések: BpH-BpH, 1845. január 22. Jk-Bpn, február 1., PD-BpSz, február 5., PH-Fu, február 13. és 15.

88 Lásd: BpH-BpH, 1846. május 10. ill. részletesebben: PH, május 10. A pontos időpontra: SzIN 6. 1846. május 6. 371. p.

89 PH, 1846. november 15. Az időutalás alapján határozható meg az esemény dátuma.

90 PH, 1846. november 19. Az esemény november 14-én szombaton történt.

91 Az egyesülés „forgatókönyvét” a Jegyzőkönyvek alapján (január 17., 20. és 24.) rekonstruálta, és a súrlódásokat, a megbontó szándékokat összefoglalóan bemutatta: DEZSÉNYI B., 1953. 185–187. p. Lásd még: PD-BpSz 1847. január 10., február 4. Ék-MhB, (Itt Batthyány L. egyesítő érdeme külön kiemelve.) január 23., március 4. BpH-BpH, 1847. január 26., PH-Fu, január 28., HI, január 29. Az újraegyesítés előkészületeire a titkosrendőri jelentések: KLÖM XI. 263–271. p. (különösen: 1847. január 7.). Arról, hogy az egyesítésben ennek a három reformernek volt kulcsszerepe több forrás is tudósít. Mivel ezt a témát csak érintőlegesen említjük, ezért a bőseges forrásbázisra építő elemzésekre utalunk: Batthyány szerepére lásd: MOLNÁR A., 1996. 124. p. illetve GERGELY András: *Batthyány Lajos a reformellenzék élén*. In: Uő.: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Bp., 1987. 278–281. p. Kossuth alapvető egyesítő szerepére: BARTA I., 1951. 19. p.; Teleki László egy jelentős egyesítő beszédére: PH, 1846. november 15. Széchenyi is, aki naplójában frissen reagált az egyesítés hírére, azt Batthyány, Kossuth és Teleki „győzelmeként” interpretálta. SzIN 6. 1847. január 16–17. 504–505. p.

terén a két Kör ezentúl többször is fog találkozni.” – írta a lap.⁹² Maga a „diner” tisztelességgel megfelelt ennek az elvárásnak, hiszen nem pusztán formálisan, hanem valójában a „két Kör” közös alkalma lett. Ezt mutatja a szervezés menete, rögzítik a leírások, de ezt jelzik azok a figyelmességek is, amelyekkel szinte látványosan reprezentálták a paritás elvét. Bár természetesen a nagyobb létszámú Nemzeti Körből többen vettek részt az alkalmon – a Pesti Divatlap adatai szerint a 700 tagú Nemzeti Kört 110-en, míg a 220 tagú Pesti Kört 75-en képviselték⁹³ –, de az egyenrangúság mindenben megmutatkozott. A két kör elnök között foglalt helyet az ünnepelt Deák, az egyik és másik körhöz kötődő „Egressi- és a Biharyféle banda fölváltva működött”,⁹⁴ s utóbb mikor „Fáy Antal és Egressy Sámuel urak [...] hat magyar nótát” készítettek a lakoma emlékére, akkor ebből hármat a Nemzeti és hármat a Pesti Körnek ajánlottak.⁹⁵ A februári Deák-lakomán harmonikusan együttműködött a „két Kör”; összefoglalóan: a nemzeti, reformer, demokratikus tendenciájú pesti társaságot; másként: a pesti és országos ellenzéket két egységben összefogó „két Kör.”

Széchenyi István, mint korábban jeleztük egyik Körnek sem volt a tagja, s mivel általában más politikai és társasági közegekben forgott, ezért nem került túl sok alkalommal közvetlen kapcsolatba velük. A társas szórakozással kapcsolatos körülmények ugyan megteremtették a találkozás lehetőségét, de a Kör politikai erővé formálódása eltávolította e társaságtól. Első és második vonatkozó naplóbejegyzése ezt a kettősséget tükrözi, és azután egy ideig mindkét összefüggésben (társasági alkalom, politikai ítélet) előfordult Vörösmartyék társasága Széchenyi naplóbejegyzéseiben.

Első regisztrált élménye (még az egységes Nemzeti Körről) nem volt kedvezőtlen: az 1845. januári – benyomása szerint: – „nagyon ízléses és illő” körülményű bálon feleségével együtt vett részt.⁹⁶ Októberben a szakadás tényét ő is regisztrálta, s bár decemberben nem ment el a „Pesti Kör zenei akadémijára”, de 1846 elején ott volt a Nemzeti Kör vigalmán, és

92 BpH-BpH, 1846. február 12. Hasonlóan értékelte a Liszt Ferenc tiszteletére adott májusi közös lakomát a Jelenkor: „Rég nem szoltunk a Körökről; talán azért, mivel kitűzött céljuk irányában nem működven kevés figyelmet ébresztenek. Múlt alkalommal a Liszt-lakomára mindkettő egyesült, s ezzel tanusítá, hogy magyar jellemét még nem veszítette el.” Jk-Bpn, 1846. május 14.

93 PD-BpSz, 1846. február 19. A tudósítást lásd a függelékben illetve részletezve alább. A Pesti Divatlap létszáma adatai nagyjából helytállóak, s mivel egy adott dátumra vonatkozóan nehéz rögzíteni a létszámot, ezért nem is pontosíthatóbbak. Az mindenesetre bizonyos, hogy az 1845/46-os évben a Pesti Kör összes tagjainak száma 221 volt (MOL VöAGy PK 2–6.), s mivel ki- és belépések még egyaránt előfordultak, ezért február elejére ez a 200 fős létszám valószínű. A Nemzeti Kör esetében is az ismert adatok megerősítik a PD 700 fős kerekítését. Mivel 1845 végén 600 tagról és 1846 közepére már 800 tagról számoltak be a besúgók, ezért „fél-időben” a 700 szintén valószínű. Az adatokat közli: Dezsényi B., 1953. 184. p. Saját rész kutatásaink azonban nem egészen felelnek meg ezeknek az adatoknak, februárra kisebb taglétszámra utalnak. A Nemzeti Kör első Rendes Tisztválasztó Közgyűlésén 113-an jelentek meg (1845. október 15.), s bár utóbb dinamikus növekedett a létszám, de a Deák-lakomáig következő 13 ülésükön (Rendes vagy Rendkívüli Közgyűlés, Igazgatói Választmány stb.) összesen 330 új tagot (ebből 26-ot „foglalkoztatón”) regisztrálták. Nyilván lehettek olyan tagok, akik e listában nem keltek, hogy szerepeljenek, mert aláírásukat megtartották és nem voltak ott a közgyűlésen. Ezért lehetséges (bár kétséges) februárra a 700-as nagy létszám. Lásd: NK Jegyz. III. 1–48. p.

94 PD-BpSz, 1846. február 19. A tudósítást lásd a függelékben illetve részletezve alább. Ez a két „zenekar” húzta a talpalávalót a körülményekben is. A szétválás után a Pesti Körhöz kötődött az „Egressy-féle zenetársulat”, ők szolgáltatták a zenét a felavatási ünnepélyükön és báljaikon. A Nemzeti Kör pedig rendszeresen, szerda és szombat ritmusban alkalmazta a „Bihari-bandát.” Erről lásd többek között: Ék-MhB, 1845. november 8., december 27. Hd-Hsz, december 2.

95 NK Jegyz. III. 48–49. Igazgatói Választmánygyűlés. 1846. február 21.

96 A Kör első említése a naplójában, 1845. január 23. SzIN 6. 160: „Ball vom Kör im Redouten Saal! Sehr hübsch und anständig. Ich mit Cr[escence].”

elment a Pesti Kör által szervezett nagyszabású köri bála is.⁹⁷ A hangsúlyozott magyaros forma (másképp nézve: a formalizált nemzetieskedés) neki nem tetszett, s a mottót olvasva („Társasági Nyelv, szabás és kelme magyar”) csak ennyit jegyzett meg: „nevetni kell rajta,” de azért hajnal háromig ott maradt.⁹⁸ A Deák-lakoma előtti időben tehát Széchenyi részt vett a „két Kör” társas alkalmain, nem volt elutasító az általuk szervezett eseményekkel szemben, s valószínűleg rendre meg is hívták őt.⁹⁹ A „diner” azonban nem egy egyszerű nemzeties táncvigalom volt. Széchenyinek az ehhez való viszonya politikai ítéleteinek az összefüggésében is értelmezendő.

Széchenyi a Körrel foglalkozó második bejegyzésében 1845. április 30-án azt kifogásolta, hogy az beleavatkozott a Pest megyei tisztújításba: „Lármás korteskedés az utcákon Nyáry és Fáy között. Sajátságos: A Körben értekezlet volt a tisztújítás dolgában! A jakobinizmus első tünete! Ráday és Patay... az előző tisztújítók... elundorodnak a honoráció-roktól... mert megtöretett mindenhatóságuk... Forradalmi licitáció...”¹⁰⁰ Azért idéztük hosszabban ezt a szöveghelyet, mert első ízben rögzíti azt a motívumot: „*Symptom der Jakobiner*”, „*Revolutions Licitation*”, amely jegyében Széchenyi később is a Nemzeti Kört ill. származékait (Pesti, Nemzeti, Ellenzéki) minősítette. Azt nem állíthatjuk, hogy túl sokszor foglalkozott volna a gróf a Körök jellegével, de az bizonyos, hogy róluk alkotott képe mindig ugyanerre a jövőképre épült. Még akkor is ezt a motívumot emlegette, amikor Liphay Sándor magyarázta neki a Pesti Körrel kapcsolatos tervét. Ezt így kommentálta szellemesen: „Nekünk már vannak jakobinus girondistáink is”; arra utalva, hogy a tartalmi különbségek ellenére a „klub-jellegű” politizálás „jakobinus” tendencia.¹⁰¹ Az Ellenzéki Kör létrejötté és pártszerű működése hatványozottan és sűrűbben felidézte benne a francia forradalom jeleit.¹⁰² Csak néhány példa arra, hogy korábbi előérzetét

97 A szakadásról csak ennyiben 1845. október 16-án: „Kör ist auseinander. Horváth ház und Kunewalder.” A zenei estről való elmaradásukról dec. 24-én: „A Pesti Kör zenei akadémiája, bennünket – Crescence-t s engem – is meghívtak – nem mentünk el – Szentesre. Karácsonyfa.” A bálról 1846. január 28-án: Cr[escence]-szal a Nemzeti Kör Bálján! [...] Korán hazamegyünk. Lásd: SzIN 6. 275., 305. és 321. p.; SzIN 1094, 1097. p.

98 Aznap (1846. február 7.) Széchenyi előbb a Kaszinó bálban időzött, s onnan tért át a Kör nagyobb szabású vigalmába. Valószínűleg szervezési hiba miatt került ez két jelentősnek számító bál ugyanarra az estére. A híradások szerint mások is hasonlóképpen jártak el, mint Széchenyi, és egymás után mentek mindkét helyre. Eredeti bejegyzése: „Casino Ball... auch im Pesti Kör, Társasági Nyelv, szabás és kelme magyar.” – Man lacht darüber. Ich mit Crescence und Marie, Bleibe bis 3.” SzIN 6. 325. Érdekes, hogy bár a Pesti Divatlap külön hangsúlyozta, hogy ott mágnások is múltattak, a felsorolt tizenhárom név között nem szerepeltette a Széchenyiét. PD-BpSz, Két külön hír a két bálról. 1846. február 12.

99 Eddig tartott Széchenyinek a Körökkel való közvetlen kapcsolata. A Deák-lakoma után már nem tudunk olyan általuk szervezett eseményről, amelyre elment volna. Valószínűleg már nem is hívták meg a rendezvényeikre, és minden bizonnyal a politikai kapcsolatok alakulása miatt ő sem erőltette ott a jelenlétét. Erről a lakoma következményeiről szóló elemzésben részletesen majd alább.

100 Néhány nappal későbbi megjegyzése május 3-án ugyanezt a tendenciát rögzítette: „Délutánra a Kör udvarába mindenki meghívva értekezletre stb. a pesti tisztújítás dolgában.” SzIN 6. 202., 204. p. illetve magyarul: SzIN 1064–1065. p. (némileg korrigálva). Az adatok értelmezése Vizota Gyula vonatkozó jegyzetei alapján: Nyári Pál és Fáy György (főszolgabíró) másodalispán jelöltek voltak, s közülük Nyárit választották meg. „Gr. Ráday Gedeon és Patay József voltak az előző választás vezetői.” Széchenyi a végeredményt is rögzítette május 6-án: Szentkirályi Móric lett az első-, Nyári pedig a másodalispán. SzIN 6. 202–205. p.

101 SzIN 6. 1845. október 19. 277. p. „Liptai bei mir. Er will durch den Kör eine Parthey bilden – Wir haben bereits Die Jacobiner Girondisten.” Az utalás első feléről alább bővebben.

102 A Nemzeti és Pesti Kör külön élete idejében az utalások erre az összefüggésre mutatnak (Nemezis, Auflösung stb.), de csak egy hosszabb bírálatot szánt a körök tendenciáinak. A novemberi egyesítési alkal-

1847–48-ban miképpen látta igazolódni. Miközben Lamartine könyvét, „A girondisták történetét” olvasta, a párhuzamokat figyelte: „Éppen, mint nálunk most. Ellenzéki Kör – Jakobinus klub”¹⁰³ Később, 1848 februárjában „egészen nyíltan” fejtegette Rádaynak: „Mi lesz az Ellenzéki Körből? Ebből a Jakobinus Klubból?”¹⁰⁴ 1848 március elején, mikor a forradalom elkerülésének szándékával teljhatalmú biztosnak ajánlkozott fel Bécsben, a válság megoldásának egyik első feltételét abban látta: az „Ellenzéki Kör és minden politikai klub feloszlatandó.”¹⁰⁵ Természetesen a Kör utolsó név és jellegváltozása (1848. ápr.), az ő szemében a végkifejletet idézte föl: „Összezavarodtak a fogalmak. – Mindenütt megmutatkozik a Nemezis bosszuló keze! Ellenzéki Kör Radikál Körre lett!”¹⁰⁶

E néhány kiragadott példa a Deák-lakoma utáni időből azt bizonyítja, hogy Széchenyinek a Körrel kapcsolatos 1845-ös ítélete, nem pusztán szituatív észrevétel volt, hanem kifejezte a gróf általános közelítését. A metafora (Ellenzéki Kör – Jakobinus Klub) a francia forradalom képzetét idézi fel, de nyilván 1845-ben nem abban a leegyszerűsítő formában, hogy a Nemzeti Kör forradalmi célú és jellegű intézmény lenne. Inkább csak a tendenciát jelölte meg Széchenyi valahogy úgy, ahogyan a francia forradalomra hivatkozó vitáiraiban is tette: az érzelmi politizálás, a „karzatok” igényeit követő javaslatok, a helytelenül megválasztott „modor és taktika” – hangoztatta – olyan erjedést indíthat el, amelynek végkövetkezménye nem lehet más, csak revolúció. Ahogyan „a tudós, erényteljes Baillyt” vagy Mirabeaut túllícitálta Desmoulins, úgy rajta tovább lépett Danton, s őt ismét túllícitálta Robespierre – érvelt többször – s úgy a végén jött a „forradalmi-hagyomány” s utána szükségszerűen az önkény.¹⁰⁷ A Körre vonatkozó szövegekben persze nem a hírlapi „izgatás” stílusa és tartalma – amint a Kossuth elleni vádak esetében – idézte föl a forradalom távlatát, hanem a klubszerű, a legális intézményeken kívüli „izgató” politizálás. Széchenyi elsősorban azért utasította el ezt a formát, mert az „felelősséggel” nem

mak idejében az általa támogatott akadémikusokat (Telekit és Vörösmartyt) bírálta Batthyány Lajos ünnepélése (lényegében: pártpolitizálás) miatt. SZIN 6. 1846. november 16. 473. p. SZIN 1128. p. Széchenyinek az Ellenzéki Körrel kapcsolatos álláspontjáról részletesen, de tárgyi tévedésekkel tarkítva: BARTFAI SZABÓ László: *Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki Kör 1848-ban*. Bp., 1930.

103 SZIN 6. 1847. június 27. 588. p. SZIN 1151. p. Természetesen az ekkoriban megjelenő művet („Histoire des Girondins”) franciául olvasta, s mivel az utolsó kötetek (6–8.) beszerzésére éppen másnap bízta titkárát, biztosan megragadta a mű. Lásd: 1847. június 28. Tasner Antalnak SZIL III. 529. p. Érdekes epizódja 1848 előtörténetének, hogy Széchenyi és Petőfi közel egy időben olvasta ezt a friss könyvet, de persze más-más tanulságokat szűrtek le belőle. A sokszor idézett adatról legbővebben: SPIRA György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*. Bp., 1964. 54–55. p.

104 SZIN 6. 1848. február 24. 733. p.

105 Uo. 1848. március 4. 740. p.; SZIN 1202. p.

106 Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. (SZIÖM 7.) Szerk. és bev.: Dr. Károlyi Árpád. Bp., 1921. 1848. április 16. 296.; SZIN 1231. p.

107 Az itt megfogalmazott kép a Kossuth elleni érvek alapján lett összeállítva. A francia forradalmat megidéző vitáiraiban Széchenyi nem vádolta Kossuthot közvetlenül „forradalmisággal,” hanem a modell első elemének tüntette fel őt, aki hibás térére lépve („violenciai kótyavetve”, „populáritásért való licitáció” stb.) akaratlanul kiszámíthatatlan, veszélyes tendenciákat indít el: távolosan forradalmat provokál. Az idézett jellegzetes érvanyag Széchenyinek többféle megnyilatkozásában – diétai beszéd, újságcikk, könyvnyi vita- és programirat – fölűnik. Példaként lásd: *gróf Széchenyi István beszédei* (SZIM II.). Összegy. s jegyz.: Zichy Antal. Bp., 1887. (1840. április 22. A szólásszabadság tárgyában) 185–186.; Marseillaise. Társalkodó [A Jk melléklapja] 1840. november 17.; *A kelet népe*. In: Gr. Széchenyi István *A kelet népe*. (SZIÖM 5.) Szerk. és bev.: Ferenczy Zoltán. Bp., 1925. Többször, főként: 232., 300. és 316. p.; Német színházi botrány, s ahhoz még egy kis advány. II. Jk, 1843. január 8.; Politikai program töredékek. 1847. In: SZIÖM 6/II. 719–720. p. A jellegzetes szófordulatok ezekről a helyekről idézve.

bíró, társadalmi-politikai tekintetben „outsider” embereket aktivizál. Tömegszerűsége alkalmassá teszi arra, hogy a rendszerre nyomást gyakoroljon, de ellenőrizhetetlen, és összetétele (demokratizmusa) miatt kiszámíthatatlan. Ezek miatt aggatta a konstataált jelenségre a gróf a címkét: „a jakobinizmus első tünete.”

A Kör társasági-politikai szerepének alakulása természetesen érintette a gróf egyik elsőszülött alkotásának a pesti Nemzeti Kaszinónak a sorsát is. Az összefüggés Széchenyit aggodalommal töltötte el, s egyik kritikus naplóbejegyzésében 1847-ben így gondolkodott el: „Hová fog vezetni ez az Ellenzéki Körrel – Kaszinó? stb. stb. Sztromboláshoz.”¹⁰⁸ E későbbi konkrét utalás nélkül is, az eddigiek alapján érzékelhető, hogy az 1846. februári naplóbejegyzés nemcsak egyszerű helymegjelölésként rögzíti a helyszínt. Nemcsak egy semleges információ, hogy a Pesten arra alkalmas intézmények közül melyik nagytermében került sor a „két Kör” Deák-lakomájára. Különösen fontos, s nem neutrális tér Széchenyi számára, ahol ünnepelnek: „*im Casino*”

A HELYSZÍN: „A KASZINÓBAN”

Több ok is közrejátszhatott abban, hogy a „két Kör” közös szervezőbizottsága a „Kaszinót” (Pest „Kereskedők börze háza”) választotta helyszínül. Lehetséges, hogy a semleges terep megkönnyítette az egyeztetéseket, és így nem kellett a „másik Kör” bázisához igazodni. Talán még többet nyomott a latban, hogy a körök szállásai nem is voltak alkalmasak egy ilyen nagyszabású rendezvény lebonyolítására. A még intakt Nemzeti Kör korábbi és a *Pesti Kör* ekkori helyén (Kunevalder-ház) általában 60–100 (maximum 130) fős vacsorákat tartottak, a *Nemzeti Kör* új szállása (Horváth-féle ház) pedig még valószínűleg nem épült ki megfelelően.¹⁰⁹ A Kaszinó pedig természetesen kínálkozott, hiszen azt mások is rendszeresen igénybe vették lakomák lebonyolítására. Nagyterme alkalmas volt egy népesebb (150–250 fős) társaság befogadására, ott rendelkezésre állt a szükséges infrastruktúra és a közismerten jó Kaszinó-pince is.¹¹⁰ A Nemzeti Kaszinó szabályai pedig megengedték lakomák rendezését; ebben a tekintetben az intézmény „nyitott” volt. Az Alkotó szabályok 18. pontja érintette, a Rendeletek 25. pontja pedig érdemben szabályozta a kérdést. Innen idézve: „A Casino termeiben ebédet rendszerint csak casinoi tag adhat s ez is abbéli szándékát az igazgatóságnak előleg jelenteni tartozik. Kivételként azonban nem-tagoknak ilyes vendéglátásra előfordulható körülményekhez képest a választottság fel van hatalmazva engedelmet adhatni.”¹¹¹

108 A helyzet, amelyik előhívta Széchenyiből ezt a gondolatot éppen egy ellenzéki kör lakoma volt 1847. december 18-án.: „Latzy Teleky kommt spät... weil er im ellenzéki kör, ein 'Lakoma!' Wohin wird das führen mit dem ellenzéki kör – Casino? ect. ect. 'Zu einem Bruch!'” SZIN 6. 694. p.

109 Az adatok a korábban említett vacsoraleírások általános létszámát és a szélső értéket jelölik. A közös események egészen 1846 végéig a Pesti Kör szervezéséhez (illetve szállásához) kötődtek. Minden bizonnyal az említett ok miatt.

110 A fentebb és alább említett 1845 és 46-os lakomákon, amelyeket a Nemzeti Kaszinóban rendeztek az ismert létszámok a következők voltak: 200, 150, 230–250.

111 Az „Alkotó-Szabályok” (értsd: alapszabályok) és „Rendeletek” együtt képezték a „A Nemzeti Casino Szabályai”-t. Az „ASz” 18. pontja egy más jellegű tiltást megfogalmazva ebben a kérdésben hangsúlyozottan megengedő volt: „A Casino termében ebéd s vacsorán kívül semminemű vigalom egyes részes nevében fizetésért nem tarthatik; hanem ilyes mindig az Egyesület nevében mehet végbe és Budapesten tartózkodó minden részesnek tudtára adatik.” Ezzel összefüggésben persze azt is rögzítették (Rendeletek 16.), hogy „A

A Körök szervezőbizottsága számára pedig nyilván kézenfekvő volt a Kaszinó, mint helyszín, hiszen a Nemzeti Kör egyik lakoma-szervezője, Hajnik Pál abban az esztendőben igazgatója volt a Nemzeti Kaszinónak. Hajnik az 1840-es Kaszinó-könyvben szerepelt az „Új tagok” lajstromában, s elfogadottságát bizonyítja, hogy már a következő esztendőre igazgatóvá választották. Folyamatosan az maradt, s e funkcióban volt a Deák-lakoma évében is. Ekkoriban (1844–1847) ugyanaz a három személy töltötte be ismétlődően az igazgatói posztot: Hajnik Pál, Széchenyi István gr. és Ürményi Ferenc, s közülük minden bizonnyal Hajnik volt az „operatív” ügyintéző.¹¹² A lakoma-szervező és Kaszinó-igazgató funkció egybeesése (Hajnik) mellett attól a szemponttól sem szabad eltekintünk, hogy körök és a Kaszinó tagsága között átfedések voltak, azaz több körtagnak természetes „bejárása” volt a Kaszinóba, s így ők azt is természetesnek tekinthették, hogy ott rendezzék a lakomát. A *Pesti Kör* tagjai közül például Barabás Miklós, Bohus János, Heckenast Gusztáv, Kiss Miklós, Landerer Lajos, Ráday Gedeon, Szabó Pál, Hertelendy Károly; a *Nemzeti Körből* pedig Károlyi István, Fáy András, Trefort Ágoston, Besze János, Eötvös József, Batthyány Kázmér stb. volt tagja a Kaszinónak is.¹¹³ Összességében semmi különlegesen nem láthatunk abban, hogy a szervezők a Kaszinó nagyterme mellett döntöttek.

Széchenyi naplóbejegyzései viszont arra utalnak, hogy ő ezt a döntést nehezményezte. Viszota Gyula már a grófnak a lakoma első említéséhez kapcsolt feszültségét – minden bizonnyal joggal – ennek jegyében értelmezte: „Nemezisnek tartja magára nézve, mert elle-

Casino teremét idegen célra s vigalmakra, melyeknél a bémenetért fizetés kívántatik, alkalmazni nem lehet.” A Kaszinó-évkönyvek 1841-től, éppen az új aláírási ciklustól kezdve szabályozták ebben a formában a vonatkozó rendelkezéseket. 1841-től 1846-tal bezáróan minden évben az adott helyen betű szerint ugyanazok a szövegek szerepeltek. Lásd: *A Nemzeti Casino részeseinek névsora betűrenddel, annak szabályai s egyéb tudnivalói*. 1841. Szerk.: Tasner Antal. Pesten [é. n.] 84. 95. és 100. p. Természetesen az oldalszám évről-évre változott, mint ahogy a kötet szerkesztőjének személye is: Szeniczey Gusztáv (1842), Tóth Lőrinc (1843), Sebők Károl (1844–47). Az egyszerűség kedvéért a Kaszinó-könyveket a későbbiekben a kötéslapon szereplő rövidebb címmel (annak emendált változatával) jelölöm (Pesti Kaszinó-könyv), és csak a sorszám mellé írom oda a tárgyévét. Vonatkozik ez a korábbi kötetekre is, amelyek még ennél is bonyolultabb (s változó) címmel jelentek meg 1828-tól kezdve. Az első időszakban (1828–30) Széchenyi István és Döbrentei Gábor, utána (1831–33) Huszár Elek s utóbb Tasner Antal (1834–41) volt a megjelölt kiadó (később szerkesztő).

A korábbi könyvekben még nem olvasható, hogy az „ebédekkel” kivételt tettek volna, s csak az volt rögzítve, hogy „vigalom egyes részes nevében fizetésért nem tartathatik, [...]”, illetve az a később is megismételt mondat, hogy „A Casino teremét idegen célra s vigalmakra, melyeknél a bémenetért fizetés kívántatik, alkalmazni nem lehet.” Az 1840-es kötetben (Rendelet 27.) szerepelt először egy új elem, amelyik az 1838. január 28-i Közgyűlés határozatára hivatkozva kimondta, hogy „A Casino termeiben ebédet csak casinói tag adhat, s ez is ebbeli szándékát az igazgatóságnak előleg jelenteni tartozik.” (Pesti Kaszinó-könyv 13. 1840. 82. p.) Ezt változtatták 1841-ben az idézett megengedő formulára.

112 Mivel Hajnik Pál az 1841-től kezdődő aláírással részes maradt (10 évre kötelezte el magát), a neve minden évben szerepelt a tagok között: „Hajnik Pál, táblabíró s ügyvéd; Pesten, Szervita-tér, Sziklay-házban.” (Ez utóbbi volt a lakhelye.) Az adatokra lásd: Pesti Kaszinó-könyv 13. 1840. 48. Majd a tagnévsorban: PK-K 14. 1841. 20. p.; és igazgatóként: uo. 62. p. Utána mindegyik évben ugyanígy. A három név együtt először: PK-K 17. 1844. 62. Hajnik „ügyintéző” szerepére utal, hogy az igazgatók közül ő volt megbízva a „számadás és pénzzel való bánás” feladatával. Lásd: PK-K 14–20. 1841–47. Mindegyik évben: „Az igazgatók jogai s kötelességei.” 4. pont.

113 Lásd: A Pesti Kör tagjai az 1845/46. évben. MOL R. 150. Vörös Antal Gyűjt. Pesti Kör. 2–7. ill. NK Jegyz. III. 5–11. Az itt felsorolt személyek mind Igazgató Választmányi tagok is.

nesei az ő intézményét [mármint a Kaszinót] kompromittálják.”¹¹⁴ Lényegi formai kifogása azonban Széchenyinek nem lehetett, mivel Hajnik, mint igazgató a Kaszinó nevében eljárhatott. S még ha a szabályok „külsősök” esetében elő is írták a Választottság engedélyét, (a „két Kört” mint szervezőt a „nem-tag” kategóriájába sorolhatjuk), akkor sem egyértelmű, hogy a tagság átfedései miatt szükség volt-e a Választottság hozzájárulására. Az 1840-es évekből ismerünk olyan eseteket, amikor valóban összeült a Választottság és engedélyt adott lakomára (1842. január 7. a Pesti Hengermalom Társaság),¹¹⁵ de tudunk olyan példát is, amikor egy „nem tag” (gróf Batthyány Imre) adott lakomát a Kaszinóban, s csak utólag kérték fel arra, hogy lépjen be az intézménybe.¹¹⁶ Széchenyinek ehhez az alkalomhoz kapcsolódó érvei jól megmutatják, hogy a gyakorlat még a szabálynál is engedékenyebb volt. A jegyzőkönyv tanúsága szerint Széchenyi előadta, „hogy a casinóban több hazai intézet tart ülést, s ez helyes, de gyakran olyanok is élnek a *Cas.* kényelmével, kik nem tagok, mint Batthyány Imre ott ebédet adott, azért fel kellene szólítani, legyen rendes tag.”¹¹⁷ Ez az érvelés arra utal, hogy a Kaszinóban tartott díszlakomák előtt nem mindig hívtak össze külön Választmányüléseket, hanem minden bizonnyal megelégedtek azzal, hogyha a lakoma-szervezők között – még ha más intézmény nevében is történt a szervezés – Kaszinó tag volt. Nagy valószínűséggel a február 12-i Deák-lakoma ügye sem jutott a Választmány elé. Január 17-én tartottak ugyan egy választottsági ülést, amelyen a 8 nap múlva esedékes Közgyűlést készítették elő, de mivel akkor még a lakoma-szervezés a kezdeti stádiumában járt (még a Pesti Kör válasza sem érkezett meg), s mivel Széchenyi sem említett ilyen tárgyat, ezért biztonsággal állítható, hogy ott ez a téma nem került napirendre.¹¹⁸ A szervezés nem a formális keretet, hanem a megszokott gyakorlatot követte.

Széchenyi kifogása önmagában annak sem szólhatott, hogy a Kaszinó falain belül a közélettel összefüggő, politikai felhangú lakomát tartottak. Ilyenből is volt már több olyan, amelynek ő is résztvevője volt, s amelyre naplójában mégsem tett negatív megjegyzést: Példaként említhetjük Pest megye megújított tisztikarának lakomáját, amely a liberális-ellenzék sikeres tisztújítását ünnepelte; vagy a leköszönő nógrádi főispán, Keglevich Gábor tárnokmester díszebédjét, amely a konzervatívok jeles alkalma volt; vagy éppen a Széchenyi által szervezett Tiszavölgyi-társulati üléshez kapcsolt nagy lakomát, amelyen ő

114 SzIN 6. 1846. február 7. 325. p. 6. jegyz. Fentebb a teljes jegyzet idézve.

115 Mivel a Kaszinó ülések jegyzőkönyvei a II. világháborúban megsemmisültek vagy elkallódtak, ezért csak azoknak a történészeknek a munkáira hagyatkozhatunk, akik kutatták ezt az anyagot. Szerencsére Viszota Gyula kivonatokat készített a jegyzőkönyvekből, s mivel anyaggyűjtésének csak kisebb része került bele a SzIN jegyzeteibe, ezért kéziratossághatára kell utalnunk. Lásd: MTAK Kt. Viszota Gyula hagyatéka. Ms 4233/19. (alább: MTAK Kt. VGyh/19.). Erről az esetről: Uo. 21. 1842. január 5. Választottság ülés. Viszota Gyula kivonata: „Széchenyi engedélyt kért, hogy a casinóban 7-én ebédet adhasson a gőzmalom társaság.” Az engedélyt minden bizonnyal meg is kapták, mert 7-én valóban megtartották a „diner”-t. Erre: SzIN 5. 1842. január 7. 536. p.

116 Ezen a lakomán Széchenyi is részt vett, a megjegyzését fentebb idéztük. Lásd: SzIN 6. 1845. június 18. 224. p. A július 2-i Választottság ülésen foglalkoztak az üggyel, s Széchenyi ott indítványozta, hogy gr. Batthyány Imre utólag lépjen be a Kaszinóba. Erre lásd: SzIN 6. 1845. július 2. 228. p. és uo. Viszota Gyula jegyzete. Az alább idézett jegyzőkönyv-kivonat szerint a Választottság elfogadta Széchenyi javaslatát, s utóbb, július 23-án Batthyány I. valóban tag lett. A következő Kaszinó-könyvben az „Új tagok” között tényleg szerepelt a neve. Lásd: *Pesti Kaszinó-könyv* 19. 1846. 53. p.

117 Viszota Gyula kivonata. Lásd: MTAK Kt. VGyh/19. 22.

118 Uo. 23. 1846. január 17. Választottság ülés, január 25. Közgyűlés. Viszota Gyula kivonata szerint a Közgyűlésen sem esett erről szó. Ugyanezt megerősítik Széchenyi kötődő naplóbejegyzései: SzIN 6. 317., 319–320. p.

akkori politikai pozíciójának megfelelően a király és a nádor után a kormány azon férfiakat kívánt „erőt és kitűrni-tudást”, „kik őszintén hordják kebelükben vérünk nemzeties és alkotványos felvirulását.”¹¹⁹ Nem általában és mereven a politikai közélettel összefüggő alkalmakat kifogásolta, hanem kifejezetten a „két Kör” Deák-estebédjét.

Az eseményt meghatározó négy közléselem (forma, szándék, rendezők, helyszín) vizsgálata alapján tehát egyrészt megállapíthatjuk, hogy az 1846. február 12-i Deák-lakoma nem volt olyan szokatlan, egyedi alkalom, amely szükségszerűvé tette volna Széchenyi feszültségét. Másrészt viszont érzékelhetjük, hogy ezeknek bizonyos motívumai, ill. összekapcsolódó együttese – a nem egészen korrekt ebéd-szervezés, az ellenzék egységesítő tisztelegése Deák előtt; a „két Kör” jellege és kaszinóbeli megjelenése – akkori politikai helyzete és stratégiája miatt szükségszerűen negatív irányba hangolta. A bal oldali lapra oda is került a minősítés: „*Der erste Schritt .. zur Auflösung – Kann nicht sein – ohne Parthey.*”

SZÉCHENYI ÍTÉLETE: „AZ ELSŐ LÉPÉS A FELBOMLÁS FELÉ – SEMMI SEM LEHET PÁRT NÉLKÜL”.

Amikor az eseményt körülíró sort vizsgáltuk, akkor valójában már ennek a bal oldali lapra írt megjegyzésnek az értő olvasására tettünk kísérletet. A történeti körülmények és a kapcsolódó kontextusok felvillantása után érthetőbbek is a minősítés miertjei, de maradtak még nyitott kérdések.

A két mondat utalásai egyértelműnek tűnnek, de a nyelvi konstrukció megengedi, hogy a szöveghelyet konkrét és általános vonatkozásában is értelmezzük. Az ok grammatikai természetű. Az idézet első fele önmagában nézve hiányos mondat, s éppen az alany hiányzik belőle, pedig a benne szereplő névszói állítmány („lépés”; „*der Schritt*”) azonosító predikatív viszonyt feltételez.¹²⁰ A másik mondat névmása („*semmi*”) az idézett fordításban negatív értelemben fejez ki általános alanyt. A német szöveg tagadószavas szerkezete („*kann nicht sein*”) szintén formális vagy általános alanyt igényelne. Magyarul a következő változatokkal is vissza lehetne adni a szerkezetet: „Nem lehet lenni – – párt nélkül”, vagy: nem lehet / nem lehetséges / lehetetlen – – párt nélkül.¹²¹ A két mondat közötti tartalmi kapcsolat azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy a könnyebb megértés érdekében egy mondatba (alanyi alárendelés) kapcsoljuk őket. Így olvashatnánk ekkor: „Az első lépés a felbomlás felé az, hogy semmi sem lehet (nem lehet lenni) párt nélkül.” A mondat általá-

119 1. SzIN 6. 1845. június 10. 221. p. Lásd még: PD-BpSz, 1845. június 12.; 2. SzIN 6. 1846. február 5. 324. p. Lásd még: NU-Bpu, 1846. február 6.; 3. SzIN 6. 1846. január 26. 320. p. Lásd még, az idézet innen: Jk-Bpn, 1846. január 29.

120 Elvileg lehetne ebben a mondatban a „lépés” az alany is, de akkor mindenképpen kellene a mondatba egy igei állítmány, vagy az előző mondatok alapján egyértelműen bele kellene értenünk egy állítmányt. Ennek a mondatnak a nyelvi konstrukciója a következő nem hiányos példamondatokkal jellemezhető: Az első lépés a tanulás a tudás felé. Vagy: Ez az első lépés a fölbomlás felé. Vagy: A pártosodás az első lépés a felbomlás felé.

121 Bár a német és magyar nyelv tagadó szerkezetei közötti különbségek megengedik, hogy a tagadást a magyarban kettős tagadó alakkal fejezzük ki, de itt azért úgy tűnik, hogy a névmás használata („*semmi*”) nem feltétlenül indokolt. És nem elsősorban azért, mert a német változatban nincs névmás (*nichts*), hanem inkább azért, mert a SzIN fordítója a kettős tagadással erőteljesebben nyomatékosított. Bár a fordítás nem lehetséges értelmezés nélkül, mégis talán ez egy bátran „értelmezett változat”.

nosító szerkezete mellett nyilván a szövegösszefüggés alapján a vonatkozásokat ennél konkrétan is megjelölhetjük. Például így: „Az első lépés a Kaszinó fölbomlása felé, hogy az (már az) sem lehet párt nélkül.” Nyilván pontosan nem deríthető ki a szövegalkotó szándéka, és konkrétan, ill. általánosabb olvasatok is lehetségesek. Talán éppen mindkettő egyszerre vibrál benne a sorban. A Széchenyi által aláhúzással kiemelt szó („zur Auflösung”) vizsgálata is mindkét lehetőséget megerősíti.

Széchenyi a „die Auflösung” szót mindig abban az értelemben használta, amelyet fordítói a „felbomlás” kifejezéssel adtak vissza. Három összefüggésben tűnik elő az a kifejezés naplóiban, írásaiban. Korábban főleg saját egészségi állapotára (betegségek, rosszul-létek idején) használta, és a testi s lelki szétesettség olyan stádiumára vonatkoztatta, amely már rossz vége felé közeledik.¹²² A másik két összefüggés kapcsolódik mostani témánkhoz. Egyik részről a szó valamely konkrét intézmény lehetséges felbomlását, szétesését vagy elhalását; másik részről pedig az ország, a rendszer, vagy még általánosabban a dolgok felbomlását (értsd: rossz irányba, a vég felé mozdulását) fejezte ki (általában: jövendőlt). Egy pesszimista szöveghelyen össze is kapcsolta Széchenyi a „felbomláshoz” kötődő tartalmait: „Casino ist auch nahe zur Auflösung. – Meine Gesundheit ganz weg. *Hungarn ist mause todt!*”¹²³

Az intézményekhez csatolt „felbomlás” kifejezés előfordult a Borismertető Társaság, a Gazdasági Egyesület, az erdélyi országgyűlés, s természetesen legtöbbször a Kaszinó összefüggésében. Például mikor a feszült politikai helyzet árnyékában 1838-ban a gróf „aggódott a Kaszinó miatt”, akkor „egyik részről a teljes elkorcsosodás, másik részről pedig a fölbomlás” veszélyét látta bekövetkezni.¹²⁴

Általánosabb értelemben, amikor a „tökéletes felbomlás” („die vollkommene Auflösung”) jelzős szerkezet ismétlődött Széchenyi írásaiban, akkor az mindig a forradalmi erjedés érzékeltetésére, ill. az ország, a nemzet pusztulásának a megjövendölésére szolgált. Például amikor 1843-ban egy pesti kávéházat „a rendőrkapitány bezárattott és lepecsételtetett”, s azt „később – a nép felnyitotta”, akkor már a Deák-lakomához kapcsolt sor konstrukciójával („lépés a felbomláshoz”) fejezte ki vészterhes jövőképét: „Alle Tage zu einer vollkommenen Auflösung ein Schritt näher.”¹²⁵ 1848. márciusától rendszeresen ismétlődő

122 Egy jellegzetes naplószerző példa 1829. március 13-ról: „Még rosszabbul vagyok, úgy érzem, közeleg a vég. – Teljes felbomlás. Megírtam, és teljesen rendbe tettem a végrendeletemet. Bensőmben igen nyugodt voltam – erősen vágyakoztam a végre. – Ó, mily szívesen halnék meg!” További példákat lásd: 1828. július 23., 1830. október 3. SzIN 3. 229., 306. p. 4. 141. SzIN 588. p.

123 SzIN 4. 1832. március 7. 250. p. A folytatás sem érdektelen: „Diess Land rettet kein Mensch – nur ein Gott kann helfen! –”

124 Eredetileg jelen időben: „Ich fürchte mich wegen dem Casino. Einerseits „gänzliche Entartung”, auf der andern Seite „Auflösung”. SzIN 5. 1838. február 18. 157. p. A további példák: SzIN 4. 1835. február 12. 524., 5. 1839. március 16. 254. p., 6. 1847. március 25. 537. p. Ez utóbbi azért érdekes példa, mert szintén konkrét és általános összefüggésben is értelmezhető: „Gazdasági Egyesület gyűlése. – Eine Revolution[ionäre] Sitzung! – Vollkommene Auflösung nicht zu vermeiden... Kossuth in seinem brillant.”

125 SzIN 5. 1843. február 28. 685. A napló-példa mellé néhány szöveghely más típusú kéziratokból: 1. A Metternichnek címzett 1843-as *Memoire I.*-nek nevezett emlékiratból: „Gehen nun aber die Sachen besser? Keineswegs! Man kann sogar sagen, sie gehen viel schlechter, ja: sie werden nächstens zu einem vollkommenen Stillstand, oder zu einer vollkommenen Auflösung heranreifen.” SzIÖM 6/I. 730. p.; 2. Egy cikk tervezetéből: „Er ist das princip des Zersetzens, der Auflösung.” Szemle. SzIÖM 6/I. 764. p.; 3. Egy memorandum vázlat kéziratából: „Es ist nun die Frage, ob man das will... Ist man datzu entschieden – denn Ungarn kann ohne nächstens in vollkommene Auflösung zu gerathen, [...]” *Memoire für M[etternich] und Co.* SzIÖM 6/II. 1023.

fordulata lett ez a naplónak, s mindig az elkerülhetetlennek érzett pusztulás víziójához kapcsolódott. Például 15-én reggel a gróf pesszimista megnyilatkozásában a fogalomnak ez az általános összefüggése tűnt fel, amelynek különös érdekessége, hogy Széchenyi már a márciusi fordulat (a „törvényes forradalom”) tevékeny résztvevőjeként vetette papírra gondolatát: „Ma látom, Magyarország tökéletes felbomlása felé halad. [...] Az egész úgy tűnik fel előttem, mint valami rossz álom! Ó, szent Nemezis!”¹²⁶ Még érzékletesebb és sűrűbb néhány nappal később a kötelező örökváltás tárgyalása (főként a reakciók) kapcsán lejegyzett felkiáltása: „Ó, szent Nemezis!!! Mindnyájan a te kezvedben vagyunk! Káosz... teljes felbomlás.”¹²⁷ A példák további sorjázása helyett elegendő itt csak azt rögzíteni, hogy a „fölbomlás” szó általános és konkrét jelentésárnyalatokban is többször szerepelt a naplóban az 1846 februári bejegyzéshez hasonló szituációkban (s érdekes módon máskor is a „Nemezis” szóval együtt).¹²⁸

A másik mondat főneve (a „párt”) is értelmezhető általánosabb és konkrétabb jelentésmezőben is. Egyrészt ezzel a szóval Széchenyi konstatálhatta, hogy az ellenzék egyik pártalakulási eseményének a résztvevője. Azaz a kifejezés a lakoma egészére vonatkozhatott. A másik konkrétabb összefüggés pedig a „két Kör” és a „párt” szó fogalmi azonosításából következhet. Azaz a „két Kör” kaszinóbeli megjelenése idézte fel benne a pártosodás és a „fölbomlás” képzetét. Mivel a lakoma politikatörténeti jelentőségét már bemutattuk az ellenzék pártalakulásának összefüggésében, ezért itt röviden a konkrétabb olvasat háttérét rögzítjük.

A történeti irodalomban már egyértelműen bizonyítást nyert, hogy a pártalakulás és a Körök világa (a Gyűlde formálódása és az Ellenzéki Kör létrejötte) között szoros összefüggés van.¹²⁹ Liphay Sándor például 1845-ben nemcsak a konzervatív elvbáratiaihoz írott leveleiben, hanem Széchenyivel való beszélgetése közben is világosan kifejezte célját. Így rögzítette a gróf a Nemzeti Ujság szerkesztőjének a Pesti Körrel kapcsolatos szándékát: „Liphay nálam. A Körön keresztül egy pártot akar képezni.”¹³⁰ Mivel a reformkori pártok nem országgyűlési (parlament-, frakció-) pártként szerveződtek meg, hanem éppen az 1847/48-as diéta előkészületei kényszerítették ki létrejöttüket, ezért nagy jelentősége volt a folyamatos organizáció megteremtésének. Az operatív csúcsszervek (az ellenzék Központi Bizottmánya, a konzervatívok „8–10 fős” előkészítő testülete és „ügyviselője”), ill. a pesti nagyvásárokhöz igazított konferenciák (március, június, augusztus és november) mellett az egyesületek biztosították a pártok folyamatos létét. Megszervezték a párt társasági háttérét (bizonyos megkötésekkel regisztrálták a tagságot), mindennapi találkozóhelyként működtek, és alkalmakkal, kiadványaikkal reprezentálták az irányza-

126 SzIN 6. 746. p. SzIN 1207. p.

127 SzIÖM 7. 1848. március 21. 278. SzIN 1212. p.

128 Természetesen ezt a tartalmat Széchenyi sokszor más rokon értelmű szóval, így pl. többször a „Zersetzung” kifejezéssel fejezte ki. Csak felsorolásszerűen még néhány 48-as példa: SzIN 6. 1848. március 18. 750. p. SzIÖM 7. március 24., június 17., július 5. és augusztus 7. 281., 336., 344. és 368. p.

129 Minden vonatkozó összefoglalás hangsúlyos képe ez, s általában csak ebben az összefüggésben esik szó a Körökről. Az összefüggésre hangsúlyozottan rámutat: PAJKOSSY G., 1991. 21.

130 SzIN 6. 1845. október 19. 277. p. A baloldali lapon olvasható a már idézett bejegyzésben: „Liptai bei mir. Er will durch den Kör eine Parthey bilden –”. A kérdést bőséges forrásanyag alapján összefoglalta, és Liphaynak a Konzervatív Párt megalakítására tett korai kísérletét értelmezte: DÉNES Iván Zoltán: *Közügyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Bp., 1989. 103–104. p.

tot.¹³¹ Ezt a sokrétű funkciót és a Kör pártorganizáló jelentőségét világosan kifejezte az ellenzéki bizottmány 1847. áprilisi körlevele, amelyben az Ellenzéki Kör magalakulásáról tudósította a vidéki tagságot. Az „összeforródás állandóvá” tétele érdekében a Kör támogatását és „virágzásra emelését” indítványozta a dokumentum, mivel a pártnak szüksége van „központra”, „szociális mozgalmainak nyílt műhelyére”; mivel szerte Európában is a „Clubb” a pártok „folytonos létezésének megtestesült jelképe”; mivel a „főváros” központi funkcióit erősíteni kell; mivel a konferenciák csak szűkös időkeretet biztosítanak; s mivel a konzervatívoknak is már van egy hasonló célú intézményük. E körlevél és az Ellenzéki Kör fontos szerepe miatt az a felfogás is teret nyert a szakirodalomban, hogy az ellenzék pártjának létrejöttét a Körök januári egyesülésétől érdemes számolni.¹³² 1847 legelején, amikor még Széchenyi és elvbarátai (a „progresszisták”) zászlóbontásában is benne rejtett egy párt létrehozásának a lehetősége, akkor néhány munkatársa azzal az ötlettel kereste fel a grófot, hogy az egyesülő Ellenzéki Kör és a konzervatív Közhasznú Gyűlde mellé hozzanak létre ők egy „Progresszista Kört.” Még ha nem is lett tervükből semmi, azt Széchenyi elvbarátai is tudták, hogy a pártok számára nélkülözhetetlen az irányzat társasági háttérét biztosító intézmény megteremtése.¹³³ E néhány adat is egyértelművé teszi a tendenciát, s így bizton rögzíthetjük, hogy a Gyűlde és a „két Kör” már 1846-ban is egy-egy politikai orientáció bázisintézményeként működött.¹³⁴

Széchenyi tehát azonosíthatta a „pártot” a „két Körrel”. A kifogása így abba a még szerteágazóbb témába vág, hogy miért és mennyiben utasította el a gróf a pártosodás folyamatát és a létrejövő pártokat. Szinte lehetetlen rövidre zárni a gondolatot – hiszen ebben az esetben is az irodalmat arányosító korrekcióra van szükség –, de itt mégis kénytelenek vagyunk egy nagyon leegyszerűsített kitérővel megelégedni. Az kétségtelen, hogy Széchenyi sem alkátára, sem gondolkodásmódjára nézve nem volt „pártember.” Azonban

131 A pártokra és a legfontosabb dokumentumokra lásd: BARTA I., 1951. 15–34. p.; DÉNES I. Z., 1989. 87–151. p.; HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig*. III. (3. kiadás) Bp., 1886. 171–241. p.; A forrásokra: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. I. (Magyarország újkortörténetének forrásai) Összegyűjt., szerk. és bev.: Andics Erzsébet. Bp., 1981. 204–292. p. ill.: KLÖM XI. 85–292. p.

132 Erre lásd elsősorban: VÖRÖS K., 1980. 960. p. Az idézett dokumentum lelőhelye: KLÖM XI. 137–147. p. Mivel nem volt az ellenzék párttá szerveződésének olyan formális aktusa, mint a konzervatívokénak, ezért a párt megszületésének pontos időpontja sem jelölhető meg egyértelműen. Szemben Vörös Károllyal azonban úgy látjuk, hogy a párt országos egységének kialakulásában és a párt jellegének meghatározásában a Körnél nagyobb szerepet játszott a Bizottmány, s még inkább a szellemi egységet reprezentáló program. Ezért a Nyilatkozat megszületéséhez és elfogadásához érdemes kötni a párt megalakulásának időpontját. Lényegében március 15-én „kész volt” a program, és azon a gyűlésen nagyobb számban gyűltek össze a reformellenzékiek, ezért elfogadható, hogy attól a dátumtól tekintsünk az ellenzékre, mint pártira, de a Nyilatkozat véglegesítése és kinyilvánítása miatt még inkább kézenfekvő június eleje.

133 Az 1847. január 22-i bejegyzés vonatkozó része: „Küldöttség volt nálam. – Nekem kell Progresszista Kör stb. «Ugyan ki[k]?..» (elpirultam)” SzIN 6. 506–507. p. A belső idézet valószínűleg Széchenyitől származik, és azt fejezi ki, hogy ő nem azonosult a szándékkal. Mindenesetre az, hogy a „Progressista Kör” nem jött létre, döntően csak rajta múlhatott. Széchenyi ekkori politikai helyzetére és a terv elvetésének valószínűsíthető magyarázatára lásd e tanulmány szerzőjétől: *Egy „pártnélküli pártcímke” – Széchenyi István progresszista politikai önmeghatározásának háttéréhez*. Megjelenés alatt. In: „Széchenyi Magyarországa és Európa.” Szerk.: Körösiné Merkl Hilda és Pelyach István. Bp., 2004.

134 Idézzük föl, hogy már a szakadás magyarázataként is megjelent az a szempont, hogy a pártserű viselkedés kezdte eluralni a Kört. „Mikor a párt ide is behozott, [...] alapszelméjében lőn meggyilkolva e kis társulat” – hangsúlyozták akkor még a Pesti Kör hívei. Ék, 1845. október 11.

mégsem abszolutizálható pártellenessége, hiszen az írásait keresztül-kasul szövő kritikák művenként más-más funkciót kaptak, s olykor egyenesen egy „középpárt” megteremtésének az eszméjét vetették fel. Széchenyi valójában a formálódó pártok között mozgott és kereste az értékrendjének legjobban megfelelő pozíciót valahol középen. S ebből a pozícióból bírálta a magyar pártképződés szempontjait, és a szerinte hibás alapelvekre (kormánypárti konzervativizmus, ellenzéki liberalizmus) épülő kétpólusú intézményesülést. Végül, mivel olyan önálló irányt nem tudott megszervezni, amely kellő hatékonysággal jelenítette volna meg az értékrendjét – az adott politikai palettán nem is volt annak megfelelő politikai mező –, a pártok felett, kissé kívülálló – ahogy többször leírta – „két pad közötti” helyzetben maradt.¹³⁵ A párt-jellegű politizálásra vonatkozó általános ítélete azonban érvényben maradt annak ellenére, hogy ő maga is megpróbálkozott (legalábbis kvázi) pártalakítással. Az 1840-es évek közepétől csaknem mindegyik nyilvános politikai szövege tartalmazott egy-egy pártellenes gondolatsort, de leginkább az 1844-es *Oppositio* című cikkeiben (I–II.) és az 1847-ben megjelent „Politikai program töredékek” című röpiratában taglalta ezt a kérdést. A pártokat – ezekben az írásaiban – természetes korszükségletnek tartotta, de az azzal együtt járó politikai szellemet („kivált nemzeti küzdelmek elején”) igen károsnak minősítette. A párt a számára az „egység” érdekével szemben a „rész” érdekét; a megoldások helyett a tühegyre állított vitákat; a józan számítás helyett a szenvedélyeket; a reális emberismerettel szemben az elfogultságot, s a saját párbelinek kedvező „pajtasságot” jelölte, s legfőképpen a pártszemüveg torz nézőpontját. Általános elemzéseinek fő konklúziója rendre az volt, hogy a „párt-ködön” keresztül csak éppen „a hazát, mint főcélt” nem látják irányzatos kortársai.¹³⁶

Széchenyinek a „kormányhivatalnoknak”, az ellenzéki politizálás nyílt (olykor bántóan durva) bírálójának, a pártosodás kritikusának különleges lehetett a jelenléte egy olyan rendezvényen, amelyet az ellenzék bázisintézményei rendeztek, s amelyen a reformer politikusok éppen a hatékony pártszervezés útját egyengették. A feszültséget a gróf érezte, sőt naplója tanúsága szerint élezte (élvezte?): „*Ich genirte sie... und wollte es!*”

SZÉCHENYI SAJÁTOS JELENLÉTE: „FESZÉLYEZTEM ŐKET...S EZT IS AKARTAM!”

A korábbi háttérelvezések kapcsán érthető, hogy miért nem invitálta az ellenzék Széchenyit Deák-köszöntő alkalmaira. Hiszen nyilvánvalóan bosszantó lehetett a számukra az, hogy miközben ők éppen a célszerű egység megteremtése érdekében igyekeznek megteremteni az áthidaló álláspontot a különböző programhangsúlyú és habitusú reformellenzékiek között, aközben a belső megosztás hangoztatója a háttérből figyel. Széchenyi, aki a

135 Csak néhány tartalmasabb példa a vonatkozó könyvespolcnyi irodalomból: GERGELY A., 1987. *Széchenyi István a politikában*. 182–201. p. RÉZ Mihály: *A politika tudomány és Széchenyi*. Történelmi Szemle, 1917.; VARGA János: *Bevezetés*. In: Hallgatásra kárhoztatva Gyurmán Adolf kiadatlan röpirata. Szerk. és bev.: Varga János. Bp., 1985.; VELIKY János: *Széchenyi politikai dilemmái*. Confessio, 1991/4.; VISZOTA Gy., 1930. visszatérően; E tanulmány szerzőjétől: „Párt szólj, ki vagy?” *Politikai önmeghatározások 1846–47 pártprogramjaiban*. In: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés Zalaegerszeg, 1997. június 7. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 49–72. p.

136 A példahalmaz elemei mind fellelhetők a hivatkozott művekben: *Oppositio* I–II. Jk, 1844. február 15. és 18. Ill. Politikai program töredékek. Lásd: SZÍÖM 6/II. főleg: 332–341. és 820–824. p.

nyilvánosság előtt tett megnyilatkozásaiban – legutóbb éppen Deák ellenében „A szentgróti levél elemzése” című cikksorozatában – éles kritikával utasította el az ellenzék egészének a politikáját, s próbált a „centrum-teremtés” szándékával éket verni a reformerek közé, nyilvánvalóan feszélyezte, és részvételével megbontotta volna ünnepélyeiket, konferenciáikat. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a gróf elszigetelt helyzetben lett volna a politika hétköznapijaiban. A társasági-politikai életben ő sosem volt olyan mereven elutasító, mint azt vitairatai nyomán gondolni lehetne. Az a nagyon sajátos helyzet alakult ki, hogy egy-egy durva hangú, az ellenzék politikai kontársággal vádoló vitairata után a levegő mindig „megfagyott” körülötte, majd a személyes találkozások szintjén lassan enyhült az ellentét. Ezzel magyarázható többek között, hogy csak a nyilvános szereplés alapján ítéletet alkotó, egykori barát Wesselényi rendszerint sokkal „sötétebben” látta Széchenyi tevékenységét, mint a vele napi „munkakapcsolatban” lévő a centrumban megjelenő ellenzéki politikusok.¹³⁷ 1844–46-ban kifejezetten gyakran (bár többször vitázva) időzött együtt Batthyány Lajossal, Batthyány Kázmérral, Teleki Lászlóval; a naplók tanúsága szerint sokszor Szentkirályi Móriccal, ha alkalom adódott: Deák Ferenccel, s beszélgetőtársai között még gyakran szerepelt Wenckheim Béla és László, Szapáry Antal, Eötvös József, olykor Bezerédy István, Kemény Zsigmond, Klauzál Gábor, Patay József stb. Az azonban kétségtelen, hogy erre az időszakra már Széchenynek a hazai politikai kapcsolatrendszere elmozdult, és nagyon sokat értekezett Apponyi György alkancellárral, Dessewffy Emillel, Keglevich Gáborral, azaz a konzervatív oldal vezető személyiségeivel, s naplójában igen sűrűn találkozni további kormányfőfiak, konzervatív politikusok nevével (Ürményi József, Majláth György, Majláth Antal, Széchen Antal, Szögyény László stb.). Értékrendi „mi” tudat azonban nem kötötte össze velük, s bensőségesebbé a kapcsolata közülük csak Apponyival és némileg Dessewffyvel vált. Az alkancellárral való rendszeres levélváltása valódi együttműködésre utal, de ezt az együttműködést is inkább racionális politikai érdekszövetségnek kell tekintenünk.¹³⁸ A kapcsolatrendszer elmozdulása azért oda vezetett, hogy már az 1843/44-es diétán is sokkal többször vett részt a konzervatívok konferenciáján, mint az ellenzékén. Bár nyilván Széchenyi helyzete ezeknél az önmeghatározásoknál bonyolultabb volt, de mégis jellemző, hogy az egyik konzervatív értekezletről így írt: „Konferencia Keglevich Gáb[or]nál. Nyíltan beszélek, hogy a kormány embere [vagyok];” míg egy másik ellenzékiről ezt rögzítette naplójába: „Délután konferencia Batthyány Kázmér grófnál. Elmegyek, hogy lojálisan kijelentsem: Én nem vagyok a tiétek! – Ezernyi skrupulust érzek, amiért nem mondtam többet.”¹³⁹ Különállásának hangoztatásával foglalt tehát helyet már a diéta végén is Széchenyi az ellenzék tanácskozásain, s politikai vitái miatt jelenléte még

137 Ezt a különbséget világosan mutatja a korábban hivatkozott Deák – Wesselényi levelezés. Lásd: DFEL 157–174. p. és Tört. Tár, 1904. 312–323. p.

138 Széchenyinek az Apponyihoz írott levélfogalmazványai megtalálhatók az MTAK Kt Széchenyi Gyűjteményében, ezek egy-egy darabja korrekten ki lett adva (VISZOTA Gy., 1930., SzIL III., SzIVM II.,), de a publikált levelek zömének közzététele igen pontatlan sőt olykor félrevezető (MAR CZALI Henrik: *Széchenyi kiadatlan levelei Apponyi Györgyhoz*. Pesti Napló, 1928. 142. sz.; ill.: ASzIkt) Apponyi Széchenyinek küldött leveleinek zöme szintén az MTAK Kt. vonatkozó állagában, kisebb része az MOL SzCsL Széchenyi István Gyűjtemény 1845–48-os anyagaiban megtalálható. Ezek egy része kiadva ill. kivonatolva megjelent: ASzIkt II.

139 Lásd: SzIn 5. 1843. július 1. 729–730. p.; 6. 1844. október 5. 109. Néhány további példa konzervatív értekezletről: 1843. július 6., 1844. július 1., szept. 3., 26., október 16., 20.

inkább tarthatatlanná vált. A pártok kiformálódásának periódusában (1845–47) pedig ért-
hetően egyetlenegy ellenzéki értekezletre sem hívták már meg. Mivel a Deák-lakoma –
mint utaltunk rá – ennek a folyamatnak volt egy fontos eseménye, ezért Széchenyi je-
lenléte itt sem lehetett problémamentes.

A vonatkozó sor azt fejezi ki, hogy a jelenlévőket zavarta („feszélyezte”) az ő jelenléte, s
bár tudatosan vállalta a zavarba hozó szerepét („ezt is akartam!”), mégis neki is kellemetlen
lehetett helyzete. Széchenyi valójában nem egyszerűen kívülálló, hanem kritikus-elutasító,
sőt mondhatni tüntető viselkedést vett föl. Ezért ennek a szöveghelynek a jelenlét (sze-
mélyes, fizikai) és a távolság (szemléleti, lelki, politikai) kettőssége adja igazi érdekességét.

Akkor miért is volt ott? – tehetjük fel a kérdést. Nyilvánvalóan nem a „két Kör” ked-
véért, hiszen egyiknek sem volt tagja és tevékenységüket egyre élesebb kritikával figyelte.
Jelenlétének az sem lehetett immár magyarázata, hogy vitái ellenére a „reformellenzék” őt
sajátjának tudta, hiszen néhány hónappal korábban kormányhivatalt vállalt, s az ellen-
zéket oly erővel támadta, ami a politikai közeledést ekkoriban lehetetlenné tette. Deák
Ferenc köszöntése – mint fentebb megmutattuk – motiválhatta részvételi szándékát, s az a
természetes megszokás is „részes jegyzésre” ösztönözhetette, hogy őt a jelesebb társasági
alkalmakra rendre meghívták. Lehetséges, hogy február 7-e után sor került az invitálására.
A kérdésre a választ azonban leginkább a helyszín adja meg: a Kaszinó. Széchenyi, mint
az intézmény alapítója és egyik igazgatója általában jelen volt az ott rendezett összejöve-
teken, lakomákon: nem kötelezően vagy szükségszerűen, de megszokottan.

Ezért lett az ellentét a bejegyzés meghatározó alakzata: az egyik oldalon állt a reform-
ellenzék, a másikon Széchenyi; az egyiken a „két Kör” a másikon a Kaszinó. A naplóbe-
jegyzés következő sora egy hasonlat formájában ezt a gondolatot gördítette tovább még
érzékletesebben: „*Sie legen wie der Kukuk ihr Ei in unser friedliches Casino Nest.*”

A KULCSMOTÍVUM: KAKUKKTOJÁS

Széchenyi, a közismert, már szóláshasonlat formájában is meghonosodott kakukk ana-
lógiát, nem először használta politikai összefüggésben. 1845 februárjában az önadózási
mozgalom kapcsán egyik vitacikkében (*Adó? Dehogy az! Csak liberum oblatum!*) tűnt fel
elsőként ez a megfogalmazás, majd a Deák-lakomáig még kétszer. A példák egyik érde-
kessége, hogy csak és kizárólag 1845–46-ra koncentrálnak, a másik pedig az, hogy
három nyilvános megnyilatkozás után került a naplóba ez a hasonlat.¹⁴⁰ Tartalmi szem-
pontból a kép egyértelmű. A szövegösszefüggés a vitacikkben Széchenyi és a reformel-
lenzék „mester-tanítványi” viszonyának értelmezése volt. Miután a gróf megtámadta
1845 elején az önadózási mozgalmat („A pisztoly időelőtti elsütése”), Rosty Zsigmond
válaszcikkében ill. Bezeredy István és Kossuth Lajos fejtegetéseiben azt bizonygatta,
hogy lényegében csak Széchenyi egykori programját valósítják meg.¹⁴¹ Az ő válasza erő-

140 A két 1845-ös cikk és az 1846 elején kiadott röpirat adata alapján megállapítható, hogy e hasonlat Szé-
chenyi publicisztikájából „került át” naplójába. Pedig általában az irány fordított volt, és rendszerint a
napló volt a publikációk „ős-szövege”. Arra a kérdésre, hogy miért csak ebből az időszakból találtunk
adatot, biztonsággal nem lehet válaszolni.

141 Széchenyi István vonatkozó cikkei: A pisztoly időelőtti elsütése. Jk, 1845. január 30.; Adó? Dehogy az!
Csak liberum oblatum! Jk, 1845. február 27.; Rosty Zsigmond válaszcikke: A pisztoly időelőtti elsütéséről.

teljesen elutasító volt, s azt hangsúlyozta, hogy nem is foglalkozott volna a nyilvánosság előtt ezzel az üggyel, hallgatott volna, „... ha tojásukat nem akarták vala lerakni az én fészkeembe”. „Miután azonban féltém, nehogy az én nevem alatt lépjen a született kisded a világba, melyet sehogy sem tudok elismerni ivadékomul, ...s a nekem tulajdonított bizony nem az én babám.”¹⁴² – folytatta egy még többször visszatérő hasonlatával a gondolatsort. A következő alkalommal szintén a „tekintély mögé bújás” leleplezésére használta ezt a megfogalmazást, mikor azt bizonygatta, hogy a zalaszentgróti Védegyelet-fiók megnyitása kapcsán elmondott beszéd a közzétett formájában nem lehetett Deák szellemi terméke, csak valamely hamis követőjéé: „[...] s ekképp éppen nem közönyös, hogy minden kakukk háborítlan rakja le Deák fészkébe tojását.”¹⁴³ Utóbb Tisza-ügyi röpiratának egyik mellékmondatában érvelt úgy, hogy vannak, akik „mint kakukk, idegen fészekbe gondolják impune [büntetlenül] lerakhatni magyar tojásukat.”¹⁴⁴

A naplóbejegyzésben Széchenyi képhasználata még természetesebb volt, hiszen a *Kaszinó-fészkek* kifejezés valóban közvetlenül utalhatott az intézmény szállására, jellegére (találkozóhely) ill. közműveltséget fejlesztő (nevelő) funkciójára. A mondat nyelvi kifejezőeszközei is figyelemreméltóak. Az egyik oldalra kerülnek *ők* (*sie, ihr* – az igeragozásban és a birtokos személyragban) a másik oldalra pedig *mi* (*unser* – a birtokos személyragban). Az „*ő tojásuk*” („*ihr Ei*”) és a „*mi fészünk*” („*in unser Nest*”) – hangsúlyozza Széchenyi grammatikailag is a közte és az ellenzék (a „két Kör”, az ünnepelők) között levő távolságot. A „*mi*” ebben a szöveghelyzetben inkább én-tudat, nem egy az ellenzékkel szembenálló csoporthoz fűződő közösség élménye, s nem is egy az ünnepélyen jelen levő Széchenyivel egy véleményen levő társaság közössége. A „*mi*” itt Széchenyi maga és az ő elképzelt, megteremteni szándékolt „Kaszinó-elitje”, azaz a Kaszinó eredeti-lényegi világa.

Az elhatárolódás erős kifejezése ez a kép. A gróf nem vállalta az *idegen tojást*, hiszen az nem is illett – mint ahogy a hasonlat kifejezte – az *ő békés Kaszinó-fészkébe*. Hangsúlyos, sokatmondó a jelző, de igen nehéz pontos jelentésárnyalatát körülírni. Sokkal közelebb nem jutunk hozzá rokon értelmű (nyugalmas, csendes, kies stb.), de még az értelmezést sokszor könnyítő ellentétes értelmű (békétlen, zajos, harcias, nyugtalan stb.) szavak fölvonultatásával sem. Ha a jelzőnek átvitt politikai értelemet tulajdonítunk, akkor viszont kínálkozik egy analógia. Kossuth Lajos Széchenyi Istvánra vonatkozó visszaemlékezéseiben első személyes beszélgetésük felidézésekor, éppen annak a jelenetnek az összefüggé-

Társalkodó (a Jk melléklapja). 1845. február 2. Bezerédy és Kossuth fejtegetéseiről Széchenyi számolt be második cikkében. Az egészet lásd: SZIÖM 6/II. 449–466. p.

142 Adó? Dehogy az! Csak liberum oblatum! Uo. 459. p.

143 A teljes szöveghely: „[...] sőt nem szabad, hogy az országos Deák azt, mit rá raknak, közönyösséggel, vagy filozófiai rezignációval hordja hátán; mert Deák szájából jött vagy abba letett minden szó, a benne helyezett közbizodalomnál fogva, olyan súly, mely így vagy úgy de mindenesetre nagyot nyom, s ekképp éppen nem közönyös, hogy minden kakukk háborítlan rakja le Deák fészkébe tojását.” – próbálta rábírní Deákot az elhatárolódásra. *A szentgróti levél elemzése*. XI. Uo. 592. p.

144 A szövegösszefüggés az 1842-es akadémiai beszéd magyarázata volt itt: „[...] azok ellen keltem ki kíméletlen ecsettel, kik hetyke, pajkos és betyár lényegükkel, mely inkább visszaijeszt, mint vonzana, kontrázkodnak szent ügyünk fölött, vagy kik nagy bölcsen és nagy kényelemmel tettleg, mint kakukk, idegen fészekbe gondolják impune [büntetlenül] lerakhatni magyar tojásukat.” gr. SZÉCHENYI István: *Eszme-törések, különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg*. Pest 1846. Széchenyi 1845. utolsó három hónapjában írta ezt az 1846. január közepén megjelent röpiratot. Születésének adataira összefoglalóan: SZENTKIRÁLYI E., 1987. 42. p.

sében, mikor a gróf megkérte, hogy vonja vissza Kaszinó tagsági kérelmét, hasonló fordulatot élt. A torinói visszaemlékező így adta vissza Széchenyi egykori (1836. május 29-i) elutasító szavait: „De hát ügyel-bajjal sikerült azt az idegenkedést legyőznie, a dolog megvan, már nem félnek ’oda fenn’ a kaszinótól, maga *Metternich* is tagja, [...]. Már most (mondá), ha Ön (már hogy én!) felvéteti magát, *Metternich* újra gyanakodóvá leszen, azt fogja gondolni, hogy itt valami agitacionális fészkek készül.”¹⁴⁵

Bécs fészkek – agitacionális fészkek. Teremthető meg az ellentét, hiszen a két szöveghely egyaránt a Kaszinó kapcsán került lejegyzésre, s az egyik a gróf szándékát, a másik pedig éppen félelmeit rögzítette.¹⁴⁶ Természetesen a tét a két alkalommal más és más volt. 1836-ban Kossuth megjelenésekor egyik elsőszülött és nagy jelentőségű alkotásának társadalmi és politikai presztízsét és ebből következően cselekvési szabadságát féltette-védte. Utóbb viszont 1846-ban az eredeti funkcióját (de nem a társadalmi életben betöltött szerepét!) veszített intézményének erkölcsi tekintélyét látta az ellenzék összejövetele által megtámadva. A párhuzamba hozott két szituációban (1836 májusában és 1846 februárjában) viszont az ellentét ugyanazt jelentette Széchenyi számára: egyik oldalon az elitet integráló, centrumteremtő, új társadalmi nyilvánosságot létrehozó funkció, a másik oldalon, a politikai határvonalak mentén szerveződő, mozgalomjellegű, (1846-ban már:) pártpolitika-felé forduló jelleg. Az egyik oldalon a közvetlen politikától mentes „eszmésúrlódások” világa, a másik oldalon a politikai agitáció, a nyilvános konfrontáció világa. A Széchenyi tudatában erőteljesen szembeállított két jelenség azonban ilyen élesen nem választható el egymástól.

Széchenyi az elitteremtés legfontosabb intézményének tekintette a Kaszinót, melyben a társadalom átalakítására képes „lelki-független” emberek az eszmésúrlódások által „tökéletesülve”, s közösen hatékony egyesületet alkotva (országos centrumot teremtve) irányítják, vezetik a haladás ügyét. Tulajdonképpen a Kaszinóban testesült meg Széchenyi társadalomátalakulási modellje, mely egyszerre lehetett színtere a szórakozásnak, társas érintkezésnek, a „projectánsok” önátalakításának (szabadság iskola), és eszköze, műhelye a rendszert átalakító polgári szabadságnak.¹⁴⁷ A Kaszinó Széchenyi reformrendszerében valóban a legfontosabb gondolati elemekkel érintkezett, s ezért nem véletlen, hogy éppen ezen egyesület lényegének magyarázata közben próbált teoretikai rendet teremteni a helyes szabadság-értelmezés tekintetében.¹⁴⁸ Bizonyos értelemben a Kaszinó tehát nagyon is „politikus”, de Széchenyi szándéka szerint genezisést és működését tekintve, mégiscsak

145 KOSSUTH Lajos: *Visszaemlékezések. Széchenyi István* I. Pesti Napló, 1885. április 7. Lásd: SzLÖM 6/I. 766–778. p. Az idézett szöveghely: 772. p. Kossuth kiemelései figyelmét érdemlőek, hiszen a beszélgetés így Széchenyi nézőpontjából a Metternich és Kossuth közötti választás dilemmájának hat. Az öreg Kossuth ezzel még inkább azt fejezte ki, hogy Széchenyi már akkor is Bécs szándékaira, elvárásaira függesztette szemét.

146 A két helyzet párhuzamossága és a megfogalmazások hasonlósága miatt az elemzés szempontjából lényegtelen, hogy Széchenyi valójában elmondta-e pontosan ezt a fordulatot. Kétségeket kelt Kossuth szöveg-visszaadásának pontosságát illetően az, hogy majd negyven év távlatából rekonstruálta a beszélgetést. Azt viszont Viszota Gyula kommentárjával szemben (SzLÖM 6/I. 773. p. jegyzet és VISZOTA Gy., 1927. LIV.) meg kell jegyeznünk, hogy a források – Széchenyi naplóbejegyzései (1836. május 28. és 29. lásd: SzIN 5. 6–7. p.) és Kossuth visszalépő levele (Pregardt Jánoshoz 1836. május 29. kiadva: SzLÖM 6/I. 665. p.) – ezt a Kossuth által leírt verziót egyáltalán nem cáfolják. Azt viszont „örömmel vettük”, hogy Kossuth éppen a fészkek hasonlással adta vissza Széchenyi szavait, hiszen így az ellentét nyelvilag zártabban megmutatható.

147 A Kaszinó lényegét, funkcióját részletesen taglalta Világ című munkájában egy hosszú fejezetet a kérdésnek szentelve. Széchenyi gondolatainak rekonstrukciója e fejezet alapján készült Világ, 337–471. p.

148 Ebben a tekintetben a Lánc-híddal állítható párhuzamba. Jelentős különbség azonban az, hogy a híd sokáig eszmei jelentésével Széchenyi jelképvilágának mindvégig a középpontjában maradt, de a Kaszinó a politi-

„politika-mentes” intézmény volt. Azért követett el mindent, hogy a bécsi-birodalmi elit is megjelenjék a Kaszinóban, hogy semmiképpen se tűnjön ez az egyesület valami politikai összeesküvés színtereként. A Kaszinó-könyvek részes listája az 1830-as évek elejétől tartalmazott több reprezentatív (valójában ők nem éltek a Kaszinó kényelmével) „önvédelmi” nevet, például hg. Metternich birodalmi kancellárét, Coburg Ferdinánd hercegét, Liechtenstein Vencel hercegét ill. a magyar rendi méltóságviselők és kormányhivatalnokok bő listáját (Batthyány Fülöp, Majláth Antal és György, Pálffy Fidél, Reviczky Ádám, Teleki József, Cziráky Antal, Esterházy Pál stb.).¹⁴⁹ Kossuth belépési szándéka ezért érintette 1836-ban oly érzékenyen, mert valószínűleg nem tartotta őt – a birtokkal nem rendelkező, nem túl tekintélyes, kétes hírekkel illetett ügyvédet, szerkesztőt – az elitbe beemelőnek, s még inkább azért, mert őt már ekkor elsősorban ellenzéki politikai pozíciója alapján határozta meg.¹⁵⁰ Kossuth „kiebrudalása” egyik egyértelmű példája annak, hogy némi ellentmondás alakult ki Széchenynek a Kaszinóval kapcsolatos alapkonceptiója és a kaszinó-mozgalom jellege között. Hiszen Kossuth a sátoraljaújhelyi kaszinónak a kezdetektől (1831. január) tagja, sőt jegyzője volt, úgyhogy Széchenyi nyilván saját egyedi szempontjait érvényesítette, mikor visszalépésre kérte pesti tagjelöltségétől.¹⁵¹

Az új társadalmi-közéleti nyilvánosság kibontakozása egyértelműen Széchenyi hatására indult el Magyarországon, de a közéleti funkciók összetettsége miatt tartalmában, a polgárosodás miatt pedig bázisában lett sokrétűbb a folyamat. A „békés Kaszinó-fészek” így hatékonyan hozzájárult már az 1830-as évek elején – Széchenyi szándékain némileg túllépve – a reformerek politikai mozgalommá szerveződéséhez. Széchenyi pozsonyi „reunionját” követte a Pesti Kaszinó (1827) megalapítása, s utána egymás után jöttek létre a vidéki városokban is az „eszmesúrlódásokat” előmozdító kaszinók, olvasóköri. Bár ezek a társaságok sem közvetlen politikai céllal szerveződtek, mégis élesen fölkellették a kormány érdeklődését, amely 1833-ban már 28–29 (ebből 5 erdélyi) kaszinót tartott számon és figyeltetett. A kaszinók akkoriban jelentős eszmei kisugárzó, új nyilvánosságot teremtő funkciójuk mellett a politikai műveltség átalakításában, a vármegyei reformelíték kialakulásában, s így közvetve a reformellenzék politikai mozgalommá szerveződésében játszottak fontos szerepet. Jellemző módon a kaszinókról olyan minősítéseket tartalmaztak (pl. „politikai üzemi klubok”) az 1830-as évek közepén a leiratok és jelentések, mint amilyenekkel Széchenyi az 1840-es években a Köröket illette.¹⁵²

kai küzdelmek előrehaladtával egyre inkább aktualitását veszítette. A szabadság értelmezés kísérlete: *Világ*, 382–408. p.

149 A felsoroltak java része a kezdetektől (1828), Metternich és Coburg F. 1831-től, Esterházy 1833-tól volt részes. Mindegyik itt felsorolt név szerepelt az 1835-el kezdődő 6 éves aláírási ciklus lajstromában. Pesti Kaszinó-könyvek 1828–1836. 1–9. p.

150 „Wesse[lényi] behozta Kossuthot a Kaszinóba stb. Ezzel a társaságot, az én munkámat, oly nehéz munkámat tette tönkre” – jegyezte Széchenyi naplójába első felindultságában Kossuth tagfelvételi kérelmét kommentálva (SZIN 5. 1836. május 28. 6.; SZIN 820. p.) Hasonlóan érvelhetett másnap Kossuthnak is, ami hallgatójában méltán keltett megütközést. A döntés motivációinak összetettségére Kossuth is ráirányította a figyelmet, amikor értelmezte az eseményt: „Csodálkoztam, s – nem tagadhatom – bosszankodtam is a társadalmi ostracizmus e furcsa neme felett.” SZIÖM 6/I. 772–773. p.

151 Kossuth zempléni tagságával és pesti felvételi „kérelmével” bőségesen foglalkoznak a Kossuth monográfiák. Itt csak példaként két nagyobb jelentőségű újabb művet említünk meg: BARTA István: *A fiatal Kossuth*. Bp., 1966. 41–42. p. KOSÁRY D., 2002. 82–85. 154–155. p.

152 A kaszinó-mozgalomról és annak politikai jelentőségéről lásd elsősorban: VISZOTA Gy., 1927. „A Pesti kaszinó és a kaszinók hatása a politikai életre.” XIII–XXVIII. A fentebb megjelölt Kaszinó-irodalomból a

E folyamatnak természetes következménye lett, hogy az egymással élesebben konfrontálódó eszmei-politikai orientációk külön-külön kellett, hogy társadalmi intézményeket teremtsenek önmaguk számára. A konzervatívok Gyűléseivel, és az ellenzék körével szemben viszont Széchenyi továbbra is a Kaszinó integratív, politika-mentes („békés”) szerepét akarta megőrizni. A „két Kör” ebédjével tehát mindaz a Kaszinó falain belülre került, amit ő korábban ki akart zárni egyesületéből.

Az „ellenzék-kakukk” „párt-tojását” Széchenyi nem szívesen tűrte meg az ő „békés fészkeben”. Ez a bejegyzés negatívisztikus nézőpontjának a legfontosabb magyarázata.

S immár áttért a gróf az esemény leírására. Az első momentum, ami megragadta figyelmét, a középben ülők látványa volt: „*Rechts [...], links [...]. Neben [...], neben [...], weiter ab.*”

AZ ÜLÉSREND: „ÉN MÉG ODÉBB... VÖRÖSMARTY MELLETT.”

Széchenyi István számtalan különböző lakomán, ünnepélyen, egyesületi alkalmon stb. vett részt, s ezeken a legtrikább esetben tett utalást az ülésrendre, csak legfeljebb az előülők (elnökök) pozícióját rögzítette, illetve azt, hogy ő ki mellé került.¹⁵³ Itt és most azonban üzenetértéke lehetett a helyeknek, hiszen a gróf fontosnak tartotta naplójában azt részletesen lejegyezni.

Az alkalom természetéből következően Deák, az ünnepelt ült középben, s mellette balról és jobbról, a logika és szimmetria elvét követve az ünnepélyt szervező „két Kör” vezetője: „*jobbra Ráday*” Gedeon és „*balra Teleki Laci*”. A Körök más közös rendezvényén is ugyanezt a megoldást választották, s ez így is volt természetes.¹⁵⁴ Mindkét irányban tovább haladva következett a két (csak távoli rokon) Batthyány: „*Neben Ráday Luis B., neben Teleky Casimir B.*”

A reformellenzék hierarchiája bomlik ki ebből a néhány sorból: Deák volt a középpontba helyezett integráló erő, mellette funkciójuk miatt a Körök vezetői, majd a reformerek fő társadalmi-politikai reprezentánsai. Gróf Batthyány Lajos és Kázmér voltak ekkor az ellenzék intézményeinek, vállalkozásainak elnökei, akik társadalmi presztízsiük alapján is szükségszerűen központi helyet kaptak egy ilyen ünnepélyen. Még az 1840-es évek demokratizálódó közéletében, a hangsúlyozottan „kaszt-ellenes” divatlapokban is megszokott volt, hogy egy-egy jeles alkalom kapcsán – mint a fentebbi lakoma-leírások is mu-

legrészletesebb és minden részletre kiterjedő kép Viszota Gyula naplóbevezetői alapján nyerhető, visszatérően a „Széchenyi hazafias munkássága” című fejezetekben. SZIN 2–6. Lásd még: TAKÁCS Sándor: *Széchenyi István gróf reünioja és az Akadémia alapítása*. In: Uő: Kémvilág Magyarországon. Bp., 1980. 54–63. p. A művekben hivatkozott jelentések részleges háttéranyaga: MTAK Kt. VGyh/19. 36–44. p.

153 Ilyen rendszeres ülésrendet egyszer sem jegyzett le a naplójába. A fő helyen ülőket csak a névvel jelölte, és csak akkor hangsúlyozta különösebben, ha valami furcsaságot látott abban, hogy ki került középbe. Legtöbbször akkor említette meg a maga helyét, ha ő ült az ünnepelt mellett, vagy ha érdekes volt, hogy ki mellé került. Néhány példa: mikor Palóczy László köszöntése volt megjegyezte, hogy ő ült jobbra mellette, míg balra Batthyány Lajos (1844. június 27.), máskor egy-egy József főhercegnél rendezett ebédnél említette meg, hogy ő került a nádor mellé (1846. január 13., 14.); olykor csodálkozott az ülésrend üzenetén, pl., hogy miért került Haller Ferenc horvát bán a főherceg mellé „jobbra” (1846. február 3.). SZIN 6. 80., 315. és 323–324. p.

154 1846. május 10-én a közös rendezésű Liszt-lakomáról írta a Pesti Hirlap: „Liszt a két körelnök gróf között ült.”

tatták – külön-külön is felsorolták a résztvevő tekintélyes, „meghívott” mágánasokat. A mostani Deák-köszöntés kapcsán sem mulasztották el a lapok megemlíteni, hogy, „Pestnek csaknem minden notabilitása jelen volt. Főrangúak is számosan” (PH); illetve „számos politikai nevezetesség vala vendégképp jelen, különösen a főrendűek sorából” (PD).¹⁵⁵ Ebben az ülésrendben is föltűnő, hogy csak az ünnepelt Deák nem volt főrendű, s mellette mindkét oldalon két-két gróf foglalt helyet. Érdekes, de mindezek fényében természetes, hogy Kossuth hiányzik az ülésrend-tablóról. Bár ő volt ebben az időben az ellenzék „motorja”, de az sem biztos, hogy egy ilyen „egyesítő”, reprezentatív alkalmon az összes jelenlévő őt szívesen központi helyen látta volna. Valószínűleg ő nem is ült – ha volt ilyen – a díszasztalnál. Tegyük azonban hozzá, hogy ekkor nemcsak valamiféle formális-reprezentáció miatt alakult így az ülésrend, hiszen mindkét Batthyány fontos integráló funkciót töltött be a reformellenzék táborában. Kázmér a Végegylet elnöke volt, s ha nem is játszott közvetlen irányító szerepet az intézményben, mégiscsak ez volt 1844–46-ban az ellenzék legfontosabb vállalkozása. Batthyány Lajos, a főrendi ellenzék korábbi megszervezője, az Iparegyesület elnöke, pedig immár az egész ellenzék sikeres organizátorának számított, s ebben az időszakban alapozódott meg olyannyira a tekintélye, hogy 1848-ban szinte természetesen kínálkozott miniszterelnökként.¹⁵⁶

Széchenyi az ülésrendhez egy, az ő oda nem tartozásának élményét kifejező megjegyzést társított: „*Ich weiter ab...*” Itt már ő mellékes helyen ülő mellékszereplő, nem különösebben fontos személy – süt át a soron. Talán természetesnek is tekinthette volna, hogy a „két Kör” és az ellenzék hierarchiájában ő nem központi szereplő, de mintha némi hiúsági felhang mégis benne lenne a félmondatban. A kérdés ismét csak az, hogy máskülönben miért írta volna le? Csak negatív értelemben lehetett információértéke az ő „*még odábbi*” helyének.

Az ülésrend utolsó mozzanata hasonlóan érdekes: „*neben Vörösmarty*”. Mint ahogy Széchenyi és a fő helyen ülők közötti távolság nemcsak fizikai értelemben tűnt nagyknak, ugyanúgy a fizikai közelség (egymás mellett ülés) valamiféle lelki-gondolati közösség-érzést is jelölhetett. Hiszen a naplóbejegyzés beszéd-idézetei közül egyedül Vörösmarty Mihály két hozzászólása esett egybe Széchenyi értékrendjével. Természetesen elgondolkodtató, hogy vajon ebben a formában a nyilvánosság előtt elhangoztak-e, elhangozhattak-e ezek a szavak. Hiszen Vörösmarty első (a beszédek között felidézett) hozzászólása a napló által rögzítetten nehezen illeszthető be a Deák-köszöntés hangulatába: „[...] *vesszen a hetvenkedés, az erőn túli megfeszítés, a rosszul számított vállalatok, melyek tönkre jutnak ect.*” – szólott Széchenyi kivonatában nagyon kritikusan Vörösmarty. Mivel a többi forrás nem sorolta fel sem a beszélőket, sem a beszédeket, ezért a gróf kivonata nem ellenőrizhető, de az kételyeket ébreszt, hogy semmiféle utalást sem tett egyik beszámoló sem Vörösmartyra. Valószínűleg ez a Széchenyi által kiemelt Vörösmarty-sor egy hosszabb szöveg mellékmondata lehetett – erre utal az idézet előtti három pont –, és minden bizonnyal csak Széchenyi olvasatában volt ez a fő üzenete. Az azonban kétségtelen, hogy

155 Lásd: Függelék 2., 6.

156 Batthyány Kázmér védegyleti szerepére, Kossuthal való ekkori levélváltásaira lásd: Kosáry D., 1842. Batthyány Lajos politikai pályájára, funkcióira és miniszterelnökségének megalapozódására lásd elsősorban: GERGELY András: *Batthyány Lajos a reformellenzék élén*. In: Uő.: Egy nemzetet az emberiségnék. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Bp., 1987. 259–287. p. MOLNÁR András: *Batthyány Lajos a reformkorban*. Zalaegerszeg, 1996. Különösen 104–131. p.; Az út végére: URBÁN Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Bp., 1986.

1846 februárjára már megmutatkozott, hogy az ellenzék vállalatai túlméretezettek, túl sok céllal terheltek, gazdasági értelemben nem lehetnek hosszú életűek, s így nem kizárt, hogy Vörösmarty az idézett módon értékelte a helyzetet, s ezt a gondolatot beillesztette beszédébe. Jellemzően tekintve nem különbözik a sor a költő politikai megnyilatkozásaitól (elsősorban közéleti lírájától), amelyet ekkoriban a pátoszmentes árnyalatok, a kritika, olykor a pesszimizmus jellemezte.¹⁵⁷

Nagy valószínűséggel Vörösmarty a Gyáralapító Társaság miatt (1845. második felében „elernyedett”) és a Védegylet miatt (a hanyatlása 1845 végétől érzékelhetővé vált) használt többes számot.¹⁵⁸ A jelen idejű utalás inkább a Védegyletre vonatkozhatott, s ezt támasztja alá a Széchenyi naplóbejegyzés utolsó sora is. Szokatlan, hogy a költő ilyen „ellenséges” volt a Védegylettel szemben, hiszen korábban nem volt az. Bár leveleiben nem sok nyoma maradt az intézményhez fűződő kapcsolatának, de 1844. októbertől ő is tagja volt a Választmánynak, részt vett a Közgyűléseken. A tevékenységét nehéz felmérni, hiszen a Választmány nem operatív szervként működött, hanem inkább csak reprezentálta az ellenzékot (tagja volt többek között: Deák, Fáy, Klauzál, Wesselényi); de az bizonyos, hogy mivel ő rendre részt vett a fontos ellenzéki konferenciákon, benne élt Pest közéletében, jól ismerte a vállalatok helyzetét.¹⁵⁹ Erre utal a másik tőle származó idézet is, amelyet hasonló kritikus-kívülálló nézőpont jellemez: „*Ez a védegylet. csak annyi pénzük sincs, hogy tisztviselőiket fizethessék. Mily calculus! etc.*” – fejezte be az „*ebéd utáni*” történeteket a naplóíró. Vörösmarty bírálata jogos volt, hiszen ekkoriban valóban a pénztárnokot sem tudták kifizetni, s Kossuth is abban a Wesselényihez írott leveleiben, amelyben a vállalat pénzügyi mérlegét, és saját lehetőségeit elemezte, rögzítette barátjának aényt: „az egyesület pénztára üres, s én igazgatói honoráriumomról lemondani valék kénytelen.”¹⁶⁰

Széchenyi legalább „*Vörösmarty mellett*” otthonosan érezhette magát „*Kaszinó-fészében*,” s szomszédsági beszélgetésüknek lehetett közös alapja. Mivel ő, az előző évben, a Védegyletet bíráló cikksorozatában (A szentgróti levél elemzése), amellet, hogy a közbiródatmal összekuszáló „ujjhúzó politikával” vádolta az ellenzékot, éppen a vállalkozás túlméretezettségét bírálta, pénzügyi alapjait, és gazdasági racionalitását kérdőjelezte

157 Általános megállapítása ez a Vörösmarty-irodalomnak. Nagy hangsúllyal elemzi: TÓTH Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp., 1974. 348–361. p. Előfordult később is, hogy a költő a Körök rendezvényén kritikus-buzdító megnyilatkozást tett, s például a két Kör 1846. novemberi közös alkalmán kétszer kellett, hogy elszavalja az „Országháza” című, erősen vádló versét. Lásd: PH, 1846. november 19., illetve a verset is és a körülményeket is közli: LUKÁCSY Sándor: *Mi tilt jobbakká válnotok? Vörösmarty és kora*. Bp., 2003. 289–292. p.

158 A Kereskedelmi Társaság „*tönkre jutása*” csak később következett be. A vállalatok hanyatlástörténetére lásd elsősorban: KOSÁRY D., 1942. 495–498., 511–522. p. és VISZOTA Gy., 1930. 4–5. fejezet; ill. VISZOTA Gyula: *Széchenyi, Kossuth és a Gyáralapító Társaság*. Budapesti Szemle, 1910.

159 Vörösmarty választmányi tagságához lásd: PH, 1844. október 13., ill. a testületet elemezve is: KOSÁRY D., 1942. 475. p. Az életrajzok, pályakép-elemzések általában csak megemlítik tagságát, néha azt „elnökségi” pozíciónak nevezve. Azt a kevés adatot, ami Vörösmarty és a Védegylet összefüggésében számba vehető, egybegyűjtötte és kiadta: Lukácsy S., 2003. A Védegylet című fejezet.

160 *Kossuth Lajos Wesselényi Miklósnak, 1846. május 27.* Kiadva: Ferenczi Zoltán: Kossuth és Wesselényi s az úrbér ügye 1846–47-ben. Századok, 1902. 50–62. p. Kossuthnak a Védegylet pénzügyi helyzetéről, és arról, hogy anyagi okokból Tinnyére kényszerül, írott mondatait egy hasonló, Vörösmarty fentebbi véleményét megerősítő gondolattal fejezte be: „A csődök úgy látszik az oppositionál divatba jönnek. – Rossz divat.” Uo. 50. p. Lásd még az 1846-os pénzügyi helyzetről. KOSÁRY D., 1942. 514. p.

meg.¹⁶¹ Visszaigazolva láthatta Vörösmarty szavaiban saját egykori kritikáját. Azt persze pontosan nem tudhatjuk, hogy az egymás mellett ülők között milyen kommunikáció alakult ki, de az esetleg föltehető, hogy Vörösmarty második megszólalása csak a közvetlen szomszédal, Széchenyivel való szűkebb beszélgetésben hangzott el. Természetesen az is lehet, hogy Széchenyi közelsége hatott Vörösmartyra, s tette kritikusan közlékennyé. Itt elképzelhető s elfogadható Zichy Antal kommentárja: „ömlendező kezd lenni [mármint a „Fóti dal szerzője] a tettek embere [értsd: Széchenyi] előtt.”¹⁶² Vörösmarty mindenesetre egyedi színben tűnt föl a naplóbejegyzésben, s az egyetlen pozitív minőség is hozzá kapcsolódott: „jókedvre derül[t]”. A társaságot tudatosan „feszélyező”, „odébb ülő” Széchenyi azonban a költő mellett sem zökkenthetett ki negativisztikus nézőpontjából, hiszen éppen Vörösmarty kritikája miatt alakulhatott ki közösség közöttük.

A naplóbejegyzésben az ülésrend után a tósztok is hasonló hangsúllyal következtek: „*matt [...], sitzend und matt [...] ziemliches éljen.*”

A TÓSZTOK: „MEGLEHETŐS ÉLJEN”

Bár Széchenyi nem sorolta fel rendszeresen a köszöntőket és köszöntötteket, mégis rekonstruálható, hogy a „*tósztok*” milyen rendben zajlottak: Először az esemény reprezentációjának megfelelően a két Körelnök ürítette poharát a szokásoknak megfelelően a legmagasabb közjogi méltóságokra: Teleki László a királyra, Ráday Gedeon pedig a nádorra. Utána következtek a Deák-köszöntések Jósika Miklóstól, Besze Jánostól és Gaál Józseftől. Deáknak a Széchenyi naplóban baloldalon idézett szövege is tósztt lehetett, hiszen így adta vissza a Pesti Hírlap: „Deák Ferencnek komoly méltóságú szavait is hallottuk az áldomások között; poharat emelt a becsületes magyarok jólétéért, kikben igaz hazafiság lakozik, s tűrni és kitűrni is tudnak.” Mivel azonban az ő beszéde a politikai helyzet-elemzés irányába fordult, ezért az utána szólók (Besze, Kossuth, Szentkirályi) lehetséges, hogy már nem pohárköszöntőt mondtak, hanem „csak” beszédet tartottak. A Pesti Divatlap beszámolója alapján viszont azt is feltételezhetjük, hogy esetleg a Széchenyi szövegben nem tósztnak tűnő beszédek mégis azok voltak, s a nevezett politikusok „áldomás” formájában reagáltak Deák szavaira. Így a divatlap szemleírója: „A sok áldomás közt legtalpraesettebb volt Szentkirályié.”¹⁶³

Ezután Gaál József ivott Széchenyi tiszteletére, majd gróf Szapáry Antal ismét Deákra ürítette poharát. A „*Tony Szapáry auch einen Speech*” Széchenyi-mondat mögött egy másik forrás információja miatt feltételezünk tósztot. Jósika Miklós február 14-i levelében így számolt be a lakomáról Wesselényi Miklósnak: „Deák tiszteletére tegnapelőtt a casinóban pompás ebédet adott a két kör – a pesti és nemzeti. Deákra, terád [?!] és Kossuthra én toasztotam ... Igen szép toasztot ivott Szapáry [...] Deáért, kár, hogy a nyelv ha-

161 SZÉCHENYI István: *A szengróti levél elemzése*. I–XVI. Jk, 1845. május 18. – augusztus 17. Kritikai kiadás-ban: SZIÖM 6/II. 508–620. p. Gazdasági elemzéseire és a vállalkozásról megfogalmazott jövőképére lásd különösen a III. VII. és IX. cikket.

162 SZIM I. 492. p.

163 Minden bizonnyal Széchenyi azért párhuzamosította a napló bal oldalára írott beszédtrédékeket ezzel a résszel, mert azok ekkor (Deák beszéde után) hangzottak el. Ezekről bővebben alább. Lásd: Függelék 6.

talmában nem lévén, kissé akadozott.”¹⁶⁴ Jósika levele csak megerősíti azt, amire a híradások is utalnak, hogy a Széchenyinél megemlétteken kívül még „több más nevezetes honfiakért” (Honderü) poharat üritettek. A Pesti Hírlap alapján tudjuk, hogy Kossuthot és Telekit is köszöntötték, az idézett leveléből pedig kiderül, hogy Deák és Kossuth mellett Jósika Wesselényire is áldomást ivott. Wesselényi válaszelevelében meg is köszönte, hogy barátai gondoltak rá: „A pesti gyűlésről kevés részletet tudok, ha kaphatod jó leírását, küld el nekem. Köszönöm, hogy a Deák tiszteletére adott lakomakor megemlékeztél rólam.” – írta Jósikának.¹⁶⁵

Tendenciózusnak tekinthetjük, hogy a köszöntöttek közül Széchenyi naplóbejegyzésből három markánsan ellenzéki politikus (Kossuth, Teleki, Wesselényi) maradt ki. Azonban nem lenne egészen indokolt a naplóíróat ebben a tekintetben elfogultsággal vádolni, mert nem tudhatjuk, hogy kit milyen hangsúllyal köszöntöttek. Széchenyi nem is rendszeres beszámolót készített, hanem csak a benyomásait rögzítette: ennyiben van üzenetértéke szelektálásának.

A „toastok” sora azonban nem maradt kommentár nélkül. Két összefüggésben is sokatmondó jelzőket kapcsolt Széchenyi leírásához. Egyrészt a „*Kein Mensch stehet auf! Matt.*” és a „*auch sitzend und matt*”, másrészt pedig a „*ziemliches eljen*” kifejezések érdemelnek kitüntetett figyelmet.

A király ünneplése közben „*senki nem áll föl*”, és a nádor egészségére is „*ülve és lanyhán*” üritették poharaikat az ünneplők. Az ellenzéki szemlélet kritikájaként is olvasható ez a két sor, azaz az ellenzékiesség szintjét bírálhatta a naplóíró. Értsd: odáig jutottak az ellenzékieskedésben, hogy már királyt és a nádort sem tisztelik. Viszota Gyula ezt a közelítést ad abszurdum vitte, mikor történetmondásában a kontextust a forradalom veszélyével jelölte meg. Így a jeles, de interpretációiban egyoldalú Széchenyi kutató: „[...] panaszkozik a zavar, a forradalom, az anarchia növekedése miatt. 1845. november 20-án nyílt forradalmat lát. [...] Vagy nem forradalmi jellegre mutat az, hogy az ellenzék Deák-lakomája alkalmával gr. Teleki László a királyra mond köszöntőt, gr. Ráday Gedeon József nádorra, és senki sem kel fel?”¹⁶⁶ Viszota olvasata annyiban kifogásolható, amennyiben egy korábbi letargikus, pesszimista (csaknem depressziós) naplóbejegyzés gondolatsorát rávetítette

164 Jósika Miklós Wesselényi Miklósnak 1846. február 14. MOL SZIGy/1846 216. Bártfai Szabó László kivonatos másolata. A levél nem szerepel a vonatkozó kiadványban, pedig Jósika M. előző (január 22.) és következő (február 18.) levele is kiadásra került. Lásd: *Wesselényi Miklós levelezése íróbarátaival*. (Harmadik közlemény) Közli: Pap Károly. ITK 1906. 475–479. Bártfay kivonatában a [?!] jellel megjelölt szó nehezen olvasható a későbbiek azonban ezt az olvasatot („*terád*”) erősítik. A kihagyott helyen Bártfaynál a György keresztnév szerepelt, de mivel az eseményen a főrendi ellenzék ismert tagja, gr. Szapáry Antal volt jelen, s mivel ebben az időben nem élt Szapáry György nevű leszármazottja a családnak, ezért itt elírást (ill. téves másolást) feltételezhetünk. Egyébként a XVI. századi ős Szapáry György óta nem is fordult elő ez a keresztnév a család fiágaiban. Lásd: NAGY Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. CD-kiadvány. Arcanum Adatbázis Kft. Bp., é.n. Sajnos a vonatkozó Wesselényi-mikrofilmen nem bukkanom rá (lehet, hogy figyelmetlenség okán) erre a levélre, de minden bizonnyal nincs is a természetes helyén, mert akkor Pap Károly is közölte volna. Hogy ez a levél létezett, az bizonyos, mint ahogyan az is, hogy Wesselényi megkapta, mert reagált rá a következő levelében (idézte alább).

165 *Wesselényi Miklós Jósika Miklóshoz*. 1846. február 23. In: Wesselényi Miklós levelei barátjaihoz: Bártfay Lászlóhoz és Jósika Miklóshoz. Közli Pap Károly. ITK 1906. 490.

166 SZIN 6. VISZOTA Gyula: *Gróf Széchenyi István élete és működése 1844–1848 közt*. Történeti Bevezetés. (alább: VISZOTA Gy., 1939.) XXXVI.

erre a szövegre.¹⁶⁷ Széchenyi a lakoma kapcsán nem utalt erre az összefüggésre, sőt, mivel nem utalt – az anarchia vagy revolúció jeleit máskor erős fogalmakkal hangsúlyozta ki –, ezért nem is valószínű ez az olvasat. Inkább úgy tűnik, hogy az általa figyelt (kívülről megfigyelt) társaság mentalitását kifogásolta, azaz a viselkedésüket, politikai-kultúrájukat bírálta. Minősítése ebben a visszafogottabb olvasatban így bontható ki: az ünnepi alkalmak szokásainak megfelelően a közjogi méltóságokat az első helyre veszik, de ez pusztán formalizmus, nem lényegi tisztelet, mert arra sem veszik a fáradságot, hogy felálljanak, tartalmas formát adjanak köszöntésüknek.¹⁶⁸ Egy másik lakoma-leírás emelkedett tónusával mutathatjuk meg, hogy milyen forma- és hangsúly jegyében tarthatta ő illőnek a közjogi méltóságok megtisztelését. A bő két héttel korábbi (január 26.) már említett, Széchenyi által rendezett lakomáról így számolt be a Jelenkor: „Széchenyi István gróf önmlga [önagyméltósága] múlt hétfőn a Tisza-szabályozási társulatok küldötteinek a nemzeti casinoban fényes lakomát adott; szívemelők voltak az áldomások. A vendéglő háziúr legelőször is koronás fejedelmünk legmélyebb hódolatú tiszteletére üríté poharát; ezután oly szeretve tisztelt fens [fenséges] nádorunknak óhajtott az egek urától jó egészség és vidor erővel párosult számos évet.”¹⁶⁹ Valószínűleg állva, az álló küldöttek előtt.

„Deák végre feláll” – lépett tovább a naplóíró, a zalai reformer kultúráltságát regisztrálva. E mondat első „nyilvános” olvasója, Zichy Antal úgy illesztette be történetmondásába a szituációt, hogy „Deák, [...] csak vonakodva kel fel, [...]”.¹⁷⁰ Hosszasan nem szükséges bizonyítanunk, hogy a naplóbejegyzésnek egyáltalán nincs efféle vonatkozása. Nem tudjuk, hogy hogyan „állt fel” Deák, csak azt, hogy ő „végre” felállt. Bártfai Szabó László Széchenyi-monográfiájában másképpen félreértve a helyzetet így magyarázta a történeteket: „A tiszteletére tartott banketten Jósika Samu köszöntötte fel, Deák válaszában, amelyben honfitársainak tevékenységet, alkotmányos szabadságot, egységes kitartást kívánt, ha nem is lenne egyelőre kilátás a győzelemre, állva hallgatták végig.” Az „állva hallgatták végig” kifejezés emelkedett lelkesültséget feltételez, pedig a napló szövege éppen arra utal, hogy Deák „végre feláll”, azaz legalább ő megadja a köszöntésekhez illő formát. Széchenyitől csak relatív dicséretet kapott a természetes, kultúrált viselkedés követője.

A tósztok és beszédek folyamában őrá is rákerült a sor: „Az én egészségemre iszik Gaal. Meglehetősen Éljen –”. Hogy Széchenyi is a köszöntöttek közé került, azon nem lehet csodálkozni. A reformkorban volt abban valami természetes megszokottság, hogy az áldomások között a „legnagyobb magyarra,” a „Hitel-írójára” stb. is ittak. Az ekkori lakoma-leírásokban egyszer sem fordult elő, hogy ha volt felsorolás, akkor az ő neve ne lett volna megemlítve a megtiszteltettek között. Az 1845-ös Deák-ünnepélyen például – ahol nem is volt jelen –, az ünnepelt, a vendégek, a jeles kör-tagtársak (Eötvös, Fáy, Kossuth, Vörösmarty) és Wesselényi Miklós után – a Pesti Divatlap leírásának időrendje szerint

167 SZIN 6. 1845. november 20. 288. p. Azért nevezhetjük depressziósnak ezt a néhány sort, mert nem derül ki, hogy mi volt a sötét gondolatok kiváltó oka: „Nyílt forradalmat látok. Kezdenek skrupulusaim támadni. Feltartóztatni többé már nem lehet. – 'Feledni, aludni, pihenni, soha többé fel nem ébredni – szeretnék.' Nyomaszt az élet –” Magyarul: SZIN 1091. p.

168 Jól mutatja, hogy a források felületes felhasználása milyen elrajzolásokhoz vezet Bártfai Sz. L. idézett sora. Lásd: BÁRTFAI SZABÓ László: *A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története*. III. kötet 1820–1920. Bp., 1926. 390. p.

169 Jk-Bpn, 1846. január 29. Lásd még: SZIN 6. 320. p.

170 SZIM I. 492. Zichy Antal a helyzetet teljesen félreértve Deák felemelkedését a második felszólalásához kapcsolta.

mindezek után (!) – „Széchenyi grófot is érdemeihez méltó áldomással tüntették ki.”¹⁷¹ Ugyanígy a kolozsvári fogadáson (május 16.) Deák, Vörösmarty, Teleky József után ő következett, „megelőzve” Wesselényit, az uniót és Kossuthot.¹⁷² A megszokott Széchenyi-köszöntés miatt az ő számára a körülmények részletei (milyen hangsúllyal, kikkel együtt, ki által, milyen lelkesültséggel stb.) lehetnek üzenetértékűek.

Nem lehetett Széchenyinek felemelő, hogy őt nem a reformerek valamely tekintélye, hanem a számára sokadrangú szereplő, a költő-színműíró Gaál József köszöntötte. Az irodalom-történetírásban módjával emlegetett Gaál, a „peleskei nótárius” szerzője, később házitanító, egykor sem számított „nagy névnek.” Az ő köszöntése nem vethető össze azal, mintha valamelyik jelentős politikus (Deák, Batthyány, Teleki, Eötvös akár Kossuth stb.), vagy valamely elismert költő (Vörösmarty, Bajza, Garay stb.) méltatta volna. A gróf naplójában elvéve említette ezt a nevet, s amikor ebben a naplőbejegyzésben később előkerült, akkor sem pozitív összefüggésben lett felemlítve: „*Ebéd után vicc-koncert Gaál és Besze között.*” Színvonal jelölő mondat, hiszen az igényes társasági élet alkalmain nem volt természetes a vicc-mesélés, az inkább az alsó középrétegek szórakozásának számított. A kultúrátlanság és igénytelenség bírálata, hogy a lakoma után, tartalmas beszélgetés híján a színműíró és Besze János táblabíró viccelődése kötötte le a figyelmet.

Valószínűleg azonban formás áldomást mondott Gaál, mert őt hangsúlyozottan „elmés” és „vidám” társasági embernek tartották kortársai. Azok között az ismert „toast-ivók” között (pl. Kazinczy Gábor, Palóczy László) emlegették, akik kitudták frappáns áldomásaikkal a különböző lakomákon.¹⁷³ A Pesti Kör 1845-ös felavató ünnepének rövid leírását például így zárta az Életképek tudósítója: „[...] sűrűn érték egymást komoly és elmés áldomások (ez utóbbiakban *Gaal* József barátunk kifogyhatatlan volt) hű és nagy honfiak egészségéért.”¹⁷⁴ Az 1846-os lakomán is „kifogyhatatlan” lehetett az „elmés” felszólalásokból, hiszen a Széchenyire mondott áldomása már a második volt, s utána következett a „vicc-koncert”. A gróf megtiszteltetésének értékét, tehát nemcsak az relativizálta, hogy egy nem túl jelentős személyiség gondolt rá, hanem az is, hogy egy félig-meddig „hivatalos” tósz-ivó méltatta őt.

Az „éljenhez” kapcsolt „meglehető” jelző sem pozitív mennyiséget jelöl. A „meglehető” a „semminél”, „kevésnél” több, azaz „valami”, „elfogadható”; a „nagyánál”, „jelentősnél” azonban kevesebb. Hozzátehetjük, hogy a „ziemlich” szót Széchenyi általában egészségi állapotának regisztrálása közben írta le, az állapot relativitását kifejezve: „ziemlich unwohl/wohl”, „ziemlich schlecht/gut” stb. Teljesen tévesnek és elrajzolónak tekinthetjük ezért itt is Bártfai Szabó László történetelmondását, aki szerint „Gaál a szintén jelenlevő Széchenyit üdvözölte, amit ugyancsak dörgő éljenzés követett.”¹⁷⁵ Szó sincs a naplóban

171 PD-BpSz 1845. április 24.

172 PD Erdélyi Hírek, 1845. május 29.

173 Néhány példa arról, hogy mennyiben tartotta a kor számon az ismert tósz-ivókat: A köri élet jellegét és eseményeit felidéző egykori jegyző, Reök István rövid felsorolásában például azt is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „ott mondta el *Kazinczy G.* toasztjainak talán legnagyobbjait” (Reök I., 1860. 43.). Egy másik példa az 1845. áprilisi Deák-ünnepély kapcsán: „Az ünnepelt nagy hazafi[t] [...] az egyik ismertebb toasztívónk az utolsó Deáknak és az első magyarnak nevez[te].” (Ék 1845. április 26.) Palóczy László kapcsán: „A lakomát gyakori áldomások, főleg Palóczy László volt országgyűlési követ, s e tekintetben hazaszerte ismeretes bajnok kedélyes felköszöntései, felette vigályossá tévék.” PD-BpSz, 1845. június 12.

174 Ék-MhB, 1845. november 8.

175 BÁRTFAI SZ. L., 1926. 390. p.

„dörgő éljenzésről,” s valójában az egész jelenet Széchenyi interpretációjában valami kényszeredettséget hordoz: amolyan „megszokott” tószót volt ez, „volt is, nem is” éljennel.

Az „áldomás-beszédek” közül néhányat – ha nem is ezt a Gaál-félét – a naplóíró fontosnak tartotta részletesebben rögzíteni; azokat, amelyek kifejezték az ellenzék politikai útkeresésének ekkori dilemmáit: „alkotmány-, nemzetiség- és haladásért”

A BESZÉDEK: „TŰRNI ÉS/VAGY TENNI”

A naplóbejegyzés bal oldali lapjára kerültek az elhangzott beszédekből készített Széchenyi kivonatok. Az esemény részletes egykorú ismertetése híján az ő közlése lényegében csak önmagában vizsgálható, s ez a szaggatott szöveg sem igazán alkalmas messze-menő következtetések levonására. Két összefüggésben mégis kísérletet tehetünk érdemi kommentár megfogalmazására. Egyrészt vizsgálhatjuk, hogy milyen az üzenetek egymáshoz való viszonya, azaz azt, hogy az ellenzék politikai eszmecseréje milyen irányba fordult. Másrészt a beszédek összessége alapján megállapíthatjuk, hogy mi volt Széchenyinek a véleménye a hallottakról.

A Deák, Besze János, Kossuth, Szentkirályi Móric és közbevetett Deák hozzászólások két kulcsszava a *tűrni* és *tenni*. Ebből arra következtethetünk, hogy a passzivitás és az aktivitás problémái kerültek a lakomán „terítékre”.

Deák első felszólalását ismerjük a legrészletesebben, s mivel ez a beszéd indította el a kapcsolódó állásfoglalásokat, ezért érdemes bővebben vizsgálnunk.¹⁷⁶ Így szólt az ünnepelt – Széchenyi közlése szerint –: „*Ki alkotmány, nemzetiség és haladásért hűn cselekszik . . . ki tűrni tud – még tűrni akkor is, mikor veszni kezd minden reménysugár ect.*” Teljes mértékben megerősíti a gróf kivonatát a Pesti Hírlap tudósítója, aki „Deák Ferencnek komoly méltóságú szavait” így összegezte: „poharat emelt a becsületes magyarok jólétéért, kikben igaz hazafiság lakozik, s tűrni és kitűrni is tudnak,” s ugyanezekkel a szavakkal röviden a Pesti Divatlap: „Tűrést és kitűrést ajánlott.”¹⁷⁷ A szövegből egyértelműen kiderül, hogy Deák nem a politikai kezdeményezés útját javasolta reformer társainak, hanem a morális kiállást. Hiszen az ő kulcsszavai mind morális kategóriák voltak: „*hűség*”, „*tűrés*” és „*kitűrés*”. Mégsem csak valamifajta passzív beletörődést ajánlott. A Széchenyinnél nem említett, de bizonyosan elhangzott „*kitűrés*” kifejezés, nem egyszerűen valami külső befolyás elszenvadását, hanem az értékek melletti bátor kiállást, azaz „kitartást” jelentett a zalai reformer fogalomhasználatában. Példaként idézhetjük ennek érzékeltetésére a Széchenyihez írott 1841. március 20-i nagy helyzetelemző levelét, amelyben a „fokonkénti” haladás kritériumai között a következőket sorolta fel: „nemcsak józan értelem kell, és igazság érzete, hanem alapos tudomány és szorgalom és *kitűrni tudás*.”¹⁷⁸ Még egyértelműbb volt szóhasználata a Védegylettel kapcsolatos állásfoglalását és dilemmáit taglaló Wesselényi Miklósnak írott levelében: „Félek ugyan, hogy *kitűrést* nem ismerő nemzetünk ebben sem fog annyi buzgósággal részt venni, amennyi szükséges volna.”¹⁷⁹

176 A szöveg helyet súlyosan félreértette Zichy Antal, amikor Gaál József tósztként mutatta be Deák felszólalását. Vö.: SzIM I. 491–492. p.

177 Lásd: Függelék 2., 6.

178 Legújabb közlése nyomán: DfV I. 320. A kiemelés tőlem – a szerző.

179 1844. november 27. Legújabb közlése nyomán: DfV I. 436. A kiemelés tőlem – a szerző.

A „*hűség*”, „*tűrés*” és „*kitartás*” buzdító deáki beszéd nyilvánvalóan nem jelentett elmozdulást attól a fentebb rekonstruált állásfoglalástól, amely jegyében ő 1845 novemberében a programadás és pártalakítás halasztását képviselte. E tézis alátámasztására két szöveghelyet idézünk 1845 végéről: egy magánlevél és egy nyilvános beszéd gondolatsorát, mert ezek szinte a lakoma-beszéd kibontott változatai is lehetnének. Kossuthnak elküldött levelében Deák pesszimista helyzetelemzését csak a „mégis-morál” diktálta kötelességteljesítés jegyében lépte át: „Tudod, te, hogy régen remény nélkül állok én veletek s közöttetek a csatatéren, de a süker reménye nélkül is kész vagyok küzdeni, mert ezt becsület és kötelesség parancsolják – írta akkor”¹⁸⁰ Hasonlóan érvelt megyegyűlési beszédében is, de abban a szöveghelyzetben az egész ellenzék útjának ajánlva az „örkődve tűrést”: „Ne higgyük állásunkat könnyűnek. Isten s világ előtt felelet terhével tartozunk minden cselekvéseinkért, mert egy-két hibás lépés rossz következtetéseket húzhat maga után, egy félreértés is nagy kárt okozhat a hazának. Örkdjünk, tűrjünk, és ami jót lehet, cselekedjünk, Igyekezzünk becsületes úton sükert szerezni becsületes törekvéseinknek, de tüsténti süker reménye nélkül is teljesítsük kötelességünket” – összegezte a lehetőségeket a zalai megyegyűlésen.¹⁸¹ Ez a két hosszabban idézett 1845 végi szöveghely a lakoma-beszéd fogalmi világát, moralizáló szemléletét részletesebben mutatja, s így a februári szöveg ugyanannak a lelki-politikai alaphelyzetnek a meglétét feltételezi. Deák tehát Pesten sem zökkent ki pesszimista nézőpontjából, s legfőbb üzenete továbbra is ez volt: „*tűrni akkor is, mikor veszni kezd minden reménysugár.*”

Úgy tűnik, hogy a legalapvetőbb kérdésben a pesti tárgyalások eddigi (január 31. – február 12.) szűk két hete alatt nem sikerült megegyezésre jutni. Deák „meggyőzése” nem haladt túlságosan sikeresen. Továbbra is ott munkálhatott a zalai reformer helyzetelemzése mögött – immár a magánéleti, testi és pszichés összetevőket csak megemlítve – az „ellenfél” erejének felértékelése, a reformellenzék további osztódásának félelme, a reformkérdések 1843/44-es kudarca miatti stratégiai válság, és a politika új jelenségeiben nem otthonosan mozgó „diétai politikus” dilemmája. A kötelességteljesítés és „mégis-morál” jegyében Deák immár nem nagyon tudta megszólítani hallgatóságát.

Széchenyi közléséből és a hírlapok utalásaiból is az derül ki, hogy a további hozzászólók (Besze, Kossuth, Szentkirályi) aktívabb politikát kezdeményeztek, s a deáki beszédre reagáló ellentétező (legalábbis hangsúlymódosító) mondataikkal elégedetlenségüket fejezték ki. Besze János – a gróf kivonata szerint – szinte vitázott az ünnepelttel: „*nem elég tűrni, tenni kell*”. Bár kétségeink lehetnek abban a tekintetben, hogy a közzöntés ezt a formát megengedte, az mégis valószínű, hogy Besze megszólalásának a fő üzenete ilyesmi lehetett. Valószínűbben adja vissza a jelenetet a Pesti Hírlap vonatkozó sora, amely Besze (ott a név megjelölése nélkül) beszédét inkább a deáki szöveg kiegészítéseként tünteti fel: „*és cselekedni*» toldá meg egyik jelenvolt vendég.”¹⁸²

A politikai üzenetet mérlegelve elképzelhető, hogy Kossuth ráerősített Besze János szavaira („*igen tenni.*”), hiszen ő volt a pártalakulás és programadás egyik legfőbb szorgalmazója, mint ahogy Szentkirályi Mórictól, a reformellenzéki program előkészítésére kiküldött háromtagú bizottság másik tagjától is elképzelhető ugyanez: „*igen tenni*”. Deák közbevetése („*tűrés és tevés*”) azt mutatja, hogy amellet, hogy reagált a közben elhang-

180 1845. november 30. Uo. 464. p.

181 Deák Ferenc megyegyűlési beszéde az adminisztrátori rendszerről. 1845. november 10. Uo. 462. p.

182 Lásd: Függelék 2.

zottakra, és hangsúlyosabbá tette a Besze-Kossuth-Szentkirályi által emlegetett szempontot, mégis megmaradt alapállása mellett, hiszen első helyen hagyta a „*tűrés*” szót. Az idézett 1845-ös megyegyűlési beszéd sorai egybecsengenek még ezzel a finoman módosított változattal is. Ott is a cselekvés motívuma csak harmadik helyen (az „örkődés” és „tűrés” után), s igen korlátozottan, a veszélyeket hangsúlyozva („rossz következményeket húzhat”, „nagy kárt okozhat”) szerepelt.

Az áldomás-beszédek sorában a Deáké mellett a Szentkirályié lehetett a leghangsúlyosabb („legtalpraesettebb”), mert a Széchenyi napló mellett két közlés is megemlékezett róla.¹⁸³ A rövid utalásokon keresztül nehezen érthető meg beszédének lényege, de az valószínűsíthető, hogy érdekegyesítő politika jegyében („*a nép szimpátiája*”) jelölte meg a továbblépés útját.

A beszédek tehát az ünnepelt és a reformellenzék többi politikusának felfogásbeli különbségét mutatták. Az ünnepélyen sem oldódtak meg a legfontosabb stratégiai kérdések, s valószínűleg sokak véleményét kifejezte a Pesti Divatlap elégedetlenségét mutató sora: „A nap hőse *csak* tűrést és kitűrést ajánlott.”¹⁸⁴ Deák, később a Wesselényinek írott, a pesti tárgyalások lényegét összefoglaló levelében, közös „meggyőződés” folyományaként állította be azt a döntést, hogy az „ellenzék nem készíthet előre megállapított tervet minden teendőire nézve [...]”.¹⁸⁵ Valójában még a lakoma történései is arra utalnak, hogy kifejezetten Deák állta útját a dinamikusabb és kezdeményezőbb „cselekvésnek”. S ha az eredményekről beszámoló reformerek nem is okolták közvetlenül a zalai politikust a halasztásért, az bizonyos, hogy az eredményekkel elégedetlenek voltak. Az általában optimista Bezerédy István például így vezette fel a Wesselényinek írott részletes beszámolóját: „Annál többet beszéltünk, értekeztünk ő véle [mármint Deákkal], mint elgondolod, állapotainkról, és úgyszólván nervositásig [az idegességig] törekedtünk valami módot, formát találni ki, mely szerint határozottabb, áthatóbb, elevenebb cselekvési pályára lehessen jutnunk, lépnünk az ő vezérlete alatt. Ez azonban mostanra nem sikerült – ha csak egy kis csírában nem szemléljük az eredményt –, melynek kifejtésére folyton folyvást kell törekednünk.”¹⁸⁶

A megállapodások azonban így sem voltak lényegtelenek, hiszen eldöntötték, hogy „a két nyári vásár heteiben” (június eleje, augusztus vége) találkoznak és (így rendszeresebben) konferenciát tartanak. Célul tűzték, hogy a centralista Pesti Hírlapot ismét az egész ellenzék orgánumává formálják, hogy röpiratokban fejtik ki elveiket, s hogy a külföldi hírlapok megnyerésére, felhasználására is előkészületeket tesznek. És végül elhatározták, hogy „az alkotmányt sértő legújabb kormányi fellépésekkel” szemben a megyékben erőteljesebb összehangoltságra törekednek.¹⁸⁷ Teleki László indítványára Deák vállalta egy, az ország legújabb sérelmeit összegző körlevél közzétételét. A lakoma beszédeinek értelmezése mellé kívánczik azért annak is a rögzítése, hogy Deák vállalásának eleget tett, és már március első napjaiban Zala megye közgyűlése elé bocsátotta „séreلمي” anyaggyűjtését, amely hosszú helyzetelemzésével és markáns ellenzéki álláspontjával aktívabb (és országos hatású) politikai fellépésnek számított.¹⁸⁸

183 Uo. 2., 6. p.

184 Uo. 6. p. A kiemelés tőlem – a szerző.

185 Deák Ferenc Wesselényi Miklósnak 1846. április 9-én. Lásd: DFeL 175. p.

186 Bezerédy István Wesselényi Miklósnak: megkezdve 1846. február 17. Lásd: Tört. Tár. 1906. 243–244. p.

187 Az idézetek Bezerédy hivatkozott leveléből származnak, az eredmények összefoglalásához azonban más források is felhasználhatóak. Kossuth például február 13-án, Batthyány pedig március 20-án tudósította Wesselényit, illetve a kormánypolitika ágensei sem tétlenkedtek, és hosszú beszámolókat (1846. február

Visszatérve a leglényegesebb kérdésre rögzíthetjük, hogy Széchenyi naplóbejegyzése politikatörténeti kontextusába illesztve csak megerősíti az 1846-os liberális ellenzéki tárgyalások közismert kimenetelét. Bár a tárgyalások és Deák pesti jelenléte elmozdította a holtpontról a koncentráció ügyét, de jelentősen mégsem haladt előre az ellenzék párttá alakulásának folyamata. A tisztelgő lakomával kapcsolatosan a Deák-irodalomban olvasható egyetlen megjegyzés, ebben az összefüggésben említette az alkalmat: „Volt február 12-ikén nagyszabású kaszinói közebéd és más ünnepély is; de nem lehet tagadni, hogy a határozott program elhalasztása mégis lehangoló volt.” összegezte az eredményt Ferenczy Zoltán.¹⁸⁹

Széchenyi minden bizonnyal csak a legalapvetőbb üzenetét emelte ki mindegyik beszédeknek, s illesztette őket össze egy ilyen egymásra épülő, mégis szaggatott szövegsorrá. Összeolvasva a kulcsszavakat, mintha nem is hangzott volna el semmi érdemi a lakomán: „*tűrni, tűrni*”; „*nem elég tűrni, tenni*”; „*igen tenni*”; „*igen tenni*”; „*tűrés és tevés*”. Kétségtelen, hogy egy tisztelgő lakoma beszédhelyzete, és a tószat műfaja, nem alkalmas érdemi politikai helyzetelemzés kifejtésére. És az is igaz, hogy a Pesti Divatlap tudósítója maga is sajnálkozott azon, „hogy a jelen viszonyainkra vonatkozó nézetek, irányeszmék fejtegetését kitől sem hallottuk, mit annyira vártak mindnyáján, kik az ily lakomán az evést és ivást csak mellékes dolognak tekintik.”¹⁹⁰ Mégis, ahogyan Széchenyi visszaadta a beszédeket, az egészen bizonyosan elrajzoló.

A naplóíró talán egy sajátos üzenet jegyében szelektált így a beszédekből, s koncentrált ezekre a kulcsszavakra. A reformkori politikai közbeszédben az ő személyéhez kapcsolódott a „tettek embere” minőség. Egyáltalán nem a politikai aktivitás értelmében, hanem a vállalkozások, közcélú intézmények, egyesületek megszervezése és működtetése miatt.¹⁹¹ Az ő tetteinek „hatására” Kaszinó létesült, híd épült a Dunán, hajózhatók lettek a medrek stb. Legfőbb politikai üzenete pedig az ellenzék számára az 1840-es évek közepétől az volt, hogy lépjenek ki az ellenzékiiség „passzív és tagadó állásából” az „élet aktív és cselekvő mezejére”, azaz „alkossanak már végre valami nagyobbszerűt”, maradandót.¹⁹² Ennek az összefüggésnek a rövid felvillantása arra a lehetséges olvasatra irányítja a figyelmet, hogy Széchenyi érzékelhette úgy, hogy az ellenzék még mindig itt jár, a nagy szavak világában, azon morfondírozik, hogy „tenni kellene”, miközben ő már 20 éve *tesz*. Ez az olvasat nem következik direkt módon a forrás szövegvilágából, de távoli asszociációként megemlíthető.

Az azonban a naplóbejegyzésben megragadható, hogy a beszédfoszlányok önkéntes kiválogatásával szinte a nagy szavak komédiájává süllyesztette a naplóíró a reformellen-

18., 25. KLÖM XI. 250–254. p.) készítettek Deák pesti jelenlétéről. Lásd még: VARGA J., 1982. 1193–94. p. és jegyzetei.

188 A körlevél kelte: 1846. március 3. Lásd: DFB 562–587. és DFV 468–480. Összefoglalóan Deák politikai helyzetértékelésének változásáról: DEÁK Á. – MOLNÁR A., 2003. 67–68.

189 FERENCZI Z., 1904. II. 28–30. Ferenczi részletesen beszámolt Deák pesti időzésének eredményeiről, s közben rögzítette ezt a konklúziót. A lakomát csak ennyiben említette.

190 Lásd: Függelék 6.

191 Csak egyetlen példa: „[...] a legbelátóbbaktól a tett férfiaknak nevezetett.” – írta róla egykori munkatársa Szontagh Gusztáv, majd ki is fejtette bővebben: „Széchenyi István építeni akart, építeni amint a körülmények engedték; neki a siker, a kivihetőség fő szempont volt,” SZONTAGH Gusztáv: *Emlékezések életemből*. MTAK Kt Történelem 20255. (Másolat.) 69.

192 Példaként lásd: Oppositio II. SzIÖM 6/II. 347. p.

zék tanácskozását. Így biztosan nem szólaltak fel ezek a politikusok, s minden bizonnyal csak Széchenyi tudatában egyszerűsödtek le ilyen formájúvá az áldomások, s lettek a reformellenzék politikai értékrendjének és kultúrájának karikatúrájává. Ugyanazt az összképet erősítették, mint amit a naplóbejegyzés egésze sugárzott. S immár csak egyetlen egy, még értelmező figyelemre nem méltatott sor maradt az összkép teljességének érzékeltetésére: „*Ich lasse mir Vachot zeigen. Ein kleiner fettlicher.*”

AZ ÖSSZKÉP: „APRÓ ÉS KÖVÉRKÉS”

Azt, hogy Vahot Imre színműíró, ügyvéd, a Pesti Divatlap szerkesztője milyen mérettel megáldott ember volt, pontosan nem tudjuk. Az azonban bizonyos, hogy bírálója, Széchenyi István inkább alacsonynak számított. Talán kevéssé is fontos a méretek pontos viszonyrendszerének feltárása, hiszen ez a jellemezés beleillik a korábbi jelzők sorába. A külső sommás kritikájával, és azzal, hogy csak ennyit tartott róla érdemesnek feljegyezni, Széchenyi kifejezte leminősítését, s mintegy Vahot jellegtelenségét regisztrálta; nem több, nem kevesebb: „*apró és kövérekés.*”¹⁹³

A kritikus, hibát kémlelő kívüllálló tendenciózusan minősített mindent, amit a köszöntésen tapasztalt. A többi beszámoló (sajttudósítások, Jósika levele) viszont éppen ellentétes értékítéleteket tartalmazott. Egyik részről az alkalom minősítése: *pompás, fényes* (kétszer), *derült, jókedvű*, a másik oldalon: *felbomlás* felé vezető út, az egyik oldalon *szép, talpraesett*, másik oldalon *lanyha* a tósztok jelzője.

Az összkép lesújtó. Széchenyi naplóbejegyzése szerint a reformellenzék lanyha, kultúrátlan, tartalmatlan nagy szavakat harsogó, vicc-mesélő, apró és kövérekés pártemberek gyülekezete. Naplójában a gróf tükröt tartott a lakoma résztvevőinek, de ebben a tükrőben kevéssé a reformellenzék, mint inkább Széchenyi nézőpontja látszódott: a kívüllálló hiába-keresése; a tudatos feszélyezésből (zsenírozásból) eredő kritikus rosszindulat, az öngigazolás, s a megélt politikai eseménnyel szembeni indulat. Hogy melyik tényező eredményezte elsősorban Széchenyi tükrének torztükrövé változását, azt feltérképezni szinte lehetetlen. Nyilvános irataiban is megfigyelhető a tendencia: miközben kénytelen-kelletlen sodródott a kormányhoz, úgy cikkeiben az ellenzék egyre „csúnyább torzkép” formájában jelent meg. Mivel azonban itt naplóbejegyzésről van szó, ezért nem tudatos politikai manőverként értékeljük elrajzolását, hanem egy lelki-pszichikai helyzet következményének. A távolság az „odébb ülő” Széchenyi és a fő helyen ülők között a „diner” végeztével még nagyobb lehetett. A Deák-lakoma az egyik mélypontja volt Széchenyi István és a reformellenzék kapcsolatának, s könnyen érthető, hogy miért nem vett részt a gróf többé, miért nem hívták meg többé az ellenzéki konferenciákba, vagy irányzott társasági alkalmakra.

Széchenyi indulatos rosszallásból megmaradt még a tavaszra is valami. Így reagált április 17-én jószágkormányzója, Lunkányi János híreire: „– Zalai utazását tán Máj közepére vagy végére hagyhatná. – Deák számára, ha van még, hozok egy tiszai tervezetet. – Hogy Deák jót mond rólam, azon igen örvendek ... bár én is tehetnék ennyit! *Én legutolsó*

193 Nyilván a megállapítás lehetett egyszerű tényközlés is: s így feltehetjük, hogy Vahotot Széchenyi aprónak és kövérekésnek találta. De hogy csak ennyit jegyzett le róla, az előfeltevéséből, és kritikus nézőpontjából is kellett, hogy következzen.

*Demonstratioit igazi nyomorultságnak tartom!*¹⁹⁴ Minden bizonnyal ezzel a megjegyzéssel Széchenyi a lakomára utalt, hiszen Deák februári pesti időzése után nem találkozott vele, és olyan közéleti esemény sem történt, amely „indokolta” volna ezt a Deák elleni kirohanást.¹⁹⁵ A gróf megfogalmazása: *nyomorultság* igen erős, főleg, ha a levélváltás szövegkörnyezetét is figyelembe vesszük; azaz azt, hogy Deák éppen dicsérően szólt Lunkányinak Széchenyiről. A februári lakoma élménye úgy látszik mélyen vésődött.

Néhány nappal a „diner” után (február 18-án) Széchenyi már a cselekvés szándékát is megfogalmazta igazgatótársának, Hajnik Pálnak: „A Kaszinót meg kell mentenünk.”¹⁹⁶ Erre az idő május elején jött el, amikor a februári Deák-lakoma újra politikai aktualitássá vált.

A „PÁRT-TOJÁS” ÉS A „KASZINÓ FÉSZEK” SORSA

Liszt Ferenc magyarországi koncertezése közben ismét népszerű „diner”-hely lett a Kaszinó. Külön-külön a konzervatívok, és a reformellenzékiek is felvetették azt az ötletet, hogy az arra leginkább alkalmas teremben tartsák meg a zeneszerző előtt tisztelgő alkalmait.¹⁹⁷ Ürményi József alnádor a konzervatívok részéről május 1-én kezdeményezte, hogy ott rendezne ebédet Liszt tiszteletére, de amint Széchenyi másnap lejegyezte, „úgy-szólván elutasította.”¹⁹⁸ Még aznap beszélt Hajnik Pállal, a Kaszinó másik igazgatójával,¹⁹⁹ s elkezdte előkészíteni Kaszinó-védő akcióját: „Nem kívánom, hogy a Kaszinó egy politikai színezet alapzatául szolgáljon.” – mondta Hajniknak naplója tanúsága szerint.²⁰⁰ Hírét vette az országbíró, Majláth György is a Kaszinó körüli bizonytalanságokat, mert május 4-én felajánlotta a Széchenyinek segítségét. Ő válaszlevelében taktikusan elvetette azt az ötletet, hogy az országbíró, aki egyébként választottsági tag volt, a Kaszinóba jöjjön, de miközben beszámolt neki tervéről, akkor már érvelésének fő motívuma a februári Deák-lakoma volt: „Én holnap elejét kívánom venni, miszerint a

194 Széchenyi István levele Lunkányi Jánosnak: 1846. április 17. MOL SzCsL Lh. 1./1247–48. A kiemelés tőlem – a szerző.

195 Közvetetten az is bizonyítja ennek a szöveghelynek a lakomára vonatkozását, hogy Deák neve február közepétől e levél keltezéséig egyetlen egyszer sem szerepelt Széchenyi naplójában, leveleiben. Februári elutazása előtti napon jegyezte a zalai reformer nevét e levél előtt utoljára a naplóba (1846. február 15. SzIN 6. 329. p.), és utána csak 1846. június 7-én, s akkor is még mindig a 12-i lakoma összefüggésében. Lásd: SzIN 6. 387. p. alább idézve. Széchenyi ismert levelei is ugyanezre az összefüggésre utalnak. Deák neve február után először a Majláth Györgyhez írott levelében tűnt föl (1846. május 6.), még mindig negatív felhanggal a kaszinóbeli lakomára utalva. Lásd: SzIL III. 395. szintén alább idézve.

196 SzIN 6. 329–330. p. Alább egészében idézve.

197 Liszt magyarországi tartózkodásáról „kimerítő” képet nyerhetünk a napilapokból és divatlapokból (általában a május 3-i számoktól kezdve 12-ig). Olyannyira zsúfolt volt ez az időszak, hogy alig-alig győzték a híradásokban követni az eseményeket. A Pesti Hírlap megfogalmazása híven fejezte ki a helyzetet: „a »Liszt-láz« kiűtött Pesten.” PH-Fu, 1846. május 3.

198 Bár a Kaszinó nem szerepel a bejegyzésben – „Ürményi 'Arrangire wegen List ein Diner.'” (SzIN 6. 368. p.) –, mégis a másnapi folytatás alapján nyilvánvalóan arról volt szó. A másnapi rövid mondat: Früher Augusz [Antal] bei mir und Ürményi, die ich quasi rebutire.” SzIN 6. 1846. május 2. 368. p. Magyarul: SzIN 1109. p. Ott eredetileg jelen időben.

199 Éppen, amint fentebb jeleztük, Ürményi József nagybátyja, Ürményi Ferenc volt a Kaszinó harmadik igazgatója. Talán egyszerűbb lett volna, ha hozzá fordul.

200 Uo. 369. p. Magyarul: SzIN 1110. p.

Casinóba többé, a két pesti kör, mint Deákkal történt, ebédet ne adjon. – Ezen intézet szent volt ekkoráig, bármely politikai demonstratio számára csataterül szolgálni. Deák ittlétekor azonban, mint mondtam, már használtatott arra. Effélétül tán megóvhatom jövőre.” – írta levelében.²⁰¹ Ezen a ponton tűnt föl ismét a Deák-lakoma, s amint a levélben olvasható Széchenyi immár a „két Kör” újabb ebédjével szemben tervezett ellenlépéseket.

Május 5-én szokatlan külsőségek között – „Kaszinó ülés, amelyre meghívót csináltattam ’Gr Széchenyi István Úr különös kérésére’” – került sor a Választmány megbeszélésére. Az „egész vidám társaság” (értsd: a választmány; esetleg annak ellenzéki része) már ott volt, s éppen ebédet adott Liszt tiszteletére. Mivel részt akartak venni az ülésen, a gróf megvárta őket, s utána kezdett hozzá mondandójához.²⁰² A jegyzőkönyv Viszota Gyula féle kivonata szerint a gróf így érvelt: „[...] minden műveltebb nemzetnél, nálunk is pártfelekezetek mellőzhetetlenek, s hogy a casinóban mindkét felekezetűiek részt vesznek. Szükséges az intézet megszilárdítása okából, hogy ne legyen az intézetnek politikai színe, minthogy a casino egy pártbeliek által nagy ebédre felhasználott, könnyen lehet, hogy más pártbeliek is ebédet adni óhajtanának; az engedélyt adó igazgatóságot kellemtelen helyzetéből kiemelni akarva, még a nagygyűlés nem határoz, kimondatni óhajlja, hogy ebédek tartására csak a választmány adhasson engedélyt.”²⁰³ A jegyzőkönyv szerint a gyűlés egyhangúlag elfogadta indítványát, s csak Széchenyi rögzítette naplójába, hogy javaslatát Lukács Mór, Urbanovszky Jusztin és Hubay József ellenezte.²⁰⁴

A Választmány határozata tehát ideiglenes jelleggel (a júniusi Közgyűlésig) megnehezítette lakomák szervezését. A beszéd első néhány mondata a tényleges történéseken alapul, hiszen az „egyik pártfelekezetiek” (a „két Kör”) után valóban a konzervatívok is ott rendezték volna tisztelgő ebédjüket. Sőt minden bizonnyal az igazgató Széchenyi tényleg „kellemetlen helyzetbe” került, mivel egyedi eset volt, hogy vissza kellett utasítania lakoma-kezdeményezést. Azonban a gróf érvelése mögött taktikus semlegességet érzékelhetünk. Úgy látjuk, hogy igazgató-társa, Hajnik Pál „engedékenységet” akadályozta meg ezzel a garanciával. Hiszen a korábbi Deák-lakomára is ő adhatott engedélyt (ő szervezte), és valószínűleg az ellenzék ismét általa rendezte a Kaszinóban a Liszt-ebédet (éppen aznap), illetve valószínűleg tervezte a „két Kör” bankettjét. Már a február 18-i szándéknyilatkozatban („A Kaszinót meg kell mentenünk.”) benne rejtett a figyelmeztető üzenet: „Nyíltan

201 „Az országbíró írt nekem, hogy ’kívánom-e, hogy a Kaszinóba jöjjön’” – jegyezte május 4-én naplójába. SZIN 6. 369. p. Saját ford. – a szerző. Erre a megkeresésre vonatkoznak Széchenyi válaszelevelének taktikusan elutasító sorai: „Igen nagy köszönettel veszem Nagyméltósága kegyességét, melyhez képest, mint éppen most vett becses leveléből értem, kész segédkezést nyújtani. ámde azt hiszem – őszintén szólva –, hogy az szemet szúrna, miután oly ritkán van Nagyméltóságodhoz a Casinóban szerencsénk, és a mindent nagyítók, tudja Isten, mily csuda combinatiókat látnának Kegyelmes Úr megjelenésében.” *Széchenyi István Majláth Györgynek 1846. május 6.* SZIL III. 395. Majláth választmányi tagságáról: *Pesti Kaszinó-könyv* 19. 1846. 57. p.

202 A történet Széchenyi naplóbejegyzése alapján rekonstruálható. A teljes vonatkozó szövegrész: „Kaszinó ülés, amelyre meghívót csináltattam »Gr Széchenyi István Úr különös kérésére.« – Ötör érkezem. Ott találom az egész vidám társaságot [...] akik Lisztnek ebédet adnak. [Helyénvaló, hogy engem meg sem kérdeznek, »Nem akarsz csatlakozni.«] Részt akarnak venni az ülésben ... Addig leülve várok. – Megnyitom, hogy nem akarom a Kaszinót küzd helyül ect. Milyen sok ellenséget fogok szerezni magamnak!!! [Lukács M, Urbanofsky és Hubay ellenzi.]” SZIN 6. 370–371. p. Saját fordítás – a szerző. A zárójeles részek a baloldali lapra jegyezve.

203 MTA Kt. VGyh/19. 23. Ez lehet az eredeti jegyzőkönyv szöveg. A napló vonatkozó lábjegyzetében Viszota Gyula már stilizálva adta vissza Széchenyi szavait. Lásd: SZIN 6. 370–371. p. 6. jegyzet.

204 Lásd a fentebb idézett naplóbejegyzést.

beszélék.”²⁰⁵ A fentebb idézett május 2-i naplóbejegyzés is olvasható Hajniknak szóló üzenetként. Értsd: a Kaszinó ne legyen egy újabb ellenzéki lakomával „egy politikai színezet alapzata”. A későbbi fejlemények arra mutatnak, hogy Széchenyi kifejezetten velük szemben védte a Kaszinót.²⁰⁶ Javaslatára ellen három ellenzéki politikus lépett fel (Lukács Urbanovszky, Hubay), s a döntésnek a Választottságra való átruházása is az ellenzéki alkalmak kiszorítását célozhatta, hiszen az 50 tagú testületben csak 10 ismert reformellenzéki volt.²⁰⁷ Bár azt konkrétan nem tudhatjuk, hogy a „két Kör” ide tervezte-e közös ünnepélyét, de a vita újabb fordulója (június eleje) arra utal, hogy a Választmány határozata (esetleg elutasító végzése) miatt kerülhetett a Körök Liszt-lakomája a Pesti Kör szálására.²⁰⁸ A június 5-i Választottsági ülésen, Teleki László, Lukács Mór és Batthyány Kázmér „tett óvást,” és „rosszallotta a Választmány eljárását” a „Kör és Liszt estebéd miatt”. Valószínű, hogy ekkor nem csak elvi kritikát fogalmaztak meg, hanem a Választmány korábbi döntését (esetleg konkrét elutasítását) kifogásolták.²⁰⁹ Széchenyi naplója csak ennyit közölt az ülésről, de mivel ez volt a Közgyűlést előkészítő utolsó választmányi megbeszélés, ezért minden bizonnyal már itt megtárgyalták, a gróf javaslatát arról, hogy az ideiglenes rendezés után hogyan lépjenek tovább.

1846. június 7-én Széchenyi a Kaszinó szabályzatát módosító tervet tárt a Közgyűlés elé. A jegyzőkönyv-kivonatok hallgatógok,²¹⁰ de a gróf naplóbejegyzése egyértelművé

205 SzIN 6. 329–330. p. „Bei mir gewesen Hainik. Rede offen: casino müssen wir retten.” Viszota Gyula kapcsolódó jegyzete: „Nehogy a pártok estélyeikkel tönkre tegyék.”

206 Mivel a konzervatívok tervezett ebéde nem valósult meg, s az ellenzék mégiscsak tartott a Kaszinóban május 5-én egy kisebb Liszt-ebédet, s hozzájuk kötődött a pártrendezvényként elkönyvelt egykori Deák-lakoma is, ezért szükségszerűen az ő oldaluk lett hangsúlyosabb. E mögött a tendencia mögött azonban még inkább Széchenyi megszokott politikai csapásirányát fedezhetjük fel: bár rendre „középen álló,” a „két szék között elhelyezkedő” politikusként definiálta magát, mégis az ellenzékét támadta és minősítette erőteljesebben. Az azonban nem egészen indokolt, ahogy Viszota Gyula megfélekedezett a konzervatívok szerepéről (Lásd: SzIN 6. 370–371. és 386–387. p. jegyzetei), hiszen Széchenyi naplóbejegyzései alapján nyilvánvaló, hogy a konzervatívok megkeresése kapcsán fogalmazódott meg benne előbb, hogy a Kaszinó politika-mentességét biztosítani kell.

207 Bár a névsorban vannak olyan személyek, akiknek a politikai hovatartozása meghatározhatatlan, mégis maximum 15-20 ellenzéki kötődésű tagot feltételezhetünk. Az ellenzék különböző árnyalataihoz kapcsolódnak a megnevezettek kivül: Batthyány Kázmér, Eötvös József, Patay József, Ráday Gedeon, Rosti Albert, Teleki László, Trefort Ágoston.

208 Leírások a „két Kör” közös és nagy sikerű Liszt-lakomájáról: BpH-BpH, 1846. május 10. illetve részletesebben: PH, május 10.

209 Széchenyi 1846. június 5-i naplóbejegyzése nem egészen egyértelmű. A bal oldali lapon szerepelt a következő: „Casino Ausschuss Sitzung. Teleky, Lukács, C[asimir] Batthyány – óvást tesznek, sőt rosszallják a Választmány eljárását... wegen dem Kör und List Diner.” A szöveg értelmezése szempontjából fontos mozzanat, hogy a „rosszallás” a múltra vonatkozik, a Választmány korábbi döntésére vagy még inkább tetteire. A másik kifejezés úgy is föloldható, hogy a „Kör miatt és a Liszt-estebéd miatt,” illetve úgy, hogy „a Kör és Liszt estebéd miatt”. A szöveg inkább egy eseményre utal, s így lehet, hogy a májusi akcióval Széchenyi ténylegesen megakadályozott egy „diner”-t, s nem csak a jövőre vonatkozóan védte a Kaszinót. A május 5-i esemény szervezőit nem ismerjük, s mivel a „két Kör” Liszt ünnepélye néhány nappal később zajlott le, ezért valószínű, hogy ez csak egy kisebb Liszt-ebéd volt, különösebb előkészület nélkül. Mindenesetre Viszota Gyula jegyzete több félreértést és pontatlanságot is tartalmaz, hiszen ott ő két darab kaszinóbéli, a „két Kör” által rendezett lakomáról írt, s Batthyány Kázmért, a Nemzeti Kör Választmányának tagját a Pesti Kör elnökének „nevezte ki”. Lásd: SzIN 6. 386. p.

210 A Viszota-féle kivonatokban a június 7-i Közgyűlésnek csak a végeredménye lett rögzítve: „Széchenyi indítványára módosították a 25. §-t (ebédet csak cas. tag adhat, de azt előre bejelenteni tartozik; akár saját, akár »résztvevők« költségén).” MTAK Kt. VGyh/19. 23.

teszi, hogy viták kísérték „indítványát”, s „az egész ellenzék összecsődült” (mármint azok, akik Kaszinó-tagok voltak), és fel is szólalt Pulszky Ferenc, Teleki László, Lukács Móric, Batthyány Lajos ellene (az utóbbi „ravaszán”). Széchenyi önmagával elégedett volt („hidegen és jól” beszélt), de elégedettsége minden bizonnyal annak is szólt, hogy a konzervatívok támogatásával (Luka Sándor, Dessewffy Emil) keresztülvitte indítványát.²¹¹ A „Nemzeti Casino Szabályai” „Rendeletek” című alfejezetében a korábbi megengedő formula helyére (25.) immár egy szigorúbb rendelkezés (24.) került: „A casino termeiben ebédet csak casino tag adhat, de ebbeli szándékát az igazgatóságnak tudomás végett előleg bejelenteni tartozik.”²¹² Széchenyi javaslata nyomán tehát 1846 júniusától nem volt lehetőség arra, hogy „nem tagok” illetve egyéb szervezetek, társulatok a kaszinóban ebédet adjanak.

Nem volt nagy visszhangja a Közgyűlés határozatának, de néhány jellegzetes vélemény azért napvilágot látott. Általában a hírlapok és divatlapok hosszasan nem foglalkoztak a Kaszinó különböző alkalmával, s bár a Jelenkor hivatalos közlönyként volt megjelölve, mégsem tájékoztatta egy szóval sem olvasóit a közgyűlés határozatairól.²¹³ A Budapesti Híradó összegezte röviden a végeredményt, s a hangsúlyt joggal arra tette, hogy az eddigi gyakorlathoz viszonyítva milyen korlátozást jelent ez a döntés: „Vasárnap [...] délelőtti 10 órákor tartá a nemzeti casino közülését, melynek legnevezetesebb határozata az, hogy ezentúl nem-tagok vagy egyéb egyesületek és részvénytársaságok, még a választottság engedelmével sem fognak ott lakomákat tarthatni.”²¹⁴ Hasonlóképpen értelmezte a helyzetet a Pesti Divatlap szemleírója is, aki kritikus-szellemes megjegyzésével a Kaszinó ekkori külső megítélését is kifejezte: „(A nemzeti casino) a múlt héten nagygyűlést tartott, s többek közt azt határozta, hogy ezentúl nem tagok, vagy egyéb egyesületek és részvénytársaságok, még a választottság engedelmével sem fognak teremében lakomát tarthatni. Irótóatos vész a magyar hazára! – mondaná Endre gazda. Kár egyúttal magát a nemzeti casinonak köfal közé nem rakatnia, vagy spirituszbba nem tétetnie! Így még a lég sem férne hozzá.”²¹⁵ Ez a cikkben megmutatkozó Kaszinóval szembeni bíráló attitűd csaknem általános volt a korban. Bár azt némileg természetesnek tekinthetjük, hogy a divatlapok fiatal literátor-értelmisége folyamatosan piszkálta a Nemzeti Kaszinó „kaszti jellegét” és a

211 A bejegyzés eredeti szövege: „Sitzung Casino.Meine Motion wegen Deak Lakoma von den 2 Kör angefochten. Ganze Opposition zusammengetrommelt – Pulszky, Teleky, Lukács, Louis Batthyany . . gegen mich... aber passable... Dieser Letzttere mit Finesse, über welche er sehr zufrieden. – Luka, E[mil] Dessewffy ect. für mich. Ich kalt . . und gut. Loyal und auch traitable.” SzIN 6. 1846. június 7. 387. p. Olyan borzasztó nagy ellenállás nem lehetett, mivel ellene „tűrhetően” szólaltak fel, s mivel másnap, mikor a „jegyzőkönyvet hitelesítették” (valószínűleg Választottsági ülésen), akkor a jelenlevő Batthyány Kázmér és Teleki László „sem igen kötődött”. Eredetileg jelen időben: „8sten Wir authentisiren das Protocol von Casino – C[asimir] Batthy[ány] und Laczy Teleky – de nem igen kötődnek.” Uo. 388. p.

212 *Pesti Kaszinó-könyv* 20. 1847. 91. Mint fentebb említettük, a Kaszinó-évkönyvek 1841-től, éppen az új aláírási ciklustól kezdve szabályozták a korábban idézett megengedő formában a vonatkozó rendelkezéseket. 1841-től 1846-al bezáróan minden évben az adott helyen betű szerint ugyanaz a szöveg szerepelt. Az 1847-es évkönyvben azért lett ez a 24. pont (korábban mindvégig 25.), mert a „hangászati multságokra” vonatkozó paragrafusra már nem volt szükség. Vö.: *Pesti Kaszinó-könyv* 14–19. 1841–1846. Rendeletek/25.

213 „Az igazgatók jogai s kötelességei” című részben szerepel ez a rendelkezés a Kaszinó könyvekben a 7. pontban. Pl. lásd.: PK-K, 20. 1847. 93.

214 BpH-BpN, 1846. június 11.

215 PD-BpSz, 1846. június 18.

nemzeti külsőségeket negligáló alkalmait, de mégis föltűnő, hogy ez az intézmény majd mindig negatív összefüggésben szerepelt a 40-es évek sajtójában.²¹⁶ Abban az értelemben a kritika formai része indokolatlan volt, hogy a Kaszinó „kaszti” jellegű lenne, hiszen társadalmi értelemben továbbra is „nyitott” volt, s az ekkori 10 éves részesek lajstromában az arisztokraták mellett szép számmal találunk nemeseket és polgárokat.²¹⁷ De mivel, az évi 50 pengő-forint részes díj nagy összegnek számított, s az 1840-es évek társasági életében egyre nagyobb szerepet játszottak a nem „táblabírói” szintről származó nemesek, illetve honoráciorok, polgárok, ezért valóban ekkor már a Kaszinóra kevésbé lett jellemző a nyitottság, inkább exkluzív intézménynek tűnt.²¹⁸ Különösen abban az összevetésben láthatták „zártnak”, amelyben a „két Kör” vagy a Közhasznú Gyűlde került a másik oldalra, hiszen azok – az irodalom némi leegyszerűsítésével – éppen a Nemzeti Kaszinóba nem tartozókat tömörítették.²¹⁹ Minden valószínűség szerint azonban nem csak „a kaszinón kívüli” értelmiségiek rosszhiszeműsége állt e kritikus vélemények mögött, hanem valóban az a tendencia, mely nyomán a Kaszinó a szűkebb társadalmi-elit klubjává vált.

A Kaszinó 1840-es évekbeli történetében, annak ellenére, hogy a taglétszám emelkedésre utal, inkább az esés, jelentőségsökkenés és funkciózavar jeleit fedezhetjük fel. Példaként említhetjük, hogy a csökkenő érdeklődés (és nyilván a kínálat szélesedése) miatt 1846-ban be kellett szüntetni a Kaszinó „hangászati rendezvényeit.”²²⁰ Még jellemzőbb az az adatsor, amely a januári Közgyűlések választásainak szavazatszámát alapján állítható össze. Bár nem maradtak fenn teljes listák, mégis a szórványosan ismert, leadott voksok alapján következtethetünk arra, hogy milyen „érdeklődés” mellett zajlott le a Kaszinó évi rendes tisztújító Közgyűlése. 1843-ban mintegy 84-en lehettek jelen, 1845-ben pontosan 115-en szavaztak, 1846-tól pedig maximum 60–70 volt a résztvevők

216 Egy jellemző megjegyzés: „Nem tudjuk, a casinoi bálók felszabadultak-e vajúdásukból, azaz: összekerült-e már hatvan aláíró? Jobb bizony, maradjanak el egészen, ha az eddigieknél magyarabb szellem nem fogja azokat átlengeni.” – Ék-MhB, 1845. január 11. Hasonló szellemben írtak a divatlapok a bál után is: Lásd különösen: PD-Fp, 1845. január 23. Egy jellegzetes példa 1846-ból, éppen a Deák-lakomával napjáról: „(A második casinóból) múlt szombaton tartatott. És lőn csodálkozás, és szokatlan meglepetés, midőn gr. Károlyi György és gr. Zichy Manó a pesti Kör nemzeti táncvigalmából *magyar ruhában* – ide is átjövének, s az egész társaságot legalább lelkileg megpirították. –” PD-BpSz, 1846. február 12.

217 Az arányok ebben a 10 esztendő alírási ciklusban, annak ellenére, hogy gyarapodott a létszám (496, 523, 545, 559, 559, 571, 574), lényegében nem változtak. A névsorokból arra lehet következtetni – bár vannak bizonytalan nevek –, hogy a Kaszinó tagok kb. 34–38%-a volt főrendű, 51–55%-a nemesi származású, és kb. 11–12%-a polgár. Már e miatt az adat miatt sem helyénvaló a Kaszinó kapcsán az arisztokrácia szerepét túlhangsúlyozni. Az 1840-es években a társadalmi helyzet számos összetevőjét már amúgy sem lehetett egyszerűen a rendi státusz kategóriájával leírni.

218 Azért hangsúlyozzuk itt a táblabírói szintet, mert a Kaszinó névsorában ez a „foglalkozási” kategória szerepelt a legtöbbször, a különböző kombinációival (táblabíró és ügyvéd, táblabíró és uradalmi felügyelő stb.) együtt 130–140-szer. A Nemzeti Kaszinó nyitott jellegéről: Ilk Mihály: A Nemzeti Casino százéves története. 1827–1926. Bp., 1927. 11. Újabb: GODA Éva: Társasági élet és művelődés. (A Debreceni Casino története 1833 és 1945 között). Debrecen, 2001. 21–29. p.

219 Gyulai Pál szerint Vörösmarty éppen azért keresett a harmincas években egy kellemes társas helyet, mert nem szeretett bálozni, kártyázni, és mert „a kaszinó igen arisztokratikus körnek tetszett neki”. GYULAI P., 1985. 208. p. Ugyanez még hangsúlyosabban a színész Egressy Gábor visszaemlékezéseiben: „A Nemzeti Kaszinó nekünk nagyon drága volt, s nagyon megválogatta vendégeit. [...] hanem egyízben a korán elhunyt gróf Dessewffy Aurél úgy kinézett onnan, hogy többé soha vissza se mentem.” Közl: LUKÁCSY S. – BALASSA L., 1955. 283. p.

220 *Pesti Kaszinó-könyv* 20. 1847. Tudnivalók 5. és Rendeleték 21. Vö.: PK-K 19. 1846. Erről még: Ilk M., 1927. 15–17.

száma.²²¹ Még, ha az 1848-as adat az országgyűlés egyidejű pozsonyi működése miatt nem is egészen jellemző, mégis a tendencia kirajzolódik, főleg, ha egybevetjük ezeket a számokat az Ellenzéki Kör alkalmainak ezres „tömegével”.²²²

Úgy tűnik, hogy az intézmény „hanyatlástörténetében” közvetlen szerepet játszott Széchenyi Kaszinó-védő akciója is. Sőt helyesebben fogalmazva: „akcióinak sora is”, hiszen Széchenyi már korábban is lépéseket tett azért, hogy megakadályozza a Kaszinó közvetlen politikai érintettségét. Kossuth Lajos 1836-os „kiebrudalása” már e motívum jegyében értelmezhető, s még közvetlenebbül a grófnak az 1840-es Választmány összetételére irányuló háttérmanővere, amely által markánsan ellenzéki politikusok (Ráday Gedeon, Patay József) maradtak ki a Választottságból.²²³ 1840–41-ben azután az intézmény politikamentességet biztosító alapszabály elfogadtatásával próbálta az ellenzéki szellemet, és a csatlakozni szándékozó fiatal ellenzékieteket kiszorítani. Az 1841-es januári Közgyűlés határozatára az „Alkotó-szabályok” 2. pontjába került, hogy „a casinoi Egyesület, mint egyesület, semmiféle politikai színre mutatható határozatot vagy lépést nem teend, mely a végrehajtó hatalom rendeletivel egybeütkezésbe jöhetne.”²²⁴

221 Az 1843-as és 45-ös választásokról teljes kimutatás maradt fenn. Lásd: MTAK Kt. SzGy K/167. 60. és 64. A 43-as lista keltezetlen, de az év pontosan azonosítható az igazgatók (Hajnik, Forgács L., Károlyi Gy.) neve alapján. Vö.: *Pesti Kaszinó-Könyv* 16. 1843., 62. p. A listán Széchenyi, mint választmányi tag kapott a legtöbb (84) szavazatot, az igazgatóságból pedig Hajnik 82-öt. Ez nagyjából kifejezi a létszámot, mert általában Hajnik az egybegyűlték összességének a bizalmát élvezte. Az 1845-ös teljes listán például fel van tüntetve az összes szavazatok száma (115) és Hajnik 110-et kapott. A későbbi, de a létszámcsökkenést pontosan regisztráló adatokra Viszota Gyula jegyzőkönyv kivonatai alapján következtethetünk. Általa tudjuk, hogy az 1846. január 25-i Közgyűlésben Ürményi Ferenc 51; míg a már nem igazgató Batthyány Kázmér 39.; 1848-ban pedig az igazgatóvá választott Batthyány 30, míg a szintén igazgató Ürményi csak 29 szavazatot kapott. Lásd: MTAK Kt. VGyh/19. 23–24. Viszota jegyzőkönyv-kivonata azonban valószínűleg pontatlan és a helyzetet korrektebben mutatja Hajnik Pál beszámolója: „A gyűlés nem volt számos, alig vettek 60-an részt benne, [...] A szavazatokat szedő bizottmány [...] éppen most tudata velünk az igazgatói szavazatok eredményét. Ugyanis 61 szavazó közt Excellenciára esett 57, gróf Batthyány Lajosra 30, és az én csekély személyemre 58 voks. Ürményi József ő Excellenciájának csak 24 voks jutott.” Hajnik Pál Széchenyi Istvánnak 1848. jan. 30-án. MTAK Kt SzGy K/167.150. Vö. még: SzIN 6. 716. p.

222 Ekkor Széchenyi is Pozsonyban volt. Lásd: SzIN 6. 1848. január 30–31. 713–714. p. Az Ellenzéki Kör létszámviszonyaira jellemző, hogy már a megalakulásakor 608 tagot számlált, és a választmányok rendszeresen 20–30 új tagról tanúskodnak. Ismert, hogy az 1847. márciusi általuk tartott értekezleten mintegy 1200-an jelentek meg. (elsősorban: KLÖM XI. 274–275. p.). Összefoglalóan: DEZSÉNYI B., 185–188. p.

223 A Kossuth-ügyről fentebb már szóltunk. Az 1840-es akcióról Széchenyinek egy Fáy Andrásához írott levele (1840. január 3.) tanúskodik: „Rádaynak vagy Pataynak megválasztását a választottságba csak azok okból sem óhajtanám, mert hiszen ezt ők magok sem kívánhatják, minthogy ez által igen ártanának az intézetnek, midőn magokra abból legkisebb nyereség sem háramlanék, s mert a Casino soha sem volt azért felállítva, hogy általa politikai elveket vívjunk ki, hanem egyedül concentratio végett. S éppen ezen okból, mivel a Casinonak semmi szint viselni nem szabad, s mindent kerülnie kell, mi a kormánnyal újhúzásra mutathatna, [...]” Lásd: SzIL III. 13. Ez az akció eredményes lehetett, mert a korábban választottsági tag Ráday és Patay ekkor valóban nem került bele a Választmányba. Azt azonban hozzátehetjük, hogy gróf Ráday 1841-től már újra benne volt, s 42-től (bár nem mindegyik évben) Patay is. Lásd: *Pesti Kaszinó-könyv* 13. 1840. 53–55. Vö.: P-PK 9–10., 14–20. 1836–37. és 1841–47.

224 Természetesen az „Alkotó-szabályok” az egész aláírási ciklusra vonatkoztak, úgyhogy innentől kezdve mindegyik Kaszinó-könyvben szerepelt ez a pont. Lásd először: *Pesti Kaszinó-könyv* 14. 1841. 80. p. Széchenyi ezt a tervét az 1840. december 12-i választmányi ülésen vetette fel, arra való hivatkozással, hogy sokan „bizonyos [értsd: ellenzéki] politikai irányra való hajlástól tartva” nem akartak az új ciklusra aláírni. Még akkor 3. pontnak szánta ezt a szöveget, a végső formában a 2. lett. Széchenyi vonatkozó naplóbejegyzése bizonyítja, hogy a szándék ellenzéki politikusok („Stuller und Co.”) kiszorítása is volt. Valószínűleg

A történéssor a fokozatosság elvét követi. Kezdetben Széchenyi csak „figyelmes” személyi kombinációkkal (Metternich és néhány rendi főméltóság-viselő részes-tagsága; Kossuth és a „fiatal” ellenzékiek akadályozása; a Választmány összetételének befolyásolása stb.) biztosította, hogy ne legyen intézménye politikai értelemben támadható, utána deklaratív rendezéssel rögzítette a politikamentességet, s végül megakadályozta azokat a Kaszinó falain belülre kerülő alkalmakat (irányzatos lakomák), amelyeknek politikai felhangja lehetett. Tegyük hozzá, hogy az 1830-as években még valóban egyik elsőszülött alkotását védte a hatalom esetleges retorziójától, de az 1840-es években inkább már az ellenzéki szellemtől kívánta megóvni intézményét. Ez az út végeredményben a Kaszinó zártabbá válását eredményezte. Nemcsak abban az értelemben, hogy bizonyos személyek „nemkívánatosakká váltak,” hanem még inkább a funkcióvesztés miatt. Mivel az évtized második felére éppen a politikai határvonalak lettek meghatározóak a közéletben, s némileg még a társasági életben is, ezért a politika illetően „kizárása”, a közéleti funkciók „kizárását” is jelentette. Természetesnek tarthatjuk, hogy a Konzervatív Párt társadalmi bázisát megszervező Közhazsnú Gyűlde és a reformellenzék társadalmi hátterét összefogó Ellenzéki Kör mellett az integráló jellegű Nemzeti Kaszinó közéleti holt térbe került.

Széchenyi Kaszinó-védő akciója tehát a közvetlen eredményét tekintve sikeres volt: a februári Deák-köszöntés után négy hónappal a gróf valóban kidobta a „párt-tojást” az ő „békés fészkeből”. A siker azonban talminak bizonyult, hiszen Széchenyi immár csak a Kaszinó belső pártpolitika-mentes jellegét őrizgethette, de ezzel a módszerrel sem integráló szerepét, sem pedig a pesti társasági-politikai közéletben betöltött korábbi jelentőségét nem tudta megmenteni. A vizsgált naplóbejegyzésében a tendenciát jól látta: ekkor már „*Semmi sem lehet[ett] – – párt nélkül.*”

Stuller Ferenc, aki ebben az időszakban a Pesti Hírlap külföldi híreit állította össze, s Kossuth híve volt (titkára egészen 1849-ig), felvételét kezdeményezte az intézménybe. Mint az 1841-es névsor mutatja, Széchenyi akciója rövidtávon sikeres volt, mert Stuller nem szerepel a jegyzékben. Stullerre lásd: *A magyar sajtó története* I. 1705–1848. szerk.: Kókay György. Bp., 1979. A vonatkozó részt írta: Kosáry Domokos. 671. Széchenyi akciójának részleteire: MTAK Kt. VGyh/19. 19–20. Az 1840. december 2-i Választmány-ülés és az 1841. január 5-i Közgyűlés jegyzőkönyv-kivonata. Az „Alkotó szabály” megformulázásáról egy részletesebb kézirat: MTAK Kt. SzGy K/167. 195. Széchenyi benyomásaira és szándékára: SZIN 5. 1840. december 11–12. és 1841. január 5. 429–430. és 435. p. Az ügyet bemutatta: Viszota Gyula 1937. In: SZIN 5. p. XXXV. Erről még: Széchenyi István és a Nemzeti Casino. Elmondotta: Gróf Széchenyi Viktor. Bp., [1941.] 18–19.

FÜGGELÉK

SAJTÓBESZÁMOLÓK ÉS EMLÍTÉSEK AZ 1846. FEBRUÁR 12-I DEÁK-LAKOMÁRÓL²²⁵

1, Életképek, 1846. február 14. Mi hír Budán?

Országosan tisztelt *Deákunk*, néhány nap óta köztünk mulat, a 'pesti és nemzeti kör' egyesülten fényes lakomát rendezett a derék férfiú tiszteletére a Nemzeti Casino tere-
mében. – Múlt kedden meglátogató gr. Festetics Leó társaságában a kisedővókat képző
intézetet. [...]

2, Pesti Hírlap, 1846. február 15. Fővárosi újdonságok.

A két Kör által múlt csütörtökön a Casino terében adatott Deák-lakomán Pestnek
csaknem minden notabilitása jelen volt. Főrangúak is számosan. Az összes résztvevők
száma mintegy 250. Derűség, jókedv és áldomások nem hiányoztak. Deák Ferencnek
komoly méltóságú szavait is hallottuk az áldomások között; poharat emelt a becsületes
magyarok jólétéért, kikben igaz hazafiság lakozik, s tűrni és kitűrni is tudnak. „És csele-
kedni” toldá meg egyik jelenvolt vendég. „De mivel? – kérdé Szentkirályi Móric; – hol
van a nép?” – Áldomás ürítettett mindenek előtt a felséges uralkodóért, a nádorért, – majd
az ünnepély hőséért, s több tisztelt hazafiak között Kossuth, Teleki L. és gróf Széchenyi
Istvánért, kik mindnyájan jelen valának.

3, Jelenkor, 1846. február 15. Budapesti napló. [Deák nevének említése és a konkrét esemény megjelölése nélkül, de egyértelműen erre az alkalomra vonatkoztatva:]

A nemzeti „körök” hazánk nagy férfiai tiszteletére lakomákat tartanak, mint mondják,
nem sokára a magyar irodalom pártolása is tanácskozás alá kerülend, csak *aztán ne
borsódzanak annyira némelyek háta.*

4, Budapesti Hiradó, 1846. február 15. Budapesti Hírharang. [Deák nevének említése és a konkrét esemény megjelölése nélkül, de egyértelműen erre az alkalomra vonatkoztatva:]

Eddig Budapesten a kedvelt jeles férfiakat éji zenével szokták megtisztelni, jelenleg
pedig már kissé magasabbra haladtak, és tiszteletökre ebédeket adnak; harmadik foko-
zatul azt kívánjuk, hogy minél előbb valódilag tiszteljék őket, s tetteiket – követni ipar-
kodjanak!

5, Honderű, 1846. Télutó [február] 17. Heti szemle.

Csütörtökön kettős összejövetel volt. Egyik politikai jellemű: a Casino nagytermében
aláírás útján adott ebéd *Deák Ferenc* tiszteletére: melyben több mint 230 tisztelője vett
rész az érdemdús státuszembernek. Ünnepélyes áldomások ürítették ki ő felsége kirá-
lyunkért, a nádorért, az ünnep tárgyáért, gr. Széchenyi Istvánért és több más nevezetes

225 A sajtóbeszámoló emendálásakor csak a legalapvetőbb, a szóalakot érintő nyelvi korrekciókat (kettőzött
betűk egyszerűsítése, ékezetek, helyesírás stb.) végeztük el.

honfiakért. Városunkban mulató híres frank zenehős Berlioz Hector úr is részt vőn e fényes lakomán.

6, *Pesti Divatlap*, 1846. Télutó [február] 19. *Budapesti Szemle*.

(*A két kör által Deák Ferenc tiszteletére adott lakoma*) múlt csütörtökön ment végbe a nemzeti casino teremében; a 220 tagból álló pesti kört 75 egyén képviselé, a 700 tagból álló nemzeti kört 110 egyén. Ezeken kívül számos politikai nevezetesség vala vendégképp jelen, különösen a főrendűek sorából. – A sok áldomás közt legtalpraesettebb volt Szentkirályié. – A nap hőse csak tűrést és kitűrést ajánlott. – Sajnáltni lehet, hogy e lakoma a casino teremben tartatott, hol a beszélők szavait nem lehet megérteni, valamint azt is sajnáljuk, hogy a jelen viszonyainkra vonatkozó nézetek, irányeszmék fejtegetését kitől sem hallottuk, mit annyira vártak mindnyájan, kik az ily lakomán az evést és ivást csak mellékes dolognak tekintik. – E lakoma alatt az Egressi- és a Biharyféle banda fölváltva működött, amaz csupa magyarokat, ez idegen darabokat is játszván.

DEÁK FERENC AZ 1841. ÉVI EGYHÁZPOLITIKAI VITÁBAN*

FAZEKAS Csaba

Alábbiakban Deák Ferenc politikai pályafutásának egy rövid, ám nagyon fontos, és kellő részletességgel még fel nem dolgozott szakaszát illetve témakörét kívánjuk összefoglalni. Egyházpolitikai felfogásának általános igényű áttekintése, valamint az előzmények ismertetése mellett az 1840 nyarától a vegyes házasságok áldásmegtagadása nyomán a vármegyékben kibontakozó egyházpolitikai vitában kívánjuk Deák – illetve Zala megye jórészt általa meghatározott – egyházpolitikai tevékenységét és annak fogadtatását összefoglalni, saját kora közéletében elfoglalt helyét kijelölni. Deák a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai viták első szakaszában, 1841 elejétől aktívan részt vett megyéje közéletében, egészen addig, míg novemberben Pestre utazott, hogy részt vegyen a büntetőjogi reformmal kapcsolatos országgyűlési választmány munkájában. Az alig 11 hónap azonban rendkívül mozgalmas időszaka volt a hazai egyházpolitika-történetnek, és szorosan összefüggött Deák tevékenységével. Dolgozatunk végén kitekintésként röviden összefoglaljuk e szerepvállalásának a közéletre, illetve személyes politikai pályafutására gyakorolt hatását az 1843–44. évi országgyűlésig.

DEÁK FERENC EGYHÁZPOLITIKAI NÉZETEIRŐL

A Deákkal foglalkozó terjedelmes életrajzi illetve történeti irodalomban számos tanulmány foglalkozik a magyar liberalizmus egyik legfontosabb, jellegadó politikusának az állam és az egyház viszonyával kapcsolatos megnyilatkozásaival, jórészt az 1832–36. évi országgyűlésen elmondott felszólalásaitól egészen utolsó, az állam-egyház elválasztásának amerikai típusú modelljét, továbbá a polgári házasság törvénybe iktatását ajánló, 1873. június 28-i nagy parlamenti beszédéig. E tanulmányok szerzői vagy Deák személyes vallásosságának megközelítésére, vagy egyházpolitikai szerepvállalásának elemzésére koncentráltak.

* Készült az OTKA F 035040 sz. program, illetve a Széchenyi István Ösztöndíj támogatásával.

A tanulmány készítéséhez nyújtott segítségüket ezúton is köszönöm Molnár András, Kapiller Imre, Hegedűs András és Katona Csaba levéltárosoknak. A Deáktól idézett, korábban már publikált dokumentumoknál mindenütt a nyomtatott verziókat említjük, ugyanakkor – további hivatkozás nélkül – megjegyezzük, hogy felhasználtuk e kötetek elektronikus verzióját: Deák Ferenc munkái. [CD-ROM. Arcanum életműsorozat.] Bp., 2003. (Ld. a 31. és 46. sz. jegyzetekben idézett forráskiadványokat. A több alkalommal publikált szövegek közül csak az egyikre, lehetőség szerint a legfrissebb kiadásra hivatkozunk.)

Ami a témával kapcsolatos történetírói álláspontokat illeti, megfigyelhető bizonyos kettősség. A konzervatív, katolikus szemléletű történetírás – nyugodtan mondhatjuk – gyakran nem igazán tudott mit kezdeni Deák egyházpolitikájának meghatározásával. Kétségtelen ugyanis, hogy a magyar történeti panteonban a legnagyobbak között emlegetett politikai liberális egyházpolitikai elveket vallott. A katolikus történetírás esetenként kísértetiesen azzal, hogy ezért elítélje, udvariasan ugyan, de kritizálja a „haza bölcsének” vonatkozó tevékenységét. A semleges, tényközlésre törekedő méltatások mellett gyakoribb azonban, hogy a másik végletbe esve, Deákot – tekintettel katolikus származására, kétségtelen belső vallásos meggyőződésére – megpróbálják a 20. századi értelemben vett katolikus politikusként, vagy akár a modern magyar (egyházias) konzervativizmus egyfajta előfutáraként láttatni. (Utóbbi alkalmat adhatott a liberalizmus közegéből való utólagos, tendenciózus kiemelésére, megkülönböztetésére is, tompítva, „árnyalt megközelítésre” történő hivatkozással relativizálva, vagy épp lényegtelennek beállítva Deáknak a katolikus egyház közéleti tevékenységével kapcsolatos markáns kritikáit.)

Jellemzőnek véljük, hogy elsőik között épp a protestáns egyháztörténetírás törekedett önálló tanulmányokban feldolgozni Deák egyházpolitikáját, beillesztve alakját a vallásszabadságért (értelemszerűen a katolikus egyházzal szemben a protestánsok vallásszabadságáért) folytatott magyar történelmi küzdelmek sorába.¹ Érdekes, hogy egyik utóbbi tanulmány kapcsán az 1930-as években megfogalmazott katolikus vélemény Deákra nézve lesújtó.² „Deák Ferenc nagy volt, mint politikus, de gyenge volt, mint egyházjogász” – szögezte le, majd elítélte Deákot, amiért „teljesen korának liberális jelszavai szerint gondolkozott”, katolikus létére szembe fordult saját főpapjaival az országgyűlésen. Sőt vallási türelmetlenséggel és számára elfogadhatatlan mértékű „protestánspártolással” is megvádolta, az általa recenzált füzet szerzőjét (Polner Ödön jogászprofesszort) pedig azért ítélte el, mert Deák példáján keresztül – úgymond – az egyházhoz való hűtlenséget propagálta. A századforduló protestáns történészei esetenként épp Deák alakjával illusztrálták a katolikus egyháztörténetírás felekezeti elfogultságát. Karácsonyi János először 1906-ban megjelent „Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig” c. monográfiájában az 1840-es évekről csak azt állapította meg, hogy a vármegyék politizáló rendjei durván megtámadták az egyházat. Az egyébként nagy hatású kötet protestáns recenzense fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy e „politizáló rendek” között volt a katolikus Deák Ferenc is.³

A Horthy-korszak neves katolikus egyháztörténésze, Meszlényi Antal ugyan azok közé sorolta Deákot, akikben „a nemzeti és katolikus génusz a legfehérebb izzásig foko-

1 KOVÁCS Sándor: *Deák Ferenc és a vallásszabadság*. In: *Protestáns Szemle*, 1907. 1. sz. 5–16. p. (továbbiakban: KOVÁCS, 1907.); POLNER Ödön: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. H.n., é.n. [Kecskemét, 1932.] (továbbiakban: POLNER, 1932.) Az ekkor megjelent protestáns egyháztörténeti monográfia összegzése teoretikusan szögezte le, hogy a vallásszabadságért folytatott küzdelemben a protestánsok „leghatalmasabb támaszai, sikereinek tulajdonképpeni kivívói azok a római kat.[olikus] vallású szabadelvű, kitűnő államférfiak, élükön Deák Ferencel, azok a politikusok voltak, [...] akik hitükhöz és vallásukhoz hívek tudtak maradni, habár a lelkiismereti szabadság nagy protestáns princípiumát elsajátították is”. ZSILINSZKY Mihály (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Bp., 1907. (továbbiakban: ZSILINSZKY, 1907.) 743. p.

2 INCZE István: *Polner Ödön: Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. [Recenzió.] In: *Magyar Kultúra*, 1932. 13–14. sz. 65–66. p.

3 S. SZABÓ József: *Római katolikus történetírás*. In: *Protestáns Szemle*, 1907. 1. sz. 17–29. p., 24. p.

zódott fel”, de Incze István idézet véleményéhez képest már óvatosabban vetette Deák szemére, hogy egyházpolitikai szereplése „nem mindenben” felelt meg a kánonjog előírásainak, gyorsan hozzátette persze, hogy ennek forrása az „igazságosnak vélt jogérzék” volt.⁴ Meszlényi is a hangsúlyt Deák mély (belső) katolicizmusának hangsúlyozására helyezte, még rózsafüzérének állítólagos kopottságából is erre következtetett.⁵ Elismerte, hogy Deák magatartása több ponton ellentétbe került egyháza parancsaival, ennek okát azonban – a későbbiekre is jellemző módon – nem személyiségében, hanem a „korszellemben” jelölte meg, megkockáztatva a feltételezést, miszerint, ha fiatalabb korában Deákot nem kényszerítik a formális vallásgyakorlásra, buzgó templomlátogató lett volna belőle. Érezhetően Meszlényi sem tudta feloldani a „belső katolicizmusát” ápoló illetve az országgyűléseken rendszeresen egyháza ellen nyilatkozó Deák-képek közötti ellentmondást, magyarázatot csupán abban látott, hogy Deák néhány vonatkozásban egyszerűen „nem értette” a katolikus egyházat.⁶ Óvatosan Meszlényi Deák felfogásának kritizálásába is bocsátkozott, amikor az 1830-as évek vonatkozásában megállapította, hogy a protestánsok jogainak érvényesítését követelte és nem vette figyelembe, hogy ennek a házasság szentségi jellegéhez semmi köze nincs. Jellemzően azonban az 1839–40. évi országgyűlésről, az 1840-es évek első felének vonatkozó kérdéseiről nem szólt.⁷ Ez utóbbi időszakról Meszlényi írt viszont egyháztörténeti monográfiájában, ahol – ismét csak saját korának eszményeit idéző módon – a Széchenyiről rajzolt „konzervatív reformer” tulajdonságaival ruházta fel Deákot, mondván: „[Ő] volt az a bölcs vezér, aki mérsékletével a túlzókat iparkodott a lassúbb tempónak megnyerni, s okosságával irányt szabni nemcsak az alkotmányos igényeknek, hanem a nyugati demokratikus fejlődésnek is. Persze az ár sokszor elszakította az általa emelt gátakat.”⁸ Deák kétségtelenül mérsékelt illetve mérsékítő magatartást tanúsított, ugyanakkor az általa képviselt álláspontot kortárs konzervatív vitapartnerei nagyon is „túlzó”-nak minősítették, és a polgári átalakulás folyamataiban Deák nem csupán a fékező erőt, hanem sokkal inkább az előre lendítő tényezőt jelentette.

A korszakból érdemes még felidézni relativizáló szemlélete miatt a Katholikus Lexikon vonatkozó szócikkét,⁹ mely a hangsúlyt Deák belső (egyéni) vallásosságára ki-

4 MESZLÉNYI Antal: *Deák Ferenc*. In: Uő: Magyar sorsunk őrei Mohácstól Trianonig. Bp., 1942. (továbbiakban: MESZLÉNYI, 1942.) 300–336. p.; 5., 312. p.

5 A kopottas rózsafüzér amúgy is nehezen bizonyítható története máshol nem szerepel, viszont jellemző, hogy – hasonlóan ahhoz az elemhez, hogy nyakában Mária-érmét hordott, ld. 16. sz. jegyz. – nagyon is alkalmas volt arra, hogy katolikus szerzők egymástól átvegyék, jelentőségét (elsősorban liberális egyházpolitikájának rovására) felnagyítsák, vagy akár ki is színezzék. Mindszenty József esztergomi érsek például egyik 1947. szeptemberi beszédében a Meszlényinél olvashatókat azzal toldotta meg, hogy Deák „rózsafüzért imádkozott a régi országház ülései alatt”. (Ennek nincs nyoma vagy jelentősége.) Sőt – Deák személyét teljesen kiragadva történetiségéből és nyilvánvaló aktuálpolitikai-ideológiai kontextusba helyezve – arról is beszélt, miszerint Deák nagy Mária-tisztelő volt (erre semmilyen további adatunk nincs), és halálos ágyán Szűz Mária oltalmába ajánlotta hazáját! Ld. Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei. II. köt. 1947. Sajtó alá rend.: BEKE Margit. Esztergom, 1994. (továbbiakban: BEKE, 1994.) 129. p.

6 MESZLÉNYI, 1942. 313–314. p.

7 MESZLÉNYI, 1942. 324–325. p.

8 MESZLÉNYI Antal: *A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1846)*. Bp., 1934. (továbbiakban: MESZLÉNYI, 1934.) 383. p.

9 B.Gy. [BALANYI György]: *Deák Ferenc*. In: Katholikus Lexikon. Szerk.: Bangha Béla SJ I. köt. Bp., 1931. 403. p.

vánta helyezni, hangsúlyozva – másokhoz hasonlóan – Deák halála előtti gyónását, általában igazságszeretetét és Istenben való hitének kinyilvánítását. Politikai téren azonban rosszállóan szögezte le, hogy „a teljes virágzását élő liberális világszemlélet elveit vallotta”, az 1830-as években pedig „általában a liberális párttal tartott”.¹⁰ Nem volt ritka, illetve nem ritka manapság sem az olyan méltatás, amely – politikai magatartásának lényegi említése nélkül – csak az őt az utolsó gyónásig kísérő, „lelkében mély nyomot hagyó vallásos érzületre” helyezi a hangsúlyt, és az ilyen elemekből kiindulva a „nagy keresztény” politikus-gondolkodó alakját próbálják formálni belőle.¹¹ Gyakori kísérlet továbbá az utókor konzervatív méltatóinak részéről, hogy katolikus voltára, illetve vallásosságára hivatkozva Deákot ki kívánják emelni a liberális táborból vagy épp az utókor liberálisaitól való különbözőségét, szabadelvűségének eltérő tartalmát, minőségét hangsúlyozzák.¹²

Deáknak a vallásossághoz, katolicizmushoz való bensőséges vonzódását az utókor méltatói rendszerint Ferenczi Zoltán máig egyik legalaposabb életrajzi monográfiájának illetve Deák gyámleánya, Vörösmarty Ilona visszaemlékezéseinek egyes tételére alapozzák. Ezek többsége az utolsó években feljegyzett – visszaemlékezésekben rögzített – történetekre, főleg a halála előtti gyónásához kapcsolódóan fogalmazódtak meg, kisebb részben pedig inkább a gyermekkori, neveltetése idejéről fennmaradt memoárokból lehet felidézni vallásosságának mélységét, tartalmát. (Például egyik ifjúkori barátja szerint Deák megjegyezte, hogy ha a mennyországban azt hallaná, miszerint ő nem magyar és nem katolikus, onnan is kijönne).¹³ Ezen anekdotikus történetek alapján nehezen, többértelműen lehet csak felidézni vallásosságának mélységét, tartalmát. (Például egyik ifjúkori barátja szerint Deák megjegyezte, hogy ha a mennyországban azt hallaná, miszerint ő nem magyar és nem katolikus, onnan is kijönne).¹⁴ A történet ugyanis felfogható saját, egyéni vallásosságának értelmezéseként is az egyházas gyakorlattal szemben. Egy másik többször idézett, sommás általánosítás szerint „szigorúan katolikus” volt,¹⁵ bár a Ferenczi könyvére hivatkozóknak gyakran csak e megállapítást citálják, az életrajzíró mondatának második felét, miszerint „a vallás formái iránt kevés hajlandóságot mutatott”, már nem.) Az, hogy halála előtt meg-

10 Ellenpontként érdemes megjegyezni, hogy a legutóbbi kiadású katolikus lexikon szócikke szinte csak olyasmint tartalmaz Deák méltatásakor, ami az előzőben nem szerepelt. 88 [VICZIÁN János]: *Deák Ferenc*. In: Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István. II. köt. Bp., 1996. 535–536. p. Míg Balanyi idézett cikke Deák utolsó, 1873. június 28-i parlamenti beszédéből azt emelte ki, hogy Deák jogtalannak tartotta az egyházi javak elvételét, utóbbi a beszédben a pápai tévedhetetlenség dogmájával való szembefordulására illetve a kötelező polgári házasság pártolására mutatott rá, Deák első vallásosságát pedig nem méltatta.

11 SIMON Dezső: *Deák Ferenc, a haza bölcse*. H.n. [Zalaegerszeg] 1998. 5. p. A különösen tendenciózus írásokra ld. pl. legutóbb: ROSDY Pál: *Magyarok Nagyasszonya-érmet hordott*. Kétszáz éve született a „Haza bölcse”. In: Új Ember, 2003. október 12. [Új Ember online: <http://ujember.katolikus.hu> – 2003. december.]; UDVARHELYI Olivér: *A hívő Deák Ferenc*. In: Jel, 2004. szeptember. [Online: http://web.axelero.hu/kesz/jel/04_09/deak.html – 2004. december.] Stb.

12 Ld. pl. TAKÁCS Péter: *Deák Ferenc szociális érzékenysége*. In: Ministerio. Nemzetközi történész konferencia előadásai, 1995. május 24–26. Szerk.: Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1998. 205–218. p., 205–206. p.; HORÁNSZKY Nándor: *Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára*. Bp., 2003. (továbbiakban: HORÁNSZKY, 2003.) 71–76. p. stb.

13 FERENCZI Zoltán: *Deák élete*. I–III. köt. Bp., 1904. (továbbiakban: FERENCZI, 1904.) I. 52–54. p., III. 408–410. p. Az ifjúkori évekre ld. még: MOLNÁR András: *A fiatal Deák Ferenc*. A felkészülés és a zalai pályakezdet évei, 1803–1833. Bp., 2003. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok.) (továbbiakban: MOLNÁR, 2003.) 50. p. Inkább a halála előtti időszakra, gyónásra stb.: NEDECZKY István: *Deák*. A képviselői alkotmány megalapítása. Bp., 1876.; SZÉLL Kálmánné VÖRÖSMARTY Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Bp., é. n. [1926.] (továbbiakban: SZÉLL Kálmánné, 1926.)

14 Ld. még: MOLNÁR, 2003. 50. p.

15 FERENCZI, 1904. I. köt. 28. p.

gyónt, Mária-érmet tartott magánál stb. önmagában még kevés adalékot jelentenek a vallásosság tartalmának megítélésére, bár sok méltatója ezek erőteljes hangsúlyozásával épp e tartalom árnyaltabb körülírásától óvakodik. (Egy századforduló előtti katolikus életrajza például feltűnően szükséztűen foglalkozott épp Deák vallásosságának kérdéskörével. Jellemzően így összegzett: „Mint a katolikus egyház fia, néha tévedett; de megnyugsunk abban, hogy Istennel kibékülve végezte be életét. Utolsó betegségében gyónt és áldozott; nyakában folyton a Bold.[ogságos] Szűz érmét viselé, melyet nénjétől, Klárától emlékül kapott.”¹⁶) Kétségtelen továbbá, hogy Deák nagyra értékelte a katolikus egyház szerepét az európai művelődés és kultúra történetében, mint azt országgyűlési beszédeiben, illetve magánleveleiben egyaránt kifejezésre juttatta. 1855-ben, a Vörösmarty-árvák javára szervezett gyűjtése kapcsán Gyöngyössi Pál csornai premontrei préposthoz írott kérését azzal nyomtatékosította, hogy a katolikus egyházat „a tudomány és a művészet jó- és balsorsban legjobb barátjának, úgyszólván frigyese”-nek minősítette.¹⁷ (Messzemenő következtetést azért ebből sem kell levonni, hisz más alkalommal épp ellenkező vélekedésének is hangot adott. 1827 októberében azt állapította meg egy ismerőséről: „hamarabb elhitetném vele azt, hogy a kapucinusok szerzete adott hazánknak legtöbb nagy tudományú férfiakat, mint azt, hogy Handbuch [kézikönyv] lehessen mulatságos”, ami a nevezett szerzetesrend és a kultúra közötti kapcsolat nem épp hízelgő minősítése.¹⁸) Bekapcsolódott egyházi jellegű társadalmi szervezetek munkájába (például 1852-ben lett választmányi tagja a Szent István Társulatnak¹⁹), és különösen aktívnak mondható a politikai nézeteivel összefüggésben keletkezett, a katolikus autonómia megteremtését célzó mozgalomban, melynek megalakulásakor mondott beszéde jó példája ennek.²⁰ Anekdótáiban esetenként használt bibliai eredetű párhuzamokat, hasonlatokat,²¹ bár ez nem volt épp ritka kortársai között.

A visszaemlékezésekből, saját megnyilatkozásaiból kétségtelen, hogy Deák hitt Istentben, a keresztény erkölcstanból fakadó humánus és igazságos nézeteket vallott,²² vallásossága azonban pontosan kimerítette a – mai kifejezést kölcsönözve – „maga módján val-

16 FÜSSY Tamás: *Deák Ferenc gyermek- és ifjúsági éveiből*. In: Szabad órákra. A katolikus ifjúságnak ajánlja a Szent-István-Társulat. Bp., 1892. 91–115. p., 115. p. A számos hasonló méltatás közül FERDINANDY László recenzióját Széll Kálmáné 13. sz. jegyzetben idézett visszaemlékezéseiről: „Korának racionalizmusa bizonytalán órá is hatott, mégis közeledni érezvén halálát, papot hívatott s a szentségekhez járult.” Magyar Kultúra, 1926. 9. sz. 476. p. A memoár más – különböző felekezetű – recenziói a vallásosság motívumait semmilyen módon nem tartották fontosnak szóba hozni, ugyanakkor kritikájuk alapos, elemző: HAMVAS József: – In: Protestáns Szemle, 1926. 457. p.; SZINNYEI József: – In: Katolikus Szemle, 1926. 7. sz. 445–446. p.

17 *Száz levél Deák Ferencről, 1850–1875*. Sajtó alá rend.: KATONA Csaba. Bp., 2004. 49–50. p.

18 PUKÁNSZKY Béla (közli): *Deák Ferenc kiadatlan levelei*. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1936. 305–318. p. (továbbiakban: PUKÁNSZKY, 1936.) 308–309. p.

19 SZÁNTÓ Konrád OFM: *A katolikus egyház története*. II. köt. Bp., 1985. 408. p.

20 A témáról ld. SARNYAI Csaba Máté tanulmányát jelen kötetben, Deák említett beszédét: DEÁK Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. 1825–1849. Sajtó alá rend.: DEÁK Ágnes. Bp., 2001. (Millenniumi magyar történelem.) (továbbiakban: DEÁK, 2001.) 531–533. p.

21 SÁNDOR Pál: *Az anekdotázó Deák Ferenc*. Bp., 1986. (Nemzet és emlékezet) (továbbiakban: SÁNDOR, 1986.) 193–194. p. stb.

22 A számos vonatkozó megjegyzés közül találón fogalmaz: „Deák Ferenc az utolsó szentség felvételével nemcsak kötelességet akart teljesíteni egyháza iránt, de mert megvolt benne az a vallásosság, ami megvan minden igazán nagy emberben, kinek szíve van.” SZÉLL Kálmáné, 1926. 147. p. Deák vonatkozó anekdotikus megnyilatkozásait egymástól átvéve idézi a szakirodalom, ld. pl. uo. 137. p.; FERENCZI, 1904. III. köt. 408–410. p.; HORÁNSZKY, 2003. 72–75. p. stb.

lások” kategóriát. Ő maga állapította meg, hogy a templomba járást, vagyis a vallásosság egyházas módon való gyakorlását nem tartotta sem fontosnak, sem szükségesnek, ezt későbbi életrajzírói is megjegyzik róla.²³ A templomba járást diákkorától felesleges nyűgnek érezhette,²⁴ amivel kapcsolatosan érdemes megjegyezni, hogy a korabeli felfogás is szorosán összekapcsolta a belső hitbeli meggyőződést annak külsődleges (az istentiszteleti alkalmak rendszeres látogatásában megragadható) kifejezése szükségességével. Jellemző példaként idézhetünk egy konzervatív szerzőt a korból: „lélekűdítő, hasznos, szükséges az egyházbajárás. [...] A szorgalmas egyházbajárás a külső vallásosság nyilvános gyakorlata, mi megint a belső vallásosság megtestesült tanúja. Ember, ki a köz áhítatosságot kerüli, kevésbé lehet jó, neki az egyházba járnia kell, hogy itt az üdvözítővel együttlével gyönyörpillanatiban szíve s elméje a mennyei mágnes iránt fogékonyabbakká váljanak, neki az egyházi szószékről az isteni kijelentés igazságait ottan-ottan hallania kell, hogy lényében az erény szentségét kellőn megalapíthassa. A vallásosság a lélek lelke s az élet világító tornya.”²⁵ Az tehát, hogy Deákot alig lehetett templom közelében látni, élesen ellentétes volt saját kora katolikus egyházának hivatalos elvárásaival; nem világnézetét és közéleti állásfoglalását szabta utóbbiakhoz, hanem ellenkezőleg: vallásosságát értelmezte felvilágosult, liberális nézetei szerint. E felfogást leginkább „liberális katolicizmusként” lehet leírni, amely közéleti-politikai értelemben a konzervatív, egyházas katolicizmusnak mindenképp az ellenpólusán foglalt helyet. Saját korának közéletében e felfogásból sokkal inkább a „liberális”, mint a „katolikus” került előtérbe. Deák politikai pályafutásában vallásossága még a kor további nagy liberális katolikusánál is kisebb szerepet játszott.²⁶ Markáns politikai, különösen egyházpolitikai meggyőződése nem katolicizmusából, hanem annak ellenére alakult ki, előbbieket nem is közelíthetők meg vallásossága irányából.

Jó példája lehet mindennek sokat hivatkozott utolsó, 1873-as parlamenti beszéde, amelyben újra a „szabad egyház a szabad államban” elv mellett foglalt állást, a polgári házasság intézményét, liberális egyházpolitikai törvények alkotását szorgalmazta, továbbá az állam-egyház-viszony „európaítól” megkülönböztetett modellje helyett az Egyesült Államok rendszerét ajánlotta. (Utóbbit azért, mert az államnak alig van lehetősége az egyházak ügyeibe való bármilyen beavatkozásra, és ahhoz nem is fűződik érdeke. E deáki felfogás a reformkorból is több beszédéből visszaköszön.) 1873. júniusi beszéde – ellen-

23 FERENCZI, 1904. III. köt. 410. p.; DEÁK Ágnes – MOLNÁR András: *Deák Ferenc*. Bp., 2003. (Tudomány-Egyetem) (továbbiakban: DEÁK-MOLNÁR, 2003.) 154. p. stb.

24 Vö. FERENCZI, 1904. I. köt. 28., 41. p.; vö. MOLNÁR, 2003. passim.

25 PONORI THEWREWK József: *Katholicismus és protestantismus*. Első füzet. Budán, 1841. 12. p. Ld. még ugyanezt: *Religio és Nevelés*, 1841. II. 2. sz. (július 11.) 26–28. has. A későbbiek ismeretében nemcsak ez a felfogása volt szögesen ellentétes Deákéval, hanem az a meggyőződése is, miszerint egy világi államnak elsősorban a vallásosságra – vagyis az egyház intézményeire – kell támaszkodnia.

26 A témáról részletesen ld.: CSORBA László: *Deák Ferenc liberális katolicizmusa*. In: Deák Ferenc, a liberális politikus. Bp., 1993. (TWINS Konferencia-Füzetek, 4.) 79–86. p. (továbbiakban: CSORBA, 1993.); ill. röviden, Deákról csak érintőlegesen: Uő: *Liberális katolicizmus és szabadelvűség a polgárosuló Magyarországon*. In: Keresztények és szabadság. Történelem, bölcsélet, lelkiesség. Szerk.: Békés Gellért – Boór János. Róma, 1992. 53–60. p.; Deákról szintén csak rövidebben ír ilyen összefüggésben: CSÁKY, Moritz: *Die katholische Kirche und die liberale Staat in Ungarn im 19. Jahrhundert*. In: Ungarn-Jahrbuch. Bd. 5. Jahrgang 1973. Hrsg. Stadtmüller, Georg – Glassl, Horst – Völkl, Ekkehard. München, 1973. 117–131. p., külön. 120–121. p.

tétben néhány kortárs és későbbi méltatójától²⁷ – nem kizárólag aktuálpolitikai indíttatású volt (ennek sugalmazása értelemszerűen tompítja a Deák liberalizmusa és a hivatalos egyházi álláspont közötti szembenállás tényét), hanem nagyon is teoretikus igénnyel foglalmazta meg a magyar liberális állam egyházpolitikájának tennivalóit.²⁸ Kétségtelen, hogy konkrét ügyben kért szót (Trefort kultuszminisztert és a kormányt védte egy interpelláció ügyében), azonban már a kortárs parlamenti képviselőknek is fontosabb volt, hogy a Deák által e beszédben lefektetett „irányelvek” szigorú szemmel tartása vezetett 1894-ben a kötelező polgári házasságról szóló törvény megalkotásához, illetve annak indoklásához.²⁹ („Ennek a beszédnek messzebbmenő célja volt, mintha csak a minisztériumot akarta volna zavarából kisegíteni, melybe a csalhatatlansági dogmával és a katolikus autonómiával szemben jutott” – írja többek között egy 19. század végi méltatója.³⁰) Az Egyesült Államokban kialakult egyházpolitikai gyakorlatról Deák így tett hitet: „De ha ezt egyszerre el nem érhetem, azt a célt mindig szem előtt tartom, és minden lépést, mely afelé vezet, pártolok, de nem pártolok semmi olyan lépést, mely attól eltávolít.” Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Zala megye országgyűlési követeinek 1836. évi jelentése – nyilván Deák megfogalmazásával – már a „szabad Amerika” példáját ajánlotta a felekezeti tagolt társadalmakban az állam-egyház viszony rendezésének mintájául. Hogy nem egyszeri „elszólásról”, hanem elvi meggyőződésről volt szó, mutatja, hogy ugyanerre, mint megvalósítandó példára hivatkozott 1848. augusztus 9-i, az egyházi iskolák kapcsán tartott országgyűlési beszédében is.³¹ (Megjegyezzük az amerikai alkotmányos mintának – például az állam-egyház viszonynak – a kortársakra gyakorolt hatását jól foglalja össze Deák halála évében, az ő emlékére való visszatekintés igényével Pulszky Ferenc: „nagyszerű [az amerikai] függetlenségi nyilatkozat, mely a középkor mind hűbéri, mind abszolutisztikus intézményeinek háborút ízen, s az újkor zászlajára írja a politikai jogegyenlőséget, a népképviselést, az államnak elkülönözését az egyháztól, s a szólás-, sajtó- és vallásszabadságot. Amerika egyesült államainak köztársasága volt az első ország, mely az ó-világ bölcsészeinek agyában megszülemllett ezen eszmékre s az általános népképviselésre alapította államiságát, s a siker, mely e kísérletet koronázta, átvitte e világnézetet az Óceánon Európába, hol a francia forradalom csakhamar, mint egykor Mahoméd a Koránt, úgy terjesztette az újkor alapelveit szóval, példával, fegyverrel.”³²)

Deáknak a katolikus egyház egyes közéleti törekvéseivel való következetes szembefordulása azonban távolról sem jelentette, hogy ne ápolt volna kiváló személyes kapcsolatokat katolikus egyházi személyekkel. Deák szemében a markáns politikai véleménykülönbség nem befolyásolta a személyes kapcsolatokat. Jó példája ennek az 1832–36. évi

27 Utóbbiakra ld. pl.: WLASSICS Gyula: *Deák Ferenc*. Bp., 1923. (A Magyar Jogászegylet Deák Ferenc Irodalmi Bizottságának kiadványai. I. 1.) (továbbiakban: WLASSICS, 1923.) 96–100. p. stb.

28 A beszéd kiadásai közül ld. pl.: DEÁK, 2001. 607–614. p.

29 Ld. pl.: 1894. évi XXXI. törvények indoklása a házassági jogról. In: *Corpus Juris Hungarici. A törvényekbe zárt történelem*. [CD-ROM. KJK-Kerszöv] Bp., 2000.

30 SZÉKELY József: *Deák Ferenc az egyházi kérdésről*. – A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (továbbiakban: MTA. Kzt.) Ms. 852/29. sz. A kortárs véleményen alapuló, ezzel összecsengő történeti értékelések közül legutóbb: DEÁK Ágnes: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2004. (Zalai Gyűjtemény, 59.) 261–321. p., 314. p.

31 DEÁK Ferenc: *Válogatott politikai írásk és beszédek*. I. köt. 1825–1849. Sajtó alá rend.: MOLNÁR András. Bp., 2001. (Millenniumi magyar történelem.) (továbbiakban: MOLNÁR, 2001.) 132., 549. p.

32 PULSZKY Ferenc: *Deák Ferenc*. Jellemrajz. Bp., 1876. 5–6. p.

országgyűlés idejéről ismert anekdota, ami arról szól, hogy Deáknak a vallásváltoztatás ügyében képviselt liberális – ekkor humoros formában megfogalmazott – álláspontja nem veszélyeztette az egyházi rend követeivel közösen tartott ebédeinek remek hangulatát.³³ Az anekdotikus történeteknél is jellemzőbbek az egyházi személyekkel folytatott levél-váltásai, illetve például Sárkány Miklós későbbi bakonybéli apáttal ápolt, diákkori eredetű barátsága, amely annak ellenére töretlenül fennmaradt, hogy az 1840-es években – különösen egyházpolitikai kérdésekben – ellentétes táborhoz tartoztak. Deák rá jellemző módon, a legnagyobb tisztelet hangján szóló politikai ellenfelévé vált kortársáról is.³⁴

Visszatérve a történetíráásra, a második világháború után megjelent tanulmányok, szórványos Deák-méltatások sokáig kevésbé tartalmaztak új kutatásokon nyugvó megállapításokat egyházpolitikájáról, vallásosságáról. Az 1970-es évektől azután több önálló tanulmány is foglalkozott a témával, ezek közül máig a legalaposabb Csizmadia Andor 1976-os tanulmánya, mely a téma ismertetésekor először lépett túl önálló kutatásokkal jelentős mértékben a Kónyi Manó-féle Deák-szövegkiadásban és a Ferenczi-életrajzban olvashatókon, továbbá jelen tanulmány témája szempontjából is a legtöbb információt tartalmazza.³⁵ Mind ez, mind számos további, önálló igénnyel készült tanulmány, évfordulóra készült életrajz igyekezett a történeti hitelesség igényével, elfogulatlanul ismertetni Deák egyházpolitikai nézeteit, több-kevesebb figyelmet szentelve az 1840-es évek elejének vegyes házasságokkal kapcsolatos vitáira is.³⁶ Ugyanakkor régebbi és még egyes újabb készítésű életrajzai sem említik ezt az eseménysort, egyházpolitikáját illetve vallásosságát is legfeljebb érintőlegesen.³⁷

33 *Deák Ferencz élete*. Emlékkönyv. Szerk.: ÁLDOR Imre. Bp., é.n. (Második kiadás.) 74–75. p.; ld. még: SÁNDOR, 1986. 21. p.

34 FERENCZI, 1904. I. köt. 52. p.; MOLNÁR, 2003. 44. p. Pap-tanárainak hatására és velük való kapcsolataira: Uo. 41–54. p.

35 CSIZMADIA Andor: *Deák Ferenc egyházpolitikája*. In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalaegerszeg, 1976. (Zalai Gyűjtemény, 5.) (továbbiakban: CSIZMADIA, 1976.) 11–60. p.

36 CSIZMADIA Andor: *Deák Ferenc és a magyar egyházpolitika*. In: Világosság, 1980. 6. sz. 379–386. p. (a reformkorról csak érintőlegesen szól, a dualizmus korára viszont alapos elemzést nyújt); SÁNDOR Pál: *Deák Ferenc és a vallásszabadság*. In: Valóság, 1990. 8. sz. 38–43. p. (továbbiakban: SÁNDOR, 1990.); TAKÁCS Péter: *Deák Ferenc egyházpolitikai nézetei*. In: Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon. Szerk.: Hegedűs András – Bárdos István. Esztergom, 1999. (továbbiakban: TAKÁCS, 1999.) 179–193. p.; RÁCZ Lajos: *Állam és egyház Deák Ferenc korában*. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk.: Szabó András. Bp., 2003. (továbbiakban: RÁCZ, 2003.) 47–70. p.; illetve e sorok írójától: *Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban*. In: Deák Ferenc és kora. Bp., 2003. (továbbiakban: FAZEKAS, 2003.) 42–54. p. (További részletes hivatkozásától eltekintettünk.) Az életrajzok közül kiemeljük MOLNÁR András idézett munkáit (ld. 13. és 23. sz. jegyz.), illetve rövid, de jelen tanulmányunk megállapításaival teljesen egybehangzó ismertetését: Utószó. In: DEÁK, 2001. 615–643. p., 631–632. p.

37 EGRY Irén: *Deák Ferenc*. Történeti arckép. Bp., é.n. [1941.]; KÖRMÖCZI Katalin: *Deák Ferenc életútja*. In: „...a mi megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Szerk.: Haider Edit. Bp., 1992. 9–184. p. stb.

A VEGYES HÁZASSÁGOKKAL KAPCSOLATOS 1841-ES VITA KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI

Deák már a rendszeres bizottsági munkálatok egyházügyi operátumához fűzött zalai megjegyzésekben,³⁸ valamint az 1832–36-os országgyűlésen határozottan jelét adta liberális egyházpolitikai elkötelezettségének. Utóbbi diétán ugyan már élesen merültek fel a vegyes házasságokkal kapcsolatos politikai nézetkülönbségek, amikor azonban Deák első ízben vallásügy kapcsán szót kért, 1833. július 13-án, az alsó tábla épp levenni készült a kérdést napirendről a főrendek makacs ellenállása miatt, így Deák is sokkal általánosabb értelemben foglalkozott a vallás ügyével.³⁹ Deák „keblét égető fájdalommal” ostromozta a felső tábla magatartását, és a felekezeti egyenlőség programjának majdani megvalósítását szorgalmazta. Az 1840-es években felértékelődik az az 1833 decemberében tett megállapítása, miszerint a polgári szabadság „leghívebb őreit” a megyékben jelölte meg, és hangsúlyosan nem tulajdonított ilyen szerepet főpapoknak.⁴⁰ A Deák által fogalmazott 1836. évi követjelentésben a későbbiek szempontjából két érdekes momentumra hívjuk fel a figyelmet.⁴¹ Egyrészt a vallás- és lelkiismereti szabadság kapcsán megfogalmazott országgyűlési feliratról kijelentette, hogy az „nem egyes vallási felekezetek panaszairól, hanem a nemzet közügyéről szól”, „mert törvény és szabadság vagynak sértve” – ellentétben a katolikus egyháznak a vallásügyet csak a protestánsok sérelmeiként aposztrofáló álláspontjával. Másrészt pedig a vallás ügyének legfőbb ellenségét a „vallásos felekezetestességben”, vagyis a katolikus egyház saját intézményes érdekeinek politikai eszközökkel való képviseletében jelölte meg, amely – kimondatlanul – a leginkább felelőssé tehető a felső tábla „nemzet közkívánatát gátoló ellenszegüléséért”. Deák a legfontosabb célt is megjelölte: a fennálló törvények elégtelen volta mellett is azok megtartását szorgalmazni, az azokat „önkéntesen magyarázó” álláspontokat el nem fogadni, és a következő országgyűlésen a felmerült sérelmek nyomán egy átfogó vallásügyi törvényt alkotni.⁴²

Mind e diéta további szakaszában, mind az azt követő időszakban sokáig nem került elő a vegyes házasságok kérdése. Az 1839-ben összehívott, a hűtlenségi perek miatt amúgy is feszült hangulatú országgyűlést azonban egyszerre jellemezte Deák meghatározó politikai szerepvállalása, és a vegyes házasságokkal összefüggő egyházpolitikai vita előtérbe kerülése. Nem véletlen, hogy ez utóbbiban is Deák határozott, ugyanakkor mérsékelt álláspontja meghatározóvá, iránymutatóvá vált – amire nemcsak a liberális eszmék hívei, hanem ellenfelei is felfigyeltek, mintegy előre vetítve az 1841. évi, immáron nem a pozsonyi ülésterem falai között folyó belpolitikai vihart.

1839. március 15-én adta ki Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök körlevelét, melyben megtiltotta egyházmegyéje papjainak, hogy megáldják azon vegyes házasságokat, amelyekben a protestáns vőlegény nem ad reverzálist a születendő gyermekek katolikus neveltetéséről. Erre az esetre csak a (néhány évvel korábban a kölni érsekségben heves egyházpolitikai vihart keltett) passiva assistentia gyakorlatát engedélyezte, vagyis azt, hogy a pap

38 „Javítva változtatni.” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Sajtó alá rend.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény, 49.) 197–205. p.

39 MOLNÁR, 2001. 59–62. p.

40 Idézi pl.: GÁNGÓ Gábor: *Deák Ferenc elvei és eszményei*. In: Kisebbségkutatás, 2003. 3. sz. 486–514. p.

41 MOLNÁR, 2001. 131–132. p.

42 Az 1832–36. évi országgyűlésről ld. még: KOVÁCS, 1907. 12–14. p.; POLNER, 1932. 6., 10–13. p.; CSIZMADIA, 1976. 12–16. p.; SÁNDOR, 1990. 38–41. p.; TAKÁCS, 1999. 186–187. p.; RÁCZ, 2003. 51–53. p. stb.

vagy az általa megbízott személy a templomon kívül, az egyházi kellékeket nélkülöző öltözetben és szavak kíséretében egyszerűen tudomásul veszi a házasság létrejöttét. A püspök eljárását Bihar megye az 1791/26. tc. 15. §-ba ütközőnek jelentette ki. (A paragrafus arról rendelkezett, hogy vegyes házasságot csak katolikus pap előtt lehet kötni, s ha a vőlegény katolikus, akkor a születendő gyermekek mind azok lesznek, ha protestáns, akkor a fiúgyermekek követhetik apjuk vallását is.) Bihar mellett Gömör megye is sérelmet terjesztett az országgyűlés elé Scitovszky János rozsnyói (1838-tól pécsi) püspök korábbi, hasonló tartalmú nyilatkozatával kapcsolatosan. Az amúgy is kiélezett belpolitikai légkörben összeülő országgyűlés reformellenzéke számára az előző diétáról elintézetlenül maradt vallásügy kérdése, továbbá a két püspök eljárását sérelmező megyék panasza egyben a magyar liberális egyházpolitika megfogalmazásának és markáns képviselésének lehetőségét is hordozta. (Nem véletlen, hogy a konzervatívok később is azzal vádolták a reformereket: utóbbiakat nem tényleges törvénysértés orvoslásának szándéka vagy törvényalkotás vágya sarkallja, hanem – különösen vallási kérdésekben – csak „az ellentétek élénkítése és a kedélyek ingerültségének növelése”.⁴³ Ugyanakkor a mindezt papírra vető konzervatív, Szécsen Antal ellentmondva önmagának egyúttal azt is elismerte, hogy Deák „kérelmelhetetlen logikával”, szívós következetességgel és rideg jogászai alaposággal vezette a törvényelőkészítés munkájában a liberálisokat.⁴⁴)

Az országgyűlés végül számos reformjavaslat törvénybe iktatását eredményezte, ezek között azonban – a végül taktikai okokból a főrendek által is „átengedett” – vallásügy átfogó rendezését hiába keressük. A katolikus egyház hevesen ellenezett minden, a felekezeti egyenjogúsággal összefüggő kérdést, az állam és egyház szabadelvű elválasztását vagy feudális kiváltságait legkisebb mértékben is érintő javaslatot, az uralkodó nyilván ezt szem előtt tartva a vallásügyi törvényt a következő országgyűlésre halasztotta, és nem orvosolták a bihari és gömöri sérelmet sem. Mégis érdemes idézni – az ellenzék vezető személyisége, Deák Ferenc néhány felszólalása kapcsán – az elhangzottakból, hiszen mind ebből a liberális ellenzék és az egyházi rend közötti politikai konfliktus természetrajza bontható ki. E tartalmas, majd egy évig ülésező diéta egyházpolitikai tanulságát a reformellenzék számára egyértelműen az a meggyőződés jelentette, hogy a vallásszabadság eszméinek jogszabályokba foglalását nem a római katolikus egyházzal együttműködve, hanem csak annak ellenére valósíthatja meg.⁴⁵

Deák már az országgyűlés első szakaszában sajnálkozását fejezte ki, amiért a vallás ügye országgyűlési viták tárgyává vált. (Kimondatlanul is a katolikus egyháznak a privilégiumaihoz való ragaszkodását, a felekezeti egyenjogúsággal való szembehelyezkedését tette ezért felelőssé.) 1839. október 21-i beszédében az előző országgyűlésen elintézet-

43 SZÉCSEN Antal: *Az 1839–40-diki országgyűlésről*. In: Budapesti Szemle, 1882. 32. köt. 71. sz. 241–259. p., 245–246. p.

44 Uo. 248. p.; Szécsen kritikájára: POMPÉRY János: *Gróf Szécsen Antal tanulmánya az 1839–40-diki országgyűlésről*. In: Budapesti Szemle, 1882. 33. köt. 73. sz. 132–151. p., 135–136. p.

45 Az 1839–40. évi országgyűlésről ld. még az alább idézetteken kívül: FERENCZI, 1904. I. köt. 287–289. p.; KOVÁCS, 1907. 14–15. p.; POLNER, 1932. 13–18. p.; CSIZMADIA, 1976. 16–20. p.; TAKÁCS, 1999. 187–188. p. stb. Az alább ismertetett 1840. január 20-i beszédre helyezi a hangsúlyt: SÁNDOR, 1990. 41–42. p.; CSORBA, 1993. 82–83. p.; HORÁNSZKY, 2003. 71–72. p. Alapos és jó elemzését adja legutóbb: ERDMANN Gyula: *Deák az 1839–40. évi országgyűlésen*. In: Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873. Szerk.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 2004. (Zalai Gyűjtemény, 59.) 38–73. p. (továbbiakban: ERDMANN, 2004.) 68–69. p.

lenül maradt felirat elveihez ragaszkodott, s újra leszögezte: a vallásügyi törvény megalakítását nem egyes felekezetek, hanem a nemzet egészének érdeke kívánja.⁴⁶ Deák későbbi megnyilatkozásaiban az alsó tábla és az egyháziak között itt tapasztalt ellentmondás – például a reverzálisok ügyében – szintén visszatér. Az egyháziak ugyanis e kötelezvényeket, mint „szabad akaratból származó kötések” tekintették, a többség azonban liberális álláspontra helyezkedett, s a reverzálisok követelését törvénytelennek és szükségtelennek minősítette, kijelentve például: „senkinek sincs hatalmában oly lény felett rendelkezni, ki még nem él, kiről még előre nem tudhatni, mellik vallásban találandja lelki nyugalmát s meggyőződését”.⁴⁷

Deák későbbi politikai pályája kapcsán tanulságos felidézni az egyháziak közül Bezerédy Miklós kanonokkal, a veszprémi káptalan küldöttével folytatott néhány szópárbaját.⁴⁸ (Megjegyezzük, a liberális egyházpolitikai érveket az országgyűlés valamennyi ellenzéki szónoka hangoztatta, Palóczy László, Bezerédy István, Beöthy Ödön, Klauzál Gábor stb.) 1839. november 27-én, az országgyűlés által a katonai szállásolás tárgyában küldendő bizottság összeállítása kapcsán is összeszólalkoztak. Deák ugyanis indítványozta, hogy a bizottságba ne négy, hanem csak két tagot delegáljon az egyházi rend, tekintettel a bizottság – egyházi szempontokkal nehezen összefüggésbe hozható – feladataira. Bezerédy kanonok ezt az egyház jogait súlyosan sértő eljárásnak bélyegezte, és a rendek egyenlőségét hangoztatta.⁴⁹ (Szemben Deákkal és a liberálisokkal, akik már rendi keretek között is a képviseleti rendszer reformja mellett kötelezték el magukat.)

Deák két legnagyobb, vegyes házasságok ügyében tartott beszédét is a Bezerédy kanonokkal való szópárbaj jellemezte. Az 1840. január 20-i kerületi ülésen tartott Deák-beszédet sok későbbi közlés ismertette, érdemes emellett most felidézni Bezerédyt is, illetve utalásszerűen – a teljesség igénye nélkül – e nagy jelentőségű vita egyéb hozzászó-

46 *Deák Ferencz beszédei*. Sajtó alá rend.: KÖNYI Manó. I. 1829–1847. Bp., 1882. (továbbiakban: KÖNYI, 1882.) 324. p. Az előző országgyűlésen elintézetlenül maradt vallásügy következetes képviseletét követi utasítása is tartalmazta. „Tekintetes Karok és Rendei!” Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései, 1825–1848. Válogatott dokumentumok. Sajtó alá rend.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 2003. (Zalai Gyűjtemény, 56.) (továbbiakban: MOLNÁR, 2003/a.) 129. p.

47 1840-dik évi országgyűlés. Közli: KONKOLI THEGE [KONKOLY-THEGE] Pál. I-II. köt. Pest, 1847. (továbbiakban: KONKOLY-THEGE, 1847.) I. 308–309. p.

48 Bezerédy Miklós (1793–1885) 1839-től veszprémi kanonok, később pápai főesperes, 1846-tól c. püspök. A reformkori konzervatív-katolikus politikai mozgalmak egyik leginkább aktív személyisége, ahogy későbbi katolikus méltatói írták: „az egyház jogainak s érdekeinek bátor védelmezője”. PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai*. München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, VIII.) (továbbiakban: PFEIFFER, 1987.) 78–79. p. A kanonok Deák egyik legelszántabb politikai ellenfele volt. Már az 1832–36. évi országgyűlést követően politikai természetű konfliktusuk is keletkezett Zala megye közgyűlésén, amint erről Deák Kossuthhoz írott levelében beszámolt. MOLNÁR, 2001. 174–176. p. Megjegyezzük még, hogy az 1840-es évek első fele zalai közéletének meghatározó egyházi személyiségei közül az országgyűlésen káptalani követként részt vett – és így személyes benyomást szerezhetett Deák egyházpolitikájáról – Bezerédyn kívül Fliszár György murakeresztúri apát és Zichy Domokos (ekkor a győri káptalan követe, 1842-től veszprémi püspök) is. Felséges első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországoknak e néven ötödik apost. királyától szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének Jegyző Könyve. III. darab. Pozsony, 1840. (továbbiakban: Országgyűlési jegyzőkönyv, 1840.); vö. 90. sz. jegyz.

49 Deák beszédét ld.: KÖNYI, 1882. 339–341. p.; Bezerédy egyik vonatkozó beszédét ld.: SZERENCs János: 1839-ik évi országgyűlési jegyzetek. Bp., 1878. 29–30. p.

lásait.⁵⁰ A vitanap kezdetén – ahol egyébként az egyik elnöki tisztet Deák követtársa, Hertelendy Károly látta el – Beöthy Ödön bihari és Szentmiklóssy Viktor gömöri követek ismertették megyéjük sérelmét, amely a nagyváradai és rozsnói püspökök intézkedései nyomán álltak elő. Beöthy felhívta a figyelmet arra, hogy a múlt országgyűlésen elintézetlenül hagyott vallásügy bátorította Lajcsákot ilyen intézkedés foganatosítására, és kérte, hogy az uralkodó lépjen fel a felekezeti megbékélést, a vallásszabadságot, és a magánéletet veszélyeztető egyházi eljárással szemben. Gömör követe már arról is beszámolt, hogy megyéjében ügyészi kereset alá akarták fogatni a vegyes házasságot meg nem áldó katolikus papokat, s leszögezte: az eset arra figyelmeztet, hogy „a papság a papi hatalom körét kívánja terjesztetni, s magát a törvény felé emelni”, továbbá hitet tett amellett, hogy a társadalom rendjét biztosító törvényeknek a főpapok is engedelmisséggel tartoznak. Több pártoló hozzászólás után kért szót Deák. Beszédében először újra leszögezte, hogy „nem pártnak, nem vallásfelekezetnek kérdése ez, hanem a nemzeté”, majd rámutatott, hogy – ellentétben az egyházi állásponttal – a vegyes házasságok ügye nem pusztán teológiai kérdés. S mivel „a vallásosságnak és erkölcsiségnek megrázkódtatása, a polgárok nyugalmanak megzavarása s a törvények szentsége veszélyeztetése nélkül a státus némán el nem nézhet” az ügy mellett, nemcsak joga, hanem kötelessége is a törvényhozásnak, hogy foglalkozzon a püspöki tiltások nyomán előállt helyzettel. Deák kifejtette, hogy súlyos hiba volt a régebbi korok törvényhozása részéről, hogy a vallások között sorrendet állapított meg, az egyiknek kedvezett, a másikat üldözte. E politikai hibák évszázadok múlva bosszulják meg magukat, s bár sajnálatosnak tartja, hogy a vallásüggyel foglalkozni kell, most már meg kell tenni, hogy az elődök által elkövetett hibákat orvosolják. Hibásnak nevezte azt az egyházi felfogást, mely a vallásosság és az egyház védelmét állami feladatnak akarta és akarja minősíteni. „A vallást tekintve, két súlyos csapás sújthatja a polgári társaságot: egyik a fanatizmus, a másik a vallástalanság” – szögezte le, utóbbi kapcsán kifejtve, hogy a felebaráti szeretetre épülő vallásosság a társadalom erkölcsi alapja, ezért nagy szükség van rá, és még azt is kifejtette, hogy a külső vallásgyakorlás belső meggyőződés nélkül semmit sem ér. A vallás parancsolata a törvények tiszteletére irányul, márpedig a püspöki körlevelek a vegyes házasságok tiltásával a hatályos, 1791/26. tc.-nek való ellenszegülésre buzdítanak. Éles szavakkal bélyegezte meg a főpapi eljárást („mit polgári törvényeink határozottan pártolnak, a vallás nevében kárhoztatva, bűnnek bélyegét nyomja törvényink rendeletére, felzavarja sok ezer háznépnek lelki nyugodalmát, kétkedésnek, aggodalomnak, sőt gyűlölségnek magvait szórja el hívei között”), és arra is felhívta a figyelmet, hogy a törvény születése óta eltelt majd fél évszázad alatt a katolikus papok megáldották a vegyes házasságokat. Ha most ezt visszamenőleges hatállyal bűnnek bélyegzik, híveikben meghasonlást idéznek elő, és elidegenítik az egyháztól, sőt, a vallásosságtól a katolikus embereket. A püspökök Deák szerint mindkét említett vétet elkövették: „áldás helyett átkot hoznak híveikre, mert egyrészt a fanatizmusnak őrző vad lelkét költik fel, másrészt a vallástalanság magvait szórják el”. Deák arról is beszélt, hogy bár a körlevelek sértik a törvényességet, és erkölcsi szempontból rendkívül kártékonyak, a püspökök mégsem szándékosan vétettek a törvények ellen, hanem vallási túlbuzgóságból cselekedtek. Ezért – bár Lajcsákék sokaktól követelt megbüntetését nem tartotta szükségesnek – feliratot kell intézni az uralkodóhoz, amelyben a sérelmek részletes ismertetése

50 Deák beszédét ld.: MOLNÁR, 2001. 241–246. p.; a vita általános lefolyását ismertette: KONKOLY-THEGE, 1847. II. 42–86. p.

mellett kéri, hogy a püspököket körleveleik visszavonására és a törvények megtartására utasítsa. Deák beszéde nyomán heves vita bontakozott ki, melynek tengelyében végig az ő érvei illetve indítványa álltak.

Bezerédy Miklós veszprémi kanonok zajongással kísért beszédében szinte minden ponton Deákkal szembeni ellentámadásba ment át.⁵¹ Gúnyosan jegyezte meg, hogy nem is tudja, vajon országgyűlésen vagy zsinaton vesz-e részt, mert mindenki katolikus hitelvekről beszél, pedig – szerinte – a püspöki rendelkezések vita tárgyát közéleti fórumon nem képezhetik. Lajcsákkal kapcsolatosan megemlítette, nemhogy törvénytelen, hanem a törvények által parancsolt (!) intézkedést foganatosított körlevelében. Mindezt azzal fokozta, hogy szerinte a katolikus egyház szólásszabadságát akarják a követek megvonni, pont akkor, amikor annyit beszélnek a szólásszabadságról.⁵² A liberálisok érveit később is megpróbálta szembefordítani önmagukkal, amikor Gömör megyét nevezte a valódi intolerancia megtestesítőjének, pedig korábban épp a megye minősítette türelmetlennek Scitovszky eljárását. Deákra lícitálva próbálta egyetemesebb összefüggésbe helyezni a vegyes házasságok áldásmegtagadásának ügyét: „vegyes házasságok kérdése már nem Lajcsák öméltóságának magános, hanem az egész magyar anyaszentegyháznak közügye, mi több, Európának nagyszerű feladata”. Beszéde végén még Deák azon megállapításának is ellent akart mondani, mely szerint a papság utólag minősítene valakit bűnösnek, bár erre csak azt az általánosságot tudta felhozni, hogy a bűnösség megítélése kizárólag Istenre tartozik. Az óráig tartó vita során az ellenzék többsége Deák érveit fogadta el, csak néhányan kívántak túllépni rajta, és követelték Lajcsákék megbüntetését, a konzervatív, egyházi követek pedig a téma felvetése ellen is tiltakoztak, az egyház ügyeibe való durva beavatkozásról, a Szent Istvántól biztosított törvényes jogaikkal való élés megtagadásáról stb. beszéltek. Deák még egyszer szót kért, mint mondta, felelni akart volna az elhangzottakra, de kerülni akarta az ingerültséget, illetve követársai kifejtették mindazt, mit mondani akart volna. Megismételte viszont, hogy a feliratba be kell tenni: „az említett főpásztorok rendeletét öfelsége, mint apostoli király megsemmisíteni, s általuk a törvény sérelmével kiadott pásztori levelet visszahúzatni, a polgárok nyugalmit visszaadni, jövendőre pedig a törvény ily magyarázatától őket eltiltani méltóztassék”.⁵³ Az alsó tábla végül több napos vita után, más liberális szónoklatokat, például Bezerédy Istvánét is figyelembe véve,⁵⁴ Deák javaslatát elfogadva intézett feliratot az uralkodóhoz.

A nagyváradi és rozsnyói pásztorlevél okozta sérelem tárgyában kialakult üzenetváltást február 18-án tárgyalta az alsó tábla országos ülése, amely ismét Deák és Bezerédy

51 Bezerédy beszédét Konkoly-Thege Pál fenti jegyzetben idézett munkája csak rövid kivonatokban közölte, teljes szövegét felhasználtuk: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 3146. (= A vegyes házasság ügyéről különféle beszédek.) pp. 5v–7v.

52 Megjegyzés: A liberálisok pedig épp azon meggyőződésüknek adtak országszerte hangot, hogy sokkal inkább az 1791. évi törvényt megsértő püspököket kellene hűtlenség perbe fogni, nem Kossuthot és Wesselényit. ERDMANN, 2004. 47. p.

53 KONKOLY-THEGE, 1847. II. 80. p.

54 Bezerédy István ráadásul az „atyafiúi kötelék ellenére” szállt síkra a veszprémi kanonokkal szemben. BÁRDOS István – GÁRDONYI Albert: *Bezerédy István (1796–1856)*. II. köt. Bp., 1920. (Magyar történeti életrajzok.) (továbbiakban: BODNÁR–GÁRDONYI, 1920.) 90. p. Egyébként csak nagyon távoli rokonság állt fenn közöttük, István a Bezerédy-család szerdahelyi, Miklós pedig a vámoscsaládi ágából származott, csak a szép-apjuk volt közös. Ld. még: NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest, 1857. I. köt. 95–98. p.

Miklós pengevételeit hozta.⁵⁵ Az ülés elején az elnöklő személynök arról tájékoztott, hogy e sérelmeket nem kellene előtérbe helyezni, el kellene talán halasztani, hiszen a vallásügyi törvény elfogadásának kedvezőek a kilátásai (ezek utólag nem igazolódtak egyébként), csak arról kellene beszélni, hogy törvényes-e a püspökök eljárása vagy sem. Beöthy Ödön közölte, hogy megyéje a sérelmet mindenképp fenntartja, és kéri a püspökök megbüntetését is, hiszen törvényellenes cselekedetre buzdítottak. A radikálisabb ellenzékiek – például Palóczy László borsodi követ – pártolták az indítványt, a káptalani követek (Bezerédy mellett például Rudnyánszky Sámuel esztergomi kanonok) újra csak az egyház jogaiba való beavatkozást, a reverzálisok törvényességét hangsúlyozták, illetve a főrendeknél helyet foglaló püspöki kar ünnepélyes ellentmondásával való azonosulást hangsúlyozták. Kovács Mátyás egri kanonok például – Deák korábbi nézeteivel szemben – azt is hangsúlyozta, hogy a püspökök „egyházvédő” intézkedései nem vezetnek a vallási tekintély csökkenéséhez, épp ellenkezőleg: „az ily főpásztori ragaszkodás és buzgóság nem is ingerelhet senkit az indifferentizmusra, sőt természetére nézve óvásul szolgálhat, hogy őrizkedjünk annak igazán százfejű hidrájától”. Deák először csak apró, nyomatékossító kiegészítést kért Szentmiklóssy Viktor indítványához, majd Bezerédy kanonok beszéde után kért szót. Bezerédy támogatta volna az elnök indítványát, miszerint maradjon ki az üzenetből, hogy a püspökök intézkedése gyengíti a jogkövető (törvénytisztelő) magatartást a társadalomban, továbbá közvetett módon a vallástalanságot terjesztik a nép körében. (Az üzenet megfogalmazása egyébként kísértetiesen rímelt Deák január 20-i beszédére: „a vallás nevében szigorúan és kárhóztatólag szólnak, s világosan azt tanítják, hogy a vegyes házasságokat a vallás bűnnek tartja, s ekképen a vallás szent nevében bűnnek bélyegét nyomják a polgári törvények rendeletére.”) Bezerédy ezzel szemben teológiai kérdésnek minősítette a vegyes házasságok kérdését, és az egyház jogának nevezte, hogy az ilyen párkapcsolatot veszedelmesnek minősítse, továbbá tagadta, hogy bűnnek bélyegét ragasztotta volna arra. Deák nem véletlenül érezte megszólítva magát a veszprémi kanonok szavai által, és válaszában megismételte korábbi álláspontját. Ha csak az 1791/26. tc. sérelméről volna szó, talán kihagyható lenne a két passzus – vallotta, de mindezt súlyosbítja, hogy „ezen ingerlés épen oly helyről származott, és oly személyektől, kiknek kötelességökben lett volna a csendességet, békességet eszközölni s az erkölcsiséget tanítani”. Bezerédyvel ellentétben az ismét jóhiszemű túlbuzgósággal jellemzett püspököknek a társadalom rendjét, a vallásos emberek érzéseit felkavaró, és a vallásos meggyőződésbe vetett bizalmat gyengítő magatartást tulajdonított. Nem elégedhet meg az okok pusztá megjelölésével, mint a törvényhozó testület tagjának, a következmények felszámolása is kötelessége – fejtegette: „Midőn tehát az üzenetbe a bűn bélyege beigtatik, csupán a körlevelek következései adatnak elő.” Bezerédy azonban az üzenet következő pontját is kifogásolta. Ebben a rendek a magyar király placetumi jogát ért sérelmet tettek kifogás tárgyává, Bezerédy szerint ugyanakkor itt nem lehet szó sérelemről, hiszen nem a római pápa bullájáról, hanem megyéspüspöki körlevelekről volt szó, amelyekre placetumi joga a magyar királynak nincs. Deák élesen ellentmondott a veszprémi káptalan követének, és két kérdést tett fel ennek kapcsán, először, hogy egy püspöknek van-e joga olyan körlevelet kiadni, amely Magyarország törvényeinek való ellenszegülésre utasítja a papokat, másodsor, hogy Lajcsák kiadta volna-e a maga utasítását, ha a vegyes házasságok

55 Deák beszédeit: KÖNYI, 1882. 360–363. p.; a továbbiakat: Országgyűlési jegyzőkönyv, 1840. II. köt. 52–64. p.; csak röviden: KONKOLY-THEGE, 1847. II. 172–175. p.

ügyében a pápa korábban (a kölni ügyben) nem foglalt volna állást a passiva assistentia mellett. Deák mindkét kérdésre határozott nem-mel felelt, és rámutatott, hogy a papság önkényesen, aktuálpolitikai érdekeinek megfelelően magyarázza a törvényeket, amelyet ő meggyőződésből utasított el. Lajcsákék intézkedésében a törvényhozás megkerülésének, a fennálló törvény kijátszásának szándékát mutatta ki, amely többek között a placetum-jog kapcsán is nyilvánvalóvá vált. Az ellenzék más képviselői is tiltakoztak a placetum illetén kijátszásának kísérlete ellen, s a radikálisabbak (például Palóczy) Deákon is túllicítálva a püspökök megbüntetését, vagy legalábbis név szerint való említését követelték az üzenetben, ez az álláspont azonban nem vált az ellenzéken belül sem meghatározóvá. Bezerédy István Tolna megyei követ lényegre törően foglalt állást Deák szavai mellett: „Ha az egyházi rend polgári jogokkal és jótékonyssággal élni akar, akkor kötelessége annak törvényeit is megismerni s annak hódolni.” Az ülés végén a káptalani követek – minden egyházpolitikai jellegű törvényalkotáshoz, módosításhoz hasonlóan – ezúttal is óvást emeltek az üzenet ellen, a többség ennek ellenére a Deák által indítványozott értelembe foglalt állást a szövegről.

Az országgyűlés utolsó szakaszában a vallásügyi törvény munkálatai illetve a nagyváradi és rozsnyói sérelem ügye a figyelem középpontjába kerültek. Deák egyszer tartott még nagy beszédet, március 19-én, amikor a főrendek által a fent említett üzenetre küldött választ elemezték.⁵⁶ A felső tábla – nyilván a püspöki kar befolyására – nemcsak ellenezte a két ügy sérelemként való kezelését, hanem a nagyváradi és a rozsnyói eset egymástól való különbségét is megpróbálta hangsúlyozni, továbbá a kompromisszumkeresés helyett az ellentámadást választotta: olyan vallásügyi törvényt szorgalmaztak, mely a fennálló törvény épségben tartásán túl a vegyes házasságok esetén „az egyházi rendet minden lelkiismeretbeli erőltetés ellen biztosítja”, vagyis lényegében a katolikus egyház mindenkori gyakorlatát állami védelem alá veszi. A főrendek ellentmondását nemcsak a reformellenzék tagjai utasították vissza, hanem még a magát a főrendek konzervatív szövetségeseként meghatározó Zsedényi Ede szepesi követ is szenvedélyes szavakkal bélyegezte meg a katolikus egyház „3 millió polgár” jogait és lelkiismeretét lábbal tapodó eljárását. Kifejezte reményét, hogy „eljön az idő, midőn a klérus lemondván feudális elveiről, alá fogja magát vetni a polgári társaságnak”. Gömör és Bihar követei már csak megyéjük védelmében is fenntartották a sérelmet, hiszen annak betérjesztését alapos kivizsgálások, megvitatások előzték illetve alapozták meg, amelyeknek igazságával szemben csak a püspökök makacs ellenállása állt. Sok követ egyre nyíltabban adott hangot azon véleményének, hogy a törvényhozásnak joga van a társadalom egészének érdekében az egyházak által saját vallásgyakorlatuk részeként elismert szertartásokat is figyelemmel kísérni. (Egyikük fel is tette az érzékeny pontra tapintó kérdést: „ha az orosz hitűek mind Miklós [cár] hadaiért imádkoznának, nem lenne-e joga a státusnak azt megtiltani?”) Deák hozzászólása elején Zsedényihez csatlakozott, és még világosabb formában foglalta össze a korábbi ülések alkalmával kifejtett nézeteit. Határozott szavakkal szegült szembe a felső tábla és a püspöki kar nézeteivel, hangsúlyozva, hogy miközben „egész Európát új vallási ingerültség borítja el”, addig Magyarországon csak annyi történt, hogy az országgyűlés két törvénytelen körlevél visszavonását követeli az uralkodótól. A felső tábla pedig ahelyett, hogy a készülő vallási viszálykodás kiegyenlítésében partnere lenne az alsó táblának, elképesztő módon „a törvénysértéssel vádolt főpásztorokat védpajzsa alá véve, a dolgot még nagyobb inge-

⁵⁶ Deák beszédét: KÖNYI, 1882. 378–381. p.; az ülésre: KONKOLY-THEGE, 1847. II. 308–320. p.

rúltságbe hozza”. Rámutatott a vallásügy nagyobb politikai összefüggéseire is: „Hiszen haladás dolgában mindenkor úgy szoktak a főrendek a kormány és e tábla [ti. az alsó tábla] közt fellépni, mint temperatorok [=mérseklők], íme azonban e csiklandós tárgyban még ingerültséget gerjesztenek.” Az egyébként betegeskedő Deák határozottabban utasította volna el azt az egyházi értelmezést, miszerint valamely vallási parancsnak engedelmessé, a katolikus vallás védelme érdekében követelnek reverzalist és alkalmazzák a passiva assistentiát. Törvénysértésre ilyesmi nem indíthatta az egyházat – szögezte le, majd feltette a szónoki kérdést: „A katolikus vallás forgott-e veszedelemben?” Önmagának erre ugyanúgy nem-mel felelt, mint arra, hogy szükséges volt-e az egyháznak meg gondolatlanul „ily káros következésű eszközökhöz nyúlni”. Nem értette továbbá, hogy a magyar katolikus egyház miért mondott le függetlenségéről, illetve azt sem, hogy miért a magyar protestánsokon kell bosszút állnia, amiért a porosz kormány megbüntette a kölni érseket. „Azon klérus, mely Európában eddig legjobban tudta függetlenségét fenntartani, meg nem foghatom, hogyan tehetette most magát más külső klérus véleményének eszközévé?” Deák beszéde végén arra figyelmeztetett, hogy a főrendek által pártolt egyházi magatartás nagyon veszedelmes következményekkel járhat: „ez előttem első láncszeme egy borzasztó vallási háborúnak”. A vita végül a főrendi válasz elutasításával, az eredeti üzenethez való ragaszkodás kinyilvánításával zárult. Érdemes még megemlíteni, hogy a második üzenetet a főrendek április 11-én tárgyalták,⁵⁷ és több konzervatív felszólalás – akaratlanul – a Deák által elmondott érvekre is reflektált. Kopácsy József esztergomi érsek például újra leszögezte, hogy az egyház által alkalmazott szertartások meghatározása nem tartozik a törvényhozásra, a reformerek eljárását pedig Diocletianus keresztényüldözéseihez illetve a francia forradalom egyházellenességéhez hasonlította. Ezt több püspök is osztotta, mint ahogy a pápa hitbeli jellegű megnyilatkozásaihoz való ragaszkodást értelmezhetőnek tartották a vegyes házasságok esetére is – élesen elutasítva az alsó tábla üzenetében ezt kifogásoló, említett pontokat.

A vegyes házasságokhoz kapcsolódó nagyváradi és a rozsnyói sérelem mellett az országgyűlés vallásügyi tárgyalásai keltettek nagy figyelmet. Deák a főrendek makacskodása miatt a vallásügyi törvényhez kívánta az üzenet ügyét kapcsolni, ami sikeres stratégiának bizonyult, hiszen hosszú viták után mindkét tábla megszavazott egy 21 pontba foglalt törvényjavaslatot, melynek első 8 (különösen első 5 pontja) a vegyes házasságok ügyében kirobbant vita liberális szemléletű lezárását jelentették volna.⁵⁸ (A reverzálisokat érvényteleneknek, az áldásadás nélkül kötött vegyes házasságokat törvényesnek nyilvánította ki, kijelentette, hogy a vőlegény vallását kell az esketés szertartásának helyszínekor, továbbá a születendő gyermekek felekezeti hovatartozásakor figyelembe venni stb.) A javaslatot a felső tábla is elfogadta, néhány konzervatív főrend mellett gyakorlatilag csak a püspöki kar nyilatkozott ellene, utóbbi viszont nagyon erőteljesen. Az uralkodóra gyakorolt nyomásuknak volt köszönhető, hogy V. Ferdinánd végül – arra való hivatkozással, hogy túl későn született meg a két tábla megegyezése – nem szentesítette a törvényjavaslatot, amelyet pedig a világi katolikusok és konzervatívok többsége is elfogadhatónak tartott.⁵⁹

57 KONKOLY-THEGE, 1847. II. 441–451. p.

58 Ld. pl. CSIZMADIA, 1976. 18. p.

59 Ld. erről például: MESZLÉNYI, 1934. 401–403. p.; CSIZMADIA, 1976. 19. p.; az 1840. májusi főrendi tárgyalásokra vonatkozó dokumentumokat közli: MAILÁTH János: *Vallás-mozgalmak Magyarországon*. I. köt. Pest, 1844. (továbbiakban: MAILÁTH, 1844.) 125–144. p.

Deák és követőit, Hertelendy Károly Zala megyéhez intézett 1840. júliusi követjelentése – amely kinyomtatása révén minden politikai kérdésben a liberális álláspont népszerűsítését jelentette – részletesen foglalkozott az országgyűlés vallásügyi tárgyalásaival.⁶⁰ A joggal Deáknak tulajdonított szövegben ugyan sajnálkozásukat fejezték ki amiatt, hogy – számos liberális reformjavaslattal ellentétben – végül elmaradt a törvény szentesítése, azonban örömmel nyugtázták, hogy létrejött a két tábla megegyezése, optimistán nyilatkoztak arról, hogy ezt az uralkodó is magáévá teszi, ezáltal „a vallás és lelkiösméret szabadságát teljesen biztosítva polgártársaink megzavart nyugalma ismét visszaadja”. Nem mulasztották el megemlíteni a püspöki kar bejelentett óvását, amelyet visszautasítottak, és kifejezték, hogy ezen óvás szövegének a helye nem a törvény szövegében vagy a főrendek üzenetében, hanem kizárólag a diéta felszólalásait megörökítő naplóban van, az nem más, mint a kisebbségben lévők álláspontja. Deák soraiból a törvény előtti egyenlőség eszméjének – immáron az egyházi rendre is értelmezett – határozott követelése rajzolódik ki, miszerint „a törvények elleni ellenmondásnak soha senkitől és semmi tekintetben helye nincs”. A nagyváradi és a rozsnói sérelem Zala által is pártolt ügyében csalódottan vették tudomásul, hogy az uralkodóhoz intézendő feliratot a főrendek ellenállása miatt nem küldhette el az országgyűlés. Deák idézett március 19-i felszólalásának utolsó soraihoz hasonlóan ez a beszámoló is a vegyes házassági ügy elmergesedésétől való félelem megfogalmazásával zárult: „Fájdalmas volna, ha ezen sérelmet okozott nagyváradi példa több követőkre is találna, s Magyarországon is, mint Európa több tartományaiban, ezen kérdés újabb és keserűbb ingerültséget okozva megsemmisítené reményeinket, melyeket a béke, nyugalom és egyetértés helyreállítására nézve a két tábla között több pontokban sikerült egység után táplálni kezdtünk.”

Hogy Deákból csak egyfajta prófétai megérzés szólt-e, vagy inkább a katolikus egyház közéleti tevékenységének ismerete nyomán levont politikai következtetés, nem tudjuk, kétségtelen azonban, hogy a „nagyváradi példa” Magyarországon is követőkre talált – méghozzá valamennyi püspök személyében. (Ezáltal „újabb és keserűbb ingerültséget” is okoztak, s nem rajtuk múlt, hogy Deák és a liberálisok reményeit nem sikerült megsemmisíteniük.) 1840. július 2-án ugyanis Kopácsy József esztergomi érsek pásztorlevelében fordult a papsághoz, és ebben teljesen magáévá tette a Lajcsák-féle körlevél valamennyi érvét és intézkedését. Ugyanezt a pásztorlevelet valamennyi megyéspüspök kihirdette egyházmegyéjében, ezáltal – valamint hetek óta tartó előkészítő tanácskozásaik nyomán – mindaz, amit az országgyűlésen két püspök körlevelében is országos sérelemnek minősítettek, a magyar katolikus egyház hivatalos álláspontja lett.⁶¹ (A püspökök persze már az országgyűlésen is teljes egyetértésükről és szolidaritásukról biztosították Lajcsákot és Scitovszkyt, a vegyes házasságok és a politikai helyzet megítélésében azonos nézeteket vallottak, csak a két főpaptól eltérően nem hoztak még ennek megfelelő gyakorlati intézkedéseket.⁶²) A püspöki kar nem is nagyon csinált titkot abból, hogy a reverzálisok követelése illetve a passiva assistentia gyakorlatának általános bevezetése mellett nem vallási,

60 MOLNÁR, 2001. 252–308. p., külön. 284–285. p.

61 A körlevelet ld. pl. MAILÁTH, 1844. 145–153. p.

62 A püspökök közötti szolidaritás kinyilvánítására ld. például a szombathelyi püspök, Böle András Scitovszkyhoz intézett, 1839. augusztusi levelét. GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története 1777-től 1928-ig*. I. köt. Szombathely, 1929. [Online: Vasi Digitális Könyvtár: <http://www.vasidigitalkonyvtar.hu> – 2004. szeptember.] (továbbiakban: GÉFIN, 1929.) 389. p. stb.

teológiai jellegű okból, hanem aktuálpolitikai megfontolásokból döntött: „Az 1791/26 tc.-t egészen a lényeges pontjaiban megváltoztatni célzó vallásos kérdések már másodízben vétettek országgyűlési vitatkozás alá, és már határozatok terjesztettek fel törvényjavaslat formában öfelsége elébe. A katolikus vallás nem kis sérelmével divatozó eltérések a tetteges törvénytől, és az ezek által előidézett folyamódások legnagyobb részben a naponkint inkább szaporodó vegyes házasságból erednek, a vallásbani indifferentizmus napról napra jobban nevededik.” Világos volt továbbá, hogy az országgyűlés bezárása után a püspöki kar azért foglalt el minél előbb ilyen határozott álláspontot, hogy a következő országgyűlésen már tovább nem halogatható vallásügyi törvény megszületését megelőzze, a törvényhozást kész helyzet elé állítsa. A püspököknek tapasztalniuk kellett az országgyűlésen egyre elterjedtebb álláspontot, mely a feudális pozíciókhoz és a felekezeti előjogokhoz való ragaszkodás miatt a konzervatív táboron belül is szélsőségesen maradnak tekintette az egyház képviselőit, a közvélemény egyre inkább elfordult tőlük emiatt. Pedig csak két egyházmegyében bevezetett gyakorlatról volt szó, amit most valamennyi egyházmegyére kiterjesztettek.

Az országgyűlés tapasztalataiból kiindulva a püspöki karnak nem lehetett kétsége intézkedéseik vármegyei fogadtatásának természetéről. A liberálisok ellentámadásának mérete és következetessége ugyanakkor felülmúlt minden várakozást. 1840 tavaszán született döntés a püspöki karban a tekintélyes és kiemelkedő tehetségű Lonovics József csanádi püspök Rómába küldéséről is, hogy a pápa tekintélye mögül tudja a magyar katolikus egyház politikai érdekeit érvényesíteni – az adott helyzetben azonban ez inkább visszafelé sült el, nem tompította, hanem fokozta a vármegyék egyházellenes hangulatát. A püspöki kar vegyes házasságok ügyében született szabályozásának törvénytelenységéről elsőként Pest megye fogadott el határozatot 1840. augusztus 27-i közgyűlésén. A reverzális nélküli vegyes házasságok áldásának megtagadását törvénytelennek, a passiva assistentia gyakorlatát a házaspárok érzelmeit sértő eljárásnak minősítették. Az uralkodóhoz küldendő felirat mellett – melyben a korábbi országgyűlésen kikristályosodott liberális elvek fenntartását hangoztatták – követelték a püspöki kar eljárásának megtiltását is. Sőt, a vallás szabad gyakorlását tiltó 1647/14. tc.-re hivatkozva külön törvényszék felállítását határozták el, és az áldásmegtagadó papokat 600 forint büntetés megfizetésére kötelezték.⁶³ Más ellenzéki és liberális vármegyék részben „maguktól” jutottak ugyanerre a következtetésre, részben megerősítette őket Pest, a „vezérmege” példája. 1840 őszén már több megye (Abaúj, Borsod, Zemplén, Vas, Nyitra, Máramaros stb.) hasonló határozat illetve uralkodóhoz küldendő felirat szövegét fogadta el és köröztette az országban. Az év végére nyilvánvalóvá vált, hogy a közeljövőben valamennyi megye közléte határozottan fog állást foglalni a vegyes házasságok (tágabb értelemben az egyházpolitikai rendszer reformja) ügyében, s e közhangulat – az épp bezárt országgyűlés tapasztalatai nyomán – fokozta a Deák álláspontjával kapcsolatos várakozásokat.

63 A Pest megye közgyűlésén történekekről részletesen: Kossuth Lajos iratai. 1837. május – 1840. december. Hűtlenségi per, fogság, kiűtkeresés. Sajtó alá rend.: PAJKOSSY Gábor. Bp., 1989. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Kossuth Lajos Összes Munkái VII.) (továbbiakban: KLÖM VII.) 650–653. p.; FAZEKAS Csaba: *Kossuth Lajos házasságkötésének ügye a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában (1840–1841)*. In: Kossuth Lajos és az egyházak. Szerk.: KERTÉSZ Botond. Bp., 2005. (megjelentés alatt) stb.

Az 1841. év első Zala megyei közgyűlésén lényegében az első téma mindjárt a vegyes házasságok ügye lett. Az apropót a szomszédos Vas megye által az előző év november 3-án elfogadott határozat felolvasása jelentette. A szombathelyi közgyűlésen megjelentek úgy vélték, a püspöki kar körlevele nyomán keletkezett helyzetben „nemzeti aggodalmunkat nem fojthattuk többé el, s alkotmányos szövegünket királyunk fölséges trónjához emelni kötelességünknek esmértük, kérvén őt, hogy a törvény ezen sértését megszüntetve az egyházi rendet azok szigorúbb megtartására utasítani, és minden önkényes megtámadástól [...] megóvni méltóztassék”. Vas is kinyilvánította az áldásmegtagadó papok hatósági megintése és megbüntetése iránti elkötelezettségét, továbbá – Pesthez, Borsodhoz stb. hasonlóan – szolgabíráinak előírta, hogy a népet az egyház intézkedésének törvénytelenességéről felvilágosítsák, és megállapította, hogy „valóságos törvénysértés”-sel van dolguk.⁶⁴

Mielőtt a – szerencsére jó forrásadottságok alapján elemezhető – zalai közgyűlésre térnénk, érdemes megemlíteni, hogy az 1830-as években a liberális ellenzék fellépése majd előretörése alapvető változásokat hozott az egyházi és a nemesi rend közötti viszonyban, amely különösen Zalában jól megragadható. Az egyháziak ugyanis érzékelték, hogy a polgári átalakulás folyamata az állam-egyház viszonyát alapvetően átalakítva a katolikus egyház feudális kiváltságainak felszámolásához vezet. Korábban megfigyelhető volt bizonyos együttműködés elsősorban nemzeti és kulturális kérdésekben, az egyháziak támogatták például Zala színház- és iskolapártoló tevékenységét.⁶⁵ A harmincas második felétől (vagyis a vegyes házasságok ügyének országgyűlésen való előtérbe kerülésétől) mindez a polgári átalakulás híveinek és a katolikus egyháznak az éles szembenállásává alakult át, előrevetítve a katolikus egyház és az államgörző konzervativizmus politikai szövetségének szorosra fonódását, érdekezonosságát az 1840-es években. Kisfaludy Sándor, az ismert és a megye közéletében jelentős szerepet játszó konzervatív személyiség⁶⁶ már 1839 januárjában József főherceg nádorhoz intézett memorandumában „vallási pártokról” beszélt a dunántúli megyékben, és úgy vélte, hogy a „protestánsok” (valójában a demokrata és liberális elvek szószólói) összefogtak a többségben lévő katolikusok ellen, mely nagyon veszélyes az állam szempontjából.⁶⁷ 1840. július közepén – vagyis a nagy vegyes házassági botrányok kirobbanása előtt – véleményének konkrétan Zalát illetően még markánsabb formában adott hangot a veszprémi püspökséggel a sümegi birtok ügyében kötendő egyezsége kapcsán: „az egyesség, akár így, akár más móddal még a sü-

64 A vasi határozatot ld. pl.: Esztergomi Primási Levéltár (továbbiakban: EPL) Kop. Cat. 39. (= Kopácsy József. *Matrimonia mixta...*) 1264. r.sz. 7. sz. Böle András szombathelyi püspök azonnal szembefordult Vas megye határozatával, papjait ugyanerre buzdította, s az uralkodótól kérte a megyei végzés megsemmisítését. Minderről Kopácsyt pontosan tájékoztatta. Ld. GÉFIN, 1929. 391. p.

65 MOLNÁR András: *Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson*. In: Levéltári Szemle, 1987. 2. sz. 47–59. p. (továbbiakban: MOLNÁR, 1987.) 49. p.

66 Ld. erről pl.: DEGRÉ Alajos: *Kisfaludy Sándor szerepe Zala megye politikai életében*. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. 3. sz. 342–348. p. Érdekességként megjegyezzük, hogy amikor Deák még 1833 júliusában pótutasítást kért a megyétől a protestánsok vallási sérelmeinek orvoslása kapcsán, a pótutasítást kidolgozó bizottságnak Kisfaludy is tagja volt. Uo. 345. p.

67 BALLAGI Géza: *A nemzeti államalkotás kora, 1815–1847*. Bp., 1897. (A magyar nemzet története, IX.) [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://www.mek.oszk.hu> — 2003. december.]; vö. VÁRADY L. Árpád: *Lonovics József római küldetése*. Függelék: Lonovics római naplója. Esztergom, 1924. (továbbiakban: VÁRADY, 1924.) 129–130. p.

megieknek a vármegyéhez folyamodása előtt megtörténhetnék, mert mindig borzadok, midőn Zalában, hol most a protestáns párt bírja a kormányt, vagy püspök vagy káptalan ellen valamely kérelem nyújtatik be. A zaj és lárma mindenkor iszonyú. Nincs vége a sok sértő beszédnek. A papság ügyét védők papszolgáknak káromoltatnak és a kimenetel mindig már előre gyanítható.”⁶⁸ A történetek szempontjából nagyon érdekes, hogy Kisfaludy kiváló személyes kapcsolatokat ápolt Kopácsy József veszprémi püspökkel. Utóbbi egy 1834-es leveléből kiderül, hogy a sümegi birtok és a térség borai kapcsán közeli ismeretségbe kerültek, érdekesség, hogy utóbbi ügyletek bonyolításában Szalay Imre kanonok (ld. alább) játszott közvetítő szerepet.⁶⁹ 1839 elején, Kisfaludy, amint értesült Kopácsy esztergomi érseki kinevezéséről, levélben gratulált, egyben kérte, hogy Schauer Ferenc sümegi káplánt az ottani vallásos nép („a római katolika anyaszentegyháznak hív, szent vallásunknak buzgó nyája”) részére nevezze ki plébánosnak, amit az újdonsült érsek azonnal teljesített is.⁷⁰ Kisfaludy a Kopácsyhoz írott 1839-es köszöntő versében a katolikus egyházat a nemzet és az uralkodó (vagyis az állam) közötti egység biztosítóikaiként méltatta, ld. például: „Érsekeink szöttek, s őrizék itt a koronázott / Fejedelem s nemzet között folyvást díszleni kellő / Hív szeretet, bizalom s egyesség szent kötelékét.”⁷¹

Az 1841. január 11-i közgyűlésről nemcsak Zala határozatának szövegét, hanem a Vas megye átiratának felolvasása után elhangzott felszólalásokat (köztük Deák beszédét), illetve néhány sajtóban megjelent kommentárt is ismerünk. A vegyes házasságok ügyével kapcsolatos megyei történeésekről részletes jelentést kaptak a püspökök illetve a fontosabb ügyekről közvetlenül Kopácsy József esztergomi érsek is. Zala ügyét különösen érdekessé teszi, hogy Kopácsy 1839-es érseki beiktatásától 1842 februárjáig apostoli kormányzóként korábbi egyházmegyéjét, a veszprémi püspökséget is irányította. (Ennek – ld. alább – még lesz jelentősége.) Mindez arra utal, hogy az egyház szervezetten igyekezett tájékozódni és befolyást gyakorolni a vármegyék közéletét illetően, a számára kedvezőtlen egyházpolitikai folyamatoknak aktív résztvevője volt, melyet a háttérből a püspöki kar koordinált.⁷² A zalai közgyűlésről például Ágoston József, a sümegi püspöki uradalom

68 *Kisfaludy Kisfaludy Sándor minden munkái*. Sajtó alá rend.: ANGYAL Dávid. VIII. köt. Bp., 1893. (Negyedik kiadás.) 590. p.

69 MTA. Kzt. K 377/18. sz.

70 *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*. Sajtó alá rend.: GÁLOS Rezső. Győr, 1931. (A Kisfaludy Kör könyvei, 1.) (továbbiakban: GÁLOS, 1931.) 520–522. p.; Schauer (Shauer) Ferenc (1804–1860) gyulakeszi, majd sümegi káplán, 1839-től haláláig plébános. Az 1841-es tűzvészben bátorságával, 1848-ban hazafias magatartásával, 1860-ban pedig a Kisfaludy-szobor felavatásakor mondott beszédével hívta fel magára a figyelmet. PFEIFFER, 1987. 897. p.

71 K.S. [Kisfaludy Sándor]: Főméltóságú Kopácsy József hercegprímához. H.n. é.n. [1839] s.p. Ezt a véleményt egyébként nem véletlenül Kisfaludy kapcsán fejtette ki 1844 decemberében – vagyis már a vallásügyet liberális alapon szabályozó 1844/3. tc. elfogadása után – Szabó Imre (1814–1869) kanonok, későbbi szombathelyi püspök is, leszögezve, hogy a felemelkedésre csak azt az utat tartották járhatónak, amikor „a katolika egyházzal együtt munkálnak a nemzeti művelődés minden tényezői”. A vallás elleni „támadások”, a hit kigúnyolása miatt szörnyűnek tartott korszellemben úgy vélte: „Ha a politikai vélemények vezérei e magasztos eszmével keltik föl az ifjú nemzedékben az emberi méltóság tiszta érzetét, [...] ha a magyar anya e reményben neveli föl szerelme zálogát, akkor lesz csak e nemzetnek viruló élete. Nemzet erkölcsi erő nélkül nem élhet, erkölcsi erőt a vallásosság száz szelleme fejt ki, és vallásosság csak az örök élet reményéből szívárog.” SZABÓ Imre: *Egyházi szónoklat kisfaludy Sándor táblabíró, Magyar Tudós Társaság-beli tiszteletbeli tag hamvai fölött*. Veszprém, 1844. 6–7. p.

72 A szervezett keretek között, nagy mennyiségben (általában egyházi személyektől, esetleg egyházi intézményben dolgozó vagy konzervatív felfogású világiaktól) érkező megyegyűlési jelentések mellett az esz-

ügyésze január 14-én postázta kimerítő részletességű jelentését Kopácsynak.⁷³ A fiskális mentegetőzött ugyan, hogy a sietség miatt nem tudta valamennyi elhangzott beszédet küldeni, illetve írása is kissé szerkesztetlen, de a nagy érdeklődésre számot tartó Deák-beszédet pontosan igyekszik visszaadni. A beszédek összefoglaló ismertetésből heves egyházpolitikai vita képe rajzolódik ki, álláspontunk szerint Deák nézeteinek megértéséhez a szélesebb kontextus ismerete elengedhetetlen,⁷⁴ már csak azért is, mert egyértelműbben fogalmazta meg álláspontját, mint a később általa formába öntött hivatalos dokumentumokban.

Miután „szőnyegre került a vallás tárgya”, elsőként Szalay Imre, a vegyes házassági ügyekben feltűnő aktivitást tanúsító veszprémi kanonok kért szót.⁷⁵ Udvariasan köszöntötte a „jeles férfiak koszorúját”, és elmondta, hogy „háromszorosan érzi magát ezen megyéhez csatoltatni”, hiszen erre utaló családneve mellett a megye táblabírája és zalai főesperes is volt egyben. Szavai arra utalnak, hogy a zalai közgyűlés kimenetele kezdetben kétesélyes lehetett („nem szándékom a köztanácskozásokba előre belevágni, és nem is tudom, minő arányt vesznek azok”), és óvatosan próbálta befolyásolni azt. A legfontosabb kérdést abban jelölte meg, hogy van-e sérelem az egyházi rend vegyes házasságokkal kapcsolatos eljárásában, és ha igen, kérte, hogy „egész precízióval” mondasson ki, miben is áll az. Meg kívánta továbbá különböztetni, hogy egyéni sérelemtől van-e szó (ha ugyanis igen, az nem tartozik a közgyűlés elé), ha pedig a katolikus egyház, mint intézmény vádoltatik, akkor a vármegyének büntető hatalma fölötte nem lehet. Egyházának rendi előjogaira hivatkozva leszögezte, hogy „ha tehát sértés volna is az egyházi rend tette, ez olyan sértés, melynek megfenyítését a közgyűlekezettől kivezetni nem lehetvén, más módon kellene orvoslását keresni”, utóbbi pedig értelmezése szerint legfeljebb az országgyűlés elé terjesztendő sérelem vagy kívánság formáját öltheti. (Ez utóbbiak hatékonyságáról épp az 1839–1840. évi országgyűlés kapcsán szerezhett az ellenzék keserű tapasztalatokat, nyilvánvaló volt, hogy ezúttal a megyék saját kezükbe kívánják venni a kezdeményezést.)

Szalay után a zalai liberálisok vezéralakja, Csány László kért szót.⁷⁶ Beszédének már felütése is jelezte az ellenzék és a katolikus egyház közötti konfliktus természetét: „Azt hittem, az utolsó országgyűlése befejezése oltá, hogy az alig némüképp orvosoltatott

tergomi érekhez magánlevelek formájában is számos tájékoztatás futott be valamely megyei határozatról. Ld. pl. Kisfaludy esetében: GÁLOS, 1931. 528–531. p. stb.

73 EPL Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. Nr. 28. B. Ágoston 1828–1834 között Zala megye második, majd első alügyésze, ilyen minőségében Deák korai tevékenységének jó ismerője volt. Ld. *Deák Ferenc ügyési iratai, 1824–1831*. Sajtó alá rend.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 1995. 12–13., 106., 126–127., 135–136. stb. p. Sümegi ügyészsége után újra megyei szolgálatba állt, 1844–1849 között alszolgabíró. Vö. *Zala megye archontológiája, 1138–2000*. Szerk.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény, 50.) 376. p.

74 EPL Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. Nr. 28. A. E forrásokra korábban csak Csizmadia Andor hivatkozott, de kizárólag Deák beszédét ismertette részletesebben. CSIZMADIA, 1976. 21–25. p.

75 Szalay Imre (1787–1848) teológus és tanár, 1833-tól veszprémi kanonok, Esztergom, Veszprém és Zala megyék táblabírája, 1837-től zalai főesperes, majd belakúti apát. PREIFFER, 1987. 206. p.

76 Csány beszédének saját kezű vázlata – az elhangzottal, vagyis az Ágoston József által megörökített tartalmilag azonos, azonban más szövegezésű változata – fennmaradt még: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) H 103. (= Az 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Csány László iratai.) 11. dob. sz.n. Ismertetésünkben mindkét szövegváltozatot felhasználtuk. Vö. MOLNÁR András: Csány László a zalai reformellenzék élén. In: Kossuth kormánybiztosa, Csány László, 1790–1849. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 1990. (Zalai Gyűjtemény, 30.) 5–60. p. (továbbiakban: MOLNÁR, 1990.) 30–31. p. Csány iratai között fennmaradt egy másik szövegvázlal is, mely arra utal, hogy önálló írást kívánt a vegyes házasságok ügyében készült körleveleknek szentelni. MOL H 103. 11. dob. sz.n.

kormány elleni súlyos sérelmeink után csend és béke lesz a hazában, azomban megcsalódtam, mert a hercegrímás egy hitet tárgyazó kérdést a békés polgárok közé dobni és nyugodalmukat felzavarni nem irtózott. A vegyes házasságokban olyakat rendelt ő körlevélben, melyek a polgári alkotmánnyal, törvényekkel, a hit alapjával, a szeretettel meg nem egyeznek, felzavarta önkényesen a polgárok nyugodalmát, mert ezen tárgy nem is az ő köréhez tartozik.” Álláspontját a házasság mibenlétét célzó értelmezésből vezette le. A klasszikus és mértékadó liberális felfogásnak megfelelően a házasságot két szabad ember szövetségéként értelmezte, melynek forrása a „szerződők” belső meggyőződése, szabad elhatározása. („A házasság két nembeliek közti szoros társaságbai olvadás, az élet családi boldogságának kölcsönös elérhetése végett.”) Mindezt törvények biztosítják, ezért a törvényhozásnak nemcsak joga, hanem egyenesen kötelessége beavatkozni, ha a házasodási, családalapítási szabadságához való jogot bármilyen sérelem is éri – vallotta. Csány kemény szavakkal bélyegezte meg a püspöki kar eljárását, s különösen Kopácsy ellen intézte kifakadását, utalva a korábbi országgyűlés vitáira: „Azon püspököknél [ti. Lajcsáknál és Scitovszkynál] sokkal vétkesebb a primás, mert azokat együgyűségek mentheté, de a primás, ki a törvényeket tudja, ki azokat állásánál fogva tudni köteles, készakarva vétkezett, az ő tette menthetetlen, ő megsérté az 1791/26. törvényt, mely bármely ürügy alatt tiltja a vegyes házasságok gátlását, ő a törvény, a megsértett törvény által a fejedelem, és ezek által a közállomány ellen vétkezett.” Csány szerint az esztergomi érsek „infidelitást [= hűtlenséget] követett el”, eljárását a jog és méltányosság nevében nem tűrhetik szó nélkül. Három pontba szedte konkrét indítványát: először is a vármegye felirat útján kérje az uralkodót az esztergomi érsek hűtlenségi perbe fogása iránt, továbbá azért, hogy érvénytelenítse a püspökök pásztorleveleit, harmadik pontként pedig javasolta, hogy „a gátlás esetére nézve szolgabírák által ki kell hirdetni, hogy az áldás megtagadása a házasságot törvénytelené nem teszi, anélkül is erős az és kedves lehet az ember és Isten előtt”.

Csány első indítványát azonnal leszavazták. Nemcsak annak radikális volta miatt, hanem nyilván azért is, mert a hűtlenségi pereknek 1841 elején még nagyon eleven volt az emléke, bizonyára kevesen remélték volna a kívánt sikert ugyanazon eszköznek a bécsi udvar politikai szövetségei elleni alkalmazásától, amelyet korábban utóbbiak vetettek be Kossuthal és Wesselényivel szemben.⁷⁷ A jegyzőkönyvet vezető Ágoston József meg is jegyezte Kopácsynak: „Ezen elől adáskor eszembe jutta, íme Csányi, kit a kormány notába [= büntetőeljárást alá] vonni akart, most maga notákat osztogatna.”⁷⁸ (Érdekeséggé mint megjegyezzük, hogy az említett Kisfaludy Sándor 1838 februárjában védelmébe vette Csányt és a szólásszabadság ügyét, amikor Csány „a kormány emberei ellen kemé-

77 Megjegyezzük ugyanakkor, hogy később több vármegye részesítette hatósági figyelmeztetésben a pásztorleveleket jegyző főpapokat, és perbe fogásuk máshol is szóba került. Pest például az esztergomi érsekkel, Borsod az egri érsekkel, Bereg a munkácsi püspökkel stb. szemben lépett fel ilyen erővel. Temes megye már 1841 tavaszán elrendelte az épp Rómában tartózkodó csanádi püspök és mindazon egyházi személyek perbe idézését, „kik e tárgyban országos sérelmet terjesztették”. Zala Megyei Levéltár (továbbiakban: ZML.), IV. 1. a. (= Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.) 1841. 8. köt. 1990. sz. 88. p.

78 Csányt 1837 végén akarták perbe fogni a zalai közgyűlésen elmondott radikálisan ellenzéki hangvételű beszédeiért, de megfelelő tanúvallomásokat nem tudtak gyűjteni ellene. MOLNÁR, 1990. 25–27. p.; Uő: *Kísérlet Csány László perbefogására 1837-ben*. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiából, 1988. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény, 28.) 137–141. p.; MOLNÁR, 2003/a. 125. p.

nyebb kifejezésekkel nyilatkozott” és ezért a királyi ügyész „ad notam infidelitatis” perbe fogatta.⁷⁹⁾

Csány után az ollári pap kapott szót, a krónikás beszédét azonban nem tudta megörökíteni, mert amikor arról kezdett beszélni, hogy „a harangokat félreverik, lármára, anélkül, hogy tűz volna”, olyan zaj tört ki, hogy a beszédet nem lehetett érteni. Szerencsére az illető lelkész (Vidra Ferenc) később a közgyűlés egészének ismeretében sajtócikkben foglalta össze nézeteit.⁸⁰⁾

Az egyházat védő álláspontok közül kiemelkedett hatásában és megformáltságában Hertelendy Károly,⁸¹⁾ Deák követő társa az 1839–40. évi országgyűlésen. Bár a követjelentésüket ketten jegyezték, Hertelendy több kérdésben is eltérő nézeteket képviselt az ellenzék országos vezéréként tisztelt Deáktól. 1841. januári szembefordulásuk, Hertelendynek a konzervatívokkal való szövetsége a vegyes házasságok ügyében törvényszerűnek is mondható, és nyilván egyéni érvényesülési ambíciók is meghúzódtak mögötte. Beszéde⁸²⁾ elején Csányra reflektálva az egyházpolitikai konfliktus geneziséét kereste. Úgy vélte, a konfliktus keletkezéséért és elmérgesedéséért nem az egyház a felelős, hanem épp politikai ellenfelei. 1832-ig békében kötöttek és megáldattak a vegyes házasságok, senki nem csinált ügyet abból, ha a katolikus egyház reverzalist kér (ez egyébként tényszerűségében sem felelt meg a valóságnak), az 1830-as évek országgyűlésein azonban az ellenzék durva támadást indított az egyház ellen, mire „felébredtek az egyházi rendek”. Érezhetően Deáknak szánt oldalvágás volt, amikor arról beszélt, hogy az 1832–36-os országgyűlés végén „a vallás tárgyáról némely megyék, és azok között Zala rendei is határozta, ti. hogy a reverzálisok és az ezeket netalán helyeslő főbb parancsolatok is törvényteleneknek nyilvánítottak”. (Hertelendy ugyanis Deák követő társaként jegyezte a megyei követjelentést, kritikája így a rá nyilván nyomasztóan nehezedő Deáktól való elhatárolódásnak is minősült, arról nem is beszélve, hogy Zala említett követjelentése a reverzálisok törvénytelenységét ilyen konkrétsággal nem is mondta ki.⁸³⁾) „Itt vagyont tehát az első megtámadás, és fő oka a sűrűlődsoknak” – hárította Hertelendy a liberálisokra a konfliktus egész ódiumát, utóbbiaknak tulajdonítva az „akciót”, melyre az egyház lépései csak „reakciónak” minősülhetnek. Az egyháziak érveire jellemző elemekkel fejtegette, hogy áldásmegtagadásról általában nem is lehet beszélni, hiszen a passiva assistentiát csak a reverzalist nem adó völegény esetén alkalmazzák, vagyis, ha utóbbi aláírja a kötelezvényt, szó sincs az áldás megtagadásáról. Az egyház nem tesz mást, mint elbocsátja „emlőjével táplált gyermekét”, vagyis azon katolikus lányokat, akik protestánszhoz akarnak férjhez menni és választottjukat nem tudták reverzális adására rábírní. Hertelendy beszédének íve itt emelkedni kezdett. Több szónoki kérdést is feltett („Lehet-e őket [ti. az egyháziakat] büntetni, hogy

79 GÁLOS, 1931. 512. p.

80 Ld. 103. sz. jegyz.-hez írottakat. Vidra Ferenc (1806–1866) több helyen adminisztrátor, 1837-től Olláron és Szepetken (ma: Kemendollár, Pókaszepetk), majd ugyanott plébános. PFEIFFER, 1987. 1081–1082. p.

81 Hertelendy Károly (1784–1861) Zala megye közéletének ismert személyisége, Deák követő társa (1834-től) az 1832–36-os és az 1839–40-es országgyűléseken. Ld. pl. HERTELENDY László: *A hertelendi és vindorlaki Hertelendy-család*. In: Turul, 1932. 62–67. p., 65. p.

82 Hertelendy beszéde ugyanezzel a szöveggel fennmaradt: MOL P 61. (= Bogyay család levéltára.) 9. r.sz.; illetve egykorúan nyomtatásban is megjelent SZALAY Imre névtelenül kiadott röpiratának függelékében: *Észrevételek a vegyes házasságokról. Az igaznak egy hő barátjától*. Veszprémben, 1841. (továbbiakban: SZALAY, 1841.) 113–115. p.

83 Vö. 60. sz. jegyz.

az egyház gyarapítására mindenképp törekednek, kárára kezet nem nyújtanak?” stb.), és mindezekre tagadólag válaszolt, majd szónoki hasonlatokat is felvonultatott. Például a vegyes házasságra lépő katolikus lányt – tipikus katolikus érveléssel – a szüleit megtagadó hálátlan gyermekhez hasonlította: „Melyik szülő tartja meg emlőjén azon gyermeket, ki őtet megveti és tőle elszakad?” Tagadta, hogy törvénytelenek vagy más házasságtól eltérő jogi természetűek lennének a passiva assistentiával kötött frigyek, illetve a törvényhozás vallási kérdésekbe való durva beavatkozásának kísérletét hangoztatta. Beszéde végén az egyház „üldözöttségének” drámai képével próbálta hitelesíteni a liberálisoktól való elhatárolódását, és burkoltan annak is hangot adott, hogy az ellenzékét sötét, obskúrus szempontok (az egyház, mint az erkölcsiség és az állam biztosítékának megsemmisítésére irányuló eltökéltség) mozgatják: „Vigyázzunk T. Karok és Rendek, a r.[ómai] katolika vallás 840 évek oltá össze van forradva alkotványunk fent állásával, tartok tőle, hogy itten nemcsak lelkiismeretet biztosító törekvések, hanem más célok lehetnek elrejtve, pedig csak vallás a polgári társaságok legtartósabb talpköve. Az erőszak kiverheti főpásztorainkat palotáikból, de ők a vallásbuzgó szegények kalibáiban biztos menedéket fognak találni. Az erőszak letépheti mellyeikről az arany keresztet, de ők fakeszttel fognak fölfegyverkezni, pedig fakeszt volt az üdvözítő keresztje, fakeszt volt az, mely a világot, az emberiséget megmentette.” Egy Franciaországgal kapcsolatos hallgatói közbeszólásra megjegyezte, hogy a francia példa is őt igazolja, hiszen annak az országnak „ledült egyik alkotványa a másik után, de föntmaradott vallása, mely megmenti végveszélyétől”. Utolsó mondatában a Vas megyei levélben foglaltak elleni szavazatát nyilatkoztatta ki.

Hertelendy Plánder Ferenc novai esperes beszéde követte.⁸⁴ A konzervatív nézeteiről és közéleti aktivitásáról ismert (egyébként szombathelyi egyházmegyéhez tartozó) pap is a törvényhozásnak a vallási kérdésekbe való beavatkozását hangoztatta: „Nem veszem a tanács-teremet zsinati teremnek, és azért ebben egyházi dolgokról lehető tanácskozás jogát sem ismerek el.” Úgy vélte, azáltal, hogy 1791-ben a protestánsok vallásszabadságot kaptak, azzal nem veszhetett el a katolikus egyház szabadsága. (Utóbbival nyilván annak kiváltóságait azonosította.) Ha pedig törvénysértés is volna – fejtette –, akkor sem lehetne az 1647/14. tc.-et alkalmazni, mert azt a 17. századi templomfoglalások miatt és nem a vegyes házasságok védelmében hozták. Ha az izraelita felekezet által (nyilván csak saját tagjai vonatkozásában) foganatosított esketéseket törvényes házasságnak ismerik el – próbált a liberálisok egyenjogúság-törekvéseiből vett elem kisajátításával érvelni –, akkor a passiva assistentiát is így kell kezelni, hiszen az áldás (beatificatio) előbbiből is hiányzik.

Ezt követte Deák beszéde. Deák jó szónoki fogással nem kívánta részletesen kommentálni Hertelendy Károlynak „a státusokrul, alkotványokrul, Franciaországrul, annak revolúcióirul és fakesztről tett előadásait”, idézett viszont latinul egy Horatius-verset: „Nagy edény kezdett alakulni, mért kerekít bögrét a korong perdülve belőle?”⁸⁵ A nagyjából „vajúdtak a hegyek és egeret szültek”-értelmű verssorral Hertelendy beszédének a mélységét kívánta finom ironiával kommentálni, amit a hallgatóság tetszése fogadott.

84 Plánder Ferenc (1796–1867) tanár, néprajzi író, 1825-től haláláig Nován plébános. Néprajzi írásai mellett jelentősek a megye közéletére vonatkozó feljegyzései. Ld. DEGRÉ Alajos: Plánder Ferenc élete, egyénisége, politikai nézetei. In: Plánder Ferenc: Göcsejről. Zalaegerszeg, 1970. (A Göcseji Múzeum közleményei 29.) 41–54. p.

85 Muraközy Gyula fordítása. *Quintus Horatius Flaccus összes versei*. Szerk.: BORZSÁK István – DEVECSERI Gábor. Bp., 1961. 574–575. p. Megjegyzés: A jegyzőkönyv rögzítője fontosnak vélte leszögezni, hogy soha nem hallotta még e verssort, pedig Horatius: *Ars poetica*-jában olvasható.

Deák ehelyett a Szalay által felhozott érvekre ment vissza. Úgy vélte, a kanonok maga cáfolta saját indítványát, hiszen azt javasolta, ne ereszkedjenek a dolog mélyebb megvitatásába, aztán maga tette ezt meg. Deák – hasonlóan a többi liberális szónok más megyegyűléseken is fennmaradt beszédeihez – nehezen tudta leplezni az egyház eljárása miatt érzett felháborodását. („Iparkodni fogok teljes mérséklettel szólni, mert nem titkolhatom ugyan, hogy edző keserűség van szívemben, de törekszem elfojtani azt, hogy mit szívem keserűn érez, az míg szólok, számra ne jöjjön.”) Az egyháziak és Hertelendy érvei arra mentek ki – mutatott rá – hogy nem történt törvénysértés, a törvényes házasságnak nincs akadálya az áldás megtagadása által. Deák azonban úgy vélte, ez az érvelés helytálló lenne egy bírósági tárgyaláson (mint korábban gyakorló ügyész, tudta mit beszél), ahol valamennyi, az ügy szempontjából nyereséget hozó jogi érvet fel lehet hozni a másik ellen. „De itten nem nyereségről van szó, nemzeti ügy ez, melyet magasabb szempontból kell felvenni” – folytatta, és a kiindulópontot nem az áldásadás mibenlétének taglalásában jelölte meg, hanem abban, hogy mit is tartalmaz a Kopácsy érsek által kibocsátott dokumentum. (A nyomaték kedvéért fel is olvasott egy részt belőle.) Kiemelte, hogy a pásztorlevél szerint a vegyes házasságra lépők az isteni és természeti törvények ellen vétkeznek, ezért az áldás megtagadása a passiva assistentia mellett törvényes. A „primásnak ezen rendelete nemcsak a természeti, hanem a hazai törvényekkel is ellenkezik” – szögezte le, és felidézte az 1791. évi törvény keletkezését. A 26. tc. elismeri, hogy a házasság szentség, és az egyházi rend is annak tartotta, különben nem tiltakozott volna törvényi szabályozása ellen minden eszközzel. Deák álságos magatartásnak nevezte, hogy 1791-ben az egyház tiltakozott a törvény ellen, most pedig jogforrásként hivatkozik rá, mert pillanatnyi érdekei így kívánják, majd kihívó hangon fordult politikai ellenfeleihez: „Mutasson valaki csak egy esetet, hogy az áldást megtagadta az egyházi rend, ha mutat, akkor sokat kész leszek engedni nézeteimből, ellenben mutatok több esetet, hogy a püspökök az áldás megadására utasíták papjaikat.” Elmesélte, hogy még alig egy esztendeje valamely főpaprak rokona lépett vegyes házasságra és megáldatott. Deákot érezhetően felháborította az érsek magatartása, amikor ezzel együtt képmutató módon az egyházi, természeti és isteni törvények elleni véteteknek minősítette a vegyes házasságot. „Minden változó a világon, csak egy változhatatlan, ez az örök igazság – mondta teoretikusan Deák –, alapja ez minden vallásnak, mert enélkül vallás nem lehet, minden ami ezt sérti, az bűn, és jó csak, mi ezzel egyez, az lehet. Tanultam ugyan, hogy van hatalom, mely a bűnt feloldozza, de hogy lehessen hatalom, mely bűnt teremtsen, azt soha nem hallottam.” A természetjogból táplálkozó érvelésével rá kívánt mutatni az egyház magatartásának egyáltalán nem teológiai, hanem aktuálpolitikai indítatására, továbbá következetlenségére. Ha ugyanis az egyház tudta, hogy a vegyes házasság bűn, akkor 50 évig miért engedélyezte, ezáltal tudatosan terjesztve bűnös magatartást? A szónoki kérdések eszközéhez ő is szívesen folyamodott: „Ki fog meggyőzni, hogy 50 eszt.[endő] olta tudatlanok és elég rosszak voltak az egyházi rend jeles tagjai bűnt megáldani, megengedni, sőt teremteni? Ki fog engem meggyőzni, hogy 50 esztendő olta azon sok egyházi férfiak, kik a közbékét szíveken hordozva a nyugodalmat fent tartották, mindnyájan hibáztak és ellenben ezen kevesek, kik most a közbékét és nyugalmat felzavarták, mondjanak igazat? Ki az, ki nem azon sok jeleseknek, hanem ezen kevés számnak adjon igazat?”

Deák azonban úgy vélte, a következetlenségnél és az álságos egyházi magatartásnál súlyosabb következményei is vannak az érsek pásztori levelének. Beszédében egyfajta folyamatosságot bontott ki, következő lépésként rámutatva arra, ami már 1840. január 20-i

beszédének is tengelyében állt. Mivel az 1791/26. tc. nem egyszerűen lehetőségként engedélyezi az egyháznak a vegyes házasság megkötését, hanem kötelezi arra, hogy azt minden akadályoztatástól eltekintve megtegye, a következtetést így fogalmazta meg: „és most, mit a törvény rendel, azt egy pásztori levél bűnnek állítja. És mit tesz ezáltal? Ellenkezésbe hozza a lelkiismeretet a törvénnyel, mert magát a törvényt bűnnek nevezi.” Ilyesmire csak olyan szervezet vetemedhet, amely mások szabadságának korlátozásával tudja hatalmát és előjogait biztosítani, amelyet Deák akkor sem tudott elfogadni, ha épp a katolikus egyházzal volt szó, sőt ebben az esetben még súlyosabb megítélés alá vonta a történeteket. („Egy státus támad a polgári társaságban, melyet első rangra emelt, melyet javaival gazdagít, és ez azt tanítja, hogy vétek a törvény, megszünteti a törvény iránti tiszteletet, mert az utálatos vétek bűnét nyomja rá, és éppen az egyházi rend teszi ezt, akinek példát kellene adni a törvények eránti engedelmességre és erkölcsiségre.”) Deák azonban nemcsak az ország törvényei, hanem az egyén szabadsága, erkölcsi tisztasága (mint a társadalom morális alapja) oldaláról is elfogadhatatlannak minősítette a papság eljárását. Azáltal ugyanis, hogy bűnnek minősítették a vegyes házasságot, visszamenőleg teremtettek lelkiismereti konfliktust az ilyen házasságban élők számára, sőt azon logika mentén, hogy a pap az immár bűnnek tekintett házastársi kapcsolat miatt a feloldozást sem adhatja meg, Deák sokoldalúan látta igazolva, hogy a pásztorlevél „felzavarja ez az egyes polgárok lelkiismeretét és házi körök nyugodalmát”. Deák éles logikával mondott ítéletet a papok által az egyházi áldás természetéről felhozott hosszas szóvirágok felett: „Nem abban áll tehát a dolog, hogy az áldás, az az egy-két szó megtagadtatik. A törvények lelke sértetik meg, és azok, sőt magának az egyházi rend tekintete rontatik le.” Ezzel Deák beszédének következő gondolatkörére, az egyház társadalmi szerepére tért át. Az egyház a tekintélyt nem a törvényektől nyeri – szögezte le – hanem Istentől, és erre a tekintélyre szükség van, mert az egyházak, mint a lelkiismeret őrei, kiemelkedő szerepet játszanak a társadalom boldogságát biztosító közerkölcsiség megteremtésében és fenntartásában. Deák igazi liberálisként világossá tette ugyanakkor, hogy nem az egyházi intézményekre, a hierarchiára stb. gondolt, hanem felekezeti kötődéstől függetlenül mindazokra az egyházi személyekre, akik tényleges hivatásukat („a moralitás terjesztését, tanítását”) gyakorolják, „legyen az bár zsidó [sic!] vagy más vallás papja”. Az erkölcsiséget terjesztő papok az „igazi apostolok”, mondta, ellenben a magyar katolikus egyház főpapja „mostani tette által éppen az erkölcsiséget rontja meg”. Deák a katolikus egyház ilyen gondolkodású papjait tette felelőssé azért, hogy a nép körében a házasság intézményével szembeni bizalmatlanság terjed, melytől óva inteni igyekezett. A püspöki kart pedig azért támadta erőteljesen, mert önző hatalmi érdekei miatt lett közéleti vita tárgya a házasságok törvényessége. (Ez utóbbit Deák nemkívánatos jelenségnek nevezte korábban is.)

Különös – mondta Deák – hogy a katolikus egyház „vétket teremt, mi a hitet önmagában megszünteti, mitől Isten mentse meg, eltöri azok fölött a pálcát és kárhozatos kockát vet mindazokra, kik eddig vegyes házasságokba léptek. És mi az oka? Mert reverzálisokat nem adtak.” A házassági áldásnak ilyen feltételeket (reverzalist) szabni kíméletlen és szeretetlen dolog. Deák a szónoki kérdések között meg is emelte a hangját: „Nehezen mondom ki a szót, de ha ez egy-két lélek megnyeréséért történik, úgy igazi lélekhalászat. Áldást ad az egyház vélt nyereségért és kárhózatot mond ki híveire, megöli ezáltal a szeretetet, mely a keresztény vallás fő alapja.” A Pál apostol leveleiből vett idézetek alapján a szeretet fontosságát is hangoztatta. Azon krisztusi szeretetét, melyet pusztán haszonlesésből lejárattott a katolikus egyház: „hogy maga terveit kivigye, a kár-

hozzátás szavát kimondani nem félemlert”. Ráadásul e „lélekhalászatban” mutatkozó haszonlesés erkölcsi megítélését súlyosbítja, hogy kimondottan „bűn által nyerekedni” kíván. Deák ugyanakkor optimista volt a püspöki kar – általa is nyilván tudatosan szervezettnek, előkészítettnek gondolt – összehangolt akciójának jövőjét illetően: „Meggzúnt a miszticizmus arany kora, és Európa felett többé titok éjjele nem uralkodik, messze úzi a primás játékát, mert különös, hogy míg egyik főpapját Rómába alkudozni küldi, addig itthon magok megkésztítik a pásztori levelet, és azáltal megteszik a zavart a hazában.”

Deák végül a konkrét intézkedések javaslatára formálására és azok indoklására tért. A magyar törvénytarban két törvény paragrafusai vonatkoztathatók erre az esetre – mondta, az 1647. illetve az 1791. évi törvényeké. (Előbbiek, mint a vallás szabadságának gyakorlását szankcionáló szabályok, megítélése szerint nagyon is alkalmazhatók a vegyes házasságok ügyére.) A törvénysértés ténye Deák számára nem is volt kérdéses, és Csányhoz csatlakozva rámutatott, hogy „midőn e felett rendelkező törvényeinket effektusba vesszük [teljesítjük], akkor legszebb polgári kötelességünket teljesítjük”. Beszéde végén egy gondolatmenet erejéig visszatért a papság valódi feladataihoz, és e feladatok mostani – püspöki kar által történő – akadályoztatásához, a híveknek is okozott lelkiismereti konfliktusokhoz: „Ezek [ti. a vegyes házasságokat jóhiszeműen megáldó papok] kebelében a nyugalom felzavartatik, és azon szegény egyházi férfiak, kik a vallás igazi apostolai, kik gyakran alig megkapható száraz kenyéren hirdetik a vallás ígét, és akikben – és nem a főpapokban – találni fel a vallás erős támaszait, most bűnről vádoltatnak, azoknak most egy főhatalom politikus tekintetből azon tettöket, mit ők jónak hittek, bűnnek bélyegzi.” Deák rá jellemző politikai magatartásról tett bizonyosságot, amikor kinyilvánította, hogy csakis törvényes úton lehet véget vetni a konfliktusnak, amíg pedig ez bekövetkezik, rendre és nyugalomra intett. Vas megyéhez csatlakozva a Csány által indítványozott javaslatok közül a másodikat és harmadikat magáévá tette, vagyis az uralkodóhoz intézendő felirat küldését és a szolgabírák útján a nép – püspöki karétól eltérő értelmű – felvilágosítását indítványozta.

Mielőtt a közgyűlésen elhangzott beszédek ismertetését folytatnánk, érdemes felidézni a közgyűlés nyomán született vármegyei végzést és uralkodóhoz intézett feliratot,⁸⁶ melyek szövege lényegében megegyezik, utóbbi értelemszerűen ünnepélyes formulákkal kezdődik és zárul. Fontosabb különbség, hogy a vármegyei végzést ellátták a konkrét (Zalára vonatkozó) intézkedéseket tartalmazó záradékkal, a nyilvánosság értelemszerűen a másik, az uralkodóhoz intézett felirat-változatot ismerhette meg.⁸⁷ E két változatban készült vármegyei szöveg nyilvánvalóan Deák Ferenc alkotása. Nemcsak arról van szó, hogy az elhangzott beszédnek pontosan követi a gondolatmenetét (értelemszerűen a műfaji sajátosságokból fakadó stílári és szerkesztési eltérésekkel), és nem csak arról, hogy helyenként szövegszerű megfeleltetés mutatható ki közöttük, hanem arról is, hogy e dokumentum pontosan rokonítható Deáknak a vegyes házasságok ügyében született egyéb megnyilatkozásaival. Például korábbi, idézett országgyűlési beszédei mellett ekko-

86 A vármegye végzésére: ZML. IV. 1.a. 1841. 1. köt. 3. sz. 6–21. p., kiadása: KÓNYI, 1882. 470–478. p. Az uralkodóhoz intézett felirat például: EPL. Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. Nr. 28. C-D.; kiadása: MOLNÁR, 2001. 311–317. p. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért a megyei határozat illetve a zalai felirat fogalmai alatt ugyanazt a szöveget értjük, ahol nem, ott külön jelezzük.

87 Ebben nem kis szerepet játszott, hogy Kossuth Lajos megjelentette a liberális ellenzék legfontosabbá váló lapjának hasábjain is: Pesti Hírlap, 1841. 8. sz. (január 27.) 62–63. p. A szöveget egykorán közzétette még a Sion c. folyóirat (ld. 105. sz. jegyz.), a Századunk 1841. évi 15–16. száma, valamint VIDA Ince cikkgyűjteménye (ld. 173. sz. jegyz.) is.

riban kelt magánlevelében foglaltakkal (ld. alább), s a kortársak számára sem volt kérdéses, hogy Zala megye álláspontja pontosan követi Deák Ferenc egyházpolitikai meggyőződését.

A zalai határozat kezdő sorai elhíresültek a kortársak között és a történetírásban is: „Áldás gyanánt adta Isten a vallást az emberiségnek, s ezen legszentebb áldást is indulat s vakbuzgóság oly gyakran tevék már súlyos átkoknak forrásává.” A folytatás szintén a történelmi visszatekintés igényével, romantikus képekkel idézte fel a haladásért vívott küzdelmeket: „Számos évek hosszú során keresztül nyögött, szenvedett s vérzett hazánk is a vallásbeli viszálykodások iszonyú csapásai alatt, s annyi ezer élet, mely a rabigába görbedt hazának megmentésére s a feldúlt szabadság visszaállítására lett volna fordítandó, annyi erő és tehetség, mik nemzetünket nagygyá és boldoggá teheték vala, vallásbeli villongásokban egymást rontva és emészthetve lettek elpazarolva.” Vallásügyben a nemzet joggal várta az 1791/26. tc.-től a viszályok megszűntét, de „a súlyos bajok mégsem enyésztek el, mert azon törvény rendelete gyakran elmellőztetett, értelme önkényesen s egyoldalulág félremagyaráztatott, sőt tartalma világosan megsértetett”. A naponként szaporodó sérelmek ellenére a törvényhozás tagjai az 1832–36-os országgyűléstől mindent elkövettek, hogy visszatérjen „valahára ismét hazánkba a béke anyala, kinek oltalmazó pajzsa alatt a honfi honfival testvérileg egyesülve, közös erővel eszközölhessék a haza közjává, s helyrehozhassák századok mulasztásait”. Deák tehát szintén fontosnak nevezte az első reformországgyűlés óta elindult egyházpolitikai folyamatokat, és hangsúlyozta, hogy milyen türelemmel várta a nemzet a felterjesztett – az ország felemelkedését és a társadalmi békességet célzó – sérelmeinek orvoslását, remélve, hogy újabb vallási viszályok nem terhelik a közéletet. A határozat drámai felütéssel ecseteli az esztergomi érsek – valamennyi püspök által magáévá tett – körlevelének váratlanságát. Elsőként Deák itt is azt tette szóvá, hogy a pásztorlevél állítása szerint az isteni és a természeti törvények ellen súlyosan vétének azok a katolikusok, akik vegyes házasságra lépnek, és nem gondoskodnak valamennyi gyermekük katolikus neveltetésének biztosításáról. A vármegyei határozatba Deák akarva-akaratlanul beépített egy, a beszédében ki nem mondott, de azzal összecsengő, abból fakadó elemet a polgári házasságról, amikor arról beszélt, hogy az 1791/26. tc. nem egyszerűen tanúskodásra szólította fel az egyháziakat a vegyes házasságok esetében. A törvény „az ilyen házasságokat nem egyedül polgári kötéseknek kívánta tekintetni, mert erre célszerűbb lett volna úgy rendelkezni, hogy a házasság a polgári hatóságok előljárói előtt kötéssék, kik bizonyosan nem kisebb hitelességű tanúknak tekintethettek volna, hanem kétségen kívül azt kívánta, hogy a lelkész egyházi hivatalánál fogva, úgy mint lelkész jelenjék meg, s ezen tisztében szolgáltassa ki a szentséget.” A törvény szentségként kezeli a házasságot – jelenti ki ezúttal is, tehát az egyház nem alkalmazhat önkényes értelmezéseket. A szónoki kérdés eszközével itt is jól él, például: „Miképpen lehet tehát attól, ki ezen házasság által római katolika meg nem szűnik lenni, a szentség kiszolgáltatásának szokott szertartásait megtagadni? [...] Vagy miképpen lehet a magyar egyházi rendnek, az említett törvénnyel ellenkezőleg, azt állítani, mire a felhozott pásztori körlevelek is mutatni látszanak, hogy tudniillik az ilyes vegyes házasságok valóságos szentségnek nem tekintethetnek?”

Ezután tért rá arra az ellentmondásra, mely a katolikus egyház 1791-es (az akkori törvény meghozatalát ellenző) illetve az aktuális (a törvényt önkényesen értelmező) magatartása között feszült. A vármegyei határozat is hosszasan foglalkozik a vegyes házasságok áldásmegtagadásából fakadó, a közérkölcsökben és a társadalmi nyugalomban gyö-

kerező következményeivel: „A természet törvénye és Istennek örök igazsága szent és változhatlan. Ha bűn volna ezek ellen a vegyes házasság, melyben a gyermekek neveléséről reverzális nem adatott, éspedig súlyos bűn, mint azt az említett pásztori levél állítja, akkor bűn volt az eddig is, mert az egyházi rend bűnököt oldhat, de nem teremthet. Bűnt követtek el akkor Isten és természet törvénye ellen a magyar anyaszentegyháznak sok jeles főpapjai, kik eddig a vegyes házasságokat megáldották, diszpenzációkkal [= házassági engedéllyel], egyházi szertartásokkal elősegítették.” A vegyes házasságok áldásmegtagadása következtében fellépő „bünteretítés”, a papoknak és a híveknek okozott lelkiismereti konfliktusok motívumai szinte szó szerinti átvételei a Deák beszédében olvashatóknak. Mint ahogy az is, amikor arról értekezik, hogy a törvény nemcsak megengedi, hanem szorgalmazza is a vegyes házasság egyházi megáldását, illetve a katolikus egyháznak a törvényességhez való viszonya kapcsán kijelenti: „Ez súlyos megszegése vagy legalább kijátszása a törvénynek, de még súlyosabb az, hogy a polgári törvényre bűnnek bélyege nyomatik, midőn a pásztori levél Isten és természet törvénye elleni bűnnek mondja azt, mit a polgári törvény világosan megenged, sőt határozottan pártol. Öszeütközésbe hozza ez a polgári törvényt a lélekismérettel, s a törvények eránti tiszteletet teszi semmivé, mert azon törvény, mely bűnt, éspedig Isten és természet elleni súlyos bűnt pártol, csak erőszakkal eszközölhet engedelmességet, de tiszteletet soha nem nyer. Öszeütközésbe hozza a polgári hatalmat a vallás hatalmával, felbontja a közállomány minden szelídebb köteleit, s ekképpen a vallás szent nevében titkos, de mély keserűségű harcot kezd a törvény s közállomány ellen.”

A fenyegető veszélyek közül itt is részletezte az erkölcsi következményeket, a házasság intézményének tekintélyvesztését, a vallásosság háttérbe szorulását, melynek okát abban jelölte meg, hogy az egyház „nyerekedésből” hatalmi-közéleti tevékenységet folytat és nem az erkölcsi nevelést helyezi előtérbe. A vallástalanság és az erkölcsi értékek megbomlása Deák más megnyilatkozásaiban is felbukkanó veszélyforrások, melyeket elsősorban a papság és a katolikus egyház rossz példája, küldetésének nem megfelelő magatartása miatt látott elhatalmasodni. A következményekről így vélekedett: „Ha egyszer kételkedni kezdenek a vallás szolgálóinak egyik tanításán, könnyen átviszik kételkedéseiket más dolgokra is, s ennek kivált a nép között csak igen hamar hidegség, s utóbb vallástalanság lehet következése, a népek vallástalansága pedig a közállománynak is súlyos ostora, mely hamar megvesztegeti az erkölcsiséget, mely nélkül sem törvény, sem anyagi jólét, sem világi hatalom biztos boldogságot nem adhat, s megfosztja a társaságot a törvényeknek titkos, de biztos őrtől, a lelkiismeretnek intő szavától.” A megye rendei továbbá nem egyszerűen egyházi kérdésnek, hanem a törvényes rend feletti örökös kötelességből fakadó tennivalónak jelölték meg a katolikus püspöki kar álláspontjával való szembehelyezkedésüket.

Mindkét hivatkozott megyei dokumentum tartalmazza értelemszerűen az uralkodó ünnepélyes felkérését arra, hogy tiltsa el a főpapokat törvénytelen tevékenységük folytatásától. Csak a megyei határozatban szerepel azonban, hogy a vármegye – megint csak Deák álláspontjával összecsengő módon – pontos eljárásrendet állapított meg az áldásmegtagadó (vagyis a főpásztori körlevélnek engedelmeskedő) papok ügyében. Fontos leszögezni, hogy Pest vagy Borsod példájával⁸⁸ ellentétben mindezek Zalaiban preventív intézkedéseknek bi-

88 Ld. pl. e sorok írójától a 63. sz. jegyz.-ben idézett tanulmányt, valamint: *Borsod vármegye állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában, 1840–1841.* In: Dobrossy István (szerk.): Bor-

zonyultak, hiszen nem konkrét áldásmegtagadás után, hanem ilyen ügyek keletkezése előtt született szabályozásról volt szó. Zálában is kimondták, hogy az 1647/14. tc. „rendelete mindazon egyházi személyek ellen is haladék nélkül eszközlésbe vétessék, kik a vegyes házasságok kötésénél az 1791/26. törvénycikkelynek rendeletét megszegnék, s az ezen törvény értelmében eddig folyvást követett gyakorlatot az áldásra és egyéb szertartásokra nézve megváltoztatnák”. Az „eszközlés” alatt pedig értették, hogy amint ilyen ügy a megye alispánjának tudomására jut, a „törvényszegőt” először meg kell inteni, ha ez nem használ, akkor a megyei ügyész eljárására az 1647-es jogszabályban szereplő eljárást kell lefolytatni. A nevezett cikkely 2. §-ában előírta, hogy rendkívüli törvényszéket kell felállítani, melynek tagjai egyforma számban kerülnek ki a katolikusok és a protestánsok közül. Zálában a testület állandó tagjának a két alispán (ekkor Kerkápoly István és Csillagh Lajos) mellett négy táblabíró (Deák Ferenc, Hertelendy György, Szabó János és Kuthy Pál) került kinevezésre. A törvényszék üléseire meghívást kapott a vármegye egyik jegyzője s legalább két szolgabírája az esküdtekkel. Fontos kiemelni, hogy Deák a törvényszékben való személyes részvételében a katolikus egyház közéleti tevékenységével szembehelyezkedő egyházpolitikai felfogásának nyomatékosítását láthatjuk. E három pont (az uralkodóhoz intézendő alapos, kimerítő jogi és erkölcsi érdeket felvonultató felirat; az 1647/14. tc. értelmében az áldásmegtagadó papok megbüntetése, valamint a nép szolgabírák útján történő felvilágosítása) egymásra épülése alkotta a Deák nevével fémjelzett „zalai indítvány” lényegét.

Bár a közgyűlésen a hozzászólók többsége katolikus papként az egyház eljárását vette védelmébe, és bizonyára a liberálisok tartottak kevesebb beszédet, a többség nyilvánvalóan melléjük állt. Könnyen elképzelhető, hogy Deák (és részben Csány) tekintélye, valamint körültekintő és alapos beszédek feleslegessé is tették a többi ellenzéki hozzászólást, nem is beszélve az elfogadott határozatról. Deák következetessége és elkötelezettsége a zalai közgyűlésben sikerre vezette a liberális egyházpolitikát, igaz, hogy megyéje határain túl is új ellenségeket szerzett a klerikális-konzervatív táborból. A tudósítások megállapították továbbá, hogy Deák beszédét zajos tetszésnyilvánítások kísérték az amúgy is forró hangulatú közgyűlésen. Deák (és katolikus vallású elvbarátai) számára ez az esemény világosan mutatta meg az ellentétet saját egyházának hivatalos álláspontja illetve azon perspektíva között, melynek értelmében katolikus kötődését magánemberként megőrizve „fogadhasa el a többi vallások teljes egyenértékűségét, és harcolhasson a lelkiismereti szabadság maradéktalan érvényesüléséért a polgári átalakulás alapozó szakába érkező Magyarországon”.⁸⁹

Érdemes visszatérni még a január 11-i zalai közgyűlés második felében történetekre. Deák után Fliszár György murakeresztúri apátplébános⁹⁰ szólalt fel. Beszéde pontos szö-

sod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv, X. Miskolc, 2000. 207–242. p.; *Thassy Miklós miskolci plébános és a vegyes házasságok ügye 1840–1841-ben*. In: Miskolci keresztény közéleti almanach, 2004. Szerk.: Gróf Lajos. Miskolc, 2004. 179–196. p. stb.

⁸⁹ CSORBA, 1993. 81. p.

⁹⁰ Fliszár György (1791–1863) 1833-tól murakeresztúri apát, a katolikus elveket – például a házasságjog terén – keményen érvényesítő, közéleti és gazdasági tevékenységéről is ismert lelkipásztor. PFEIFFER, 1987. 409. p. A neve több változatban is előfordul, Ágoston József idézett jegyzőkönyvében „Fliszér”-nek nevezte, továbbá: „Fliszák”: KÖNYI, 1882. 477. p.; „Hiszár”: SARNYAI Csaba Máté: *Források a szekularizációs törekvések 1848 végi püspökkari értékeléséhez*. In: *Fiatál egyháztörténetírók írásai*. Szerk.: Fazekas Csaba. Miskolc, 1999. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://www.mek.iif.hu> — 2003. december.] Stb.

vegét nem ismerjük, de tudott, hogy Deáknak ellentmondott. Nyilván érezhette, hogy az egyház szempontjából kedvezőtlen határozatokkal végződik a közgyűlés, ezért előhozott egy olyan témát, amely szintén „benne volt a levegőben”, remélve talán, hogy az egyház számára pozitív elbírálása ellensúlyozhatja a vegyes házasságok kedvezőtlen ügyét. Mint mondta, „megtámadtatást gyanított” abban (vagyis Zalában a liberálisok szóba hozhatták), hogy az esztergomi érsekké kinevezett Kopácsy József megtartotta a veszprémi püspökséget is, így egyszerre két egyházmegye jövedelmeivel gazdálkodott. A „kettős beneficium” védelmében tartott beszéde azonban épp ellenkező hatást keltett. Az idézett jegyzőkönyv innentől nagyon szűkszavúvá válik (nyilván az említett sietség miatt), ezért nem szerepel benne annak említése, hogy pontosan mi volt Deák álláspontja a kérdésben, csak azt örökítette meg, hogy Hertelendy György kért szót Fliszár után.⁹¹ (Hertelendy szavaira csak egy kritikus válaszból következtethetünk, ld. alább.) Az Ágoston József-féle jegyzőkönyv viszont megállapította, hogy „Deák beszédjét tökéletesen kimeríti a fölírás, és megyei végzés is csaknem Deák szavait foglalják magukban”. Minden bizonnyal így is lehetett, vagyis Deák a régebbi törvények alapján a magyar közjoggal ellentétesnek ítélte, hogy Kopácsy esztergomi érsekként egy másik egyházmegye jövedelmét is élvezze. A közgyűlés mindenesetre ilyen értelmű határozatot illetve feliratot fogadott el.⁹² Amúgy sem képzelhető el, hogy ebben a légkörben Deák álláspontjával ellentétes határozat szülessen Zalában, azonban a szerzőként Deák valószínűsítését erősíti, hogy a végzés bevezetése összekapcsolja a vegyes házasságok ügyében keletkezett sérelmek ügyét a szóban forgó kérdéssel: „Amidőn a fentebbiekben érintett egyházi körlevelek által a hazai törvényeken ejtett sérelem a megye rendinek kebleit megrázkódtatta, figyelmöket el nem kerülhette, hogy a hazai törvények már a hajdan korban elhatározták, hogy két egyházi haszonvétel ugyanazon egyházi személynek ne adassék.” A szöveg konkrétan hivatkozik az 1548/6. illetve az 1723/55. tc.-kre, melyek tilalmazzák, hogy egy egyházi személy egynél több javadalmat élvezzen. Úgy vélték továbbá, hogy az esztergomi főegyházmegye kiterjedése és a kormányzatával járó feladatok sokrétűsége „egy bármely jeles férfiúnak idejét, erejét, s minden tehetségét bőven elfoglalják, jövedelmei pedig régi fejedelmeink buzgó adakozásából bizonyosan olyanok, hogy azok ezen fényes méltóság költségeire kétségtelenül elegendők”. A szintén nagy kiterjedésű és népességű, jelentős veszprémi egyházmegye önálló főpástort kíván, ezért Deákék arra kérték az uralkodót, hogy „a két egyházi haszonvételt egymástól elválasztva” töltsen be a veszprémi püspöki méltóságot. A jelenlegi helyzet fenntartására nézve leszögezték, hogy a törvény és a méltányosság semmilyen kivételezést nem enged meg.

A vegyes házasságok miatt kitört viharban az ellenzéki és liberális vármegyék az áldásmegtagadó papok megbüntetésében egységes eljárást követtek, ezen felül azonban 1841 tavaszán legtöbbjük indítványozott valamilyen sajátos, az állam-egyház viszonyral összefüggő kérdést is. (Bereg vármegye például szóba hozta a polgári házasság bevezetésének gondolatát, Borsod az egyházi javak szekularizációját, Zólyom a protestáns lelkészek előtti vegyes házasság kötésének lehetőségét, Gömör és Turóc a főpapok főispáni tisztségének eltiltását stb.) Zala saját indítványa volt a „kettős beneficium” ügye, melyben

91 Hertelendy György csak nagyon távoli rokonságban állt Deák volt országgyűlési követársával, Hertelendy Károllyal.

92 A vármegye végzésére: ZML IV. 1. a. 1841. 1. köt. 4. sz. 21–23. p.; kiadása: KÖNYI, 1882. 477–478. p. Az uralkodóhoz intézett – hasonló szövegű – felirat: EPL Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. Nr. 28. E.

az uralkodóhoz intézett feliratot megküldték a többi vármegyének is, ezek többsége Zalának a vegyes házasságok ügyében képviselt nézeteitől függetlenül reagált rá. Arra volt továbbá „jó” az ügy, hogy Zala végleg magára haragítsa a területileg is illetékes veszprémi egyházmegyét, valamint a magyar katolikus egyházat vezető esztergomi főegyházmegyét, melyeket ráadásul ugyanaz a főpásztor irányított.

Visszatérve a zalai közgyűlés végére, a láthatóan fáradó írnok csak egy mondatban felsorolta, hogy Deák beszédére reflektált még – ebben a sorrendben – Szalay Imre kanonok, a baltavári plébános, a keszthelyi apát és a csehi esperes is. Szalay replikájának szövege nem ismert, álláspontjára viszont következtethetünk egy sajtótudósítás, illetve az általa írott, Zala megyei történeteket is taglaló röpiratban foglaltak alapján. (Ld. alább.) 1841-ben a keszthelyi apát Bertalan Ferenc alsópáhoki plébános, a csehi (sümegcsehi) plébános pedig Markl Ignác volt. Utóbbi személyét felértékelte, hogy Zala táblabírájaként, ezen kívül Kopácsy püspök titkáráként és veszprémi kanonokként is tevékenykedett.⁹³ Sajnos beszédek szövege vagy tartalma nem ismert, ha csak utóbbit nem azonosíthatjuk a *Világ* c. lap „Sümeg vidékéről” tollat ragadó konzervatív tudósítójával.⁹⁴ Nem Ágoston József jegyzőkönyvéből, hanem egykorú nyomtatványból ismert viszont a baltavári plébános, Nyikos Mihály beszéde.⁹⁵ A szövegűség tekintetében kételyeket vet fel, hogy pontosan, aprólékosan kidolgozott, ezért valószínűleg utólag rekonstruált beszéddel lehet dolgunk. Részben a kételyeket erősíti, hogy a Szalay Imre által röpirata függelékében közölt, Veszprém megye – zalaihoz hasonlóan viharos lefolyású és gazdag utóéletű – február 1-i közgyűlésén elhangzott három beszédre a vármegye későbbi nyilatkozatban szögezte le, hogy azok ebben a formában meg sem történtek.⁹⁶ (E más forrásból egyelőre nem ismert beszédek kapcsán nyilván arról van szó, hogy valójában hozzászóltak a vegyes házasságok ügyéhez, nyilatkozataikat azonban utólag szerkesztették, letisztázták, esetleg ki is egészítették a nyilvánosság számára.) Nyikos Mihály először is csalódottságának adott hangot, hogy még Zala közgyűlési termében is az egyház elleni indulatok a meghatározóak, s „egyházi tisztünkbeni eljárásunkért törvénysértőknek tekintve, mint ilyeneket büntetésre méltóknak ítéljenek”. Azért érezte magát feljogosítva a hozzászólásra, mert olyan faluban lekipásztor, „melyben protestáns család is létezik”.⁹⁷ Történelmi fejtegetéseit egészen az ősegyháztól, és a keresztényüldözésektől kezdte, és igyekezett bizo-

93 Bertalan Ferenc (1792–1841) és Markl Ignácra ld.: Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Weszprimiensis [...] Weszprimii, é.n. [1841.] 65., 121. p.; PFEIFFER, 1987. 157–158., 284–285. p.

94 Ld. 104. sz. jegyz.

95 SZALAY, 1841. 115–124. p.

96 A veszprémi közgyűlési beszédek ld.: SZALAY, 1841. 125–154. p.; Veszprém megye cáfolata a beszédekről: Veszprém Megyei Levéltár (továbbiakban: VML.) IV. 1/a. (= Veszprém megye közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.) 64. köt. (1841) 661. sz. 344–345. p. Egyes elhangzott beszédeknek a tényét és néhány főbb gondolatát a közgyűlésről készült jelentések megerősítik. EPL. Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. Nr. 27. B-D.

97 A megfogalmazása legalábbis különös, hiszen 1841-ben Baltaváron a hivatalos egyházi statisztika szerint 399 katolikus mellett mindössze 3 fő evangélikus és ugyanennyi zsidó lakott, vagyis legfeljebb egy (ráadásul nem túl nagy) protestáns családról lehetett szó, sőt Baltavár filiáival együtt is 1798 katolikus, 8 evangélikus és 16 izraelita lelket számlált. Schematismus venerabilis cleri dioecesis Sabariensis pro anno MDCCCXXXI. Ginsii, 1841. 83–84. p. Az egész vasvári alesperességben a katolikusok dominanciája figyelhető meg, ha nem is ennyire nyomasztóan, mint Baltaváron. (14 ezer katolikusra mintegy 200 evangélikus jutott.) A már említett, szintén a szombathelyi egyházmegyéhez tartozó Pländer Ferenc plébániájának helyszíne, Nova szintén majdnem homogén római katolikus község volt. Uo. 100. p.

nyítani, hogy az állami szféra és az egyház „hatalomkörei” jól elkülöníthetők, egymásba nem kapcsolódnak, vagyis a közélet szereplői durván avatkoznak be az egyház belügyeibe. A világi államok, melyek alkalmasint üldözték az egyházat, már rég eltűntek a történelem színpadáról, míg az egyház – állította – változatlanul fennmaradt, így jogosnak nevezte, hogy „az anyaszentegyháznak e hatalomköre mindig meg volt, meg van most is”, nemcsak Magyarországon, hanem a többi európai államban is. A házassági áldás pedig Nyikos szerint nem más, mint egy katolikus imádság, melyet az egyház szerzett és arra mondja ki, akire akarja, ebbe az állam semmilyen módon nem avatkozhat be.

Ezen a ponton idézte Hertelendy Györgyöt, aki azt állította, hogy a katolikus plébános hivatalos feladatokat lát el a házasságkötésnél, de ezt a funkcióját csak akkor töltheti be, „ha azokat minden egyházi szertartásokkal megáldja s beszenteli”. Ezt Nyikos vitatta, mondván, hogy ez utóbbit csak akkor teheti, ha az egyház előírásai szerint jár el, különben megszűnne „katolikus” lenni. Ehhez kapcsolta azt a nézetét, miszerint az 1791/26. tc. épp az egyház védelmét látja el, hiszen a törvény csak azt mondja, hogy katolikus pap előtt kell kötni a házasságot, de az, hogy a házasságkötésnek mi a tartalma, az már teljesen az egyház belügye, tehát akár a passiva assistentia is lehet. Sőt, úgy vélte, hogy a rendek már teljesen szabadon, saját véleményük szerint akarják a katolikus házasságjog rendszerét átalakítani (például papoknak, szerzeteseknek nősülést biztosítani stb.), pedig semmi közük hozzá. Ami az 1791 óta eltelt időszakot illeti, amikor a papok számára nem volt tilos a reverzális nélküli vegyes házasságok megáldása, a gyakran visszatérő egyházi érveléssel azt mondta, hogy egyházi kérdésekben „sem harminc, sem ötven, sem száz év nem kötelez”. Vagyis az egyház akkor és úgy értelmezi át saját szabályait, amikor akarja, és épp az 1791 óta folytatott megengedő gyakorlat volt a rossz, a mostani szabályozással életbe léptetett pedig az „igazi”: „Miután tehát a törvény betűje magában az áldást nem foglalja, sőt nézeteim s előhordott okaim szerint nem is foglalhatja, nem állíthatjuk föl az ötven évet, melyben az áldás megadatott preskriptíve [= előírásként], mintha ezen évek nekünk az áldás megadására kényszerítő törvényt szabtak volna.” Törvényt sértéssel és a törvények önkényes értelmezésével épp a vármegyét vádolta, amely még az országgyűlés összehívását sem hajlandó megvárni, hanem saját hatáskörben intézkedik.

Beszéde több pontján Deákkal polemizált, egy alkalommal konkrétan meg is szólította őt. (Megfogalmazásából kiderül egyébként, hogy Deák beszédét zajos éljenzés fogadta a teremben.) Sértődötten cáfolta Deák észrevételét, miszerint „bünteremtő” lenne a katolikus egyház, amiért megváltoztatta a házasság megáldásának feltételeit. Az államnak is joga van jogszabályokat megváltoztatni – vallotta – és ettől még nem lett bünteremtő. A protestáns férjjel életét összekötő katolikus menyasszonyról egyébként maga jelentette ki büszkén, hogy igaz, amit Deák a pásztorlevél egyik legnagyobb hibájául rótt fel, nevezetesen, hogy az ilyenek egyházi felfogás szerint vétenek az isteni és természeti törvények ellen. („Hogy oly anya, ki gyermekeit azon hittől, melynek igazságáról meggyőződve van, egyhamar mulékony szerelmi indulatért, vagy akármily világi célért már születésök, sőt fogantatásuk előtt elszakasztja, köztük a testvéri szeretetet előre megrontja – vagy ha ezt nem, minden bizonnyal megrontja vallásukat, mi az embernek az életnél is drágább kincse –, hogy ily anya vét a természet s isteni törvények ellen, valamint most, úgy ötven év előtt is igaz volt.”) Beszéde végén a liberális érvelést kisajátítva a társadalmi béke és a haza felémelkedésének fontosságáról beszélt, melynek megrontását épp a liberálisok egyház elleni támadásainak tulajdonította. Keserűen kommentálta, hogy a papoktól elvitatják a házasság megáldását, s azt állítják, a papi talár „mást nem fedezhet, csak egy fanatikus, csak egy

borús eszű s szívű embert”. Tipikus egyházi érveléssel kijelentette, hogy a nemzeti egység kívánatos dolog, de csak akkor valósul meg igazán, ha abban az egyház érdekei maradéktalanul megvalósulnak, miközben az ellenzékiek arra törekcsenek, hogy elszakítsák a katolikusokat vallásuktól. Talán az is Deáknak szánt fricska volt, hogy szintén idézte Horatius *Ars poeticája* egy másik szállóigéjét,⁹⁸ amely azért érdekes, mert korábban épp a liberálisok hivatkoztak erre sokat, amikor a szólásszabadság joga mellett érveltek. A baltavári plébános beszédét romantikus szónoki fordulatokkal zárta, a nemzet szétszakadásának, majd ennek nyomán megszűnésének rémképét vetítve előre. „Hogy ettől megmentsen a nemzetek Istene, ne nyúljunk erőszakos kezekkel annyi millió katolikus lelkekre, melyek szent reliációjok karjain édesen nyugosznak, hogy azokat nyugalomukból fölretentsük, hanem megmaradva polgári hatalmunk körében, mint polgárok, hazafiak szeressük, karoljuk, öleljük egymást.”

Bizonyára több hozzászóló is volt még az – újsághírek tanúsága szerint – 5–5,5 órás, délután fél négyig húzódó közgyűlésen, ezeket azonban nem ismerjük. A fentiek mellett még egyről vannak homályos információink, egy sajtóhír szerint⁹⁹ felszólalt még bizonyos J. táblabíró, aki csak a „makula nélküli jegyes, az anyaszentegyház, s ennek látható feje ellen intézett nagyobb merényű, mint fullánkú aljas piszkolódásaival” hívta fel magára a figyelmet. (Az ismert beszédek közül talán Csány szavaival lehetne összefüggésbe hozni, bár ő sem az egész, hanem csak a magyar katolikus egyház fejét támadta, de – álláspontunk szerint – kevésbé valószínű, hogy róla illetve névbetűjének elírásáról volna szó. Ld. még alább.)

Idézzük fel röviden, hogyan tükröződött a zalai közgyűlés az épp 1841 elején új erőre kapó sajtó tudósításaiban. Érdekes módon – talán a zalai tudósító személyének és megbízatásának bizonytalansága miatt – Kossuth *Pesti Hírlapja* nem szentelt túl nagy terjedelmet a közgyűlésnek. Ugyanabban a lapszámban adott tudósítást Zala és Esztergom megyék közgyűléseiről.¹⁰⁰ (Utóbbira 14-én került sor, elfogadott határozata a püspöki kar eljárását mindenben támogatta és szembefordult a liberálisokkal.) Zalából röviden elmondta, hogy megszületett az uralkodónak címzett felirat, és elrendelték az áldásmegtagadó papok perbe fogását. Annyit ír még, hogy „e határozatokkal ellenkező nézeteket a világiak közül csak H.K. [vagyis Hertelendy Károly] fejtett ki”. Egy héttel később mindezt kiegészítve közzétette a felállított rendkívüli törvényszék névsorát (első helyen említve Deákat), valamint azt, hogy amíg az uralkodó válasza megérkezik, a megye szolgabírái útján felvilágosítják a lakosságot a pástörlevél törvénytelen voltáról.¹⁰¹ A *Pesti Hírlap* ugyanakkor nagyon is figyelemmel kísért a zalai felírás kapcsán történeteket, már március elején hírt adott például arról, hogy a külföldi német lapok széles körben ismertették a dokumentumot.¹⁰²

Részletesebb és személyes hangvételű kommentárok jelentek meg a *Világban*. A közgyűlésen is felszólaló plébános, Vidra Ferenc szubjektív tudósításában a Deák által ki-

98 „Tudjuk, s kérjük is ezt a jogot, s ugyanúgy meg is adjuk.” (Muraközy Gyula fordítása.) Quintus Horatius Flaccus összes versei. Szerk.: BORZSÁK István – DEVECSERI Gábor. Bp., 1961. 574–575. p.

99 Ld. 104. sz. jegyz.

100 *Pesti Hírlap*, 1841. 6. sz. (január 20.) 41–42. p. (Kossuth ugyanezen lapszám „Értekező” rovatában Esztergom megye feliratát tette közzé.) A zalai tudósítást kivonatoltan átvette: *Hírnök*, 1841. 9. sz. (február 1.) s.p.

101 *Pesti Hírlap*, 1841. 8. sz. (január 27.) 58–59. p.

102 *Pesti Hírlap*, 1841. 20. sz. (március 10.) 160. p.

fejtett nézetekkel polemizált.¹⁰³ A közgyűlésen a „zalai nagy szónok” (vagyis a sehol néven nem nevezett Deák) mellett három liberális felszólalót említett, vagyis Csány és Hertelendy György mellett még bizonyosan szót kért valaki. (Ágoston József feljegyzéseinek elején azt írja, hogy bizonyos Inkey Sándor táblabíró a közgyűlés elején követelte Vas körlevelének felolvasását. Lehet, hogy azonos az említett „J.” táblabíróval.) Vidra is úgy vélte, hogy a közgyűlésen úgy tűnt: a katolikus egyház fejének megtámadásával voltaképp az egyház megdöntésén fáradoztak. Kísérletüket szánalmasnak és kudarcra ítéltnek minősítette, hiszen a szilárdan ellenálló egyház ellen vágásokat nem, legfeljebb legyintéseket intézhettek. A határozatban rögzített eredménnyel és a Deák sikerét elismerő megjegyzésekkel ellentétben úgy vélte, hogy „szívemelő volt Szalay Imre kanonok úrnak ellenein kivítt diadala”. Az inkább a szerző véleményét, mint a tényeket tükröző állítást meg is ismételte. Amikor Szalay (második, szövegesen nem ismert) hozzászólásában feltette a kérdést, hogy helytálló-e az 1647/14. tc. alkalmazása a papokra, Vidra szerint „az ellenpárt felelni nem bátorkodott egyenesen”, a tömeg viszont a következtetés levonását követelte. Amikor pedig Szalay feltette azt a szónoki kérdést, hogy nem kell-e az 1791/26. tc.-et annak tényleges megszövegeire alkalmazni, nem kis túlzással írja, hogy a kérdés elhangzása nyomán „magát az ellenző tömeg, mint a halálos döfést szenvedett oroszlán eljajdul”.

Ismertetése további részében Deákot illetve szavait igyekezett hiteltelenné tenni. A „zalai nagy szónok” által felvetett morális kérdéseket csak úgy interpretálta, hogy Deák „állításainak némi erkölcsi színt adni gondolt”. Más papokhoz hasonlóan Vidrát is érzékenyen érintette, hogy Deák szerint a főpapok bűnné teszik a vegyes házasságot, „oly bűnné, melytől utóbb a feloldozást is meg fogják tagadni [...] Mi nem egyéb, mint csendes exkommunikáció. [=kizárás az egyházból]” Vidra szerint a vegyes házasság mindig is bűn volt, melyet az egyház csak az elégtétel (ebben az esetben a születendő gyermekek katolikus neveltetésének biztosítása) után oldozhat fel. A Kopácsy-féle pástorlevél kiadásának közvetlen előzményét az előző országgyűlés – egyházra nézve fenyegető – vallásügyi tárgyalásaiban és törvényjavaslatában jelölte meg, mely után az egyház már nem tűrhette tovább az 1791 óta fennálló, szerinte túlzottan megengedő állapotokat. A Deák által az egyházból hiányolt szeretettel kapcsolatosan pedig leszögezte, hogy a szeretet valódi parancsa nem más, mint a vallás (egyház által közvetített) parancsaihoz való ragaszkodás. (Mondani sem kell, mennyire eltérő volt Deáknak a szeretetről vallott felfogásától mindez.) Aki pedig – folytatta az ollári lelkipásztor – megszegi a vallás elveit, bűnt követ el, „önként kirekeszti magát” az egyházból. Nem állta meg kommentár nélkül azt sem, amikor Deák a vegyes házasságok útján nyerészkedéssel, „lélekalázzattal” vádolta meg az egyházat. Ezt a szerző nemhogy visszautasította volna, Szent Péterre való hivatkozással büszkén vállalta, hiszen a „tanítványok” (vagyis a vegyes házasságokból születendő katolikus gyerekek) számának szaporítása szerinte maga az erkölcsi kötelességteljesítés.

A konzervatív-katolikus nézeteket tükröző írás azzal a gúnyos megjegyzéssel zárult, hogy Vidra köszönetet mondott a liberális szónokoknak. „A szívekbe nem látok, lehet, hogy csalódom az ellenzészről tett ítéletemben, de akkor megérdemli a magyar egyház köszönetét, mert ellenzése által az egyház szabályinak nagyobb nyilvánosságot és érdeket tulajdonított, mely már némi részben azok megtartását is vonja maga után.” Az elfogadott

103 VIDRA F.[erenc]: *Személyes nézetek a Zala-megyei Jan. 11. gyűlésről*. In: Világ, 1841. 9. sz. (január 30.) 33–34. p.

határozatot egyébként a szerző nem a négy liberális szónoknak, hanem a „zajongó tömeg” nyomásának tulajdonította.

Egy másik, „Sütem vidékéről” névtelenül író szerző a *Pesti Hírlap* zalai tudósításai nyomán ragadt tollat.¹⁰⁴ Mégpedig azért, „nehogy valaki azt gondolja, hogy ez általános megegyezésből, a törvénysértés közmegismeréséből származott legyen.” Igaz, hogy liberális határozatot fogadtak el, de egyáltalán nem ellenszegülés és tusakodás nélkül. A szerző – igaz meglehetősen kínosan keresve az okokat – meg is magyarázta, hogyan történhetett szerinte az egyház érdekeivel ellentétes határozat elfogadása: „Sőt, [ha] Zalának nagy fia [vagyis Deák] mély tudománnyal készült és szíveket ragadó modorban előadott lelkes szónoklatával az ifjúságnak igen gyűlékony szívét föl nem lobbantja, ha a jelen volt nagy tömegnek tetemes része el nem fogult kebelével jelenik meg, ha fejenként mindenik nyilatkozásra szólíttatik, igen kétséges, vajon létesülhetett volna-e oly határozás.” A konzervatívok között is kitűnő szónokok voltak, de észrevételeik – írta – pusztába kiáltott szavak maradtak, s „mivel az ige [sic!] az evangéliumi magkint kőszívre hullott, természetlensége éppen nem csudálható”. Az egyház és a konzervatívok nyilvánvaló vereségét feldolgozni nem tudó, és erre okokat kereső szerző külön is kiemelte a „polgári erénnyel tündöklő” Hertelendy Károly „szíve belső érzetéből fakadt nyilatkozását”. Saját szavaival felidézte Hertelendy beszédének végét, mely szerint „Szent István első királyunk a konstitúció nagy épületét a katolika hitre, mint fundamentomra” építette, és „ha megrázkódtatjuk azt, ledől az épület, de a fundamentom megmarad”. (Mint fentebb láthattuk, a beszéd fennmaradt szövege azért kicsit másként fogalmazott. A főpásztorok elleni „erőszak” képei viszont – miszerint a mellükről letépett aranykereszt helyett a fakereszttel szereznek diadalt – pontosan kerültek a *Világ* hasábjain is felidezésre.)

Tudomásunk szerint egyetlen (ráadásul konzervatív, egyházi) sajtótermék volt, mely zalai tudósításában nemcsak leírta Deák nevét, hanem pontosan ítélte meg Zala egyházpolitikai állásfoglalásának súlyát, abban Deák szerepét stb. is Így írtak: „Sokan lelkük mélyén jó előre erre a vármegyére [ti. Zalára] figyeltek, vajon mit fog határozni a vegyes házasságok ügyében. Minderre ezen vármegye igen híres követe, Deák Ferenc miatt került sor, kit az országgyűlések első követének ismertek el, s megyéjére a tekintély nem kicsiny súlya esett a többiek között. Ez a vármegye követének véleményét tette magáévá.”¹⁰⁵ A tudósítás pontosan ismertette az áldásmegtagadó papokkal szemben kilátásba helyezett büntetéseket. Tévesen írta ugyanakkor a közgyűlés napját (január 12-re datálta), és úgy fogalmazott, hogy Zala „Pest vármegye álláspontjához csatlakozott”. (Ezt egyébként Vidra Ferenc is megfogalmazta fent idézett cikkében, és más kortárs véleményekben is megjelenik.)¹⁰⁶ Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy bár a két liberális megye által fogantatott intézkedések, és részben azok indoklásai is megegyeztek, Zala „magától” jutott erre az álláspontra. Feltételezhető természetesen, hogy Deákék hallomásból, közvetlen vagy közvetett híradásból már jól ismerték Pest 1840. augusztus 27-i körlevelének tartalmát, hivatalosan azonban nem utóbbiakhoz való csatlakozásról, vagy annak átvételéről,

104 Világ, 1841. 17. sz. (február 27.) 66. p. Vö. 94. sz. jegyz.

105 Repraesentatio Comitatus Szaladiensis ad suam majestatem [atem] in causa mixtorum matriomonium. In: Sion, 1841. 7. sz. (január 27.) 25. p. (A fordításban Tóth Péter kollégám volt segítségemre, ezúton is köszönöm. – F.Cs.) Az idézett rövid bevezető után a lap latinul közölte a zalai feliratot, ld. uo., ill.: Sion, 1841. 8. sz. (január 30.) 29–30. p.

106 Ld. még: ALMÁSSY István: *Római catholicus egyházi rendünk vegyes házassági perbeidéztetésének ügye törvényszerűen védve*. Budán, 1844. (Clerus ügyei, II.) (továbbiakban: ALMÁSSY, 1844.) 17. p.

hanem önálló határozatról és feliratról volt szó. (A kiindulópontot is Vas átirata adta.) Ágoston József Kopácsyhoz intézett idézett levelében¹⁰⁷ konkrétan írja, hogy csak a közgyűlés másnapján (12-én) érkeztek hivatalosan Zalaába Pest és Abaúj megyék körlevelei, melyekkel a közgyűlés már jóval a határozat elfogadása után foglalkozott. Abaújnak – a zalai közgyűlés szóhasználatával – a „közös sérelemnek egyesült erővel elenyésztetésére”, valamint Pestnek „mind az ily törvénytelenések megbosszulásával, mind öfelségének megkérésével a közcélra, s a hazabeli különböző vallású, de a közjólét eszközésében egyhitű polgárok lelki nyugalmanak” megszerzésére irányuló törekvéseiről azt állapították meg, hogy mivel Zala már feliratot intézett az uralkodóhoz, „újabb intézkedés nem szükséges”.¹⁰⁸

A Deák által meghatározott ellenzéki-liberális szárny kétségtelen győzelméről el kell még mondani, hogy a Deákot pártoló hozzászólások csekélyebb száma, és mindezeknek a nyilvánosság fórumain való korlátozottabb megjelenése önmagában semmit nem jelent. A konzervatívok egyházi szárnya természetesen, hogy nagyobb vehemenciával vetette magát az érdekeit érzékenyen érintő politikai küzdelembe, mint a liberálisok, akiknek figyelmét a közélet számos egyéb kérdése is lekötötte. (Ez még nem jelentette, hogy kevésbé ragaszkodtak volna álláspontjukhoz, épp ellenkezőleg.) Maga Deák Ferenc például egy, a közgyűlés másnapján Séllyey Elekhez intézett levelében a legkisebb utalást sem tette az előző nap több, mint öt óráig tartó közgyűlés vitáira.¹⁰⁹ Továbbá a nyilvánosság számos csatornája (például az önálló röpiratok megjelentetésének lehetősége) csak a konzervatívok számára volt elérhető, így az ellenzék nézetei a megyei közgyűléseken elfogadott határozatokban, illetve az azokról készült – jóllehet, szintén cenzúrázott – sajtóhírekben jelenhetett meg.

Voltak persze Zala közéletében is, akiket egyik fél álláspontja sem lelkesített. Séllyey László január 19-én így írt apjához, az említett Séllyey Elekhez az ominózus közgyűlés egészéről (vagyis nemcsak 11-ről): „Mindenki, sőt a legnagyobb ész is felgerjedt indulatban, mely némelyeknél nemcsak természetben, sőt szesz ital által azon idő alatt nyilvánítá, hogy amidőn két egymás ellen álló egyik sem nagyobb valódi böcsülésre méltó párt a gyűlésben összeütközik, ámbár mind a kettőnek követői egyformán vétenek is, mégis annak kell bűnhődni, kinek pártosi nagyobb ingerültséggel és erőszak szülte módokkal bírnak, mert az egész sűrűlőds alatt éppen nem lehet mondani, hogy bölcs ész szülte okoskodás győzött volna valakit is csak meg.”¹¹⁰ A közgyűlés résztvevőinek érzelmeire való apellálás, és a korteskedés nyilván a liberálisoktól sem volt idegen, mint tudjuk.

107 Ld. 73. sz. jegyz.

108 ZML IV. 1.a. 1841. 1. köt. 57–58. sz. 68. p.

109 „A tekintetes megye közönségének alázatos szolgálója...” Dokumentumok Deák Ferenc életéből. Szerk.: KISS Gábor – MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 1988. 25–26. p.

110 ZML XIII. 25. (= Családok. A Séllyey család iratai.) sz.n.

A ZALAI FELIRAT FOGADTATÁSA, I.: A VÁRMEGYÉK

A vármegyék 1840 végén, 1841 elején szinte kivétel nélkül határozatokban, illetve az uralkodóhoz intézett feliratokban foglalták össze a vegyes házasságok áldásmegtagadása nyomán kialakult helyzetet. (Összesen több, mint negyven törvényhatóság tiltakozott a püspökök eljárása ellen.¹¹¹) A liberális álláspontok között voltak „vezérmegyék”, melyek különös érdeklődéssel viseltettek az egyházpolitikai kezdeményezések iránt, ide sorolható Borsod, Zólyom, Bereg, Temes stb., de a legfontosabb kezdeményezések kétségtelenül Pesttől és Zalától indultak ki. A néhány konzervatív, a püspöki kar eljárását pártoló vármegye¹¹² közül kiemelkedett elszántságával Heves, Sáros, és különösen Esztergom, amely január 14-i felirata nyomán nemcsak az egyházat védő álláspontjával, hanem annak – a liberálisok ellensúlyozását célzó – teológiai, politikai, erkölcsi érvekkel történő alátámasztásával is feltűnt.

A zalai körlevél megyei fogadtatása, a vármegyék politikai állásfoglalására gyakorolt hatásának vizsgálata két szempontból is fontos. Egyrészt az ország liberális egyházpolitikai közvéleményének kialakulását követhetjük nyomon, másrészt Deák személyének megítéléséről, a liberális egyházpolitika formálásában betöltött szerepéről is képet alkothatunk, tekintettel arra, hogy Zala álláspontját köztudottan Deák fogalmazta és képviselte. A történetírásban gyakran felbukkan az az álláspont, mely szerint Zala követte a pesti példát (ld. erről fentebb), de többen felhívják a figyelmet a Kossuth által megjelenített Pest illetve a Deák által képviselt Zala jól kimutatható önálló hatására.¹¹³ A későbbi történetírás számára meghatározó jelentőségű Horváth Mihály például így fogalmazott: „A pesti végzést kevés kivétellel minden megye magáévá tette [...] Így tönk egyebek közt Zala megye is, melynek a pestihez hasonló végzése, s a királyhoz intézett felirata Deák Ferenc tekintélye által különös fontosságot nyert.”¹¹⁴ Marczali Henrik egyenesen úgy vélte, hogy „elégge hű képét nyerjük az egész országos [ti. a vegyes házasságok áldásmegtagadása nyomán keletkezett] mozgalomnak, ha bemutatjuk Zala megye fölíratát. Ez nemcsak tartalmánál fogva fontos, hanem azért is, mert az ellenzéknek, sőt már az egész országnak legtekintélyesebb embere, Deák Ferenc indítványozta azt, továbbá, mert oly megyétől ered, mely a legtisztábban katolikusokhoz tartozik.” Kivonatossan közölte Zala megye végzését, ismertette az elfogadott határozatokat, s fontosnak vélte hangsúlyozni, hogy a „nagy férfiú” a felállított törvényszéknek is tagja lett.¹¹⁵ Ferenczi Zoltán Deák-életrajzában érthető és érezhető elfogultsággal fejtette ki, hogy „noha Pestmegye volt a kezde-

111 VARGA János: *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)*. I. rész. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv, 11. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1980. 177–243. p. (továbbiakban: VARGA, 1980.), 217. p.

112 Összesen legfeljebb hat megye határozatáról mondható el ez az álláspont. Vö. MAILÁTH, 1844. 158. p.; FERENCZI, 1904. I. köt. 312. p.

113 Ld. pl. VARGA, 1980. 217. p. (Deák szerepét a zalai körlevél kapcsán nem említi.)

114 HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. In: Horváth Mihály: Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc. Válogatott írások. Szerk.: Pál Lajos. Bp., 1986. (Történetírók tára) 139–207. p., 201. p.

115 MARCZALI Henrik: *Lonovics küldetése Rómába*. Adalék a vegyes házasságok történetéhez. In: Budapesti Szemle, 64. köt. 1890. CLXVI. sz. 1–26. p., 17–18. p.; ill. ld. még ugyanígy: Uő: *Korunk állami és társadalmi alkotásai*. Bp., 1905. (Nagy Képes Világtörténet, XII. köt.) I. r. III. fej. [Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://www.mek.iif.hu> – 2003. december] Ehhez sokban hasonló idézés és ismertetés: POLNER, 1932. 16–17. p.

ményező, mégis Zala [...] felirata és határozatai váltak döntőekké, mert ez a felirat Deák műve s a határozatokban az ő szelleme nyert kifejezést”. Pontosán ismertette és értékelte Deák szerepét és felfogását (például: „Zalamegye felirata a törvény betűi és a rendeletek külső hatásai helyett a kérdés belső lényegét és hatásait emeli ki”), az elfogadott vármegyei határozatokat (Deák törvényszéki szerepvállalásával), valamint méltatta „azt a vallásos és hazafias ékesszólást, mely a feliraton előmlik s ezért oly mély benyomást tett a hazában”.¹¹⁶ Ferenczinek Deák iránti elfogultsága mellett is igaza van továbbá abban, hogy a zalai körlevél megyékben tapasztalt hatását indokolta, hogy a Deák álláspontját illető vélemény-nyilvánítás elől a közszereplők nem térhettek ki.

Nemcsak a reformkor politikatörténetére, hanem a két világháború közötti történetírás szemléletére is tanulságos, ahogy Szekfű Gyula kommentálta a vegyes házassági ügyeket, és ezekben Deák szerepét. Nemcsak ismertette ugyanis a vitát, hanem abban – az egyház álláspontját utólag igazolva – állást is foglalt, hangsúlyozta ugyanis, hogy a megyék „idegen talajra tévedtek” a pásztorlevelek elleni tiltakozással. Megemlíti, hogy Zala feliratát maga Deák készítette, annak azonban nem az egyház által támadott liberális érveit emelte ki, hanem jellemzően azt, hogy a szöveg „a hazafiak közti békességet lelkes szavakkal hirdette”.¹¹⁷ (Mint láttuk, e békesség propagálása csak egyik, kisebb jelentőségű eleme volt a körlevélnek.) Wlassics Gyula említette Deák szerzőségét, és azt is, hogy a belpolitikai polémia középpontjában állt a zalai körlevél, utóbbiról azonban – ismét csak kora történelemszemléletét tükrözve – úgy vélekedett, hogy „emelkedett mély vallásos áhítattól áthatott irat ez”.¹¹⁸ Várady L. Árpád monográfiájában pontosan ismerteti, melyik megye vette át Pest, melyik Zala körlevelét, majd összegzően megállapítja, hogy „a megyék érvelése lényegében a Zala megye által mutatott nyomokon halad”.¹¹⁹ Jellemző módon Deák szerzőségét nem említette.¹²⁰ Más, a témára vonatkozó – a vegyes házasságok ügyét elemző – katolikus egyháztörténeti tanulmányok nemcsak Deák személyét, hanem a zalai határozatot sem tartották fontosnak megemlíteni (ellentétben például Pestével).¹²¹ A már idézett Meszlényi Antal az 1840-es évek vegyes házassági ügyeiben szintén óvakodott Deák vagy Zala megye nevesítésétől. Ugyanakkor nagyon vehemensen mondott értékítéletet a megyegyűlések „légből kapott vallásüldözéséről”, s arról, hogy „elkeseredett támadásai a papok s püspökök ellen tisztán az agyérmennek és a liberális kortesfogásoknak voltak a szüleményei” – mindezt ugyanis Zala megyére és Deákra is vonatkoztatnia kellett volna, nem is beszélve arról, hogy: „A támadásokban a szabadelvű katolikusok egy gyékényen árultak a protestáns táblabírákkal és földesurakkal.”¹²² A protestáns egyháztörténetírás azonban részletesebben foglalkozik a témával, ld. például az alábbi értékelést: „Zala is nyilatkozott, s a határozat megfogalmazását Deák Ferencre bízta. Ez a

116 FERENCZI, 1904. I. köt. 312–315. p.

117 SZEKFÜ Gyula: *A XIX-ik és a XX-ik század*. In: Magyar történet. V. köt. Bp., 1936. (3. kiadás) 322. p.

118 WLASSICS, 1923. 40. p.

119 VÁRADY, 1924. 131. p. A megyék álláspontjának ismertetéséhez: uo. 127–129. p.

120 Várady ismertetését átvette, ugyanakkor Deák névére való hivatkozással kiegészítette: CSIZMADIA, 1976. 26. p.

121 Ld. erre: HERMANN Egyed: *Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése*. Bp., 1934. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Egyháztörténelmi szemináriumának kiadványa 1.); Uő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, I.) (2. kiad.)

122 MESZLÉNYI, 1934. 425. p. Vö. 8. sz. jegyz.

határozat fejezi ki Deák álláspontját leghatározottabban, okai, bizonyítékai a régiiek, csakhogy itt rendszeresen vannak csoportosítva. Az ügynek – szokása szerint – egész történetét adja s átszővi emberszeretetének szálaival. Megcsendül benne a komoly, férfias fájdalom hazafiúi hangja.”¹²³ Részletesen ismerteti Zala határozatát, Deáknak a vallásszabadság melletti elkötelezettségét, melyet összegzően az 1841-es dokumentum alapján – kissé talán eltúlozva Deák úttörő szerepét – így értékeli: „Ő volt az első, aki észrevette, a papság ez intranzigens álláspontjával zsákutcába jutott, ahonnan szegyen, önmegalázás nélkül nem szabadulhat. [...] A [későbbi] vallásügyi vívmányokat különben a nemzet közvéleménye s lelkiismerete, a kor szelleme fogadta oltalma alá. Ez pedig a törvények erejénél is hathatósabb oltalom.”¹²⁴

Deák legújabb életrajzai, méltatásai többnyire ismertetik a zalai körlevél szerzőségét és annak hatását. Van, aki általánosságban utal erre (inkább Kossuth pesti áldásmegtagadási ügyére koncentrálva),¹²⁵ és újabban is hangsúlyosan jelenik meg a nézet, miszerint „Deák kezdeményezésére Zala is csatlakozott Pest megye álláspontjához”.¹²⁶ Részletesen és alaposan foglalja össze a történeteket Molnár András legújabb életrajza, amikor arra is kitér, hogy az egyházpolitikai polémia kiváltó oka a „püspöki kar aknamunkájának sikerén” felbuzduló Kopácsy pásztorlevelében, vagyis „az immár országos méretűvé növelt lelki terror”-ban keresendő.¹²⁷ Részletesen ismerteti Zala határozatát, azt, hogy a tiltakozás egyik hangadója Deák fellépése nyomán Zala megye lett, s hogy ő fogalmazta meg a megyéje állásfoglalását, továbbá jogosan állapítja meg: „A liberális közvélemény az egész országban mértékadónak tekintette a zalai feliratot.”

Nézzük tehát a zalai körlevél fogadtatását a vármegyékben.¹²⁸ Azokban a törvényhatóságokban, melyekben a vegyes házasságok ügyét már 1840-ben (például Pestben, Borsodban, Tornában¹²⁹), vagy később, de még a zalai átirat kézhezvétele előtt (például Veszprémben¹³⁰) rendezték, gyakran nem vették újra elő a kérdést, csak ennek kapcsán megerősítették saját álláspontjukat.¹³¹ Mivel azonban Zala az első között foglalkozott az

123 KOVÁCS, 1907. 16. p.

124 Ugyanakkor voltak olyan protestáns egyháztörténeti ismertetések is, amelyek (bár máshol sokrétűen és pozitívan méltatták Deák tevékenységét) az 1840-es évek elejének vármegyei mozgalmi kapcsán nem említették sem őt, sem Zala megyét. Ld. pl. ZSILINSZKY, 1907. 650. p. Ld. még: VARGA Zoltán: Az egyház a reformkorban, 1790–1848. In: A magyar református egyház története. Szerk.: Bíró Sándor – Szilágyi István. Bp., 1949. 263–325. p., 277–278. p. stb. Inkább Pestre helyezi a hangsúlyt, és Deák szerzőségét nem említi: BALLAGI Géza: Az 1839/40-diki országgyűlés visszhangja az irodalomban. Bp., 1890. (Értekezések a társadalomtudományok köréből, X.8.) (továbbiakban: BALLAGI, 1890.)

125 Ld. pl. ESTÓK János: *Igazság és törvény*. Deák Ferenc élete. Bp., 2003. 31–32. p.

126 RÁ CZ, 2003. 53–54. p. (A vita alapjául szolgáló törvényt tévesen 1792-esnek nevezte.)

127 DEÁK–MOLNÁR, 2003. 58. p. Vö. szintén MOLNÁR Andrástól: *Utószó*. In: DEÁK, 2001. 632. p.

128 Alábbiakban csak azokkal a megyékkel foglalkozunk, amelyekben így vagy úgy méltatták Deák gondolatait és kezdeményezéseit, a vármegyék vegyes házasságok ügyében elfogadott határozatainak teljes ismertetésétől eltekintettünk. Nem foglalkozunk azokkal a történetekkel sem, amelyek bár a liberális álláspontot tükrözték, a zalai körlevéllel csak érintőlegesen voltak kapcsolatban, például a heves egyházpolitikai csatározások színhelyévé vált Pest, Borsod, Bereg, Zólyom, Gömör stb. esetében.

129 Előbbiekre ld. a 63. ill. 88. sz. jegyz.-kben idézett irodalmat, utóbbiról: Nemzeti Újság, 1841. 43. sz. (május 29.) 170. p.

130 VML. 1/a. 64. köt. (1841.) 151. sz. 95. p.

131 Olyan is volt, mint például a vegyes házassági ügyek egyik fő kezdeményezője, Zólyom, ahol a Deák fogalmazta irat megérkezésekor kijelentették: a megye rendi már ezt megelőző, január 12-i közgyűlésükön is „zalai értelmű” feliratot intéztek az uralkodóhoz. Pesti Hírlap, 1841. 40. sz. (május 19.) 331. p. Ezzel ellenté-

üggyel, Deák indítványa sok helyen alapvetően tudta befolyásolni a történeteket – akkor is, ha még körlevele valahová meg sem érkezett. Mint említettük, Veszprém megye február 1-i viharos vegyes házassági közgyűlésekor hivatalosan még nem volt ismert Zala körlevele, mégis az egyik felszólaló beszédében Deák Ferenc példájára hivatkozott.¹³² Veszprém egyébként a zalaihoz nagyon hasonló tartalmú határozatokat hozott, illetve felirat-szöveget fogadott el,¹³³ ugyanakkor elutasította a másik zalai indítványt, mely törvénytelennek minősítette, hogy az esztergomi érsek megtartotta a veszprémi püspökséget is. (A „kettős beneficium” ügyének fogadtatásáról ld. részletesen, összefoglalóan alább.)

Szatmár megye nevezetes, február 22-én kezdődött közgyűlésén a vegyes házasságok szintén a zalai határozat kapcsán kerültek vitatásra. (A nevezetesség oka volt, hogy ezen a közgyűlésen fogadták el a liberálisok átfogó reformprogramját, a „szatmári 12 pont”-ot.¹³⁴) Több megye áldásmegtagadással kapcsolatos körlevelét felolvasták, a zalait nem, mert még nem jutott el hozzájuk, mégis ennek gondolatai kerültek a vita középpontjába! (Vélhetően az ismertséghez hozzájárult, hogy a szöveg megjelent a *Pesti Hírlap*ban.) Kossuth szatmári tudósítójának megfogalmazása szerint a világi katolikusokon „nem lehete a vallás bélyegét észrevenni”, vagyis Deákhhoz hasonlóan a liberálisok álláspontját követték. „Számíthatatlan többséggel végre a zalai módok elfogadtattak”, ki-mondták az 1647/14. tc. alkalmazását, törvényszék felállítását, a szolgabírák útján történő felvilágosítás szükségességét, és Deák szövegéhez „mindenben hasonló szellemű felírás”-t intéztek a királyhoz. A tudósító kiemelte még, hogy a liberálisok közül egy vezérszónok fejtette ki egyházpolitikai nézeteit, ez azonban széles körű tetszéssel találkozott, és a gyűlés ezen, kétnaposra nyúlt vitája sem volt ingerült, a papság is visszafogottabban részletezte a pástorlevél melletti szolidaritását.¹³⁵ A tudósítás cenzor által törölt részéből kiderül, hogy a vezérszónok Eötvös Mihály volt, aki az európai államok egyházpolitikai viszonyait is elemezve, megjegyezte, hogy az abszolút monarchiáknak áll érdekükben a polgári átalakulás meggátlására vallási feszültségeket szítani. „Ne ámíttassuk magunkat – mondta –, ne pazaroljuk lelkesedésünket, midőn az idő egy egész nemzet haladási életkérdéseire int, tegyük röviden a teendőket, kövessük Zalát.”¹³⁶

tesnek mondható az ultrakonzervatív Sáros, ahol a Pesti Hírlap tudósítója március közepén hiányolta, hogy Zala megye már mindenütt közismert „oly régen útnak bocsátott becses tudósítása” hivatalosan oda még mindig nem érkezett meg. A megyének azonban nem is nagyon volt rá szüksége, mert nyilvánvalóan az egyház pártján állottak a vegyes házasságok ügyében. (A tudósító egyébként – a cenzor által törölt – megjegyzésében hangot adott kételyének, miszerint más, sokkal később tartott megyei gyűlés, pl. a hevesi körlevele már megérkezett, hogy miért: „nem tudom, okát vitatni nem akarom” — írta.) MOL R 101. (= 1526 utáni gyűjtemény. Kossuth-gyűjtemény, a Pesti Hírlap szerkesztésére vonatkozó iratok.) Korrektúrapéldányok. 1841. 2. dob. 23. sz. Sáros körlevelét Zalának is megküldte: ZML IV. 1.a. 1841. 5. köt. 1101. sz. 59. p.

132 Világ, 1841. 16. sz. (február 24.) 62–63. p. Veszprém megye közgyűléséről részletes jelentések, beszéd-szövegek maradtak ránk, elsősorban annak köszönhetően, hogy az ottani közgyűlésen is résztvevő, valamint az egyház álláspontját nagy beszédben védelmező Szalay Imre kanonok a legaprólékosabb információkkal kívánta ellátni a Veszprém-ben történtek iránt kiemelkedő érdeklődést tanúsító Kopácsyt. EPL Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. Nr. 27. B-C., ill. ld. uo. D-E.

133 VML. IV. 1/a. 64. köt. (1841.) 89. sz.; IV. 1/b/aa. (= Veszprém megye közgyűlésének iratai.) 89/1841. sz.; EPL Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. Nr. 27. A.

134 Vö. RÁCZ István: *Az 1841. évi szatmári 12 pont*. In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Tom. II. Bp., 1955. 101–123. p.

135 Pesti Hírlap, 1841. 19. sz. (március 6.) 150–151. p.; ld. még: Világ, 1841. 19. sz. (március 6.) 74. p.

136 MOL R 101. Korrektúrapéldányok. 1841. 2. dob. 19. sz. Eötvös egyébként – feltehetően nem tudatosan – Deákhhoz hasonló véleményt képviselhetett a papok részéről történő reverzális-követelés „lélekhalá-

Pozsony rendei úgy vélekedtek, hogy a liberális megyék körlevelei (köztük Zalaé is) nem győzték meg őket az uralkodóhoz intézendő felirat szükségességéről.¹³⁷ A kis kiterjedésű és konzervatív Moson megye márciusi közgyűlésén Pest, Zala és Esztergom körleveleit ismertették, a többi felolvasását szükségtelennek is ítélték. Sőtér Ferenc alispán, korábbi országgyűlési követ „a zalai felírást taglalgatá, s az abbani erősségek megdöntésére magát tömérdek argumentumokkal felruházottnak vallotta”. Cáfolta, hogy törvénytelen volna az áldás megtagadása vagy a passiva assistentia alkalmazása, s a többi hozzászóló is a „jelenkor szerencsétlen szellemét” kárhoyztatva Deákkal szemben foglalt állást. A megye Zala véleményét elvetve Esztergomnak az egyház jogait védő felíratához csatlakozott.¹³⁸

E két pólus (Zala és Esztergom) más megyék közgyűlésein is a viták középpontjába került. Nagy visszhangot váltott ki például a szabadelvű tábora miatt ismert Tolnában is, március végén. A zalai felirat melletti vezérszónok szerepét Perczel Mór, az esztergomit egy – közelebről meg nem nevezett – „pécsi kanonok” vállalta. A több órás vitában a konzervatív álláspontot egyházi személyek védtek, akik régi törvényekre hivatkozással azzal érveltek, hogy a protestánsok csak saját nevükben tiltakozhatnak a királynál, egy vármegye nem képviselheti érdekeit, különben sem történt törvénysértés, és – mint azt a világi konzervatívok részéről például Perczel István táblabíró vagy Svastics Lajos főjegyző fejtegette – inkább a megyék veszélyeztetik a papság jogait, az uralkodót pedig arra kell kérni, hogy vegye oltalmába a katolikus egyházat. Végül a vita arra ment ki, hogy a zalai indítvány egészét támogassák-e, vagy csak annak egy (az uralkodóhoz felirat intézését sürgető) részét. Végül Bezerédy István a „mindeneken hatalmaskodni akaró” katolikus egyház ellen intézett „melegkeblű előadású” beszéde hatására a többség a zalai felirat egészét magáévá tette, olyannyira, hogy a vármegye saját felirataként a zalaival teljesen megegyező szöveget küldött az uralkodóhoz. Deák valamennyi érvét indokoltnak jelentették ki, vagyis a megye a törvények szigorú végrehajtását kérte a királytól, szorgalmazta, hogy „a kihágó törvénybontókat az igazság és méltányosság, szóval a kötelesség korláti közé szorítsák”, továbbá, hogy a szolgabírói kihirdetésekre, mint a „közmelegnyugvás eszközésére” szükség van. Pedig az egyháziak és a konzervatívok készültek, szép számban vonultak fel, és „kisújtásozott hosszás beszédeket” tartottak.¹³⁹ A *Jelenkor* levelezője hosszan részletezte a megyei „pecsovicok és kubinszkiak” (konzervatívok és ellenzékiek) harcát, és visszautasította azt a *Hírnök* hasábjain megjelent információt, miszerint a protestáns kisnemességet agitálták volna a zalai felírára való szavazás céljából. „Midőn úgy is tudható, hogy sok protestáns különben pecsovicok, a relígiói kérdésben születésök s neveltetésöknél fogva vele bizonyosan nem tartandanak.”¹⁴⁰

Komárom rendei is e két körlevél hívei közti vitának lehettek tanúi március végi közgyűlésükön: „Esztergom vármegyéé elég, Zalaé több éljennel fogadtatott”. A gyűlésen több egyházi személy is igyekezett védelmébe venni a papság eljárását és támadta a Zala megye körlevelében foglaltakat, egyikük még odáig is elment, hogy provokatív módon saját felfogását nevezte „szabadelműnek”, fokozva ezzel a közgyűlés amúgy sem kevésé

szatként” történő minősítése kapcsán, ugyanis egy erről szóló (az embereket vegyes házassággal „halászó” Szent Péterről készült) karikatúrát terjesztett a közgyűlésen.

137 Pesti Hírlap, 1841. 17. sz. (február 27.) 132. p.

138 Pesti Hírlap, 1841. 26. sz. (március 31.) 211. p. MOL R 101. Korrektúrapéldányok. 1841. 2. dob. 19. sz.

139 Pesti Hírlap, 1841. 27. sz. (április 3.) 219. p.; Világ, 1841. 29. sz. (április 10.) 114. p.; Nemzeti Újság, 1841. 28. sz. (április 7.) 110. p., 30. sz. (április 14.) 117. p. Ld. még: VÁRADY, 1924. 129. p.

140 Jelenkor, 1841. 37. sz. (május 8.) 146. p.

feszült hangulatát. A liberálisok oldaláról ifj. Pázmándy Dénes beszéde keltett feltűnést, aki hosszasan taglalta a pásztorlevél által keletkezett sérelmet. Az egyháziaknak élesen vágott vissza: „Mondatik, hogy a most[an]i zavaroknak a nyughatatlan protestánsok az oka, de nem is fognak nyughatni, még az általános vallás-hasonlóság a hazába nem fog hozatni.” Mellette érdemes megjegyezni a Bars megye közeletéből ismert, vegyes házassági ügyben is sokat szereplő Balogh János felszólalását, aki nem elégedett meg azzal, hogy „Zalának csak felírása pártoltatnék”, hanem az egyháziak ellen további intézkedéseket szorgalmazott.¹⁴¹ Végül a radikálisabb javaslatok helyett a komáromi gyűlés „Zala megyének vélünk közlött törvényszerű végzését egész kiterjedésében” magáévá tette.¹⁴² Érdemes felfigyelni a közgyűlésről megjelent tudósítás szóhasználatára, amikor arról ír, hogy a társadalmi elit „fő kívánata lett a zalai felírás magasztalása s e tárggyal egybeforrt Deákunk nevének föltisztelése”. Minden, a zalai felíratot pártolóan „taglaló” hozzászólást megjelenteztek, de a legzajosabb sikert Pázmándy és Balogh aratták.¹⁴³ Liptó megyében az a sajátosság figyelhető meg, hogy nemcsak a vita során hangzik el, hanem az elfogadott közgyűlési határozatban is kimondottan szerepel, hogy a megye kizárólagos jogforrásnak tekintette a zalai felíratot. Liptóban „nemes Zala vármegye e tárgybani végzésében s felírásában kifejtett üdves irány s méltányos elvek rendíthetetlen alaposságáról teljesen meggyőződék”, foganatosították a Deáktól indult nézeteket. A közgyűlés elején egyébként csak Zala körlevelét akarták felolvasni, végül a másik oldal követelésére Esztergomét is ismertették. A két körlevelet szavazásra bocsátották, Esztergom mellett 17, Zala mellett 215 voks gyűlt össze, ráadásul – állítólag – Esztergomra még tréfából néhány protestáns is szavazott.¹⁴⁴

Komáromhoz és Liptóhoz hasonló, három órás vita színhelye volt Bács megye közgyűlése is „honunk legérdekesebb korkérdéséről”, a vegyes házasságokról. A megye főispáni helytartója a liberális és konzervatív pólust képviselő két megyei felírat melletti harmadik lehetőséget kereste, amikor „Zala magas elveit tisztelve, Esztergom lelkesítő vezérpontjait dicsérve, középutat keresett a kettő között, s egy bácsi című felírást javaslott”. A végül elfogadott indítványa értelmében elismerték volna, hogy a főpapi intézkedések meghasonlást támasztanak és törvénytelenek, de nem foganatosítottak volna semmilyen ellenintézkedést, viszont felkérlik az uralkodót, hogy haladéktalanul új országgyűlést hívjon össze, amely elfogadja törvényként a legutóbbi diétán megállapított törvényjavaslatot, ezáltal „a belvillongás tornyosuló anyagát, igazság s törvény szentsége szerint, a meghasonlás első szikrái között dicsőségesen eloszlatni kegyelmeskedjék”. (Az

141 EPL Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. ad Nr. 12. Az érsekhez intézett részletes beszámoló egyébként Almássy István unyi adminisztrátor tollából származik, aki az egyház álláspontját nagy beszédekben védte Pest és Esztergom megyék gyűlésén, illetve önálló röpiratokban is. (Ld. alább.)

142 EPL Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. ad Nr. 12. a sajtóhírek közül: Sion, 1841. 22. sz. (április 13.) 86. p. stb. A Jelenkor és a Világ komáromi tudósításában egyaránt azt írta, hogy a komáromi közgyűlés alatt a karzaton helyet foglaló női látogatók a zalai felírást pártolják. Erre „Hevesi hölgyek” aláírással egy nyilatkozat jelent meg, mely nemcsak azért meghökkentő, mert azt írja általában a nőkről, hogy „rendeltetésöknél fogva nincs is szükségük” hírlapok olvasására, hanem azért is, mert a Zalával való szolidaritást úgy értékelte, hogy „nemünkre ezáltal süttetett általános vallástalansági bélyeg”, és tiltakozott ellene. *Női óvás*. In: Nemzeti Újság, 1841. 41. sz. (május 22.) 162. p.

143 Pesti Hírlap, 1841. 28. sz. (április 7.) 226–227. p.

144 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (továbbiakban: BAZML) IV. 501/e. (= Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai.) 4076/1841. sz.; EPL Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. Nr. 13.; vö. ZML. IV. 1.a. 1841. 8. köt. 1986. sz. 86. p.; Világ, 1841. 30. sz. (április 14.) 118. p.

új országgyűlést Pest is szorgalmazta, azonban addig is szükségét látta az egyház elleni intézkedések foganatosításának.) Bácsban az egyházi álláspontot többek között a kalocsai káptalan küldötte (minden bizonnyal a Deák Ferencsel amúgy is komoly polémiát folytató – ld. alább) Csajághy Sándor képviselte, aki pontról pontra igyekezett a Zala feliratában foglaltakat cáfolni, s „a magyar alkotmányos élet egyik sarkalapját képező egyházi rend” nevében tiltakozott a papság „elnyomatása” ellen. Zalának a durva egyházüldözést felrótta egy másik, megrázó képeket festő pap-szónok is, figyelemreméltó, hogy a liberális törekvések célpontjaként nem a főpásztorokat vagy azok intézkedéseit, hanem a hívők egész közösségét sejtette: „Fájdalmas panasz, hogy most, midőn a rabszolgákról a század méltóságát lealacsonyító szennyes bilincsek a keresztény emberiség nevében leoldatnak, a 19. században, apostoli hazában a katolikus polgárt törvényes vallási szabadságától akarják megfosztani, miért is Zala s vele hasonértelmű megyék határozatai nem csak az egyházi rend, hanem minden katolikus magyar jogait sértik.”¹⁴⁵ Bács ugyanakkor nem volt teljesen egyedül az alkalmazott megoldási kísérlettel, Baranya indulatos hangulatú közgyűlésén áprilisban ugyanez a végzés született. Mivel a baranyai közgyűlés összehívásáig már 16 megyétől kaptak vegyes házasság ügyében körlevelet, felmerült, hogy eltekintenek ezek ismertetésétől. Aztán mégis felolvasták, ami alapot adott a vehemens egyháziaknak, hogy közbeszólásaikkal provokálják a liberálisokat. „Mire közönséges ingerültség következett, [...] közben itt »Zala«, ott »Heves« hangzottak, a keletkező ingerültséget azonban az elnök alispán könnyen lecsillapítá.” A zalai indítvány hatásaként jellemző, hogy egyes túlzó katolikus papok a hívő népnek a vármegye elleni fellázításával fenyegetőztek. Úgy vélték ugyanis, a vármegyék ugyanezt követik el ellenük. A világi katolikusok Zalát akarták követni, de nem tudták a többséget megnyerni.¹⁴⁶ Akadt olyan vármegye is (Verőce), amely az erőviszonyok kiegyenlítettége (vagyis az egyház jelentős befolyása) miatt hosszas vita után sem tudta eldönteni, hogy Esztergom vagy Zala mellett kötelezze el magát. Mivel harmadik megoldást nem tudtak a rendek elképzelni, kiküldött választmányra bízta a kérdés eldöntését.¹⁴⁷

Máramarosban március 21-én az az érdekes helyzet állt elő, hogy Zala körlevelének megérkezésekor először úgy gondolták, új intézkedés nem szükséges (hiszen a megyének ekkor már volt elfogadott – liberális szemléletű – határozata a vegyes házasságokról), mégis annak felolvasása után, abból mintegy ihletet merítve új végzést alkottak, kiegészítve a szolgabíróknak „zalai szellemben” adandó utasítással. Sőt, a körlevél kapcsán született indítvány Deák Ferenc táblabíróvá választásáról. „A hön pártolt indítvány hangos éljenzés közt egyes akarattal végzéssé lőn.”¹⁴⁸ (Az országgyűlés után egyébként a vármegyék közötti összefogás jeleként került sor máshol is Deák táblabíróvá választására. Amikor 1841 nyarán a radikálisan ellenzéki Zólyomban indítványozták ugyanezt, a közgyűlés Zala és Deák melletti szimpátiatüntetéssé vált, amit „a tisztelt név hallatánál a rendek hangos »éljen«-ekbe olvadt közörmö igazolt”.¹⁴⁹) Mint láttuk, Tolnában és

145 Jelenkor, 1841. 37. sz. (május 8.) 146–147. p.; Pesti Hírlap, 1841. 37. sz. (május 8.) 304. p.; Nemzeti Újság, 1841. 46. sz. (június 9.) 182. p.

146 Pesti Hírlap, 1841. 35. sz. (május 1.) 286. p.; ZML IV. 1.a. 1841. 8. köt. 1988. sz. 87. p.

147 Pesti Hírlap, 1841. 39. sz. (május 15.) 323. p.

148 Világ, 1841. 27. sz. (április 3.) 105–106. p.; Pesti Hírlap, 1841. 30. sz. (április 14.) 243. p.; vö. FERENCZI, 1904. I. köt. 315. p. Jellemző módon fentiekről nem írt, hosszan ecsetelte viszont, hogy a közgyűlés mely más vármegyétől érkezett liberális javaslatokat nem támogatta: Nemzeti Újság, 1841. 28. sz. (április 7.) 111. p.

149 Pesti Hírlap, 1841. 70. sz. (szeptember 1.) 588. p.

Máramarosban is szó volt arról, hogy a zalai indítványokat csak részben (a három indítvány közül egyik-másik kihagyásával) fogadják el. Tudomásunk szerint a deáki javaslatok ilyen felosztására végül csak Szerém megyében került sor. Bár július elején ott is „végzéssé lőn a zalai felirathoz nyilvánított ragaszkodás”, az 1647/14. tc. alkalmazását a megyében nem fogadták el, és nem is foganatosították. A területileg illetékes diakovári püspök, a káptalan és a papság nevében egy kanonok a közgyűlésen ünnepélyes óvásban tiltakozott Zala felirata ellen, s – hasonlóan a püspöki karnak az országgyűléseken megszokott óvásához – ragaszkodott a tiltakozás jegyzőkönyvi rögzítéséhez.¹⁵⁰

Több megyéről a lefolyt vitákról kevesebb, illetve a fentiekől alig eltérő információnk van, csak rövidebb híradások állnak rendelkezésünkre, miszerint a közgyűlés „zalai szellemenben” készített felírás mellett döntött. Ilyen volt például Arad,¹⁵¹ Turóc,¹⁵² Ugocsa,¹⁵³ Csongrád,¹⁵⁴ Szepes,¹⁵⁵ Zemplén,¹⁵⁶ míg másoknál a vármegye liberális szellemű határozatának forrásaként a zalai mellett feltüntették Pestet, Borsodot, Zólyomot stb. is.¹⁵⁷

A vegyes házasságok ügyében készült zalai végzés és felirat mellett érdemes felidézni a Deák által elfogadott másik január 11-i indítvány, az esztergomi érsek és a veszprémi püspök együttes haszonvételenek (a „kettős beneficium”) eltiltására irányuló javaslat fogadtatását. Különösen fontos és érdekes volt – érintettsége miatt – az indítvány veszprémi megítélése. Bár a vegyes házasságok ügyében a veszprémi püspökség területén található két megye azonos álláspontot foglalt el, Veszprém rendi a kettős beneficium miatt nem kívántak tiltakozó feliratot intézni az uralkodóhoz.¹⁵⁸ Elismerték ugyan a Zala által felhozott törvények jogosságát, azonban erősebbnek vélték az uralkodó legfőbb rendelkezési jogának fenntartását, vagyis azt, hogy a főpapi méltóságot ilyen módon is betöltheti. Hozzá tették még, hogy tekintettel kell lenniük „az érseki főpásztori méltóságnak nem csekély terhekkel egybekapcsolva lett általvételére”, valamint „a veszprémi püspöki megye jelenlegi fő kormányozójának ezen nemes megyével való szorosabb öszveköttetésére, és hosszas főpásztori pályája alatt szerzett számos érdemére”. Utóbbi megfogalmazás egyér-

150 Pesti Hírlap, 1841. 53. sz. (július 3.) 445. p.; Nemzeti Újság, 1841. 55. sz. (július 10.) 217. p. A kedélyeket Szerém közgyűlésén tovább borzolta, hogy Kukovics József diakovári püspök a főpásztori levél érvényességét nemcsak a protestánsokra, hanem a nem egyesült görögkeletiekre is alkalmazta.

151 Pesti Hírlap, 1841. 25. sz. (március 27.) 203. p., 31. sz. (április 17.) 253. p.; Nemzeti Újság, 1841. 34. sz. (április 28.) 134. p.; Sion, 1841. 29. sz. (május 20.) 115. p. Megjegyezzük, Aradon az ellenzékiek egy csoportja annyiban túl akart lépni a zalai indítványokon, hogy nem elégedett meg a szolgabírák felvilágosításával, hanem a vármegye határozatának szószékéről való kihirdetését – büntetés terhe alatt – kötelezővé akarta tenni a papoknak. A többség azonban ezt elvetette.

152 Pesti Hírlap, 1841. 31. sz. (április 17.) 251. p.; Nemzeti Újság, 1841. 34. sz. (április 28.) 134. p. Turóban is megjegyezték a tudósítók, hogy a katolikus világiak Zalát támogatták, sőt a papok mérsékelten viselkedtek, és az országgyűlés összehívását támogatták.

153 Világ, 1841. 27. sz. (április 3.) 105–106. p., 41. sz. (május 22.) 161. p. A vegyes házassági viták kapcsán aligha lehetett közbűbös, hogy felolvasták Deák előző év október 20-án kelt levelét (a lap le is közölte), melyben köszönetet mondott az Ugocsában táblabíróvá történt megválasztásáért.

154 Pesti Hírlap, 1841. 30. sz. (április 14.) 242. p.; Sion, 1841. 22. sz. (április 13.) 86. p.; vö. ZSILINSZKY Mihály: *Csongrádvármegye története*. III. r. Bp., 1900. 132. p.

155 VÁRADY, 1924. 129. p.

156 ZML. IV. 1.a. 1841. 12. köt. 3036. sz. 62. p.

157 Pl. Bihar esetében: Világ, 1841. 20. sz. (március 10.) 78. p.; Ung: Pesti Hírlap, 1841. 47. sz. (június 12.) 391. p. stb.

158 VML. 1/a. 64. köt. (1841.) 152. sz. 95–96. p.; EPL. Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. Nr. 27. F.; ld. még 132. sz. jegyz.

telmüen arra utal, hogy a veszprémi liberálisokat is bizonyos óvatosság jellemezte, a vegyes házasságok miatt intézkedések hatását nem kívánták tovább élelni.

Hasonló okokból nem támogatta a kezdeményezést Máramaros, Szerém, Arad (hangsúlyozva, hogy jelenleg is egyházi kézben, tehát rendeltetésének megfelelő helyen vannak a birtokok) és Ugocsa sem, bár utóbbi hozzátette, hogy a jövőre nézve el kívánja érni, hogy egy személy két hivatalt ne viselhessen.¹⁵⁹ Körültekintőbben utasította el a javaslatot Győr megye, hangsúlyozva, hogy Kopácsy csak három évre tarthatja meg a veszprémi püspökséget, s a megnövekedett jövedelmekre köztudomásúan a bazilika építése miatt van szüksége.¹⁶⁰ (Zala ennek tudatában tartotta sérelmesnek a történeteket.) Érdekes módon nem a merev elutasítás, hanem – ugyan heves vita után – a pusztá tudomásul vétel mellett döntöttek Sáros rendei.¹⁶¹

Figyelemreméltó tehát, hogy voltak olyan megyék, amelyek pártolták Zalának a vegyes házasságok ügyében kifejtett nézeteit, de nem találták törvényellenesnek, ha ugyanaz a főpap két egyházi haszonvételt húz, s ez igaz fordítva is. A „kettős beneficium” ügyében Zalához hasonló feliratot intézett az uralkodóhoz Pozsony és Verőce megye, de voltak, akik mindkettőt támogatták, például az említettek közül Csongrád és Komárom.¹⁶² Támogatásáról biztosította az indítványt továbbá Zemplén, Nógrád, Békés és Torontál megye,¹⁶³ illetve Hont, bár az utóbbi május 11-i közgyűlésén történeteket érdemes külön felidézni. A zalai átirat felolvasása után Pongrácz Péter érseki főügyész kért szót, aki csak tudomásul kívánta volna vetetni a javaslatot, mondván, hogy az uralkodó konkrét időszakra (három évre) és konkrét céllal (a bazilika felépítésének finanszírozására) hagyta Kopácsy kezében a veszprémi püspökséget – a többség azonban feliratot kívánt.¹⁶⁴ „Előítéletekkel a gyűlésre bejövő többséget argumentumokkal meggyőzni nem lehet” – kesergett jelentésében Pongrácz, aki mellett 12-en szólaltak fel, 21-en pedig ellene. A gyűlés akkor vált igazán feszültté, amikor (az egyébként református) Kalocsa Antal kifejtette, hogy a kettős beneficium ügye nem önmagában fontos Zala számára, hanem abban a vegyes házasságokkal kapcsolatos pástorlevél elleni visszatörést, „alattomos forrongást” gyanított. A sértegetésektől sem mentes vitában nem kímélték Kopácsy személyét sem, s a többség „Zala és Hont tiszta szándokát nem alacsony bosszúból eredetnek, hanem a világos törvényből s magából az idők s események folyamából igazoltnak” jelentette ki, végül: a „»Zala« dicső név harsogott szerte a teremben, s az ezen értelemben felírásnak elnöki kijelentése hangos éljenzéssel fogadtatott”.¹⁶⁵

159 E megyék határozataira ld. a 148., 150–151. és 153. sz. jegyz.-kben idézett forrásokat.

160 Pesti Hírlap, 1841. 40. sz. (május 19.) 332. p.

161 Pesti Hírlap, 1841. 49. sz. (június 19.) 409. p., a tudósítást a cenzor jelentősen tompította. MOL R 101. 1841. 2. dob. 49. sz.

162 E megyék határozataira ld. a 137., 143., 147. és 154. sz. jegyz.-kben idézett forrásokat. Komárommal kapcsolatosan ugyan a Nemzeti Újság téves közléssel vádolta a Pesti Hírlapot, azt állítva, hogy nem is támogatták a zalai indítványt. A váddal szemben a Kossuth lapjában szereplő állítás felelt meg a valóságnak. Nemzeti Újság, 1841. 31. sz. (április 17.) 122. p.

163 ZML IV. 1. a. 1841. 7. köt. 1808. sz. 72. p.; Pesti Hírlap, 1841. 30. sz. (április 14.) 243. p.; 33. sz. (április 24.) 269. p.; 39. sz. (május 15.) 323. p.

164 A történekről maga Pongrácz számolt be Esztergomba küldött bizalmas feljegyzésében. EPL Kop. Cat. 39. 1264. r.sz. ad Nr. 11. sz. Ld. még részletesebben: Pesti Hírlap, 1841. 40. sz. (május 19.) 331. p.

165 Hont a vegyes házasságok ügyében is liberális álláspontot képviselt, megerősítette januári – a zalai körlevél érkezése előtt – kialakított álláspontját és felállította az illetékes törvényszéket. Ld. még minderről: GYÜRKY Antal: *Ötvennégy év Hontvármegye történetéből 1820-tól 1874-ik évig*. Vácson, 1874. 240., 245. p.

A kettős beneficium ügyében Zalához csatlakozó megyék közül ki kell emelni még Tornát, amely szerint a törvények nemcsak azt tiltják, hogy az esztergomi érsek két egyházi haszonvételeket bírjon, hanem azt is, hogy „az ország egyházi főpásztorai világi méltóságokat és hivatalokat viselhessenek”. Ez több ízben szóba került már az országgyűléseken, „az egyházi rend azonban azt állította, hogy a kérdéses jogot az ország első szent királyaitól nyerte”. Mivel ezt azonban még soha bizonyítani nem tudta, Torna követéinek utasításul adja a tilalom törvényes érvényesítését.¹⁶⁶ Gömör ugyancsak a zalai javaslatról kapta a felismerést, hogy a katolikus főpásztorok főispáni illetve más világi méltóságokkal való megbízatása törvénytelen, ezért „ily méltóságokat viselőknél azoktól leendő megfosztását és érdemtelen világi személyekre teendő ruháztatását” szintén a következő országgyűlésen kívánja eszközölni.¹⁶⁷ A főpapok összeférhetlensége mellett a zalai indítványhoz szorosan kapcsolódott Csanád tiltakozása, amelyben szóvá tették, hogy Kopácsy érsekként vele azonos nevű rokonát, veszprémi másodalispánt nevezte ki a királyi táblához bírónak, ami a rendekben aggodalmat keltett az egyik legfontosabb jogszolgáltatási szerv függetlensége iránt.¹⁶⁸

Külön kell még szólni Borsod megyéről is, melynek május 11-i – egyébként vegyes házassági ügyektől, a megye és az egri érsek közötti konfliktustól hangos – közgyűlése szintén nem látott okot arra, hogy feliratot intézzon az uralkodóhoz és pusztán a tudomásul vétel mellett döntött.¹⁶⁹ Azonban minderre egész más okokból került sor, mint Veszprém és más említett vármegyék esetén. A közgyűlésen nagy beszédet tartott Palóczy László, a borsodi ellenzék veteránja, aki Deáknak jó barátja, az országgyűléseken közeli szövetségese volt, bár nála rendszerint radikálisabb nézeteket képviselt. Azt Palóczy is támogatta, hogy új veszprémi püspök kerüljön beiktatásra, azonban az egész dologban „semmi nagy éret s véle valamely nagy cél elérését s magas földadás kivívását” nem tudta felfedezni, kicsit csalódottan jegyezte meg, hogy „a hazában fénylő, s méltán fénylő Zala vármegyétől, melytől csak nagy, szép és fölséges tárgyú felszólításokat szoktak az országbeli többi megyék venni, a tárgyban most az egyszer másforma felszólítást vártam volna”.¹⁷⁰ Palóczy ugyanis a „kettős beneficium” ügyének erőltetését felesleges erőfeszítésnek tartotta, az ötlettől vezéreltetve azonban hosszas történeti és jogi fejtegetések között előadta az egyházi birtokok szekularizációjára vonatkozó javaslatát, mely később nagy vihart kavart „borsod indítvány” néven híresült el. Borsod fel is állított egy bizottságot az indítvány kidolgozására, mely Palóczy tolla alól a vármegye augusztusi közgyűlésének támogatása után került ki.¹⁷¹

166 ZML IV. 1.a. 1841. 8. köt. 1992. sz. 89. p.

167 ZML IV. 1.a. 1841. 8. köt. 1993. sz. 89. p.; Pesti Hírlap, 1841. 45. sz. (június 5.) 375. p. A Gömör indítványáról szóló híreket egyébként a cenzúra többször is meghúzta a Pesti Hírlap hasábjain. MOL R 101. 2. dob. 23. sz., 45. sz. Később Turóc is javasolta, hogy tiltsák el a főpapokat polgári hivatalok viselésétől, mert „a lelki és világi munkálkodások is egymással ellenkezének”. ZML IV. 1.a. 1841. 12. köt. 3031. sz. 58. p.

168 ZML IV. 1.a. 1841. 12. köt. 3029. sz. 57. p.

169 BAZML IV.A. 501/a. (= Borsod vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei.) 138. köt. 1841. 1761. sz. 629. p.; Nemzeti Újság, 1841. 43. sz. (május 29.) 170. p.; Világ, 1841. 43. sz. (május 29.) 170. p.; Pesti Hírlap, 1841. 45. sz. (június 5.) 376. p.

170 Szűcs Sámuel (közli): *Palóczy László két rendbeli beszéde*. II. In: Borsodmegyei Lapok, 1884. 2–5. sz. s.p.

171 BAZML IV.A. 501/a. 138. köt. 1841. 1762. sz. 629. p.; 501/e. 2845/1841. sz.; Kovács Ferencz: *Az 1844-ik évi országgyűlési tárgyalások a papi javakról*. Bp., 1893. stb. Zala egyébként a borsodi indítványt – ugyanígy Csanád és Turóc fentebb idézett javaslatait – a „hasznos haladásnak előmozdítását” célzó törekvések közé sorolta, de egyértelmű pártolás helyett az országgyűlési követek utasítását kidolgozó választmányhoz továbbította. ZML IV. 1.a. 1841. 12. köt. 58. p.

A január 11-i zalai javaslatok azonban nemcsak a vármegyék üléstermeiben keltettek visszhangot. A kor politikai vitakultúrájának megismeréséhez, Deáknak a kortárs közéleti mezőben való elhelyezéséhez érdemes felidézni a zalai indítványok fogadtatását a nyilvánosságnak a megyegyűlések melletti másik, ekkoriban épp szélesebbre nyíló fórumán: a sajtóban. Elöljáróban hangsúlyozni kell, hogy ez szinte kizárólag konzervatív sajtót jelent, hiszen a liberális álláspontot tükröztető publicisztikai írások csak nagyon korlátozott számban jelenhettek meg, az önálló röpirat pedig csak a konzervatívok számára rendelkezésre álló lehetőségnek számított. Ez elsősorban a preventív cenzúra intézményére vezethető vissza (számos, ellenzéki-liberális véleményt tükröztető röpirat kéziratban maradt), de arra is, hogy a magukat megtámadottnak vélt egyháziak sokkal motiváltabbak voltak a közélet e szegmensére, az egyházpolitikai folyamatok értékelésére, a sajtó által nyújtható öngazolásra és „agitációra”, mint a liberálisok. Utóbbiakat más közéleti kérdések jelentékenyebben lefoglalták, továbbá egyházpolitikai álláspontjuk megfogalmazására és közzétételére a vármegyei közgyűlések nyilvánosságának szánt körlevelek, határozatok amúgy is megfelelőnek bizonyultak. (Nem is beszélve a – törvényhatóságokból érkező – tudósításról, mint fontos sajtó-műfajról.)

A vegyes házasságok áldásmegtagadása nyomán támadt belpolitikai viharban nagyon sok publicisztikai írás született, a katolikus egyházi személyek által készített röpiratok száma több tucatra tehető.¹⁷² Ezek zöme 1841-ben illetve 1842 első felében keletkezett. Már a kortárs katolikus értékelésekben is hangsúlyosan megjelenik a vélemény, miszerint a megyék vegyes házassági határozatai közül „Zala megye vitte el a pálmát, mely a legtöbb és legkülönbözőbb érveket foglalta össze”.¹⁷³ Az 1841-es sajtóvitában a katolikus egyházi oldal rendszerint nem név szerint bírálta Deákot (ld. erről alább), fontos azonban megállapítani, hogy amikor „Zala megyei felírásnak”, szerzőjének, fogalmazójának stb. címezték a bírálatot, mindig Deák Ferencet illetve az általa képviselt magyar liberálisokat értették a bírálat alatt.

172 Ezek bibliográfiájára ld. pl.: FAZEKAS Csaba: *Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon*. In: Gesta, 1998. 1. sz. 86–101. p.; vö. BALLAGI, 1890. 49–71. p. Ferenczi találó megfogalmazása szerint „politikai és szaklapokban, továbbá önálló röpiratokban egy egész jellemző irodalom támadt e felirat nyomán, támadva és védve, különösen a papság próbált minden irodalmi eszközt, hogy hatását győngítse”. FERENCZI, 1904. I. köt. 315. p.

173 ROSKOVÁNY, Augustinus de [ROSKOVÁNYI Ágoston]: *De matrimonii mixtis inter catholicos et protestantes*. Tom. I. Quinque-Ecclesiis, 1842. 555. p. Roskoványi nagy munkája közölte is a zalai körlevelet (uo. Tom. II. 751–757. p.); igyekezett összegyűjteni valamennyi, a témával kapcsolatos sajtócikk és röpirat címét, melyekről rövid ismertetéseket is készített. A zalai dokumentum nyomán készült írások ismertetése: uo. Tom. I. 558–560. p. Tom. III. Pestini, 1854. LXXXIV. p. Ld. még a röpiratokra: BALLAGI, 1890. 61–65. p. A kortárs katolikus közvélemény egyébként osztotta Roskoványi idézett értékelését. A nagykarolyi piarista hitszónok és segéd-plébános, Vida Ince (1799–1876) például műve előszavában leírta, hogy a vegyes házasságok ügyében készült cikkgyűjteményét eredetileg a zalai felírás nyomán támadt vita dokumentálásának szentelte, később egészítette ki a Pest, Bars stb. megyék körleveleit „taglaló” írásokkal. VIDA Ince: *Értekezések a vegyes házasságokról*. Hírlapokból szedvegetve [...] Pesten, é.n. [1841.] (továbbiakban: VIDA, 1841.)

Megjegyzés: Alábbiakban a vegyes házasságok áldásmegtagadása nyomán keletkezett számos írás közül értelemszerűen csak azokkal foglalkozunk, amelyek kifejezetten a zalai határozatokat vagy Deák szerepvállalását kommentálták, ezáltal is eltekintettünk valamennyi, vegyes házasságokkal kapcsolatos eszmefuttatás áttekintésének kísérletétől.

Az önálló sajtócikkek előtt érdemes megemlíteni, hogy több konzervatív tudósításban is igyekeztek „odavágni” a zalai végzésnek, vagyis a katolikus egyházat igen érzékenyen érinthette a dolog. Amikor például a *Nemzeti Újság* Bereg megye gazdaságfejlesztési (eperfa-ültetésre buzdító) felhívásáról beszámolt, a szerkesztő nem bírta ki annak megjegyzése nélkül, hogy bár ezt pártolnák annyira a vármegyék és nem a zalai körlevelet.¹⁷⁴ Ugyancsak ebben a – katolikus egyház irányában elkötelezett – lapban jelent meg egy tudósítás arról, hogy Zala megye egyes részein, ahol a protestánsok többségben vannak, a katolikusoknak milyen türelmetlen üldöztetéseket kell elszenvedniük. Stankovits Ferenc mileji plébános beszámolt arról, hogy a temetőben megrongáltak több katolikus sírkeresztet. Az elszigetelt, nyilvánvaló randalírozásból fakadó – ennek folytán alaposan felnagyított jelentőségű – esetben az általános katolikusüldözés rémképét fedezték fel, és a tudósító éles hangon tette hozzá, hogy ilyenkor bezzeg a vármegyének esze ágában sincs az 1647/14. tc.-et alkalmazni.¹⁷⁵

A vegyes házasságok ügyével foglalkozó több publicisztika említette különböző összefüggésekben Zalát, ezek közül érdemes Fejér György számos vonatkozó cikke, röpirata közül egyet felidézni.¹⁷⁶ Fejér György (1766–1851) kanonok, a pesti egyetemi könyvtár igazgatója, neves történész egyébként is érdekes sajtóvitába keveredett a Bars megyei Balogh Jánossal, a liberálisok ismert személyiségével. Balogh vádjaira Fejér többek között azzal vágott vissza, hogy a pásztorleveleket elítélő vármegyék száma nem is olyan nagy (e sorok írásakor már 46 törvényhatóság intézett feliratot az uralkodó ellen) az egyházat pártoló 6-hoz képest, mert előbbieik között csak három (Pest, Zala és Borsod) kongatta a vészharangot, a többiek csak utánuk mentek. Zaláról úgy vélekedett, hogy „olvassván – lelkemre mondhatom – úgy vélem, mint egy exercitium rhetoricumot [szónoki gyakorlatot]”, vagy olyan volt, mint egy „epistolae obscurorum virorum” („sötét / zavaros fejű emberek levelei”). Nem volt épp hízelgő Fejértől, hogy a 16. század eleji németországi hitvita-irodalom elhíresült, papság elleni szatirikus gúnyirat-gyűjteményével hozta összefüggésbe a zalai körlevelet.¹⁷⁷ Nehéz feltételezni, hogy Fejér nem volt tudatában, ki áll a zalai körlevél mögött, amikor e régi gúnyiratok szerzőivel összehasonlítva leírta: „ezen különbséggel, hogy [a zalai felirat] fogalmazója deákul jól nem értett, a primás szavait hamisan magyarázván”.¹⁷⁸ Fejér lenézően jegyezte meg továbbá, hogy a zalai felirat vitájuk ezen szakaszára, vagyis 1841. augusztus elejére már „háromszorosan okkal, móddal megcáfoltatt”. Különösen nehezményezte, hogy Deák „ékes kifejezéssel” megkülönböztette az igaz vallássóságot attól, amely meggyilkolja a szeretetet, hogy a hitet terjeszthesse. „Evvel rágalmazni anyaszentegyházunkat, ez már, uram, sok, ez vétek!” – írta Fejér, és cikke végén ő is hangot adott annak a vélekedésnek, hogy Zala kezdeményezése mögött a látszólagosnál több, „alattomos” okok is meghúzódnak. A történet külön érdekessége, hogy Deák győri akadémiai éve alatt egy épületben lakott, s szinte naponta találkozhatott az őt könyvekkel ellátó Fejérrel, aki akkor a győri tankerült főigazgatója volt.¹⁷⁹

174 *Nemzeti Újság*, 1841. 48. sz. (június 16.) 191. p.

175 *Vallástürelmetlenség Zalában*. In: *Nemzeti Újság*, 1841. 44. sz. (június 2.) 174. p.

176 FEJÉR György: *Visszatorlás B.J. úr visszatorlási iratára*. In: *Egyházi Tudósítások*, 1841. II. fé. 8. sz. (VIDA, 1841. 253–263. p.) A cikket a cenzor az elmérgesedő vita hangnemére tekintettel a Pesti Hírlapban nem engedte közölni. MOL R 101. Korrektúrapéldányok. 3. dob. 2. cs. 64. sz.

177 Ld. *Obscurus emberek levelei*. (Epistolae obscurorum virorum.) Ford.: Barcza József. Kisújszállás, 1914.

178 Ír erről még: FERENCZI, 1904. I. köt. 315. p.; WLASSICS, 1923. 40. p.

179 MOLNÁR, 2003. 43., 57. p.

A kifejezetten Zala megye körlevelével foglalkozó publicisztikák sorát egy névtelen-ségbe burkolózó „Győr megyei áldozópap” nyitotta meg a *Századunk* hasábjain,¹⁸⁰ kilétét később maga fedte fel. A *Hírnök* mellékleteként megjelenő, a konzervatív-egyházi álláspontnak tág teret adó orgánus szerkesztője, Orosz József (1790–1851) ehhez a cikkhez fűzött szerkesztői jegyzete is tanulságos. Már nem akart többet foglalkozni a vegyes házasságok ügyével – írja –, de a Zala megyei felirat széles körben való elterjedése, valamint egy „nemes lelkű katolikus gróf” biztatására közli a győri paptól kapott cikket. A pásztorlevél törvényes oldala szerint már meggyőzősen bizonyított, szükséges volna viszont, hogy ha valami „az általa [ti. a zalai felirat által] bitorlott hit- és erkölcsbeli hibás okoskodásokat s a papi hivatalba való belevágást igazítaná meg”. Mind a szerkesztő, mind az őt a témával való szélesebb körű foglalkozásra rábíró nemes úgy vélte: „A felírás egy saját-szerű és nyilvános megtámadása és leckéztetése a papi rendnek, melyre, ha nem felelne, jele volna, hogy felelni nem tud a papi rend. [...] Nincsen erre nézve semmi előjoga egy nemes megyének az egyház ellenében.” Érdemes megjegyezni, hogy a szerkesztő – a „suum cuique” („mindenkinek ami jár”) elve alapján – leszögezte, hogy a vegyes házasságok ügyében kibontakozott sajtóvitában minden tollforgató csak önmagát és nem intézményét (megyéjét, egyházát stb.) képviseli. Juranits egyébként élesen bírálta Zala megyét, úgy vélte, a püspökök körlevelei miatt sok ellenvélemény és kritika fogalmazódott meg, de „oly nyomtatékosan, a püspökök összegét annyira megtámadólag, oktatni akarólag, szent hivatásukra emlékeztetőleg [...] senki sem lépett fel [...], mint Zala megye”. Cik-kében a Deák-féle dokumentumban foglalt „hiedelmeket” próbálta eloszlatni, például azt, hogy az egyház minden vegyes házasságot bűnnek ítélne, vagy azt, hogy visszamenőleg bűnösökké válnának a vegyes házasságban élők. (Mint láttuk, Deák érvelésében a püspöki körlevélből levont következtetések fontos szerepet játszottak.) Ingerülten cáfolta azt is, hogy a püspöki kar intoleranciája a vallástalanságot mozdítaná elő, épp azon reményének adott hangot, hogy ez a vallásosság megerősítését célozza. Rendi-egyházias stílusban tette fel a kérdést, hogy Zala vármegye katolikus vagy nem katolikus testület-e? Ha ugyanis katolikus, akkor azért nem szólhat ott senki egy szót sem egyházi ügyekről, mert „az egyház fiaiból állnak annak tagjai, tehát anyjuknak engedelmeskedni, attól tanulni kötelesek”, ha pedig nem katolikus testületként definiálja önmagát, akkor meg azért nem szólhat ott senki egyházi ügyekről. Merev érvelését és a katolikus egyház megbocsátó humanizmusát egy példázattal színesítette, ami arról szólt, hogy egy gyümölcsöskert tulajdonosa sokáig túrte, hogy mások bejárákáljanak a kertjébe, leszaggassák a gyümölcsöket, a gazda csak gondozgatta tovább, majd amikor megunt és falat húzott birtoka köré, akkor a „tolvajok” vádolni kezdték türelmetlenséggel.

Az egész vegyes házassági vitának érdekes fordulata volt, hogy e cikk kapcsán tollat ragadott Zay Károly gróf (1797–1871), 1840-től az evangélikus egyház világi főfelügyelője, aki ekkoriban a szlovákok magyarosításával kapcsolatos programjával is ismertté tette a nevét.¹⁸¹ A „Győr megyei áldozópap” cikkét a „14. századból átkongó kí-

180 [JURANITS György:] *Vegyes házasságok ügyében*. In: *Századunk*, 1841. 28. sz. 217–222. p. (VIDA, 1841. 51–63. p.) A szerző Juranits György (1787–1852) horvátzsidányi plébános, később is megfogalmazta röpiratban véleményét a nyilvánosság előtt egyházpolitikai kérdésekről.

181 ZAY Károly: *Általános nézetek Zala megyének a vegyes házasságokbani felírása ügyében*. In: *Századunk*, 1841. 34. sz. 263–264. p. (VIDA, 1841. 64–66. p.) illetve ugyanez megjelent: *Társalkodó*, 1841. 35. sz. (május 1.) 137. p.; *Pesti Hírlap*, 1841. 36. sz. (május 5.) 297–298. p.

sérteti szózatnak” nevezte, és megütközésének adott hangot a gúnyos kioktatás miatt. Úgy vélte, a katolikus publicista magatartása azokat az idöket idézi, amikor a más vallásúakat eretneknek bélyegezve, nemcsak a velük való házasságkötést, hanem a tisztességes temetést is megtagadták, „számukra a szeretet atyjának dicséretére máglyák rakattak”. Hogy a kortársak tisztában lehettek azzal, ki áll a zalai körlevél mögött, Zay azon szavai igazolják, amikor azt bizonygatja, hogy nem akar a vármegye fogadatlan prókátorra lenni: „nem szorul az én csekély tehetségemre, vannak nálomnál nyomatósabb ügyvédek, kebelében van maga korunk nagy ügyvédje”. (Utóbbi egyértelmű célzás Deákra.) Zay határozottan kiállt a vármegye érvelése és intézkedése mellett, de nem jogi oldalról közelített a kérdéshez, hanem „mint ember, mint keresztény, mint protestáns”. Egyháza nem szorul ugyan a katolikusok áldásaira, mert csak Istené után vágyakozik – fejtegette –, mégis a protestánsok „a büszke elbizottsággal nyilvánított áldásmegtagadás helybenhagyását tesztületök méltóságánál fogva néma közönyösséggel nem nézhetik el”. A felekezeti egyenlőség eszméjét fogalmazta meg, büszkén vallva, hogy ők nem kívánnak a katolikusokon hatalmaskodni, és a házasságjog szabályozásakor az emberi egyenjogúságot kívánta szem előtt tartatni. Ezért egyetértett Deák véleményével, miszerint a püspöki kar eljárása intolleráns, a szeretetlenséget és a házasságra lépni szándékozók emberi érzéseit súlyosan sérti. Zay fontosnak tartotta kidomborítani, hogy a protestánsok egész másként vélekednek a vegyes házasságokról, mint a katolikusok: „s így szívesen megengedi [Zay egyháza] azoknak összekelését, sőt mennyei áldásért is eseng azokra, kik ámbár vallás tekintetében némelyekben külön gondolkozásúak is, mindazáltal ugyanazon egy nagy Istent imádják, azon egy Üdvözítőben bizakodnak, ebben követvén nemcsak az emberiség, hanem a szentírásnak örök parancsolatait is.” A törvényes egyenlőség mellett elsősorban az Isten előtti egyenlőséget, a keresztény felekezetek egymás mellett élésének elvét hangsúlyozta, és sorait azzal zárta, hogy amennyiben a névtelen pap-szerző a felebaráti szeretet bibliai parancsaira épülő fejtegetéseit megcáfolja, „akkor bizton foghat a zalai felírás cáfolatához”.

Voltak aztán olyan publicisztikák, amelyek nemcsak Deákot, de még Zalát sem nevezték meg, mégis cáfolatukat elsősorban utóbbi elutasítására alapozták. A *Századunk* egyik írását jegyző piarista, a bécsi Theresianum magyar tanára, Zimmermann Jakab (1808–1878) végig Zala körleveléből idézett, anélkül, hogy forrását megemlítette volna.¹⁸² Kiindulópontja az volt, hogy a katolikus egyház tévedhetetlen, egyedül üdvözítő, ezért bárki, aki más felekezetről elvben elfogadja, hogy ott üdvözülni lehet, „anyaszentegyháza lényeges tanításával ellenkezőt tart, s a katolikus hitet de facto megtagadja”, ezért fontos, hogy a vegyes házasságból születendő gyermekek katolikus neveltetése minden eszközzel biztosítsa. Zimmermann „keserű méltatlansággal” olvasta az elemzett megye (Zala) körlevelének éles, egyház elleni támadását, a törvényesség betartására irányuló erőfeszítést a papságot vallása megtagadására kényszerítő eljárásnak minősítette és visszautasította a püspöki karnak tulajdonított rosszhiszeműség vádját. Deák kifogásolta, hogy az egyház megtagadja a szentségek kiszolgáltatását a vegyes házasságban élöktől, sőt ki is közösi őket, Zimmermann ezt alapvető fontosságúnak, a katolicizmus követelményének nevezte. „Hisz az olyan személy [...] tetteleg nem tartozik már a katolikus hívek közé, egy más felekezethez állott, nincs is tehát joga az áldást azon egyháztól követelni, melynek

182 ZIMMERMANN Jakab: *Vegyes házassági ügy, némi viszonzásul megyei fölterjesztésekre*. In: *Századunk*, 1841. 38. sz. 289–293. p. (Vida, 1841. 173–182. p.)

alapos igazságát egész terjedelemben el nem ismeri” – írta, majd fejtegetéseit az egyház igazsága melletti kiállással zárta. Nagyobb szabású, vegyes házasságokkal foglalkozó egyik tanulmányában példálózott Zalával egy másik pap-szerző, Fekete János is, amikor durván visszautasította a liberálisoknak az egyház következetlenségére vonatkozó megjegyzését, hiszen 1791 után 50 évig megáldhatták a reverzális nélküli vegyes házasságot, most pedig súlyos bűnnek minősült ugyanez.¹⁸³ A katolikus papoknak az egyház mondja meg, hogy mit tegyenek – vetette ellen ingerülten –, „nem egyes elkorcsosult fiai vagy épp nyílt ellenségei”. Ezt az elemet annak tekintette, amikor valaki egyáltalán nem érti a katolikus egyházat, majd konkrétan Zalának címezte kérdését: „Miért kell nádlovon nyargalni?” Amennyiben ugyanis „Zala értelmében” járnánk el – írta – a katolikus egyház számára elvesznének a reverzalist nem adó férfiak, így azonban „menthetők”, vagyis vagy ők, vagy gyermekeik katolikus egyházba térítésére van lehetőség.

Zay Károly egyébként idézett cikkével katolikus publicisztikák sorozatát zúdította önmagára. Elsőként Matics Imre (1810–1862) tanár, publicista, ekkoriban a *Hírnök* munkatársa válaszolt.¹⁸⁴ Zayval ellentétben épp a protestánsokat nevezte szeretetlennek és türelmetlennek, nyilvánvalóan tendenciózus túlzással úgy vélte, a protestánsok valóságos hadjáratot indítottak a katolikus egyház és annak tagjai ellen, főleg azokban a helységeken, ahol a többség protestáns. Az „üldöztetés” jelének vélte a katolikus jelképek elleni támadások, blaszfémikus megnyilvánulások számát (valójában nagyon kevés ilyen ügyről van tudomásunk), amit nyomatékositott, hogy „az annyira dicsőített” Zala megjéből is tudott volna példákat hozni.¹⁸⁵ Matics kirohanásának hangvétele olyan élesre sikeredett, hogy a folyóirat szerkesztője a következő számban nyilvánosan követte meg Zayt szerzőtársa „súlyos szavai” miatt.¹⁸⁶ Zay cikkének cáfolatával elsősorban teológiai oldalról, a protestáns-katolikus hitvitairódalom hagyományait követve több, kizárólag egyházi személyek által jegyzett írás is foglalkozott, ezek inkább az evangélikus főfelügyelő által felvetett bibliai kérdésekhez, és nem Zala megye körlevelében foglaltakhoz kapcsolódnak, ezért részletes ismertetésüktől eltekintünk, bár a katolikus egyház sértését, Zay „becstelen” támadását többen is élénk színekkel ecsetelték.¹⁸⁷ Érdemes viszont még

183 FEKETE János: *Észrevételek a ' Pesti Hírlap 16ik számában közlött Wessenberg J.H. véleményére [...] In: Századunk, 1841. 45. sz. 345–350., 46. sz. 358–360. p. (VIDA, 1841. 122–139. p.)* A szerző (1801–1875) ekkor kenyeri plébános és kemenesaljai alesperes volt.

184 MATICS Imre: *Válasz Zay Károly grófnak Századunk 34. számában „Általános nézetek” cikkére. In: Századunk, 1841. 41. sz. 319–320. p. (VIDA, 1841. 66–69. p.)* Maticsnek egyébként nem ez volt az első írása a témában, ld. pl.: Uő: *A katolicismus életkérdése a vegyes házasságok körül. In: Századunk, 1841. 40. sz. 310. p. (VIDA, 1841. 188–191. p.)* stb.

185 Ld. erről 175. sz. jegyz.

186 OROSZ József: *Nyilatkozás. In: Századunk, 1841. 42. sz. 321–322. p.* Maticst mindazáltal ez nem zavarta, és a következő számban kihívóan fordult vitapartnereihez, katolikus öntudattal, szent vallása védelmét mindenek elé helyezve vállalta a „támadásokat”. „Védelveim az Istenben, fegyverem a keresztfa” – írta a katolikus publicistákra jellemző elszántsággal. MATICS Imre: *Pasquillansoknak. In: Századunk, 1841. 43. 336. p. (VIDA, 1841. 191. p.)*

187 DR. MOLNÁR: *Cáfolati nézetek ns. gr. Zay Kár. úr „Általános nézeteire”. In: Századunk, 1841. 46. sz. 353–356. p. (VIDA, 1841. 72–79. p.); RENDEK [József]: *Általános észrevételek gr. Zay Károly úrnak Századunk 34. számában közzétett „Általános nézeteire”. In: Századunk, 1841. 49. sz. (VIDA, 1841. 79–87. p.); CSIZMAZIA József: *Észrevételek Zay Károly gr. által a Társalkodó idei 35. sz. „Zalamegye felírása ügyében” című iratban nyilvánított általános nézeteire. In: Társalkodó, 1841. 51. sz. (június) 26. 201–202. p. (VIDA, 1841. 87–93. p.; Literatura, 1841. Tom. I. Nr. 401–407. p.); NAGY Károly: *Kérdés gróf Zay Károly „általános nézetei” ügyében a' kath. papsághoz. – SOMOGYI Károly: Felelet. In: Religio és Ne-****

megemlíteni Juranits György második cikkét,¹⁸⁸ amelyben elismeri, hogy ő volt a „Győr megyei áldozópap”, aki a Zay-vitát kiváltó névtelen írást közzétette. Ebben kijelenti, hogy elfogadja Zay „kihívását” hitvitára, és – ekkor már udvarias formában – várja a főfelügyelő válaszát. Ugyanakkor nem rejtí véka alá a Zayról alkotott negatív véleményét, amelyet kiegészített azzal a katolikus meggyőződéssel, miszerint a Zala megye liberális egyházpolitikája által sugallt korszellemből közvetlenül vezet az út a fizikai megsemmisítéssel fenyegető keresztényüldözéshez: „[Zay Károly, mint] áldozó és tömjénező papja lép fel ugyan, de nem a protestantizmusnak, hanem a divatbeli racionalizmusnak, melynek első szülöttje az indifferentizmus, unokája az ateizmus, kisunokája az animalizmus, s végre terrorizmus s jakobinusi kannibalizmus.”

Zay a vita lezárásául szánt rövid írásában nem kívánt kitérni az ellene felhozott vádakra.¹⁸⁹ Általánosságban jegyezte meg, hogy „általános nézeteinek” célpontja nem a római katolikus vallás dogmái voltak, hanem csak Juranits írásának „külsőleg a zalai felírás, tartalmában hitem elvei ellen” irányozott cikkére válaszolt. „Én kesztyűt nem vetém, hanem főlemelém” – üzent vissza Juranitsnak, és arra kérte vitapartnereit, hogy fogják vissza magukat, mert külföldön már azt fogják hinni, hogy kannibálok vannak Magyarországon. Elveit fenntartotta, a vita részéről történő folytatásának azonban semmi értelmét nem látta, mert már nem közéleti kérdésekről folyt a szó, s „csaknem lehetetlen a nézetek egybeolvadása ott, hol a vizsgálat előtti és utáni hit között forog fenn a kérdés”.

A terjedelmes röpirat-irodalom számos darabja nem konkrétan a zalai körlevél ügyéről, hanem valamely más vármegyéről, vagy az általános egyházpolitikáról szól, Zalát csak érintőlegesen említik. Akad azonban négy olyan terjedelmes röpirat (ld. alább), amely kifejezetten a zalai feliratot igyekszik elemzés alá venni. A katolikus megnyilatkozások közül igyekszünk fontosabb megállapításait felidézni, bár tény, hogy érveik több esetben is fedik vagy ismétlik egymást.

Szalay Imre 1841 tavaszán készült, majd hamarosan második kiadásban is megjelent röpiratában mintegy folytatta a Deákkal Zala megye közgyűlésén megkezdett vitáját.¹⁹⁰ Bár tanulmányában a vegyes házasságokkal kapcsolatos általános egyházi álláspontot fejtegette, és konkrét eseteit inkább az általa szintén személyes tapasztalatokból jól ismert veszprémi közgyűlésről merítette, mégis többször hivatkozott – név említése nélkül – Deákra. (Sőt, a kor sajtójában elterjedt eljárásnak megfelelően, még a vármegyét is csak

velés, 1841. II. 3. sz. 72–80. p. A témában önálló röpirat is megjelent: SZENCZY Ferenc: *Észrevételek gr. Zay Ferenc általános nézeteire.* (L. a Pesti Hírlap 36-dik számát.) Budán, 1841. (Vida, 1841. 93–105. p.) Utóbbiak közül Rende József (1810–1875) lekéri káplán, későbbi esztergomi kanonok; Somogyi (Csimazia) Károly (1811–1888) teológus, lapszerkesztő, később szintén esztergomi kanonok, a szegedi könyvtár alapítója és Szenczy Ferenc (1800–1869) szombathelyi dogmatikai tanár, házassági kötelékvédő, később az egyházmegye püspöke. Valamennyien a vegyes házassági viták aktív résztvevői voltak, több írásművet is szenteltek a témának. Szenczyről későbbi méltatója így ír: cikkeiben „a katolikusellenes támadásokat veri vissza, amelyeket különösen a szentírás, szenthagyomány és a házasság szentsége ellen intéztek”. KAPPEL János: *Szenczy Ferenc, 1852–1869.* In: Géfin Gyula (szerk.): *A szombathelyi egyházmegye története (1777–1929).* II. köt. Szombathely, 1929. [Online: Vasi Digitális Könyvtár: <http://www.vasidigitkonyvtar.hu> — 2004. szeptember.]

188 JURANITS György: *Általános válasz Gróf Zay Károly úr ömeltóságának, mint az ág. hitval. evang. főfelügyelőjének az e folyó évi Századunk 34-dik számában felleptére.* In: *Századunk*, 1841. 49. sz. 380–381. p. (Vida, 1841. 70–72. p.)

189 ZAY Károly: *Őszinte nyilatkozás.* In: *Századunk*, 50. sz. 392. p. (Vida, 1841. 105–106. p.)

190 SZALAY, 1841. 3–72. p.

kezdőbetűjével rövidítve jelölte meg, jóllehet mindenki tudta, miről, kiről van szó „Z” vármegye és például „neves követe” alatt.¹⁹¹) Szalay kifejezetten cinikusnak mondható, amikor még csak vármegye-kezdőbetűt sem említve Deák – mint „egy jeles vármegyei” követ – az országgyűlés 1840. január 20-i kerületi üléséről gyakran citált szavait idézi. („Kár volt az országgyűlésnek a vallás dolgába avatkozni, de még nagyobb kár abba mélyebben ereszkedni, mint a polgári társaság közérdeke kívánja, hiba volt a törvényhozó testtől, hogy a vallás dolgába avatkozott.”¹⁹²) Ezzel ugyanis tulajdonképp Deák saját szavait akarta a fejére olvasni, hiteltelenséggel és következetlenséggel akarta vádolni. Zalai megyegyűlési beszédéhez hasonlóan Szalay itt is ingerülten utasította vissza a vármegye egyházi ügyekbe való beavatkozását, sőt egyáltalán illetékességét is arra, hogy a keresztény szeretetről, a türelem mibenlétéről, – Zalára való egyértelmű célzással – a bűnteremtésről a közgyűlésen beszéljenek.¹⁹³ A katolikus szerző nyílt kritikát is intézett az általa egyébként „mélyen tisztelt” „Z. megyei főszónokhoz”, amikor hosszabban idézte Deáknak azon beszéd-részleteit, amelyek a papság által 50 évig megáldott, most megtagadott vegyes házasságokra és a bűnteremtésre vonatkozott. Deák ugyebár felszólalásában kijelentette, hogy ha valaki egy esetet is tud felmutatni, amelyben az egyház megtagadta az áldást, akkor kész engedni nézeteiből. „Úgy látszik – írta a bizonyíték tudatában magabiztossá vált Szalay – a tisztelt úr vagy tudva elhallgatta, vagy maga ellen tudatni nem akarta, mert országos követ létére alighogy nem tudta”, hogy 1840-ben az országgyűlés felső tábláján a nyitrai püspök ismertetett két olyan vegyes házassági esetet 1804-ből és 1834-ből, amikor a passiva assistentia elveinek megfelelően adtak össze a papok vegyes vallású jegyespárokat. A példák alapján Szalay felszólította Deákot, hogy ismerje el tévedését, az egyház elleni támadásának alaptalan voltát.¹⁹⁴ (Megjegyezzük, az egyháziak itt éles szemmel vették észre a deáki szavak szónoki túlzásában kihasználható ellentámadási lehetőséget. Deák ugyanis nyilván a kötelezően előírt áldásmegtagadást akarta számon kérni az egyházon, amikor az 50 éves gyakorlat ellenkező voltát elemezte.) A veszprémi kanonok egyébként saját korát az egyházpolitikai konfliktusok időszakaként élte meg, fontosnak tartotta, hogy a katolikus egyház szorosabbra zárja sorait, „kivált a mostani időkben” tudatosan különítse el magát minden más vallástól.¹⁹⁵

A vegyes házasságok ügyében készült egyik legalaposabb és legismertebb katolikus röpirat szintén idézte Deák országgyűlési beszédét, ezúttal azt, amikor 1839. október 21-én fejtegette, hogy a vallási kérdéseket el kell választani a törvényhozástól.¹⁹⁶ (Ő is elhallgatta, hogy Deák szerint pont fordítva, az egyház volt a felelős mindeztért, hiszen ma-

191 Megjegyezzük, gyakran névtelenül jelentek meg egyes röpiratok – a Zala megyével polemizálók jó része is –, pedig többségüknél ismert vagy jól behatárolható volt a szerző. Vida Ince egykorú cikkgyűjteményének bibliográfiájában például meg is nevezte a szerzőket. VIDA, 1841. 265–266. p.

192 SZALAY, 1841. 6. p. Azt az egyházi szerzők már nem említették, hogy e „szövegkörnyezetéből kiragadott” idézet mellett Deák nemcsak sajnálkozott a kérdés törvényhozás elé kerülése miatt, hanem annak kiváltó okát az egyház által provokált kényszerben jelölte meg. Ld. 50. sz. jegyz.

193 SZALAY, 1841. 16. p.

194 SZALAY, 1841. 48., 54–55. p.

195 Ld. pl. a Szalay által írt szócikket: *Catholicizmus*. In: Közhasznú esmeretek tára a Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva. Pesten, 1844. II. köt. 65–66. p.

196 [BEKE Ince Kristóf:] *A vegyes házasságok egyházi ünnepélyítése körül fenforgó kérdések megfejtve [...] a pesti kalászkok szedegetője által*. Pest, 1841. (2. kiadás, továbbiakban: BEKE, 1841.) 5. p., ld. még uo. 34. p. Beke Ince (1785–1862) veszprémi egyházmegyes pap, Kopácsy megbízásából ekkor a papi szeminárium tanára, később vörösberényi plébános.

gattartásával a törvényhozásra tartozó dolgokba avatkozott, és a világi hatalom befolyásolására, irányítására törekedett.¹⁹⁷) De idézte ő is 1840. január 20-i beszédének már említett részeit, és hangját megemelve vonta kérdőre Deákot: „Vajha az országszerte híres szónok hű maradt volna elveihez! S vajha foganat nélkül ne hangzottak volna el azok a jelenvoltak fülei mellett! Vagy ha megbocsáthatatlan véték volt az országgyűlésének a vallásbeli dolgokba avatkozni, nem hasonló hiba-e, ha ezt egyes megyei hatóságok teszik?”¹⁹⁸ Beke a különböző vármegyékben fellépő liberálisokat – csak a megye nevével jelzett módon – egyes szám második személyben szólította meg, így tárgyalásmódjának hangvételébe helyenként éles kritika, máskor maró gúny vegyült. Deáknak például így üzent, annak kapcsán, hogy a zalai körlevél egy kérdésében a pap passiva assistentia esetén tanúsított „szenvedőleges jelenlétét” ugyanolyannak minősítette, mintha polgári hatóságok előtt tenné házassági tanúként ugyanezt: „Megengedj, ha ezen ellenvetésedre kénytelen vagyok azt megjegyezni, hogy ez egy kissé gyanússá teszi jártasságodat a régibb egyházi történetekben.”¹⁹⁹ Majd kifejtette, hogy dogmatikai különbség van az egyház által megengedett, és az egyház által érvényesnek elismert házasság között. Hasonlóképp vette támadás alá Deák szavait az egyház „bünteretésére” és az 50 éves gyakorlat kérdéskörére vonatkozóan is.²⁰⁰ Utóbbi kapcsán – ismét gyakori egyházi érveléssel – a liberálisokat következetlenséggel, a szabadelvűség örve alatt a szabadság korlátozásával vádolta, mondván: számon kéri az egyházon, hogy megváltoztatott egy ötven éves gyakorlatot (ennek tényét Beke is elismerte egyébként), miközben a „szólás-, sajtó- és mi mindenféle szabadság” követelésével évszázados struktúrák megváltoztatására törekednek. Vagyis a szerző szerint korlátozzák az egyház szabadságát. Különösen ingerülten vádolta továbbá Zalát az esztergomi érsek elleni, tiszteletlennek minősített magatartása miatt: „Zala megyének a fejedelem elébe terjesztett felírása még több méltatlan vádokkal is terheli főpásztorainkat, jelesül pedig országunk primását tűzé ki mérges nyilainak célul; mivel azonban ezek az elfogult egyoldalúságnak és ingerült szenvedélyeknek bélyegét oly nyilván hordozzák magukon hogy azt csak a látni nem akaró nem látja, azért legyenek itt általam a türelmes feledékenység fátyolával takarva!”²⁰¹ Terjedelmes iratának végén, a különböző vármegyei megnyilatkozások elemzése után hangja egyre szenvedélyesebbé vált. Határozott felkiáltásokkal követelte, hogy a katolikus egyház főpásztorai a sok megtámadás ellenére szilárdan tartsanak ki, nehogy eszükbe jusson visszavonni vagy gyengíteni körleveleiket, elállni a katolikus hitelvek sarkpontjaként jellemzett vegyes házassági szabályozástól. Ennek kapcsán szó szerint idézte Hertelendy Károly zalai beszédének azon részét, amikor arról beszélt, hogy a főpapok a mellükről „erőszakkal” letépett aranykereszt helyett fake-reszttel a kezükben hirdetik az üdvösség evangéliumát.²⁰² A zalai körlevél citálása mellett Deák egyházpolitikájával egyre élesebben fordult szembe: „Hogyan, uraim? Ti a katolikus papságot vádoljátok, Isten tudja miféle s hová célzó politikának rémterveiről az egyházi ünnepélyítés megtagadásaiért, vajon az alsóbb rendű papsághoz ily hízeglő és gyávák füleit csiklándozó szavak intézete nem igazán merő politika-e, és pedig olyan po-

197 Vö. 46. sz. jegyz.

198 BEKE, 1841. 156–157. p.

199 BEKE, 1841. 91. p.

200 BEKE, 1841. 98–103., 114–117. p.

201 BEKE, 1841. 103. p.

202 BEKE, 1841. 168–169. p.

litika, mely szinte a lélek mélyébe vágva öncélját azáltal igyekszik foganatosítani, hogy az ország elsőrendű státusát kormányának belrendszerében rázza meg, s a kölcsönös függésnek szent láncait elszagatva a szakadás és visszavonás átokhozó magvát szórja el?”²⁰³ A zalai feliratban az alsópapság lelkiismereti (a pásztorlevélnek való engedelmség illetve a vármegye által megkövetelt humanitás és törvényesség közötti) konfliktusára vonatkozóan elutasította a liberálisok „hasztalan hízelgését”, és „a Szónok”-ként aposztrofált Deákot azzal vádolta, hogy a papságra vonatkozó víziója rossz álom csupán, az egyházi rend számára ugyanis Kopácsy előírásai éppen megegyeznek azon belső meggyőződéssel, melyet „az Isten szava támaszt kebelében”.

A Zala elleni durva támadások helyett – az egyébként a témának több terjedelmes tanulmányt is szentelő – Almássy István egyik röpiratában²⁰⁴ később éppen ellentétes stratégiát választott. Először is érdekes módon néven nevezte Deákot, sőt, a tisztelet jeleként végig nagybetűvel írta a nevét, másrészt sehol nem támadta, hanem épp ellenkezőleg nagyságáról és politikai vezető szerepéről elismerően nyilatkozott. Ehhez azonban jegyezzük meg, hogy a röpirat már a vegyes házassági ügyek második szakaszával foglalkozik.²⁰⁵ Almássy nemcsak a pápai bréve miatt felháborodott vármegyéről próbálta megkülönböztetni Deákot, hanem általában a liberálisok táborától is. Ezzel a publicisztikai fogással próbált éket verni a szabadelvű egyházpolitika hívei között, Deákot ugyanis óvatossan, sugalmazás-szerűen a pásztorlevelek miatt tiltakozó vármegyékkel ellentétes álláspontra helyezte, és jellemző módon egy szót sem szólt Zala megyéről, élesen támadta viszont Pest határozatait. Már a bevezetőben felidézte a katolikus szerzők számára „kihagyhatatlan” Deák-idézetet arról, hogy „kár volt az országgyűlésnek a vallás dolgába avatkozni...” (ld. fentebb), s hozzátette: „a Nagy DEÁKunk ez óvszava most az egyszerű nem talált volt visszhangra, sem az országgyűlésen, [...] sem annakutána a vármegyékben”.²⁰⁶ Ez utóbbi elem különösen élesen mutatja, hogy a szerző nem akart tudomást venni arról, miszerint Deák az egyházzal szemben fellépő vármegyei mozgalom egyik leginkább meghatározó alakja volt. Almássy a Deáknak való hízelgést még azzal is fokozta, hogy személyéről szólva minduntalan idézte Erdélyi János költőnek az 1841. november 28-i, Deák tiszteletére rendezett pesti ünnepségen elmondott szavait, miszerint „az ország zöld asztalánál különösen a megtisztelten [vagyis Deákon] állának meg a nemzet szemei”.²⁰⁷ Almássy attól sem riadt vissza, hogy nyilvánvalóan kiforgassa De-

203 BEKE, 1841. 173–174. p. Ld. még a röpirat zárásaként Zala megyére történő hivatkozást, uo. 176. p.

204 ALMÁSSY István: *A vegyes házasságok iránt költ pásztori breve s apostolkirályi placetum után írt primási pásztorilevél [sic!] ügye hit s törvényszerűen védve*. Budán, é.n. [1842] (Clerus ügyei. I.) (továbbiakban: ALMÁSSY, 1842.) Almássy (Almásy) István (1806–1876) Uny község adminisztrátora, később vágselyei plébános, a vegyes házassági ügyekben az egyház egyik leginkább aktív személyisége, vö. 141. sz. jegyz. (Tévedésből egy korábbi írásomban foglalkozása pontatlanul került feltüntetésre. Ld. FAZEKAS, 2003. 52. p.)

205 1841 novemberében ugyanis a Lonovics püspök által XVI. Gergely pápától Magyarország számára kieszköztölt, a magyar törvényekkel több ponton is ellentétes bréve az udvarban megkapta a kihirdetési engedélyt (placetumot), ami újabb vármegyei tiltakozásokat, felirathullámot eredményezett, s az áldásmegtagadó papok megbüntetésének ügye is egyre inkább kikerült a közvélemény figyelméből. Sor került viszont több érsek, püspök vármegyék által történő hivatalos „megintetésére” a bréve kihirdetése miatt. Deák ekkor már Pesten, a büntetőjogi választmány munkájában tevékenykedett, ezért az egyházpolitikai vitának ebben a szakaszában már nem exponálta magát. Ugyanakkor tudjuk, hogy a placetum ügyében határozottan osztotta a tiltakozó vármegyék álláspontját, ld. 284. sz. jegyz.

206 ALMÁSSY, 1842. 3–4., 67–68. p.

207 *Deák Ferenc megtiszteltetése*. In: Pesti Hírlap, 1841. 96. sz. (december 1.) 806. p.

áknak ezen az ünnepségen elmondott szavait eredeti értelmükből. Utóbbi beszélt ugyanis arról, hogy „a gyanúsítgatás – akár az egyik, akár a másik fél részéről elkövetve – legundokabb, legocsmányabb polgári bűn egy nemzet életében”, amelyet a katolikus szerző szemrebbenés nélkül úgy azonosított be, hogy Deák elítélte a pápai bréve miatt felháborodott vármegyéket, amiről egyébként nyilvánvalóan szó sem volt.²⁰⁸ Mindezt úgy tette, hogy közben folyamatosan ostromozta a vármegyék valamennyi, vegyes házassági ügyben hozott egyházpolitikai lépését (csak Pestet említette, azt is csak kezdetűvel), néha akár egy gondolatban belül dicsérve „a magyar anomáliáinkat méltán meg-megrovó DEÁKUNK”-at, és kifogásolva, hogy a vármegyék túlhaladtak „fejedelmink s nemzetünk alkotott törvénybírói s végrehajtói hatóságukon”!²⁰⁹ Pedig Almássy bizonyosan tisztában volt a tényekkel, amit az is bizonyít, hogy 1844 januárjában készült – az előzőt folytató tanulmányában – elismerte, hogy a zalai felirat Deák műve, s azt is, hogy Deák tekintélye „képes vala a Z.[alai] felírás részére részrehajlókká tenni legtöbb vármegye karait és rendeit”, igaz ezt nem saját állításaként, hanem az időközben megnyílt országgyűlésen elhangzott nyilatkozatokra hivatkozva tette.²¹⁰ Jellemző továbbá, hogy meg sem próbálta feloldani az ellentmondást, amely Deák ilyen jellemzése és a zalai határozatok e munkájában is többször megerősített elítélése között feszült.²¹¹

Az 1843–44-es országgyűlés idején – tekintettel Deák távolmaradására – Almássy ez utóbbi hozzáállásának, vagyis a zalai körlevélben Deák szerepvállalása elismerésének már nem volt igazán politikai tétje. Érdeemes ezért visszatérni 1841 tavaszára, amikor a számos közszereplést vállaló unyi adminisztrátor még egészen más nézeteket publikált a zalai feliratról.²¹² Ezzel Almássy meg is nyitotta a zalai körlevelet tételesen cáfolni kívánó, érveiben szinte teljesen azonos, stílusában és megformáltságában eltérő katolikus röpiratok sorát. (Az egyháziak kitüntetett érdeklődésére önmagában utal, hogy további három terjedelmes, önálló röpiratot szenteltek a zalai feliratnak fenti publicisztikák stb. mellett.²¹³) Almássy a felirat minden fontosabb gondolatához cáfoló megjegyzéseket

208 Írásában ez több helyen is szerepel: ALMÁSSY, 1842. 6–7., 53. p.

209 ALMÁSSY, 1842. 13–15. p. Almássyéhoz hasonló, konzervatív indíttatású interpretáció volt 1844-ből Majláth Jánosé, aki monográfiájának vonatkozó ismertetésében több liberális megye (elsősorban Pest, illetve Temes, Bars és Zólyom) körlevelét is ismertette, viszont „megfeledkezett” éppen Zaláéről. MAILÁTH, 1844. 158–159. p.

210 ALMÁSSY, 1844. 17. p.

211 Utóbbiakra ld. ALMÁSSY, 1844. 35., 77., 81. p.

212 ALMÁSSY István: 2. *Észrevétel. Tek. Z... Várm. felírásának P. Hírlap 8. sz. szavai után!* In: A vegyes házasságok tárgyában mondott két közgyűlési beszédje Almássy István unyi adminisztrátornak. (Esztergomi főmegyéb.[en]) Budán, 1841. 39–52. p. (továbbiakban: ALMÁSSY, 1841.)

213 K. J. [KÖRMÖCZY Imre]: *Felelet a ' pesti hírlapokban közlött n[eme]s. Z.[ala] megyének vegyes házasságokat tárgyzó feliratára.* Pesten, 1841. (továbbiakban: KÖRMÖCZY, 1841.) [CSAJÁGHY Sándor:] *Glossák nemet Zalamegyének a vegyes házasságok ügyébeni felírására európai hírű Rotteck Károl, nézetei szellemében.* Egy hazafitól. Pesten, 1841. (továbbiakban: CSAJÁGHY, 1841.); SZABÓ Alamizs.[nás] János: *Oldal-lapok Ns. Zala vármegye fölírásához.* A magyar igazságnak szentelvek. Pesten, 1841. (továbbiakban: SZABÓ, 1841.) Körmöczy Imre (1811–1871) kalocsai szentszéki ülnök, később az egyháztörténet tanára, nagyváradi kanonok, több megye közgyűlésén és számos írásában a „harcos”, politizáló katolicizmus képviselője az 1840-es években. Csajághy Sándor (1810–1860) bajai káplán, majd az egyháztörténet tanára Pesten, később c. kanonok, 1851-től csanádi püspök, szintén ismert egyházpolitikai tevékenységéről. Szabó (Alamizsnás) János (1800–1857) tanár, esztergomi kanonok, több vármegye ellen is intézett röpiratot a vegyes házasságok ügyében. A vegyes házassággal foglalkozó röpiratokat egyébként az egyházmegyék igyekeztek terjesztetni a papság körében. Scitovszky János pécsi püspök például július végén,

fűzött. Mindenekelőtt azt próbálta cáfolni, hogy a viszálykodás kiváltó oka a papság magatartása volna, az igazi felelőst így jelölt meg: a „polgári szabadsággal ki nem eléghetett, az ősi törvényes hit predomíniumát [= elsőbbségét] restellő, hitgeyenlőséget, sőt felsőséget követelő protestánság, vagy ennek neve alatt az indifferentizmus, és libertinizmus túlzó haladása”. Állításainak igazolására az 1839–40. évi országgyűlés naplóit hívta segítségül, és később is úgy vélekedett, hogy a katolikus egyháznak kötelessége akadályozni a vegyes házasságot, mivel az – megfogalmazása szerint – a „religiói indifferentizmus s libertinizmus oskolája”. A pásztorlevél nem a vegyes házasságot tekintti Isten és a természet elleni bűnnek – próbált reflektálni Deák megfogalmazására –, hanem a vegyes házások vallástalansága.²¹⁴ Tiltakozott a zalai körlevél azon kitételei ellen, melyek az esztergomi érseket sértették, s leszögezte, hogy eljárása nem volt más, mint a „katolika hit rendszerének lelkieméretes kifejtése”, Zala eljárását viszont nagyon súlyos szavakkal, a magyar állam történetének legdurvább egyház elleni akciójaként jellemezte: „Nyolc század után sincs példa, hogy a magyar törvényhozóság polgári, világi hatósága ekkora hitszabadság s kiváltság vérző sérelmével akart, kívánt volna beleavatkozni az ősi hit szentségibe, a katolika vallás hittitkaiba. Hallatlan dolog volna ez a katolikus világban!”²¹⁵ A zalai felirat minden pontját elutasító fejtegetéseit azzal zárta, hogy súlyos igazságtalanságot tulajdonított a megyének, reményét fejezte ki, hogy az ellenzék nyomása nem tudja a pásztorlevelek visszavonását kieszközölni, mert „ez a politikai erőszak igazán megcsökkentené a hit tiszteletét, papság becsületét”,²¹⁶ bár utóbbiak alatt kimondatlanul inkább az egyház társadalmi-politikai befolyását kell értenünk.

Hasonló szemlélettel és terjedelemben, végig meglehetősen pátozzal támadta a zalai körlevelet Körmöczy Imre füzete. Visszautasította például Deák azon megfogalmazását, hogy „az áldást is indulat s vakbuzgóság tevék súlyos átkoknak forrásává”, és Kopácsyt a keresztény hit vértanúihoz hasonlította, „kik a kinpadon szörnyű kínzások közepette kivívták az örök igazság fényes diadalmát”.²¹⁷ Jellemző, milyen dimenziót tulajdonítottak az egyháziak a vegyes házasságok ügyének, amikor annak legújabb szabályozásáért szorinte a főpapoknak a mártíromságot is vállalniuk kell. („A püspököknek készeknek kell lenni inkább éltöket az örök igazságért feláldozni, mint attól, mi a szent hitnek körében lényegesen vág, elállani.”) Élénken tiltakozott továbbá az ellen, hogy a katolikus egyház által képviselt magatartást túlzásnak minősítsék, amikor épp az a normális, amit ők tesznek. Ha ugyanis a katolikus püspökök magatartását „vétkes vakbuzgóság szennyes ruhájába burkoljuk, [...] a minden szent buzgalmat higgasztó indifferentizmusnak tárnánk fel kapuját, s fel véle mindazon szörnyetegeknek, melyek bűnös méhében buján fogszanak”. A nemzet súlyos megosztottságának előidézését (pont ellenkezőjére fordítva Deák érvelését) Körmöczy szerint az egyház minden eszközzel megakadályozni, a liberálisok pedig a végtelenségig fokozni igyekeznek: „Igenis a legérzékenyebb keservet gerjeszti nemes Z.[ala] megye által megújított emlékezete annak, mikint a nemzet és király,

augusztus elején kapta meg Csajághytól és Szabótól könyveiket. (Köszönőlevelében méltányolta a keresztény hit védelmére kifejtett erőfeszítéseiket.) Pécsi Püspöki Levéltár (továbbiakban: PPL.) 1702–1703/1841. sz. A plébániákon a rópiratok terjesztésére: Miskolc-Mindszenti Plébánia Irattára, 1841. Matrimonia mixta, sz.n.

214 ALMÁSSY, 1841. 40., 46–47. p.

215 ALMÁSSY, 1841. 42. p.

216 ALMÁSSY, 1841. 51. p.

217 KÖRMÖCZY, 1841. [2.] p.

rokon és barát, atya és magzat, család és testvér között a visszavonás és meghasonlás vésttermő magvait elhintette a honosodni kezdő új tanítás!”²¹⁸ Körömczy kerülte a Deákra való célzást, vagy burkolt megszólítását. Visszautasította a zalai körlevél történeti eszmeifuttatását, és az ismert módon a liberálisokra hárította a viszálykodásokért a felelősséget, vagyis a katolikus egyháznak csupán a liberálisok 1832–36-os országgyűlésen való fellépéséért való reakciót tulajdonította. Hosszú és szenvedélyes szavakkal hozta elő az ismert érveket arról, hogy a „világi hatalom avatatlan kezekkel rendelkezik az isteni vallás tárgyaiban”,²¹⁹ hogy az ötven éves gyakorlattal kapcsolatos liberális ellenvetés nem helytálló, az újabb szabályozás jelenti a visszatérést az igazihoz, hogy a papság nem sérti sem az állam törvényeit, sem a természet elleni bűnt nem lehet neki tulajdonítani, nem is akadályozza a vegyes házasságokat stb. Kifejtette emellett, hogy amennyiben Zala rendei valóban tisztelik az egyházat, akkor a vegyes házasságok ügyében is követniük kell útmutatását. Meglehetősen cinikus módon részletezte Zala „álfogásait” például a házaspárok magánügyeibe való beavatkozás tekintetében. (Deák szövege – mint láttuk – ezzel vádolta a katolikus egyházat.) A protestáns férjnek ugyanis lehetősége van a magánélet békességének fenntartására – ajánlotta –, ehhez valamennyi gyermekét katolikusnak kell keresztelnie, ahogy „szerette párjának egyháza s hite” ezt parancsolja.²²⁰ Tévesnek minősítette Zalának a püspöki kart intoleranciával vádoló megjegyzéseit, hiszen a legnemesebb keresztényi szeretet gyakorlásának a katolikus egyház iránti legteljesebb engedelmességet, és a katolikus hitelvek – akár mások rovására történő – következetes, erélyes végrehajtását tekintette. A magyar liberálisoknak végül a valamennyi országban tapasztalhatónál nagyobb szabású egyházüldözést tulajdonított. Ezt a megint csak tipikusnak mondható – a magát még privilegizált állapotában is üldözöttnek láttató – katolikus álláspontot abból eredeztette, hogy a vegyes vallású házaspárok jogait védő zalai felirat nem más, mint a vallásszabadság korlátozása: „El nem fojthatjuk aggodalmas fájdalomunkat, mely kebleinkre mázsás súly gyanánt nehezedik! Azon fájdalmas aggodalmakat, melyeket gerjesztenek a magyar kat[olikus] egyház vallási szabadságának korlátozására irányzott sérelmes indítványok a vegyes házasságok ügyében. Nem lehet belső megindulás keserű érzete nélkül szemlélnünk, midőn az egész keresztény világban, sőt még a félhold pogány birodalmában is a katolikusok e részben szabadon követik szent hitük elveit, ahogy akkor a magyar apostoli hazában, hol törvény s nyolcszázados birtok kezekedik sérthetetlen szabadsága mellett, a katolikusok tisztán vallásos gyakorlatok miatt törvény s igazság ellenére megtámadtatnak!”²²¹ Végül szenvedélyes felszólításokban reményének adott hangot, hogy a magyar nemzet elhatárolja magát Zala nézeteitől, továbbá, hogy az uralkodó erélyesen védelmébe veszi a katolikus egyházat.

Csajághy Sándor – mint láttuk – nemcsak írásban, hanem a megyegyűlési vitákban való aktív részvétellel is szerepet vállalt a Zala ellen kibontakozó egyházi hangulatkelésből.²²² A tisztán katolikus egyházi szempontok védelme helyett Csajághy más eszközhöz nyúlt: „a liberalizmus apostola”,²²³ Karl Wenzeslaus Rodecker von Rotteck

218 KÖRMÖCZY, 1841. [3–4.] p.

219 KÖRMÖCZY, 1841. [8.] p.

220 KÖRMÖCZY, 1841. [15.] p.

221 KÖRMÖCZY, 1841. [16.] p.

222 Ld. 145. sz. jegyz.

223 BALLAGI, 1890. 61. p.

(1775–1840) nézeteit hívta segítségül, és azt próbálta bizonyítani, hogy Zala megye indítványa a mértékadó külföldi szabadelvűektől eltérően szélsőséges, intoleráns egyházpolitikát képvisel. Csajághy az egyházas érveléstől való elszakadással épp az ingadozókra, vagy a mérsékelt liberálisokra próbált hatni, hiszen Rotteck munkái – különösen a Karl Welckerrel közösen jegyzett *Staatslexikon*²²⁴ – doktrinális megközelítésű kifejtéseikkel nagyon komoly hatást gyakoroltak a magyarországi szabadelvűek eszmei fejlődésére, politikai nézeteik kialakulására. Csajághy támadásának pikantériája, hogy Deák eszmerendszerét is jelentősen befolyásolták Rotteck államtudományi, politikai filozófiai, aktuálpolitikai írásai,²²⁵ de igaz volt ez Eötvös Józsefre és másokra is. Csajághy nem hagyta ki a kínálkozó alkalmat, hiszen amikor a porosz kormány – a vegyes házasságok ügyében törvénytelenül alkalmazott *passiva assistentia* propagálása miatt – 1837 novemberében lefogatta a kölni érseket, Rotteck általában helytelenítette a hatalom eljárását,²²⁶ vagyis remek hivatkozási alap volt Deákék szélsőségeségének demonstrálására. Fontos azonban, hogy Rotteck ettől még nagyon is liberális elveket képviselt (pont a konzervatívok kevés alappal hivatkozhattak rá), amelyeket – a Deák kapcsán fentebb már idézett eljáráshoz hasonlóan – szintén ki lehetett forgatni eredeti értelméből. Továbbá Csajághy műve jelentős részben nem más, mint egy szemelvénygyűjtemény külföldi illetve kisebb részben hazai szerzők munkáiból, Rotteckre alig történik hivatkozás. (Számos röpiratból, törvényből, sőt református és evangélikus teológusok munkájából is idézett, hogy utóbbiakat hozza fel a vegyes házassági ügyben álláspontja védelmére.) A röpirat egyes részeiben különösen érdekes, hogy a Csajághy által hivatkozottak konkrétan Deák esetére hogyan vonatkoznak. Egy alkalommal például azt ajánlotta bármely kritikusának, hogy „üsse fel akármelyik *Conversations Lexicon*t [= enciklopédiát], mindegyikben azt fogja olvasni, hogy a kereszténység, azaz a r[ómai] kat[olikus] egyház tette a házasságot házassággá, azaz Istenhez és emberhez méltóvá, és azon boldogság forrásává, mit annak előtte a világ, de főleg a nőnem nem ismert”. A tartalmában (vagyis a kereszténységnek a katolicizmussal való azonosításában illetve a házasság, mint a női egyenjogúság különös érvelésű kifejeződésében) is tanulságos megjegyzés szempontunkból azért érdekes, mert Deák nagyon is élénk érdeklődéssel forgatta a korabeli, Csajághy által megjelölt című enciklopédikus összefoglalókat, mint egyikről 1828-ban írta: „várakozásomnak teljesen megfelel, óhajtva várom a többi köteteknek megjelenését”.²²⁷

Csajághy ugyanakkor Körmöczy érveléséhez hasonlóan gyakran indulatos, argumentumai a röpirat oldalait elborító idézetek ellenére azokkal jórészt megegyeznek, ezért csak rövidebben ismertetjük. Már a bevezetésben kárhoztatta a „kürtölt lélekismeretszabadságot oly hön pártoló protestantizmusból” kiinduló „lélekismeretzaklatást”, és a saját korában folyó egyházpolitikai harcot úgy jellemezte, hogy az nem más, mint a vallásháborúk korának felelevenítése, csak a küzdelem már nem „a fegyveres erőszaknak vértől párolgott csataterein” folyik.²²⁸ Csajághy a zalai felirat vitatásakor is nagyobb teret szentelt a vegyes házassági ügyek hátterében valódi mozgatóknak gyanított protestánsok kritiká-

224 ROTTECK, Karl von – WELCKER, Karl: *Das Staatslexikon*. Enzyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände. I–12. Bd. Altona, 1834–1844.

225 Deák olvasmányélményeire ld. pl. MOLNÁR, 2003. 171–172. p.

226 Ld. erről pl. KLÖM VII. 534–535. p.

227 CSAJÁGHY, 1841. 24. p.; PUKÁNSZKY, 1936. 309–311. p. Vö. még 195. sz. jegyz.

228 CSAJÁGHY, 1841. XIII–XIV. p.

jának. (Például történelmi visszatekintésében: „Kínosan nyögött számos évek hosszú során át s vérzett is a szegény haza, de vérét nem azon religió szopta ki, melynek szárnyai alatt lőn tére hazává, népe nemzeté, királya apostolivá, hanem egy másik. [...] Nem azon religió pazarolta tehát el kegyetlenül azon sok ép erőt s tehetséget, mi népünket nagygyá és boldoggá tehetné volna, melynek főpapjai Mohácsnál vérüket ontották, hanem egy másik, melynek érdekében feküdt eltipratásunk. Nem az füzte őseinket rabláncra, mely szerzeteseket küldött, kik értékkel, étellel őket kiváltanák, hanem egy másik, melynek szabadság lőn a jelszava, műve szolgaság lőn.”²²⁹) A szerző láthatóan nem tudott a protestáns egyházaknak pusztán a létezése fölött is napirendre térni, hosszan fejtegette például, hogy „ő [ti. a katolikus egyház] merő csillapat és egység, a protestantizmus ellenben merő habozás és szakadás, hogy ő merő állítás és következetesség, a protestantizmus ellenben merő tagadás”, és a vegyes házasságok kapcsán támadt polémiát is oda vezette vissza, hogy a protestantizmus természetes jellemzője a széthúzás, belső szétforgácsolódás, az erőket felémészítő vitatkozás stb., de nem kímélte azokat a névleges katolikusokat sem, akik nem mindenben pontosan egyházuk előírásait követik.²³⁰ Csajághy más szerzőkkel ellentétben nyíltan kimondta, hogy nem pusztán a házassági jog szabályozása miatt támadt a polémia, hanem „mivel a házasságról van szó, mely mind a két hatalom [ti. az állam és az egyház] hatalomkörébe vág, tulajdonképpen a két hatalomnak egymáshoz viszonya az alapkérdés”.²³¹ Almássyval és Körmöczyvel ellentétben alig szólt a liberalizmusról, sokkal többet ostromozta a protestánsokat. Deák a zalai feliratban következetlenséggel vádolta a papokat a korábban megáldott, most Isten és természet elleni bűnnek beállított vegyes házasságok miatt. Csajághy azonban ez épp a protestantizmust jellemzi, mely „mindeneddig fehérnek mondja, mit annakelőtte koromfeketének kiáltva kárhoztatott, mely színcserét ugyan a római kat.[olikus] egyházra akarta tolni egy újszínű hírlap, de ezáltal csak önvallása történeteiben akaratos járatlanságát, vagy legújabb szabású protestantizmusát, melyben fejr és fekete között már megszűnt a különbség, árulta el”.²³² Ugyanitt elég megdöbbentő módon azzal is érvelt, hogy amikor az 1791/26. tc. pártolja a vegyes házasságokat, kimondatlanul, de ténszerűen pártolja a reverzálisok követelésének jogosságát is. (Megjegyezzük, ennyire messzire még katolikus szerzők sem merészkedtek az egyház álláspontjának védelmezésekor.) Röpiratának második fele eredeti szándékával részben ellentétesen, mégis katolikus egyházi szempontból megírt hitvédelem lett. A protestánsokkal ellentétben – írta – egyháza „nem ismeri a kétkedések reményt ölő tengerének örvényit, ő hidat ver magának és anyai karokkal nyújtja le horgonyát minden hajótörést szenvedetteknek, csak akarják azt megragadni”.²³³

Élesen utasította vissza azt is, hogy az idézett törvényre a pásztorlevél – a zalai körlevél szavaival – „bűnnek bélyegét” nyomta volna, és apokaliptikus víziókat megszólaltatva kérdezte, hogy „avagy a 19. század már minden bűnön túltette magát, és csak a legkorszerűbb, a tetteleges hittagadás volt hátra?”²³⁴ A papságot szélsőségesen törvénytisz-

229 CSAJÁGHY, 1841. 3., 5. p. Könnyen lehet, hogy a „rabláncra füzés” csak elfogultságból fakadó túlzás, ez ugyanis nem a protestánsokat, hanem a törököt jellemezte.

230 CSAJÁGHY, 1841. 14. p. („Más katolikusnak neveztetni és más katolikusnak lenni.” Uo. 28. p.)

231 CSAJÁGHY, 1841. 19–20. p.

232 CSAJÁGHY, 1841. 55. p. A célzás minden bizonnyal a Pesti Hírlapra vonatkozott, melyet máshol is rosszállóan hivatkozott. Uo. 133. p.

233 CSAJÁGHY, 1841. 122–123. p.

234 CSAJÁGHY, 1841. 65. p.

telőnek, vitapartnereiket szélsőségesen törvénytagadónak, az anarchia előkészítőinek mutatta be, és dicsérte a püspökök heroikus harcát az országgyűlésben, amellyel az újabb választási törvény megakadályozásáért küzdöttek. A zalai felíratra, illetve magára a megyére alig-alig történik utalás a terjedelmes szövegben. Egy alkalommal idézi a január 11-i közgyűlésen történeteket, jellemzően éppen Hertelendy Károly elhíresült „fakeresztes” szövegét, s legalább ennyire érdekes, hogy tovább is fűzte, amit hallott vagy olvasott, ugyanis a fakeresztről azt is Hertelendy szájába adta, hogy e jelkép előtt „Rómának arany bálványai porba hullottak”, pedig ezt vélhetően nem is mondta.²³⁵ Az idézetek és külföldi példák közepette citált zalai felirat elemzésének végén az ő hangja is egyre szenvedélyesebbé vált: „Nem, honfiak! Ezen egyház soha nem fogja az önalapköveire épített, s azokon minden időkre biztosítva nyugvó közállományt alááshatni, nem fog éppen akkor vallástalanságot szülhetni, midőn vallási törődetlenség ütötte sérveire gyógyírt rakogat, a jövő nemzedéket a vallástalanság ragályától megóvando.”²³⁶ A végén pedig jó irodalmi-publicisztikai érzékkel a zalai felirat parafrázisát készítette el, a Deák által az uralkodóhoz intézett szavakat épp ellenkező értelműekre fordítva.²³⁷

Csajághyval ellentétben Szabó János, az utolsó terjedelmes, a zalai felirattal önállóan foglalkozó röpirat szerzője tudatosan törekedett Deák illetve Zala megye állandó hangoztatására. Ugyan néven sehol nem nevezte Deákot, mégis Almássyhoz hasonló eljárást követett, amikor le akarta járatni. Könyvének egyik mottójául ugyanis a „Z[al]a megyei követ”, vagyis Deák országgyűlési beszédéből vett részletet választotta, amely szerint „kár volt az országgyűlésnek a vallás dolgába avatkozni [...]”.²³⁸ Ugyanakkor többször is nyilvánvalóvá teszi, hogy – Csajághyval ellentétben kevésbé tudományos, inkább a közvéleményhez népszerűsítő jelleggel írott – munkájában Deák Ferencre irányította támadásait. Végig egyes szám második személyben szólítja meg a felirat szerzőjét, folyamatosan kérdéseket tesz fel a dokumentumot „fogalmazó úrnak” stb. Stílusa ezenkívül Zala cáfolatában kifejezetten ironikus, helyenként maró gúnyt alkalmaz. A felirat zalai eredete mellett célzást tett például „a fölírás fogalmazójának szónoklati szép tehetségére”, felháborodott azon, hogy az esztergomi érsek elleni vád pont „egy katolikus szívéből és tollából származik”, vagyis végig burkoltan Deákot támadta, volt, hogy kifejezetten meg akarta szégyeníteni („fogalmazó úr elménckedni akar, de nem a legjobban sült el kegyének” stb.)²³⁹ Egy alkalommal – mintegy „biztos, ami biztos” alapon – egyértelműbb célzást is tett a zalai dokumentum szerzőjére, amikor hasonlóan Fejér Györgyhez (ld. fentebb) élcelődve tette szóvá a vármegyei felirat szövegezőjének hiányos latin tudását, mint a pástorlevél félreértésének vélt forrását: „A fogalmazó úr, mint a pástori – s azért még latán [latin] – nyelven írt levelek kivonata bizonyítja, igen jó Deák! S talán nem is fájjalja azt, mint némely különcök, hogy még latánul hallanak, ha nem értenek is már, mert ezelőtt

235 CSAJÁGHY, 1841. 68. p.

236 CSAJÁGHY, 1841. 130. p.

237 Például az említett szövegrész eleje a zalai feliratban: „Nem egyedül egyháziaknak tartjuk mi ezeket, Felséges Urunk, hanem olyanoknak, mikre a közállománynak ügyelni legszentebb kötelessége [...]”, amit Csajághy így fordított ki: „Mi sem egyedül polgáriaknak tartjuk ezeket, Felséges Urunk, hanem olyanoknak, mikre az anyaszentegyháznak ügyelni legszentebb kötelessége [...]”

238 Vö. 192. sz. jegyz. Megjegyezzük, ezt a szöveget a katolikus röpiratszerzők minden bizonnyal egymástól vették át.

239 SZABÓ, 1841. 2., 31., 62. p.

sem igen voltak járatosak a latán klasszikusokban.”²⁴⁰ Ettől eltekintve a fentiekben már megismert módon érvelt amellett, hogy a viszálykodás forrása a protestánsoktól ered, akik nem elégedtek meg a számukra megadott teljes (!) vallásszabadsággal, hanem többre vágytak, el akarták törölni a katolikus egyházat, de az utóbbi időben már senki nem háborgatta őket. (Ellentétben szegény katolikusokkal akik bármilyen üldöztetést is szenvedtek, mégsem „vonták meg mindannyiszor a láрма harangot, vallássértésről nem rimáncodtak a diétákon”!) A legalábbis sajátos – elfogult, túlzottan katolikus – eszmeifuttatás Deák elleni támadásba ment át annak kapcsán, hogy a zalai felirat kifogásolta az 1791/26. tc. papság általi önkényes félremagyarázását és megsértését, sőt az áldásmegtagadó papok elleni peres eljárást inkább Deáknak címezte volna: „Hová ragad szónoklati heved? Tárd ki, ki legyen azon önkényes erőszakoskodó, azon rossz törvényt magyarázó és azokat lábbal tapodó? Akció [= hatósági eljárás] fejedre s javaidra, ha be nem bizonyítod, hogy az 1790-i 26. artikulus rendelete elmellőztetett, értelme önkényesen s egyoldalúlag félremagyaráztatott, sőt tartalma világosan megsértetett. Mikor és hogyan? Bezzeg szűkülne ám egyvalaki akkor, és úgy elijedne az akció hallásától, mely mái időkben némelyeknek már szavuk járásává vált.”²⁴¹

A reverzálisokkal kapcsolatosan ő is úgy vélekedett, hogy az kifejezetten hasznos a protestánsokra, hiszen az utóbbiakhoz tartozó vőlegény csak így nyerheti meg magának hitvesét (ha utóbbi igaz híve egyházának), és a vegyes házasságokban követett katolikus egyházi eljárás teljes mértékben törvényes. Ingerülten vonta azonban kérdőre Deákot, amiért a feliratban szerepel, hogy „a nemzet” a sérelem orvoslását kívánta, mondván: „a fölírás szerzője” nem beszélhet az egész nemzet nevében.²⁴² Deákot demagógiával is vádolta, vagyis azzal, hogy népszerűségével és szónoki adottságaival visszaélve uszította Zalában a tömeget. („Fohászkodik a fogalmazó úr, mintha szónok volna, s azt akarná, hogy hallgatói is fohászkodjanak és sírjanak. [...] Kimeríti a fölírás fogalmazója minden szónoklati erejét, hogy mézbeszéddel annál biztosabban jusson jól kiszámolt céljához, hevítsé az őt imádó sokaságot, s gyűlöletessé tegye a kat.[olikus] egyházat és ennek érdemes papjait, mintha ezek lettek volna a haza virágzásának és közboldogságának ellenségei, nagyságának akadályai.”) A „fontolva haladó” konzervatívok ideológiáját tükröztetve Szabó hosszasan részletezte, hogy mennyi mindent tesz a papság a nemzet felemelkedése érdekében, a kaszinók, óvodák, színházak, társadalmi egyesületek munkájában élen jár, amit Deák is tudhatna, ha vidéken észrevenné, milyen látványosan fejlődik Pest (külön írt a Lánchíd munkálatairól), s mindezt az idilli egységet semmiféle vallási viszály nem

240 SZABÓ, 1841. 37. p. Megjegyezzük, Deák neve többször is vált a személyére irányuló szójáték forrásává. Csány László például egy, Deákot köszöntő beszédében a magyar nyelvért folytatott küzdelem jegyében hosszan hasonlított össze a „deák nyelvet” (vagyis a latint) és a polgári átalakulásért folytatott küzdelem eszközeként a „Deák-nyelvet” (Deák beszédét, stílusát, tevékenységét). Többek között így fogalmazott: „Hajdan a deák nyelv volt a tudományok egyedüli forrása, most szinte a Deák-nyelv a tudományok egyik legszebb forrása, melyből a politikai tanok ki nem apadó kristályere csörgedez; hajdan dicsőség volt jól tudni a deák nyelvet [...], most dicsőség volna félig tudni a Deák nyelven; [...] hajdan a törvények deák nyelven szóltak, most Deák szól a törvények nyelven” stb. MOL. H 103. 11. dob. sz.n. De Deák maga is szívesen élcelődött saját nevével. Például amikor egy barátja szomjazva innivalót kért tőle, egy üveg tintát adott, s mosolyogva kérdezte: „Deáktól mi egyéb fluidumot [= folyadékot] várhatsz, mint tintát.” SÁNDOR, 1986. 114–115. p.

241 SZABÓ, 1841. 17–18. p.

242 SZABÓ, 1841. 19–22. p. Ráadásul Szabó a nemzet fogalmát még Werbőczy értelmében használta, vagyis az országgyűlésben képviselt kiváltságos rendeket értette alatta.

osztotta meg. „A fölírás fogalmazója igen szabadnak mutatkozik – írta gúnyosan –, s azért azt javaslom nékie, hogy elhagyván Zala vidékeit, úgyis azok télen s tavasz elein igen báj-talanok s kietlenek, ránduljon Pestre, és lássa önszemeivel a szép remények létesülését, hogy béke és csend uralkodik, hogy a lelkek nyugalma mi aggodalom sem zavarja”, leg-feljebb egy ház van, ahol láрма és megosztás tapasztalható, ez utóbbival nyilván a várme-gyére célzott.”²⁴³

Az ironizáló stílus néha heves tiltakozásba csap át, például amikor a zalai körlevél a polgári házasság lehetőségét megpendítette, illetve az áldás törvényes kiszolgáltatására akarta kényszeríteni a papokat. Utóbbival kapcsolatosan Szabó határozottan pártolta, amit Deák morális megfontolásokból mélyen elítélt, miszerint a reverzálist nélkülöző vegyes házasságra lépő katolikus feleség „az anyaszentegyház kebeléből kizárassék”, vagyis például a szentségek kiszolgáltatásában ne vehessen részt. A szerző itt meghökentő módon azonosította a protestáns férfival összeházasodó asszony és egy köztörvényes gyilkos egyházi megítélését a szentségek kiszolgáltatása szempontjából: „Azon föl ne akadjon, fogalmazó úr, hogy az alkalmazásban a vegyes házasságra kelőről, a hasonlí-tásban pedig gyilkosról van szó, mert ezek egymáshoz abban igen hasonlóak, hogy a gyilkos a testet öli meg, a föltétlen vegyes házasságra kelő pedig maga s férfigyermekei lelkét.”²⁴⁴ Az ilyen hölgyek magatartását nagyon mélyen elítélte, és kárhoztatta a vár-megyét, hogy a valódi bűnösöket (vagyis a házaspárokat) pártolja, míg az igazi törvények igazi alkalmazóit, vagyis a papokat, „kik a bitorlott új hatalomnak hódolni nem akarnak, a legképtelenebb, sok lelkésznek minden vagyonát fölülhaladó büntetéssel akarják sarcolni, és ezáltal a vétekre kényszerítik és a lelkiismereteken erőszakoskodnak”. Szabó ráadásul nemcsak az állam és egyház közötti konfliktusok élezésével vádolta Deákot (mint láttuk, ezt utóbbi épp az esztergomi érsek pásthorlevelének tulajdonította), hanem szándékos-ságot vélt felfedezni Zala eljárásában, melyből az állami és társadalmi rend teljes össze-omlásához vezethet az út: „Így a törvények fenntartása szent nevében titkos, de mély kese-rűségű, rettenetes s előre megszámíthatatlan harcot kezdenek, először ugyan a katolika relígió, de ennek megdöntésével a vallásosság ellen is, s mivel pedig ez a közállományak legerősebb támasza, közvetleg a közállomány ellen is.” Inkább dicséretet várt volna az egyház – érvelt később – amiért a vallástalanság „legbővebb forrását dugták bé” a papok, vagyis nemhogy gyengítették, hanem szilárdították az állam alapjának tekintett katolikus egyházat. Műve végén Szabó is megszólította az uralkodót, stílusa teljesen patetikussá válik, és ha már a vegyes házasságok ügyét az indifferentizmus legfőbb forrásának minő-sítette, nem lepődhetünk meg Deák Ferencnek törvénysértőként és veszedelmes felforga-tóként való jellemzésén: „Nem törvénysértést akar orvosolni ns. Zala vármegyei fölírás szerkesztője, s ennek elfogadói, fölséges úr. [...] Zavart akarnak okozni, a katolika hit és egyház megdöntését szándékolják.” A törvények értelmezésében „vakoskodó” Deák ez-által pedig – vonja le a következtetést egész messzire eljutva a vegyes házasságok ügyétől – az állam rendjét is alapjaiban akarja megrengetni, társadalmi bizonytalanságot szít, amit így jellemzett: „zűrzavar, veszély és pusztítás fog a fölzavart honban egyaránt uralkodni, ha az alattomos szándék teljesezni, s a terv sükerülni fog”. Azonban a több milliós kato-likus nép nem fogja hagyni „szent hitének s egyházának megdöntését” – vallotta meg –,

243 SZABÓ, 1841. 26–30. p. Szabó „invitálásának” pikantériája, hogy Deák néhány hónap múlva, novemberben hosszabb időre Pestre utazott.

244 SZABÓ, 1841. 45–46. p.

akár élete árán is megvédi azt, és különösen élesen kikelt a felekezeti egyenjogúság elve ellen. „Nem alaptalan aggodalom ez, felséges úr s király – folytatta. – Már meg van vetve a háló a zavarbani halászatra! Már nyilvános lapok ássák a vermet nemcsak a katolika, hanem minden kijelentett relígió alatt és ellen! Már a határozott ész s tévelygő értelem szava elegendőnek állítatik az isteni dolgokban, már babona és álhit a természet fölötti relígió, már az ostobaságban remekelt indus nép relígiójához hasonlíttatnak a keresztény relígiónak legszentebb tanítási!” Az uralkodóhoz intézett terjedelmes kérése az általánoságokon (vagyis hogy, mint apostoli király a katolikus egyházat trónja támaszaként óvja meg a támadásoktól stb.) túl a pásztorlevél sikeressé tételét kérte, valamint, hogy az egyháznak biztosítsák „vallási dolgokban szabad rendelkezhetését örök üdörré”. [Sic!] A korábbiakhoz képest új elem, hogy nemcsak a vármegyéknek a vallási dolgokba avatkozását kívánta megtiltatni, hanem kérte, hogy V. Ferdinánd az 1647/14. tc. büntetését hajtsa végre azon vármegyék hatóságain (Deákon és megyéjén is), melyekben Zalához hasonló intézkedésekre került sor.²⁴⁵

E publicisztikák és röpiratok teljes érvrendszerét minden vonatkozásban nem tudtuk ismertetni, mégis kiderült, hogy e katolikus szerzők – az egyház teljes támogatásától kísérve – leginkább vallási, teológiai érvek mentén támadták a zalai feliratot. Örök, Istentől eredő igazságnak állították be az egyház aktuálpolitikai törekvéseit, amelyeket jelentős részben a Deák által képviselt Zalától láttak megtámadottnak. (Utóbbi megnevezése alatt mindenütt Deák személyét is kell értenünk.) Az egyházi szerzők kitüntető „érdeklődésből”, munkáik elemzéséből rövid összegzésként megállapíthatjuk, hogy az egyház – joggal – jelentős szerepet tulajdonított a vegyes házasságok ügyében Zala megye által képviselt és terjesztett álláspontnak, így Deák Ferencet 1841-ben első számú politikai ellenfelei között tartotta számon.

Deák ugyanakkor több ok miatt sem válaszolt ezekre a személye ellen is irányzott, nyilvános megtámadtatásokra. Egyrészt – mint említettük – általában a liberálisoknak jóval korlátozottabbak voltak az egyházpolitikai kérdésekben a nyilvánosság lehetőségei, mint a katolikus egyháziaknak, másrészt fontos, hogy Deáktól alkatilag távol állt tőle a publicisztika művelése. (Kossuth is hiába próbálta rávenni a *Pesti Hírlap*ba cikkek írására.) Végül pedig, s talán ez a legfontosabb, Deák illetve általában a liberálisok jóval kevesebbet foglalkoztak az egész vegyes házassági ügygel, mint a konzervatív katolikus közéleti személyiségek. Előbbiek számára sokkal fontosabbak voltak a *Pesti Hírlap* által „tematizált” társadalom- és gazdaságpolitikai problémák, a vármegyék „párt”-politikai kérdései, később a Kossuth-Széchenyi vita stb. Mégis Deák január 11. utáni álláspontjáról is van forrásunk. Wesselényi Miklóshoz március 4-én írott levelének végén számba vette, milyen sok „bajt okoztak azok az Isten adta papok”, s újra hitet tett korábbi egyházpolitikai felfogása mellett, jelezve, hogy a felmerült kritikák hatására semmit nem változtatott véleményén.²⁴⁶ Megállapította, hogy a vegyes házasságok ügye nagyon élénken foglalkoztatta a vármegyék közgyűléseit, majd összefoglalta januári beszédében és a zalai fel-

245 SZABÓ, 1841. 89., 105., 108–111. p.

246 MOLNÁR, 2003. 317–318. p. Deák Wesselényihez Kehidáról írott 1841. júliusi és októberi leveleiben, illetve a Széchenyihez intézett márciusi levelében nem is említi a témát, részletesen foglalkozik viszont a Pesti Hírlap körül kibontakozott vitával, ez utóbbi foglalkoztatta igazán. A leveleket ld. MOLNÁR, 2003. 319–330. p.; Deák Ferenc emlékezete. Levelek, 1822–1875. Sajtó alá rend.: VÁCZY János. Bp., 1890. 79–85. p.

iratban is kifejtett nézőpontját: „A primás pásztori levelében nemcsak az a hiba, hogy az ilyen házasságoktól az áldás megtagadtatik, de még nagyobb hiba az, hogy a reverzális nélküli vegyes házasságot a primás Isten és természet törvénye elleni bűnnek mondja, holott ez 50 évig bűn nem volt.” Deák különbséget tett az egyház magatartásában a törvényekkel való szembehelyezkedés, és az egyház azon teológiai felfogása között, mely a vegyes házasságot Isten és természet elleni bűnnek minősítette. A liberális katolicizmusra jellemző érveléssel úgy vélte, ez az utóbbi a nagyobb baj, mert a polémiát kiváltó joghézagot (a házasságjog törvényi szabályozásának pontatlanságait) a következő országgyűlés könnyen orvosolhatja, például azáltal, hogy elfogadja a legutóbbi diétán megállapított tervezetet. (Ebből az is kiderül, hogy Deák semmiféle kivetnivalót nem talált volna abban, hogy a völgény papja adja össze a házasokat és a gyermekek kövessék apjuk vallását.) „De az utóbbit – folytatta Deák –, hogy Isten és természet törvénye ellen vétkezik, aki reverzális nélkül ilyen vegyes házasságra lép, nehéz lesz az egyházi rendnek visszavonni, s még ezen tanítás fennáll, addig az mindig ellenkezésben áll a törvény rendeletével, és sérti a törvények méltóságát.”

Idézzük fel röviden Zala másik január 11-i határozatának publicisztikai fogadtatását. Érthetően jóval kevésbé inspirálta a „kettős beneficium” ügye állásfoglalásra még az egyházi tollforgatókat is. Ennek oka részben, hogy 1841 második felétől az egyházi javak feleslegének népnevelési célokra fordítását (vagyis a szekularizációt) célzó „borsodi indítvány” előtérbe került, majd amikor 1842 februárjában Zichy Domokost kinevezték veszprémi püspöknek, Kopácsynak megszűnt az apostoli kormányzói megbízatása, a zalai javaslat végleg okafogyottá vált. Két megnyilatkozást mégis érdemes felidézünk, melyek jól mutatják a konzervatívok viszonyulását Deákhhoz és indítványához. Az egyházas-konzervatív *Nemzeti Újság* egy szerkesztői jegyzetében kinyilvánította, hogy Zalában a Kopácsy által élvezett két főpapi jövedelemben sérelmet csak a „felhevült kedélyek” fedezhettek fel, és kifejtette, hogy a veszprémi püspökség szóban forgó jövedelmeit az esztergomi székesegyház építésére fordították, az érsek pedig nagyon is megfelelő személynek bizonyult a tekintélyes bevételek méltányos kezelésére.²⁴⁷ Az aktuálpolitikai indítatáshoz ragaszkodva, de valamivel teoretikusabb igénnyel nyúlt a témához névtelen röpiratában Rohonczy János (1775–1842) Veszprém vármegye volt országgyűlési követe, majd alispánja, udvari tanácsos.²⁴⁸ Négy részre osztott munkájában aktuális egyházpolitikai kérdéseket (a püspöki jogkört, a népnevelés ügyét, a vegyes házasságokat és külön fejezetben a kettős egyházi beneficiumokat) tárgyalta. „Némely nemes megyékben a korszellem s divatszerű hánytorgatás és vitázások tárgyává tétetett a kettős beneficium” – írta, majd igyekezett kimutatni, hogy a korábbi évszázadokban is volt hasonlóra példa Magyarországon. Elismerte, hogy a két egyházi haszonvétel élvezését általában tiltja a törvény, de számos kivételre került sor korábban, rendkívüli időkben, s „a szokás legjobb magyarázója és értelmezője a törvényeknek”. (Sic!) Különben is a felségjog körébe tartozó ügyről van szó, amelyet a megyék határozatai sem tehetnek semmissé. A jogi megalapozás után kemény szavakkal fordult – a néven nem ne-

247 *Nemzeti Újság*, 1841. 55. sz. (július 10.) 217. p. A lap szerkesztője ekkor Nagy Pál, segédszerkesztője Hindy János volt, a jegyzet nem tudjuk, kitől származhat.

248 [ROHONCZY Ignác:] *Megfontolás végett mindazoknak, kik a római-katolika hitet lelkesen vallják*. Ajánlva R.I.U.T. által. Pesten, 1841. 43–48. p. Ld. még ugyanezt: *Kettős beneficium*. In: *Hasznos Mulatságok*, 1841. II. 98. sz. (december 8.) 190–191. p.

vezett – Zalához és követőihöz, mondván, utóbbiak leleplezték indulataikat, „s meg nem akarnak szünni a királyi trón zaklatásától”. Kijelentette továbbá, hogy az egész kezdeményezés mögött „a maga főpásztori kötelességét teljesítő primás személye ellen felforrott irigység s bosszúvágy” a valódi kiváltó ok, s nyilván nem fogja három év után Kopácsy mindkét beneficiumot megtartani.

Ez egyébként így is lett, s Kopácsy 1842. február 20-án a veszprémi egyházmegyéhez intézett búcsúbeszédében szükségét érezte annak, hogy körütekintően megindokolja apostoli kormányzóságát. Nemcsak arról van szó, állította, hogy az uralkodó három évre gazdasági megfontolásokból nála hagyta a veszprémi egyházmegye irányítását, hanem érzelmi szempontokról is: Kopácsy nagyon szerette Veszprémet, már csak azért is, mert ott született. Az esztergomi bazilika felépítését lehetővé tevő kettős beneficiumot pedig nemzeti közérdeknek (így az azt ellenző Zalát e közérdek ellenségének) minősítette: „Csak így lett lehetséges mind egyéb terhes körülményeket elhárítani, mind ezen főmegyei templomnak épülését újra folyamatba hozni, azon dicső főtemplomnak épülését, melynek romjait minden hő keblű magyar úgy üdvözlé mindenkor, mint polgárosodásának és csinosult műveltségének bölcsőjét.”²⁴⁹ A bécsi udvar számára mindenesetre precedenst teremtett az ügy, és amikor 1849-ben az esztergomi érsekké kinevezett Scitovszky Jánosnak megengedték, hogy még egy évig élvezze a pécsi püspökség jövedelmeit, Kopácsy 1839–1842 közötti veszprémi apostoli kormányzóságára hivatkozhattak.²⁵⁰

VEGYES HÁZASSÁGI ÜGYEK ZALA MEGYÉBEN

Zalában az áldásmegtagadó papokkal szembeni intézkedésekre – mint említettük – csak preventív módon került sor, hiszen a kifogásolt egyházi eljárásra a megyei határozat és felirat elkészültéig nem került sor. 1841-ben Zala megye összesen két alkalommal fogott perbe egyházi személyeket (a szepetneki és a szentbékállai lelkipásztorokat),²⁵¹ esetüket érdemes felidézni, mert az egész konfliktus természetrajza kibontható belőlük, továbbá megítélhető, hogy Deák szerepvállalásával a január 11-i végzések hogyan voltak végrehajthatók. Megjegyezzük egyébként, hogy a kérdés a megye közvéleményében többeket is foglalkoztathatott, és köztük sokan a nyilvánosság előtt is keresték a megoldást.²⁵² A névtelen cikk szerzője ugyan elutasította az áldás kényszerítésének gondolatát, ugyanakkor a meglévő törvények alapján a mégis előfordulható eseteket megtorolhatónak minősítette. „De még azért minden akadály elhárítva nincsen, mert találatnak oly püspöki megyék, melyekben a lelkészek a korszellemben annyira nem haladtak, mint másokban

249 *Primás öhercegségének búcsúszózata a veszprémi egyh[áz]megyéhez*. In: *Religio és Nevelés*, 1842. 9. sz. (február 27.) 129–132. has., 130. has. Búcsújakor elmondott megnyilatkozása azért is érdekes, mert a történetírás álláspontja szerint „a szelíd lelkű” Kopácsy valójában távolról sem volt olyan erélyes, elszánt építetője a bazilikának, mint elődei, inkább csak örökölt kötelezettségként tekintett rá és nem cselekvő buzgalomból. EDVI ILLÉS Gyula: *Az esztergomi főszékesegyház (1822–1869)*. Bp., 1929. 15. p. Kopácsy lemondásának bejelentésére ld. még Szmodis János veszprémi kanonoknak az egyházmegyéhez intézett levelét is: Veszprémi Érseki Levéltár (továbbiakban: VÉL.) Püspöki iratok, 134/1842. sz.

250 ZAKAR Péter: „*Hazám sorsa az én sorsom*.” Az Esztergomi Érsekség 1848/49-ben. Szeged, 2003. 81. p.

251 Csizmadia Andor csak az egyikről, a szentbékállai esetről számolt be nagyon röviden, és tévesen írta, hogy a pap perbe fogására már január 11-én sor került volna. CSIZMADIA, 1976. 21., 25. p.

252 Ld. pl.: *Zalából*. In: *Világ*, 1841. 43. sz. (május 29.) 170. p.

olyan megyék is, ahol a hierarchiai teljes hatalom divatoz.” A cikk burkoltan arra utal, hogy a lelkészeknek bőven vannak lehetőségeik a pásztorlevelek „rugalmas” értelmezésére, s ezt a „korszellem” is lehetővé teszi számukra.

A március 8-i közgyűlésén a témában beérkezett megyei körlevelekre csak annyit állapítottak meg, hogy mivel Zalának már van végzése a témában, további intézkedés nem szükséges,²⁵³ és április 26-án is először csak ugyanezt állapíthatták meg tizenkét megye átiratára (közte Pestnek azon levelére, melyben négy főpap megtámadására adott választ közlik).²⁵⁴ A közgyűlés végén azonban felolvasták Niklesz András szepetneki evangélikus jobbágy és katolikus jegyese, Goletz Mária panaszát, amelyet községük lelkésze ellen nyújtottak be az áldás megtagadása miatt. Kerkápoly Károly első alispán beszámolt a vármegyének arról, hogy „a lelkész úr, mint a hazai törvények és megyei rendeletek megszegője elleni törvényes büntetés eszközlése végett annak perbe leendő idéztetése ezennel megrendeltetik”, melynek megindítására Molnár János megyei főügyészt utasították.²⁵⁵

Ezt megelőzően azonban sokminden történt. A házasulandók Kerkápoly alispánhoz, mint „a vegyes házasságoknál a rendszeres megesküdtetést s áldást megtagadó lelkészek megfenyíttetésére kinevezett ezen megyebeli törvényszék elnökéhez” intézett terjedelmes február eleji panaszleveléből kiderül,²⁵⁶ hogy bár több helyre nyilván nem jutott el a vegyes házasságokkal kapcsolatos konfliktus lényege, sok egyszerű házasulandó nem is tulajdoníthatott jelentőséget neki, azért voltak kivételek. Niklesz András ugyanis azt írta, hogy amikor megállapodtak a házasságkötésben, Kőváry Pál (a nem sokkal korábban elhunyt plébánost követően az egyházközséget irányító) lelkész közölte, hogy kérésüket csak reverzális adása esetén teljesítheti. A szepetneki jobbágy azonban kifejtette, hogy tudomása szerint ez a hazai törvényekkel ellentétes eljárás, ráadásul köztudomású, hogy a községben korábban számos vegyes házasságot megáldott a pap, nem értette, miért most és pont ővele történik mindez. Ráadásul – és itt fontos felidézni Deáknak a házasulandók magánéletével kapcsolatos megjegyzéseit – rámutatott, hogy a reverzalist „sem mátkám, sem ennek szülei nem szorgolták, nemzendő gyermekeinknek a törvény rendelkezéséhez képest leendő neveltetése eránt már előlegesen magunk közt megegyezvén”. Kőváry ezután minden eszközzel akadályozni igyekezett házasságukat, amiről a menyasszony nyilatkozata figyelemre méltó: „engemet [...] több ízben előhívatni, lelkem idvességének veszélyeztetését, sőt magzatimnak is az örök boldogságtól való szánszándékos s vétkes kizárását, irtóztató színekkel festeni, s a tiszta szeretet ösztönéből választott jegyeseimtől való elpártolásra bírni akarni nem irtóztván”. Miután többször is hiába kérték a törvény által biztosított esketésüket, Kőváry Pál február 2-án passiva assistentiával adta össze őket. Ennek leírásából kiderül, hogy az esetre a lelkészlakban került sor, ahol a „szepetneki kasznár s körvadász úrnak jelenlétében”, vagyis tanúskodása mellett a helyi iskolamester felolvasott egy nyilatkozatot, amelynek tartalmát Nikleszék egyszerűen nem értették, és ezt be is vallották. A rövid eljárást követően Kőváry beírta a történeteket az anyakönyvbe, s már el akarta küldeni az ifjú párt, de a menyasszony apja kérdőre vonta az

253 ZML. IV. 1.a. 1841. 3. köt. 635–636. sz. 41–42. p.

254 ZML. IV. 1.a. 1841. 5. köt. 1092–1102., 1125. sz. 57–60., 74. p.

255 ZML. IV. 1.a. 1841. 5. köt. 1435. sz. 229. p.

256 ZML. IV. 1.b. (= Zala vármegye közgyűlésének iratai.) 1435/1841. sz. A dátum nélküli felterjesztés február 2-án, vagy nem sokkal az után készülhetett, külfetére azt írták, hogy a kérelem tárgya: Kőváry plébános „tettéért a törvények rendeletéhez képest megfenyíttessen”.

áldás kiszolgáltatásával kapcsolatosan, mire így felelt: „Niklesz András evangélikus embernek az áldás nem kell, Goletz Mária pedig arra nem érdemes.” Hogy egy helyi közösségben – igazolva a Deák által is megfogalmazott félelmeket – milyen következményei lettek a pásztorlevélnek, a völegény kifakadása tanúsítja: „A lelki csendnek nagy felháborodásával az egész községnek gúny tárgyává lettünk, szomorú következményei pedig ezen hallatlan esetnek, hogy [...] ezen csak oskolamester által s egészen szokatlan mód szerinti házassági kötést hitelesnek s törvényesnek el nem ismervén, valamint maga hozzám jönni vonakodik, úgy édesatyja is vélem lételét ellenzi mindaddig, míglen templomban s valóságos lelkész által a vallásos szertartásokkal s egészen az eddigi szokáshoz képest meg nem esküdtetünk.” Niklesz nem talált szavakat a fájdalom és a „bizonytalan helyezettetésből eredő károk” kifejezésére, s nem talált magyarázatot a papnak arra az álláspontjára, hogy a házastársi együttélést a voltaképpeni esküvővel azonosított áldás kiszolgáltatása nélkül is megengedhetőnek mondta számukra. De az eset előtt nemcsak ők, hanem közösségük is értetlenül állt: „Kitéve látjuk magunkat az elkerülhetetlen veszélynek azért, meggyőződésünkben és lelki nyugodalmunkban megzavarva lévén, sem együtt nem élhetünk, sem új házasságra nem léphetünk, s megvalljuk, hogy valamint ezen szomorú eset bennünket tetemesen szerencsétlenít, úgy az egész községnek részvétele az átaljános felháborodást és botránkoztatást tanúsítja.” Ezért feljogosítva érezte magát, hogy ellentámadásba menjen át, és a január 11-i „nagy gyűlés” határozatait pontosan ismerve kérte Kőváry perbefogását, 600 forintra történő megbüntetését, és az áldás kiszolgáltatására való felszólítását. (Az esetről később a sajtó is beszámolt, a vármegye április 26-i végzése mellett röviden ismertette a panaszt tevő jobbagy „lélekrazó” folyamodványát, és azt, hogy az áldásmegtagadás miatt „a nő atyja nem ereszi leányát férjéhez, s így a férjnek nője nincs”.²⁵⁷)

Kerkápoly alispáni hatáskörben február 18-án intő (és a „hiány kipótlására felszólító”) levelet adott ki Kővárynak, aki azt 27-én a szepetneki plébánián személyesen átvette, de „az eddig gyakorlott szertartásokat megváltoztató lelkész” csak annyit tett hozzá, hogy mindezt haladék nélkül továbbítja püspökének, azon kívül semmit felelni vagy tenni nem áll szándékában.²⁵⁸ Közben a főpapok – látva a vármegyék hangulatát, illetve az első áldásmegtagadó papok perbefogását – cselekvésre szánták el magukat. Kopácsy február 24-én intézett levelet a püspökökhöz, amelyben információkat kért a püspöki kar körlevélének közzététele óta a vegyes házasságok tendenciájáról, a reverzáissal vagy anélkül (passiva assistentiával) kötött frigyek számáról, a vármegyék határozatairól illetve általában a lakosság hangulatáról.²⁵⁹ Kopácsy levelére Böle András március 8-án válaszolt, és arról számolt be, hogy a vegyes házasságok száma nem csökkent, az előző évhez hasonló volt a reverzáissal illetve anélkül bonyolított esketések száma, és az általa amúgy nyugalmasnak lefestett lakosság mellett beszámolt a szepetneki lelkész ellen indított zalai eljárásról is. Ugyanezen a napon Böle közvetlenül az uralkodónál jelentette fel a vármegyét és követelte a papja elleni eljárás leállítását.²⁶⁰

257 Pesti Hírlap, 1841. 39. sz. (május 15.) 324. p. Ebből megtudjuk még, hogy április végén a kedélyek megnyugtatósára a kétkező atyát a házasság törvényességéről a vármegye is felvilágosította, ezzel együtt perbe fogta Kőváryt.

258 Ld. minderről Kerkápoly hivatalos nyilatkozatát: ZML IV. 1.b. ad 3000/1841. E. sz.

259 Például a Scitovszkyhoz intézett levele: PPL. 894/1841. sz.

260 GÉFIN, 1929. 393. p.

Bőle egyébként – a katolikus egyháztörténetírás interpretációja szerint – „rettenthetetlen bátorsággal szállt síkra az egyházas álláspont védelmében a vegyes házasságok körül folytatott harcokban” és megvédte papjait Vas és Zala megyékkel szemben.²⁶¹ Az esztergomi érsek magatartása mellett e megyékkel szembeni ellenállásra buzdította Sci-tovszky Böléhez intézett március 9-i levele is. Bölének az uralkodóhoz intézett panaszra nem is maradt foganat nélkül. A kancellária március 24-én döntött az ügyben, amelyben teljes mértékig támogatta Bőle kezdeményezését.²⁶² A helytartótanács április 13-i határozatával – más vármegyékhez hasonlóan – konkrétan megemlítve a szombathelyi püspök kérését, megtiltotta Zala megyének a Kőváry elleni eljárás (a lelkész elleni minden további hatósági „erőszakoskodás”) folytatását, valamint a körülményekről részletes és kimerítő jelentést kért.²⁶³ A vármegye azonban májusi kisgyűlésein az ügy súlyosságára tekintettel nem akart döntést hozni, hanem a következő közgyűlésre halasztotta.²⁶⁴

Ez a közgyűlés augusztus 2-án vette kezdetét. Egyelőre nem tudjuk pontosabban, hogy ennek végzéseiben mennyi szerepe lehetett Deáknak, sem az elhangzott beszédek, sem pontosabb sajtótudósítás egyelőre nem ismert. Tény azonban, hogy a rendek következetesen ragaszkodtak a január 11-i végzéshez, és a helytartótanács megkeresésére küldött udvarias beszámolóban Deák gondolatmenetét lehet felismerni.²⁶⁵ Röviden ismertették a szepetneki ügyben történeteket, Kőváry megintését és – mivel azt elutasította – perbe fogását. A megye önérzetesen szögezte le és visszautasította a Bőle püspök által indított akciót: „Mi nem tevének mást, mint a törvény szabta ösvényt követtük, aki pedig a törvény útját követi, sem erőszakoskodónak nem tartathatik, sem az általunk választott törvényes út erőszakoskodásnak nem magyaráztathatik.” Részletesebb beszámolót addig nem is akarnak küldeni – mondta a felirat – amíg Bőle levelét a vármegyével nem közlik, ugyanis nem kapták meg. Egyébiránt készek később részletesebben is kifejteni a történeteket, meggyőződésük ugyanis, hogy az ügyben a megye részéről csak „eljárásunk s végzésünk törvényességéről s csak a törvény rendelkezésének teljesítéséről s a törvényszabta ösvénynek követéséről” fognak a későbbiekben is tudósítani. A helytartótanács szeptember 14-én kelt válaszában tudomásul vette Zala feliratát, ugyanakkor szorgalmazták a kimerítő jelentés megküldését, és az eljárás felfüggesztését, „míg ez érdemben öfelsége legfőbb határozata eljövend”.²⁶⁶

A megye folytatta Kőváry elleni eljárását és szeptember 11-re – Hegyi Pál megyei esküdt közvetítésével – vádlottként beidézte a megyei törvényszék elé a papot.²⁶⁷ A megye főügyésze, Molnár János által indított perben a vád „a vegyes házasságokban valóságos akadály tétele” volt, a törvényszéket a január 11-én, az 1647/14. tc. értelmében felállított

261 GÉFIN, 1929. 399. p.

262 MOL C 76. (= Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum religionare Augustanae et Helveticae confessionis.) 1841. I. kf. 97. sz.; több vármegye – benne Zala – vegyes házassági ügyeinek tárgyalására: Uo. 73. sz.

263 ZML IV. 1.b. 1644/1841. sz. Bőle helytartótanácsához intézett levele: Uo. ad 3000/1841. sz.n.

264 ZML IV. 1.a. 1841. 6. köt. 1644. sz. 11. p.

265 ZML IV. 1.b. 1934/1841. sz. A közgyűlés végzéseiről ld. még röviden: ZML IV. 1.a. 1841. 8. köt. 1934. sz. 29–30. p.

266 MOL C 76. 1842. I. kf. 5. sz.

267 ZML IV. 1.b. ad 3000/1841. B. sz. (Kerkápolynak arra is volt gondja, hogy Kőváry jó előre értesüljön a megjelenési kötelezettségéről, nehogy ezzel halogathassák tovább a per felvételét. Az idézést augusztus 29-én vette át.)

testület tagjai alkották.²⁶⁸ Ugyan név szerint a bírakat nem sorolták fel (csak az elnöklő Kerkápoly alispánt tüntették fel), de feltételezhetjük, hogy a tárgyalás Deák személyes jelenlétében zajlott. Az ügyészi keresetből kiderül, hogy a vármegye pontos vádjá szerint Kőváry „fel sem tévén az írt törvénynek világos rendeletét, sőt a vármegye kegyes végzésének is folytában tisztelt első alispán úr rendelkezéséből ellene véghez vitetett törvényes megintetést egyenesen megvetvén, az összeesketésben eddig is gyakorlott egyházi szertartást és papi áldást a házasság életre ösztökelt személyektől megtagadni, s illyképpen az írt törvénynek ellenére a vegyes házasságokban valóságos akadályt tenni semminek tartotta”. A büntetés kiszabását (a már említett 600 forint mellett a felmerülő költségek megfizetését) az 1647/14. tc. alapján Könyves Kálmán király II. törvénykönyve 15. cikkelyének megsértésére hivatkozva kérte, így látta biztosítottak „a valóságos végrehajtással is törvényt és igazságot kiszolgáltatni”. (A más vármegyék által is gyakran hivatkozott törvényhely kimondta, hogy csak azok a házasságok törvényesek, amelyeket az egyház színe előtt, pap előtt, alkalmas tanúk jelenlétében kötnek.)

A törvényszék első fokon megalapozottnak találta a vádat (az egész eljárás nyilván kiemlítette a január 11-i végzés valamennyi körülményét) és elítélte Kőváryt. Sajnos a peranyagból mindezen információkon kívül jelenleg csak a vádlott védekező beszéde áll rendelkezésünkre, ennek felidézése azonban tanulságos, már csak terjedelme miatt is, hiszen a majd 25 oldalas beszéd egyenértékű egy, a zalai indítványt gyakorlatias módon elemző önálló munkával. (Alapossága, a felsorakoztatott jogi érvek sokasága miatt feltételezhetjük, hogy a védőbeszéd nem vagy nem elsősorban Kőváry munkája, az egyház nyilvánvaló segítsége mellett ebben gyaníthatjuk Babos József védőügyvéd szerepét is.²⁶⁹) Már a védőbeszéde elején leszögezte, hogy a vármegye nem egyszerűen személye vagy valamely cselekedete ellen indított pert, hanem „ezen perben egyenesen a vallás, és pedig a római katolika vallás vétetik vitatás alá”. Értekezett a vallás alapvetően fontos államalkotó, társadalmi funkcióiról, s a röpiratokból már jól ismert egyházas érveléssel tiltakozott a vármegyének az egyház életébe való hatósági beavatkozása ellen. De a régebbi törvények sorozatából a fentiekén túl még azt a következtetést is hangoztatta, hogy Magyarországon „a római katolika vallás uralkodóvá tétetvén, úgy, hogy a királyi méltóságra sem léphetne más, mint aki a római katolika vallást követi, ezen római katolika vallásnak ezen országban első, az anyaszentegyháznak pedig a második hely adatik”. Kifejtette továbbá, hogy a polgári hatóságoknak az egyházi törvények szerint, azok elsőbbségét elismerve kell döntéseiket meghozniuk. Végigtekintve a törvények sorozatán három pontban foglalta össze a tanulságokat: hazánkban a katolikus vallás kétségtelenül uralkodó, a vallás kérdései a polgári törvények rendelkezései alá soha, semmilyen vonatkozásban nem kerülhetnek, ebből következően pedig törvény, különösen pedig vármegyei határozat az egyház ellen nem hozható. Részletesen elemezte a reformáció nyomán támadt helyzetet, az 1647/14. tc. keletkezésének körülményeit valamint a törvény szövegét pontról pontra, s ugyanígy járt el az 1791/26. tc.-kel is. A püspöki kar eljárásának védelme itt a Zala vár-

268 A peranyag fennmaradt részeit ld.: ZML. IV. 1.b. 3000/1841. sz.; az ügyészi keresetet: uo. ad 3000/1841. A. sz.

269 Érdekességként megemlítjük, hogy a konzervatív nézetekkel összefüggésbe hozható ügyvédet 1843. április 24-én (Deák április 4-én történt megbuktatása után) követként akarták helyette küldeni az országgyűlésre, de Babos nem merte vagy nem akarta vállalni a megbízatást. Ld. erről a Pesti Hírlap alapján: KÖNYI, 1882. 490. p. 1848-ban és utána a cs.kir. adminisztrációban is szerepet vállalt.

megyei határozat összes érvének, alapelvének megsemmisítésére irányuló igyekezettel párosult.

Konkréten a szepetneki ügyre térve, amellért érvet, hogy Könyves Kálmán idézett dekrétuma illetve az 1647/14. tc. jogi kategóriái erre az esetre nem is alkalmazhatók, nem képezhetik a lelkész megbüntetésének jogalapját. Sőt, érvelését kiegészítette azzal, hogy az 1791/26. tc. megsértéséről sem beszélhetünk, mert ha a törvény egészét nézzük, akkor annak 15. §-a ugyan a vegyes házasságokról rendelkezik, de a 13. §, amely a vallásváltoztatást szabályozza, tiltja a katolikusok protestáns hitre aló csábítását. Márpedig a vegyes házasság érvelése szerint nem más, mint „a legédesgetőbb szín és eszköz az evangélika vallás elfogadására”. A katolikus plébános törvényes kötelessége, hogy az ilyen édesgetésnek minden eszközzel gátat szabjon – próbált a védőirat egyfajta ügyvédi praktikkával érvelni a vegyes házasságok áldásmegtagadása mellett. (Mint láttuk, Deák kitartott amellért, hogy nem ez a döntő, hanem az, hogy a vegyes házasságok akadályoztatása törvénytelen.) Ezek után a vármegye felperessége által védett panasztevő Niklesz András jobbágy ellen fordult. Éles hangon vonta kérdőre, „miképp bátorzkodott [...] az eránt folyamodni, és még a katolikus lelkész urat is sértegetve panaszolkodni, hogy ő az ő jegyesével nem a katolikus templomban, nem a katolika vallás szertartásai szerint adatott össze”. Jogilag megalapozatlannak és botrányosnak minősítette a folyamodó kérését, hogy abban a templomban, ahová ő nem jár, azon hit szerint, amit nem vall, olyan áldást csikarjon ki magának, amelynek „fogantját talán nem is hiszi [...]”, és eképpen a katolikus lelkész a templomot, a szent feszületet, oltárt és szentelt vizet, szóval az egyházi szertartásokat lealacsonyítsa”. Feltette továbbá a szónoki kérdést, hogy ragaszkodik-e Niklesz András saját vallásához, ha igen, akkor a beadványt alá nem írhatta (ezzel burkoltan célzott arra is, hogy az egyház elleni akció nem is a saját ötlete volt), ha pedig nem, akkor mindegy neki, milyen templomban és hogyan esküszik, „csak hogy feleséget nyerhessen”. Utóbbit folytatta is: „ez esetben a köztársaságnak [= társadalomnak] méltatlan tagja, mert a vallástalanság a közállománynak súlyos ostora”. (Ez egyben visszavágás is Deák zalai feliratban kifejtett elveire.) De ugyanezek az egyházi szertartások nem követelhetők meg a katolikus menyasszony részére sem, ha protestáns férfihez akar feleségül menni. De vitatás alá vette a Kerkápoly vezette törvényszék jogalapját is, hiszen a törvény szerint a házassági perek kizárólag katolikus szentszékek előtt ítéletők, ez a testület pedig vegyesen áll katolikus és protestáns táblabírákból, és ezért különösen felháborítónak nevezte, hogy világi személyek a katolikus egyház hitelveiről ítéletet mondanak. (Ügyes jogi szaknyelvvél megkerülte, hogy a per alapja nem a házasságjog, hanem a vallási sérelem kérdése volt.) Védőbeszéde végén újabb szónoki fogásokkal a kereset valódi indító okait akarta megkeresni, s megkockáztatta, hogy erre talán „az igen széles értelemben venni kívánt tolerancia” adott alapot. A végig támadott zalai feliratot gunyorosan bölcsnek minősítette, amiért óva intett a vallástalanságtól, bár ennek kiváltó okát – Deákkal ellentétben – abban jelölte meg, ha valaki nem követi mindenben vakon egyháza előírásait. A szepetneki lelkész ellen indított perről úgy vélte, onnan egyenes út vezethet ahhoz, hogy a társadalomban meglazuljon a törvénytisztelet, hiszen annak legfőbb örének a katolikus papságot nevezte.

Mindezek az érvek természetesen már korábban is elhangzottak, mégis a vármegye ragaszkodott Deák álláspontjához, és következetesen végre akarta hajtani a január 11-i határozatokat. Az augusztus 2-i közgyűlésen ugyanis újabb ügyvel kellett foglalkozniuk, ezúttal Mórocz István szentbékállai lelkész ellen merült fel panasz, aki megtagadta a henyeyi (balatonhenyeyi) illetőségű evangélikus takácsmester, Potó Márton és katolikus je-

gyese Fritz (Firitz) Rózsa házasságának megáldását. Kerkápoly Károly alispán elmondta, hogy ugyanazt az eljárást követte, mint korábban Kőváry esetén, vagyis a megye határozatának közlése mellett figyelmeztette („megintette”), hogy törvényesen járjon el. A plébános azonban az esketést „mivel a vőlegény leendő gyermekeinek a katolika hitbeni neveltetéséről térítvényt nem adott, megtagadta”, ezért a vármegye pontosan követve a szepetneki ügyben kialakított menetrendet, előírta Mórocznak, „mint a hazai törvények s azokon alapult megyei végzés megsértőjének” perbe fogását.²⁷⁰ Az eset még május közepén történt, a vármegye pedig a szentbékállai lelkész ellen is ugyanazt az eljárást folytatta le, mint az előbbi ügyben. A szintén szeptember 11-én tartott tárgyaláson Mórocz ügyvédje az említett Ágoston József volt.²⁷¹

A Deák személyes jelenléte miatt utolsóként említhető, fontos események az 1841. november 8-i zalai közgyűlésen történtek. Az elhangzott beszédek szövege nem áll rendelkezésünkre, viszont bőségesebb tudósításokat közölt róla a sajtó.²⁷² Az „izzadásig megtelt teremben” például különösebb vita nélkül döntött a vármegye a helytartótanácsnak a Kőváry Pál elleni eljárást illető iratok – nem eredetiben, hanem másolatban történő – megküldését, mivel a szombathelyi püspök augusztusban még hiányolt, vármegye elleni panasza időközben megérkezett.²⁷³ A kedélyeket vallásügyben most nem a megszokott vegyes házassági ügyek borzolták, hanem egy áttérési eset. Bőle szombathelyi püspök (bizonyára a visszavágástól is vezéreltetve) újból felírt a helytartótanácsnak, hogy bizonyos Erkinger Györgyöt fiainak katolikus neveltetésére kényszerítsék. Az – egyébként véletlenül épp szepetneki illetőségű – evangélikus özvegy ugyanis saját vallásában nevelte fiait, pedig nősülésekor reverzálist írt alá. Az ügy ekkor már évek óta húzódott, a nagyobb fiú időközben nagykorú lett, ezért Bőle azt akarta elérni, hogy őt vessék alá a hathetes oktatással járó áttérési procedúrának, öccsét pedig katolikus hitben neveljék. A helytartótanács hivatalos választ, valamint az idősebb fiú áttérésének „vezérokait” hivatalból kivizsgáló megyei bizottság felállítását kérte. Deák először (vagy legalábbis az első között) kért szót. Kifejtette, hogy nem ellenzi egy választmány kiküldését, amely megtudakolja, melyik vallást kívánja követni a nagyobbik Erkinger-fiú, azonban a magánélet és a személyes szabadság védelmétől vezéreltetve ellenezte, hogy e bizottság előtt kelljen beszámolnia vallásválasztásának vagy változtatásának okairól. Arról pedig hallani sem akart, hogy teljesítsék a püspök kérését, miszerint ebbe a bizottságba utóbbi is tagot kívánt volna delegálni. Mint Deák rámutatott, bőven elég, ha teljesítik az ilyenkor szokásos feltételt, miszerint a testület fele katolikus, fele pedig evangélikus tagokból kerüljön ki.

A kibontakozott vitában ugyanazok szólaltak föl, akikkel január 11-én már találkoztunk. (Vélhetően máskor is ők voltak az egyházpolitikai viták főszereplői Zalában.)

270 ZML IV. 1.a. 1841. 8. köt. 2041. sz. 123–124. p.; EPL Kop. Cat. 39. 1263. r.sz. Nr. 45.

271 EPL Kop. Cat. 39. 1263. r.sz. Nr. 46.; VÉL. Protocollum. 1841. 263., 577., 581. sz.; ld. még a püspöki iratok között a tapolcai alesperesség jelentését: 263/1841. sz.

272 Legnagyobb terjedelemben a Világ ismertette a történeteket: Világ, 1841. 95. sz. (november 27.) 423. p.; ld. még: Jelenkor, 1841. 93. sz. (november 20.) 382. p.; Pesti Hírlap, 1841. 96. sz. (december 1.) 807. p.; csak nagyon röviden: Hírnök, 1841. 97. sz. (december 2.) s.p. (Bár a tudósítások a hangsúlyokat különböző helyre tették, a cikkek további hivatkozásától eltekintettünk.) Deák hozzászólásait közölte: KÖNYI, 1882. 478–479. p.

273 ZML IV. 1.a. 1841. 12. köt. 3000. sz. 31. p. A másolatban való felküldés lényege az volt, hogy ezzel a megye bizonyítani tudta a törvényes eljárás iránti elkötelezettségét, ugyanakkor módja nyílt a perek folytatására.

Hertelendy Károly például szorgalmazta a „vezérok” alapos tudakolását az Erkin-ger-fiútól, és azzal is egyetértett, hogy a bizottságnak egyházi személyek is tagjai legyenek. Majd beszédében a konkrét ügy kapcsán a reverzálisokat vette védelmébe. Mivel az előző országgyűlésen elfogadott törvényjavaslatban szerepel, hogy a múltban adott kötelezvények a házastársak egyetértésével lesznek fölbonthatóak, ezzel a megfelelő jog-alapot megteremtették, „a reverzálisokat többé törvényteleneknek nem mondhatni”. To-vább is vitte gondolatát, hogy ezen az alapon Zala nem minősítheti semmisnek sem Erkin-ger, sem más korábbi reverzálisát, „ezen országos végzésnek fölibe tenni egyes tör-vényhatóságok általános kifejezését, hogy a reverzálisok törvénytelenek, nem lehet”. Csány László az egyén szabad döntésének liberális elvéből kiindulva leszögezte, hogy a már eddig is evangélikus vallásban nevelkedett személy, „ha eddigi vallásában maradni akar, vakmerő áttérőnek nem nevezhető”, ezért az egész eljárást feleslegesnek, törvé-nyekkel nem is igazolhatónak és méltatlannak nevezte. Hertelendyhez csatlakozott vi-szont Plánder Ferenc novai esperes, aki szerint „a gyakorlatnak számtalan esetben ha-sonló, vagy nagyobb hatása is van a törvényeknél”, vagyis ha elég régóta divatozik a reverzális-rendszer az egyház részéről, akkor azt változatlanul fenn akarta tartani. Nem meglepő, hogy az Erkin-ger-ügyben részletesen vizsgáltni kívánta „a reverzális elleni ne-veltetés okait”.

Plánder állításait – ahogy egy lapban olvassuk – „Deák Ferenc velős beszédével le-rontván” részletesen szolt a reverzálisok törvénytelenességéről. Emlékeztette a rendeket arra, hogy Zala mindig is a magyar jogszabályokkal ellentétesnek tartotta ezeket a kato-likus egyház által kicsikart kötelezvényeket. Hertelendynek pedig azzal vágott vissza, hogy bár mindkét tábla elfogadta az előző országgyűlés törvényjavaslatát, az mégiscsak javaslat maradt, a király nem szentesítette, ezért jogalapként sem használható. Reményét fejezte ki, hogy a következő diéta eléri a szentesítést, „de a két tábla határozata addig erő nélkül”. Ha ugyanis jogalap volna, emlékeztette hallgatóságát, akkor a só árának leszállí-tásáról, vagy Erdélynek és Galiciának Magyarországhoz kapcsolásáról szóló hasonló megegyezések is rég valóra váltak volna. „De mindaddig, míg ez nincs így – olvassuk –, a reverzálisok dolgában célszerűnek és következetesnek azt tartja [ti. Deák], ha vele együtt Zala rendei régi végzésük mellett megállva, a reverzálisokat törvényteleneknek tartjuk.” Deák valóban a következetességhez ragaszkodott, hiszen például az ő 1839. évi ország-gyűlési utasítása már tartalmazta, hogy sérelemként adja elő az Erkin-ger György gyerme-keinek neveltetését rosszálló, törvénytelen reverzális hatását érvényesíteni akaró helytar-tótanácsi leiratokat.²⁷⁴

Az elfogadott megyei határozat ismét pontosan visszaadta a Deák indítványában fog-laltakat.²⁷⁵ A kiküldendő testülettel kapcsolatosan kimondták: „Miótan a rendek azon vezérokoknak, melyek bárkit is e vagy ama vallás követésére reábirhatnak, mint egyedül a belső s lelkiismereti meggyőződést szerzőknek kinyomozására, s ezekért akárkinek is kérdés alá vonatására feljogosíttatnak magukat nem ismerhetnék, és itten csak egyedül az illető személytől azt lehetne megkérdezni, hogy valjon a tökéletes korában választott val-lásában továbbá is megmaradni kíván-e.” A bizottságot fel is állították, feladatául szabták, hogy a kérdésre adott választ, valamint az ezt igazoló valamely lelkészi nyilatkozatot a ke-resztlevéllel együtt terjesszék fel a vármegyéhez. Ezen kívül határozottan kinyilvání-

274 MOLNÁR, 2003/a. 129–130. p.

275 ZML. IV. 1.a. 1841. 12. köt. 2996. sz. 19–22. p.

tották, hogy továbbra is minden kérdésben az 1791/26. tc.-hez ragaszkodnak, „s minden ennek rendeletén túlterjedő kormányi intézkedéseket, mint a törvénnyel össze nem egyezőt kötelező erővel bírónak el nem esmerhetnek”. Márpedig ebben a törvényben semmiféle említés nincs reverzálisokról, „s azért ezekből a gyermekekre nézve semmi törvényes köteleztetést kivonni nem lehetne”. Ezért a megye semmiképp nem akarta Erkingert arra kényszeríteni, hogy kisebb fiát a „törvényes erővel nem bíró lekötése miatt” katolikus hitben neveltesse. Határozott álláspontjukról a helytartótanácsot is tájékoztatni rendelték.

A közgyűlésen több vármegye egyes házasságokkal kapcsolatos, újabb indítványokat tartalmazó körleveleit is felolvasták,²⁷⁶ s mint a *Jelenkor* tudósítója megjegyezte, nagy várakozással tekintettek Deák újabb egyházpolitikai beszédére („bármennyire örülénk is az éleletnek, mit a nagy szónoktól nyújtani reménylénk”), végül is nem kért szót. Bár nem egyházpolitikai természetű volt a következő, Deákot is érintő vita, érdemes röviden felidézni. Indítvány hangzott el arra vonatkozóan, hogy a megye törölje el korábbi, a pásztoroknak lovak tartását megtiltó végzését, s Deák Ferenc testvérével, Antallal is ellentétes álláspontra helyezkedett. Ahogy az egyik kommentárt olvassuk, „kitűnő volt [az] egymást forrón szerető testvéreket, e kitűnő, méltó tiszteletben, szeretetben, a haza boldogságát szomjazó lelkes hazafiakat és tudományos férfiakat, ellenkező véleményök mellett versenyzésben látni”. Olyan lelkesen és alapos érvekkel védtek saját álláspontjukat, hogy az egyik szemtanú – kis túlzással – a végén már úgy érezte, „két igazság van”. Antal a tilalmat közbiztonsági okokból fenn kívánta tartani, mivel a pásztorok lovai – akár rablás, akár a velük való együttműködés révén – gyakran zsitványokhoz kerülnek. Deák ekkor az indítványt szintén pártoló Hertelendy Károly mellé állt (ezzel is bizonyosságát adva az elvi politizálás iránti elkötelezettségének), és liberális alapon kifejtette, hogy ez a korábbi vármegyei rendelkezés a tulajdonhoz való „egyéni jog és szabadság szentségének megsértése nélkül fönn nem tartható”. Nem lehet egyetlen társadalmi osztálynak, foglalkozási csoportnak (jelen esetben a pásztoroknak) sem a bűnözésre való hajlamot tulajdonítani, „őket páriákként bünosztállyá leátkozni”, azért, mert egyesek valóban vétkeztek a törvény ellen. „Előre kárhozatot mondani, büntetést határozni, s meghallgatás nélkül ártatlant, vétkest egyformán fenyíteni természetjog elleni végzés” – fejtette, és hangsúlyozta, hogy minden rablót a saját vétkéért kell elítélni. Ezúttal azonban alulmaradt, az elnöklő Kerkápoly alispán az Antal álláspontját osztókat, „azokat, kik maradjon-t kiáltanak, jelentette ki többségnek”.²⁷⁷ Kitérőként megjegyezzük, hogy a két Deák-testvér között feltehetően voltak egyházpolitikai jellegű nézeteltérések is. Amikor 1842-ben Antal elhunyt, gyászbeszédében eléggé áthallásos módon méltatták, hogy milyen kiváló keresztény volt, sőt: „ajkait Isten s religio elleni becsmérő kifakadások soha nem szennyezték, igazságot szólt ő mindenkor”.²⁷⁸

A novemberi zalai közgyűlésről utolsóként meg kell jegyezni, hogy még a lótarási vita előtt Deák Ferenc búcsúztatással egybekötött ünneplésére is sor került. (Igaz, sajtóhírek szerint ekkorra már jelentősen lecsökkent a közgyűlésen részt vevők száma. Hiába

276 Ld. erről 156., 168., 171. sz. jegyz.

277 A sajtócikkek mellett Deák beszédét ld.: KÖNYI, 1882. 479–480. p.; a megye végzését: ZML IV. 1.a. 1841. 12. köt. 3423. sz. 240–241. p.

278 SZABÓ Imre: *Egyházi gyászbeszéd, melyet tekintetes Deák Antal úrnak [...] hamvai fölött [...] mondott. Zalaegerszeg, 1842. 7. p.*

remélte Kerkápoly, hogy az első napon óriási számban, még más megyékből is érkező nemesek kitartanak, a 2–3. napra a létszám alaposan megcsappant.) Deák ugyanis a közgyűlés után útra kelt, hogy Pesten részt vegyen a büntetőjogi választmány munkájában,²⁷⁹ előtte azonban Zalában felfüggesztette megbízatásait. Elnöke volt ugyanis az árvák gyámóságának ügyeit intéző megyei választmánynak, illetve tagja az áldásmegtagadó katolikus papok ügyében január 11-én felállított rendkívüli törvényszéknek. Utóbbi esetén tanulságos a megyei jegyzőkönyv szóhasználata, miszerint a „netalán tartatni kellő törvényszéki ülnökséget nem viselhetné”, ezért lemondása után tisztségeit visszaérkezéséig sógorára, Oszterhueber József táblabíróra bízták.²⁸⁰ Érdekességgént megjegyezzük, hogy amikor Deák 1841 novemberében részt vett Tolna közgyűlésén (táblabíróvá választották, zenés felvonulást tartottak tiszteletére stb.), a megye közéletét alapvetően határozta meg egy éles vegyes házasságokkal és áttérésekkel kapcsolatos polémia.²⁸¹

Ezzel egyidejűleg nemcsak Deák Ferenc került ki a vármegyék vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitáiból, hanem az év elején támadt heves vita is lassan kezdett alábbhagyni, pontosabban más szintre kerülni. A pápai bréve ügyében keletkezett újabb konfliktus mellett fontos, hogy a vármegyék is belátták: nem az áldást megtagadó alsópapságra, hanem sokkal inkább azok egyházi eljáróira, felbujtóira kell koncentrálniuk, és az egyházpolitikai helyzet tarthatatlanságával kapcsolatos reményeiket nem vármegyei végzések, hanem a következő országgyűlésen hozandó törvény válthatja valóra. Ráadásul a központi kormányzatszervek is egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a vármegyékre a plébános-perek leállításaért, a folyamatban lévő ügyek elaltatásáért. (Ez lett a sorsa 1842 elején a szepetneki és a szentbékállai lelkészek elleni eljárásoknak is.) Ugyanakkor Zala Deák távollétében is megőrizte egyházpolitikai aktivitását, jellemző például, hogy 1842 júniusában Deák instrukcióinak megfelelően nyilvánítja ki a megye korábbi egyházpolitikai határozatahoz való ragaszkodását,²⁸² foglalkozik a más vármegyéktől érkező javaslatokkal²⁸³ stb.

Végül – kicsit előretekintve – érdemes megállapítani, hogy Zala megye 1843. évi követutasításának vonatkozó pontja is Deák korábbi években kifejtett egyházpolitikai nézeteit tükrözte.²⁸⁴ A követutasítás nemcsak a korábbi országgyűlésen elfogadott törvényjavaslat szentesítésének előmozdítását írta elő, hanem a tisztázatlan kérdésekben való döntés kieszközölése mellett azt is, hogy „nemcsak azon egyházi rendeletek, melyek az országgyűlése olta e tárgyban az egész katolika egyházi rend által kiadottak, hanem azon királyi placetum is, mely az e tárgyban érkezett pápai rendeletnek kihirdetésére kiadatott, fentálló törvényeinkkel egyenesen ellenkeznek, s ezért valósággal sérelmesek”.²⁸⁵ A fentiek mellett a követutasításban mindez kiegészült annak szorgalmazásával is, hogy visszamenőleg törvényesítsék a sok helyen protestáns lelkész által – az 1791/26. tc. értelmében törvénytelenül, a katolikus pásztorlevelek miatti elkeseredés folytán – megáldott vegyes házasságokat. A követutasítás foglalkozott Borsod, Turóc és Csanád megyék egy-

279 Vö. 207. sz. jegyz.

280 ZML. IV. 1.a. 1841. 12. köt. 3254. sz. 157–158. p.

281 Pesti Hírlap, 1841. 96. sz. (december 1.) 807–808. p.; a vonatkozó részt a cenzor jórészt törölte: MOL. R 101. Korrektúrapéldányok, 3. dob. 2. cs. 96. sz.

282 Ld. erről. pl.: FERENCZI, 1904. I. köt. 316. p.

283 Ld. pl.: Jelenkor, 1842. 84. sz. (október 9.) 588. p. stb.

284 MOLNÁR, 2003/a. 202. p. Ld. még: CSIZMADIA, 1976. 27–28. p.

285 Vö. 205. sz. jegyz.

házipolitikai javaslataival, és a korábbi megyegyűlési végzésnek megfelelő hozzáállást kért.²⁸⁶

AZ EGYHÁZPOLITIKA ÉS AZ 1843-AS KÖVETVÁLASZTÁSI BOTRÁNY ZALÁBAN

A katolikus egyházzal való konfliktusai Deáknak 1841 novembere után nem szűntek meg. A büntetőjogi választmányban például óhatatlanul szóba került az egyházi személyek világi bíróság általi büntethetőségének ügye. A meglehetősen merev álláspontokat a választmány operátumához készült különvélemények jelzik. A Deák vezette liberálisok a rendies kiváltságok helyett a jogegyenlőség elvéből kiindulva követelték, hogy „a területiális bíróság hatósága alól a polgárok egyes osztályai ki ne vétessenek”, és e különvélemény általában is jól adja vissza Deáknak az egyházak társadalmi és politikai szerepvállalásával kapcsolatos liberális nézeteit. A választmányban ugyanakkor Deák nemcsak Lonovics József püspökkel, hanem régi politikai ellenlábásával, Bezerédy Miklós kanonokkal is újra összecsaphatott. Az egyháziak (utóbbi papok nevével fémjelezhető) különvéleménye például azt fejtegette, hogy az egyházi rend kiváltságos helyzetétől való megfosztására semmi ok, s e privilégium fenntartása nemcsak egyházi, hanem közérdek is, továbbá a papság tekintélyével nem összeegyeztethető, hogy akár kisebb kihágásaikért is világi bíróság előtt feleljenek.²⁸⁷

Az 1843-as zalai követválasztás, Deák megbuktatásának története jól feldolgozott, ismert.²⁸⁸ Alábbiakban csak néhány vonatkozó szempontot szeretnénk – tanulmányunk témájához képest – kitérő jelleggel megfogalmazni. Megítélésünk szerint ugyanis Deák megbuktatásában nem kizárólagos a házi adó fizetése ellen felheccelt, leitatott kisnemesek agitációja, bár a szakirodalom is több helyen ezt sugallja. E kiemelkedő jelentőségű társadalmi háttér mellett ezzel egyenrangúnak érezzük a katolikus egyház Deákkal szembeni politikai tevékenységének döntő szerepét. A társadalmi reform szakítópróbájának szánt háziadó-ügyet Zalában is nagy feszültség előzte meg. Kisfaludy Sándor 1843. március elején vetette papírra reális helyzetfelmérésnek bizonyult szavait: „A háziadó, ha csuda nem történik, nálunk is meg fog bukni. Ellenzik a mágnások és papok. Agitálnak ellene, a voksoló tömegnek kedvét kereső, hivatal után esenkedők. Az ily agitációk által felingerlett köznemesség aligha ellenkezni nem fog Deák öcsémnek követté megválasztásában.”²⁸⁹ Az ominózus április 4-i közgyűlés, a házi adó ügyének megbuktatása után Deák levélben fordult Kossuth Lajoshoz, és beszámolt a feszült hangulatú, verekedésekbe torlott eseményekről: „a szólás [ti. a háziadó elvállalása mellett] teljesen sikertelen volt,

286 MOLNÁR, 2003/a. 206–207. p., vö. 167. sz. jegyz.

287 FAYER László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. I. köt. Bp., 1896.

288 A vonatkozó irodalomból alapvető jellege miatt ld.: MOLNÁR, 1987.; MOLNÁR András: „*Deák Ferenc nekünk nem királyunk!*” Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája. In: *Skandalum. Magyar közéleti botrányok, 1843–1991*. Szerk.: Gerő András. Bp., 1993. 9–26. p.; ld. még: KÖNYI, 1882. 480–524. p.; FERENCZI, 1904. I. köt. 420–426. p.; s megemlítjük még önállóan, az inkább népszerűsítő összefoglalást: HÓBORNÉ KISS Gabriella – HÓBOR József: *Az 1843–44-es országgyűlés és Zala megye*. In: *Polvax, 1997/2. sz.* [Online letölthető: <http://www.pszfz.bgf.hu/konyvtar/polvax/p-97-2/5hoborne.pdf> — 2004. szeptember.]

289 GÁLOS, 1931. 536–537. p.

mert a tömeg igen fel volt izgatva. Forintos György táblabíró, Horváth Pál táblabíró, két egykor megbukott tisztviselő voltak a pártnak látható fejei, láthatatlanok, tudja Isten kik, úgy hiszik, némely veszprémi megyei papok, különösen Bezerédy kanonok”.²⁹⁰

Összességében úgy gondoljuk, a politikailag egyre inkább aktivizálódó katolikus egyháziai a polgárosodás egyházpolitikai programját erőiesen, határozottan kívánták megakadályozni a következő országgyűlésen (bármilyen kisebb-nagyobb horderejű kérdésben, a vegyes házasságok szabályozásától az egyházi birtokok szekularizációján át az állam-egyház viszony alapvető kérdéseig). A feudális privilégiumaik védelmére irányuló törekvéseik – a liberális ellenzékben testet öltött közös ellenfélre tekintettel – találkoztak a szintén kiváltságaikat féltő kisnemesek adómentességét védő mozgalmával. E politikai szövetség 1843 tavaszán a katolicizmus és a maradi, kisnemesi konzervativizmus között különösen szorosra fonódott, és mindkettőnek elemi erejű érdeke volt, hogy Deák Ferencet, az ellenzék potenciális vezéralakját távol tartsák az országgyűléstől. E sajátos társadalmi-politikai összefonódásban az egyház a háttérből szervezte, pénzelte, ha kellett ideológiával is ellátta a konzervatívokat, a kisnemesek kortesei pedig a nyilvánosság előtt végrehajtották a feladatot. Az egyház és a „bunkokráciának” nevezett kisnemesség szövetsége a kortársak előtt is nyilvánvaló volt. Az egyházpolitikai állásfoglalásokat csak ritkán közzétevő Kossuth Lajos például a *Pesti Hírlap*ba szánt vezércikkben kívánta az egyháznak az adó megbuktatásában vállalt szerepét leleplezni. (A cikk megjelenését a cenzúra eltiltotta.²⁹¹) Kossuthot egyébként egy magát „buzgó hazafi”-ként megnevező zalai ellenzéki már április 5-i levélben részletesen tájékoztatta, hogy „Hertelendy pártjának [vagyis a konzervatívoknak] költséget hihetőleg a Veszprémi káptalan egyik tagja, Bezerédy Miklós mint annak meghittje adott.” Sőt még kritikus észrevételeknek is hangot adott: „Mert hiszen az egyházi javak korteskedésre igenis, de nem nevelésre, adózásra nem valók.”²⁹²

Fontos, hogy a reformkori, kiváltságait védő katolikus egyház elsősorban elvi megfontolásokból, a fennálló társadalmi-politikai rendszer védelmében szegült szembe a polgári átalakulást minden téren előmozdítani kívánó ellenzékiekkel. Az elvi-politikai szembenállást csak fokozták a konkrét ütközőpontok. Deák Ferencnek például aligha tudták megbocsátani – az 1839–40-es országgyűlésen tanúsított szerepe mellett – a vegyes házasságok ügyében tanúsított magatartását, a vármegyék egyházellenes fellépésének mérete és súlyossága pedig még inkább elkötelezetté tette a főpapokat a nyílt illetve háttérben folyó politikai küzdelemre. Ehhez további konkrét sérelemnek épp a veszprémi püspökség esetében a szélsőségesen konzervatív Zichy Domokos bizonyára különösen nehezen viselte Zalának a „kettős beneficium” ügyében egyházmegyéjét megtámadó indítványát. A veszprémi püspök a háttérben legfontosabb mozgatója, sőt anyagi eszközöket nem kímélő finanszírozója volt a kisnemeseket lefizető, felheccelő kampánynak.²⁹³ Megkockáztat-

290 MOLNÁR, 2001. 406–407. p.

291 Ld. erről: FAZEKAS Csaba: *Adalékok Kossuth Lajos egyházpolitikai nézeteihez.* (Megjelenés alatt.)

292 MOL. R 90. (=1526 utáni gyűjtemény. Kossuth-gyűjtemény, Kossuth Lajos iratainak időrendi része.) 115. sz. (Filmtár, 7084. sz. dob.)

293 Minderről részletesen: MOLNÁR, 1987. 50. p.; a zsebébe mélyen nyúló Zichyről: VARGA, 1980. 182. p. stb. Zichynek a Deák és az adóügy megbuktatására szánt összegei, papjaihoz intézett, politikai aktivitásra fel szólító üzenetei, illetve ezzel együtt a demagóg, lázító papság komoly visszahatást, az egyházzal szembeni ellenérzések fokozódását is kiváltotta a veszprémi egyházmegyében. Ld. TAKÁTS Sándor: *Deák Ferenc és a titkosrendőrség.* In: Uő: *Emlékezzünk eleinkről.* Bp., é.n. [1929] 528–553. p. (továbbiakban: TAKÁTS,

hatjuk a feltételezést, hogy önmagában a kismemesség nem lett volna elég Deák megbuktatásához, ahhoz hogy törekvéseik sikeresek legyenek, a papság nem kis áldozatvállalására, közéleti aktivitására volt szükség. Az 1840-es évek elején a vegyes házasságok ügye, a politikai agitációban püspökeik által elvárt tevékenységük, illetve általában az „egyházüldözőnek” lefestett liberalizmus előretörése polarizálta a politizáló egyháziak táborát. Jelentősen felerősítette a konzervatív törekvéseket és tevékenységet, ugyanakkor – egyelőre még csak kisebb mértékben – de aktivizálta a saját egyházuk közéleti stratégiájával, szerepvállalásával elégedetlen alsópapságot is.

Az országgyűlésre összegyűlt ellenzékiek élesen kikelt a papság, főleg a Zichy és Bezerédy Miklós által irányított veszprémi egyházmegye ellen. Klauzál Gábor beszámolt arról, hogy Deáknál tett látogatásaikor nyomasztó élményeket szerzett arról, hogy a nép felvilágosítására, erkölcsi nevelésére rendeltetett papság milyen arrogáns módon kelt gyűlöletet és viszálykodást a hívei körében, hogyan uszít – hatalmával, befolyásával – visszaélve a haladás ellen. Klauzál is elrémítette a Zichy által korteskedésre költött összeg nagysága, egyszerűen eszelősnek minősítette a veszprémi püspököt, akinek hatalomvágya és vaksága leírhatatlan. 1843 júniusában a Deák távolmaradása miatt érzett fájdalom keveredett a papság elleni felháborodással. Eötvös József kijelentette például, hogy birtokában vannak Zichynek és Bezerédynek a papságot Deák Ferenc ellen agitáló levelei, amelyeket a főrendi tábla ülésén fel kíván olvasni.²⁹⁴ De a Deák távolléte fölötti fájdalom az országgyűlés első szakaszában többször került összefüggésbe egyházpolitikai kérdésekkel. Például már az első kerületi ülésen, 1843. május 17-én a követek egész sora (Bezerédy István, Beöthy Ödön, Klauzál Gábor, Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Ede stb.) kezdte azzal beszédét, hogy Deák távolmaradása miatti fájdalmát kifejezésre juttatta. Ugyanakkor Bezerédy Miklós, a veszprémi káptalan küldötte már ezen a napon egyházpolitikai szóváltásba került a liberálisokkal.²⁹⁵ De feltűnő volt az is, hogy június közepén, amikor egyháziaknak minden korábbinál élesebb kritikákat kellett elszenvedniük, akkor (12-én) Wurda Károly, a győri káptalan követe a liberálisok programja, a „szabad egyház a szabad államban” elv mellett tett hitet, jelezve, hogy az egyháziak körében is vannak támogatóik. Wurda nem véletlenül hivatkozott hangsúlyosan is a „Zala nagy fia”, Deák által mutatott útra.²⁹⁶ Néhány héttel később, augusztus 14-én, a napok óta tartó egyházpolitikai csatározás közben, Deák vonatkozásában az 1841. januári zalai felirat is szóba került. A konzervatív Andrássy Mihály, Esztergom megye követe nem nevezte meg Deákot, csak megemlített egy „nagy férfiút, [...] akinek itt nem létét csak hazafiútlan szív nem érzi, csak gyáva lélek kívánhatja”, és idézte tőle azt az 1840-es diétán

1929.) 548. p. Mindez különösen érdekessé teszi Deák 20. századi katolikus értékelését, amikor 1843-ra célozva – az egyébként korábban szintén veszprémi püspökként is tevékenykedő – Mindszenty hercegprímás erényként tüntette fel, hogy „a 19. század nagyjának, Deák Ferencnek nem kellett szennyes mandátum”. BEKE, 1994. 129. p.

294 TAKÁTS, 1929. 549–550. p. Eötvös végül – tudomásunk szerint – nyilvánosan nem ismertette az említett levelek tartalmát, és Deák ügyét sem hozta elő a főrendeknél, de július 11-én, és szeptemberben tartott nagy beszédeiben a vegyes házasságok ügyében teljes mértékig liberális nézeteket képviselt. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: *Beszédek*. II. köt. Politikai beszédek. I. (Báró Eötvös József összes munkái, IX.) Bp., 1902. 41–51., 71–84. p.

295 KOVÁCS Ferencz: *Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlés alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. Bp., 1894. (továbbiakban: KOVÁCS, 1894.) I. köt. 121–127. p. Az országgyűlés első szakaszának antiklerikális légköréről többek között: BODNÁR-GÁRDONYI, 1920. 151. p. stb.

296 KOVÁCS, 1894. I. köt. 300. p.

elhangzott mondást, hogy kár volt a törvényhozásnak a vallás dolgába ereszkedni. A hivatkozás megint nagyon képmutató lett – mint a korábban elemzett röpiratokban láthattuk – hiszen Deák eredeti szándékával nagyon is ellentétes interpretáció forrásává tették. Ezt a liberálisok nem is hagyták szó nélkül. (Ekkor hangzott el egyébként Radvánszky Antal zólyomi követ nagy beszéde is a vegyes házasságok ügyében.) Ráday Gedeon Pest megye elenzéki követe a Deákra való hivatkozást így utasította vissza: „Erre csak azt jegyzem meg, hogy Krisztus urunk szavai is másképpen magyaráztattak az apostolok, s másképpen az írástudók által. Ezen idézést annyival inkább nem tartom fontosnak, miután tudva van, hogy éppen Zala vármegye által terjesztetett fel öfelségének a legklasszikusabb, a legreमेkebb felírás a vegyes házasságok dolgában, melyet köztudomás szerint leginkább Deák Ferenc magas lelkületének lehet tulajdonítani.”²⁹⁷

Deák azonban távollétében is befolyásolta az országgyűlést, hatással volt az elfogadott egyházpolitikai indítványokra, és a végül elfogadott – az 1840. évinél kevesebb engedményt lehetővé tevő, ugyanakkor az egyháziak heves tiltakozása, óvása mellett törvénybe iktatott – 1844/3. tc.-re is. Bár a magyar országgyűlés Deák által fogalmazott július 12-i feliratának vallásügyre vonatkozó részét később illesztették a szövegbe, az pontosan tükrözte elveit.²⁹⁸ Az országgyűlés végén azonban a törvény elfogadása miatt részben új irányt kaptak,²⁹⁹ részben továbbra is aktuálisak maradtak azok az egyházpolitikai folyamatok, melyek a diéta előtt megfigyelhetőek voltak. Deák például Wesselényihez 1844. november 27-én intézett levelében a Zala közéletét meghatározó viszályok konzervatív korteseire nézve így írt: „Kérdeed azt is, hogy ezen ármányoknak ki lehet valódi kútfeje? Barátom, forrása ezer lehet, de a közhír s közvélemény kitűnőleg csak Zichy Domokost nevezi, a veszprémi püspököt, s azt mondják, ez adja legfőképp a pénzt Forintosnak és társainak, kik csak eszközök. De Zichy, úgy hiszem, nem csak maga van, társai gondolom azok, kik egyébként is elvtársai.”³⁰⁰ Vagy idézhetjük a kívülálló, Tóth Lőrinc Kossuthnak írott 1844. szeptemberi levelét, amelyben a vasútépítés terve ügyében arról számolt be, hogy a főispánok és a püspökök a dunántúli vármegyékben mindenütt bizalmas rendelkezésekben előírják, „hogya a kanonokok, s egyéb szolgálók mindent elkövessenek a fizetés bármely nemének megbuktatására, s e részben teljes hatalmat nyernek költeni és vesztegetni a végtelenig.” A politikai táborok sokszínűségére utal értesülésének forrása: „A papok egyik embere, ki tőlök él, egyébiránt ügyünk barátja, látta ezen rendeleteket.” Deák pátriájára térve így kérte Kossuthot: „Talán jó lenne, ha ön az illető megyékben és Zalában is, hova a veszprémi püspök keze szinte elér, figyelmeztetné nagyobb befolyású emberek egynémelyikét, hogy igyekezzenek a veszélyt megelőzni. Mert munka a legnagyobb titokban megy, mint gazemberekhez illik.”³⁰¹

297 KOVÁCS, 1894. II. köt. 206., 239. p.

298 Erről ill. a témáról általánosságban: MOLNÁR András: *Deák Ferenc és az 1843/44. évi országgyűlés*. In: Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2004. (Zalai Gyűjtemény, 59.) 74–90. p., 89. p. Az 1843–44. évi vallásügyi tárgyalásokra gyakorolt hatását más történeti munkák is részletezik, ld. pl.: POLNER, 1932. 18–19. p.; CSIZMADIA, 1976. 29–31. p.; az 1844/3. tc.-et egyenesen Deák 1841. januári beszédéből vezette le: DEGRÉ Alajos: *A polgári házasság kialakulása Magyarországon*. In: Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz. 36–42. p., 38. p. stb.

299 Ld. erről pl.: FAZEKAS Csaba: *A politikai katolicizmus fogalmáról és a reformkori politikai katolicizmusról*. Miskolc, 2002. (Miskolci Társadalomtörténeti Műhelyviták, 1.)

300 MOLNÁR, 2001. 439–440. p.

301 MOL R 90. I. 264. sz. (Filmtár, 7082. sz. dob.)

Végezetül megjegyezzük, hogy Deák 1841. évi egyházpolitikai tevékenysége nemcsak 1843–44-ig élt élénken – főleg politikai ellenfelei – emlékében. Egy ismert konzervatív publicista 1847-ben, amikor arról értekezett, hogy a katolikus egyháznak melyik politikai erővel kellene szövetkeznie céljai elérése érdekében, az ellenzékéről úgy vélekedett, hogy annak más célja sincs, mint „az alkotmányt sarkaiból kiforgatni és azután tulajdon eszménye szerint újból szerkezni”, a liberálisokkal való együttműködésről pedig gúnyosan és lemondóan nyilatkozott: „a magyar egyháziaknak a radikális párt lojalitásáról igen kedves záloga vagyon a zalai híres persecutionalis [= üldöző] körlevélben”,³⁰² ami arra utal, hogy köreikben sokan Deákkal ekkor is politikai ellenfélként és nem potenciális szövetségesként számoltak.

302 A.J. [ANDRÁSSY József]: *A clerus, mint a conservatív párt egyik alkotó eleme*. 1–2. In: Nemzeti Újság, 1847. 451. sz. (március 11.) 157–158., 452. sz. (március 12.) 161–162. p.

DEÁK FERENC AZ 1850-ES ÉVEKBEN

PAP József

A történetírásunkban a passzív rezisztencia szorosan összekapcsolódik Deák Ferenc nevével. A szakirodalom szinte általánosan elfogadja, hogy Deák Schmerlinghez írott levele tekinthető a társadalmi mozgalom egyik legfontosabb alapidokumentumának. Habár Deák ebben a levélben nem a társadalmat szólítja meg, magatartását nem nyilvánítja követendő példának, mégis a magyar társadalom automatikusan követte a reformkor egyetlen Magyarországon maradt vezető politikusának cselekedetét. Rövid tanulmányunkban Deák Ferenc 1850-es évekbeli szereplését szándékozunk bemutatni. A Deák és az 50-es évek társadalmi mozgalmi közti viszonytal kapcsolatban több kérdés is felvetődhet: mit gondolhatott Deák a hivatalvállalókról, mennyiben jelenthetett példát kortársai számára? A felmerülő kérdések megválaszolására sajnos nagyon kevés forrással rendelkezünk. Kónyi Manó által összegyűjtött Deák hagyatékban csupán hét dokumentum vonatkozik a tárgyalt korszakra, a kérdés részletes tanulmányozásához át kell tekinteni a korabeli visszaemlékezésekben fellelhető, Deákra vonatkozó emlékeket.

DEÁK FERENC ÉS ANTON SCHMERLING MEGKERESÉSE

Az 1850-es évekből származó Deák levelek közül a szakirodalom természetesen leggyakrabban az 1850. április 25-én, Kehidán kelt levelet idézi, melyben Deák az „*imént elmúlt idők szomorú eseményei*”-re és a fennálló viszonyokra hivatkozva visszautasította a birodalmi igazságügy miniszter megkeresését. Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy csupán a válaszlevelet ismerjük, hogy pontosan miről is szólt az igazságügy miniszter levele, az csupán Kónyi rövid megjegyzéséből ismert: „*1850. ápril havában Schmerling osztrák igazságügyminiszter megkérte Deák Ferenczet, hogy a magyar magánjog körébe tartozó több kérdés iránt Bécsben folytatandó tárgyalásokban vegyen részt.*”¹ Az eredeti felkérés publikálása – tudomásunk szerint – eddig még nem történt meg.

A deáki levél megjelenési helyével és körülményeivel kapcsolatban azonban pontosítani kell eddigi tudásunkat. Milassin Jakab² 1850. június 14-i bécsi keltezéssel levelet írt

1 KÓNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei 1848–1861*. Budapest, 1886. (a továbbiakban: KÓNYI II.) 178. p.

2 Milassin Jakab (1825–1911): teológiai és jogi tanulmányokat folytatott. 1845–1846-ig Bécsben tanul és itt ismerkedik meg Kecskeméthy Auréllal. 1847-től Ókanizsán élt. Vármegyei hivatalnok, szenvedélyes ker-

Kecskeméthy Aurélnak. Milassin levelében beszámolt arról, hogy Somssich Pállal utazott gözhajóval Pestről Bécsbe: „*Deák levelét Somsits (Sic!) hozván fel velem együtt egy gözösön, mondhatom nagy sensatiót okozott és mint mondják, confusiot is.*”³ Ez említett levelet azonban hiába keressük az Ostdeutsche Post hasábjain, hiszen, mint arról a levelet közlő Angyal Dávid lábjegyzete tudósít, a Wanderer július 10-i számában jelent meg.⁴ A Wanderernél pedig ebben az időben Falk Miksa írta a magyarországi vonatkozású cikkeket. Falk pedig kapcsolatban állt Pesti Naplóval is, ahol szintén elhelyezett cikkeket.⁵ A levélről a legkorábbi általunk ismert pontos említés a Hőke Lajosnak tulajdonított leírásban található.⁶ Az ismeretlen szerző – valószínűleg Szabó Ferenc – által írt részlet szerint a deáki levél az Ostdeutsche Postban jelent meg, és kéziratos formában terjedt el az országban, így vált az ellenállást folytató magyar társadalom egyik legfontosabb irányjelző dokumentumává.⁷ Ezt az információt a korszakkal részletesebben foglalkozó szakmunkák szinte mindegyike átvette, kiegészítve azzal a megjegyzéssel, hogy valószínűleg a konzervatív politikusok egyike juttatta el a levelet a bécsi lap szerkesztőségébe. A levél további sorsával alább foglalkozunk.

Felmerülhet a kérdés – természetesen csupán elméletben –, hogy Deák miért nem vállalta el a számára felkínált bizottsági tagságot? A reform fontosságával szemben elvi agályai nem lehettek, hiszen az 1841 novembere és 1843 márciusa között üléselő országgyűlési bizottság tagjaként már évekkal a felkérés előtt kifejtette reformszándékát. Ha eltekintünk attól a sztereotípiától, hogy a szabadságharc leverése után az osztrák hatalom pusztán retrográd irányt követett, akkor megállapíthatjuk, hogy a Schwarzenberg kabinet liberális miniszterei – köztük tartozott természetesen Schmerling is – valódi alkotmányos, liberális reformokat készítettek elő. Deák számára tehát adott volt a lehetőség, hogy előrelépések történjenek a magyar magánjog rendszerében, megtörténjenek azok a változások, melyek az áprilisi törvényekben meghirdetett alapelvekhez igazodnak. Ennek az igazságügyi reformnak teljes kidolgozására és országgyűlési elfogadtatására ugyanis miniszterként nem volt elég ideje. Ez a lehetőség azonban csupán elvi alternatívát jelenthetett Deák számára, hiszen tudhatta, hogy őt nem elsősorban szakértelme miatt érthette a felkérés, hanem emellett fontos szerepet kapott a Batthyány-kormányban betöltött pozíciója. A birodalmi igazságügy miniszternek óriási politikai siker lett volna, ha a volt miniszter elfogadja a felkérést, hiszen ezzel elismerte volna Schmerling jogosultságát a magyar országgyűlés és a magyar kormány jogkörébe tartozó reformra. Ezzel a lépéssel Deák valóban az áprilisi törvényeket és egész eddigi politikai elveit tagadta volna meg. Ugyanúgy ahogy majd 1860 decemberében nem lesz hajlandó részt vállalni a hercegprímási értekezlet választási rendszert meghatározó ülésén – hiszen ezzel még akkor is elismerte volna azt a Ferenc József által hirdetett alapelvet, hogy a áprilisi törvények jogervényüket veszítették, ha ott az V. törvénycikk mellett érvel – 1850-ben is egyértelmű volt számára a tisztségéből származó köteleesség. Deák tehát 1850-ben, mint az első felelős

tész, Palicsfürdő alapítója. In: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél *elkobzott levelezése*. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Angyal Dávid. Budapest, 1926. (a továbbiakban: ANGYAL) 512–513. p.

3 ANGYAL, 512. p.

4 ANGYAL, 514. p.

5 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1980–1981. (Reprint) 94–95. p.

6 Hőke Lajos szerzőségével kapcsolatban részletesebben: PAP József: *A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?* In: AETAS 2003. 3–4. 133–134. p.

7 HŐKE Lajos: *Magyarország újkori története*. Nagybecskerek, 1893. (a továbbiakban HŐKE) II. 459. p.

magyar kabinet liberális minisztere utasította vissza a törvénytelen jogokkal élő liberális miniszter felkérését.

DEÁK FERENC ÉS SZÖGYÉNY MARICH LÁSZLÓ KAPCSOLATA

Deák 1850-es években kifejtett szereplésének fontos eleme a Szögyény Marich Lászlóval való kapcsolatának alakulása. Sajnos a szakirodalomról ismét elmondható, hogy – kevés kivételtől eltekintve – nem szentelt különösebb figyelmet a két dokumentumnak. Ezt azért tartjuk problematikusnak, mivel Szögyény Deákot levélben kereste meg és az abszolutizmus korának ominózus kérdésében – a felkínált hivatal elvállalásában vagy visszautasításában – kért tanácsot tőle. Deáknak ekkor megfelelő alkalma lett volna, hogy a hivatal visszautasításával kapcsolatban, konkrét instrukciókkal lássa el a hozzáfordulót. Szögyény 1851-es naplóbejegyzésében szerepel, hogy miután hírül vette, hogy Ferenc József a Birodalmi Tanács tagjai közé nevezte ki, sokáig habozott, mivel „*a kormány elveivel miben sem értettem egyet és irányának megváltoztatásához mi reményem sem volt*”, de a visszautasítással egyrészt nem akarta megsérteni a császárt, másrészt viszont úgy gondolta az állás elvállalásával még lehetőséget kaphat a birodalmi politika befolyásolására. Ezért miután – mint írta – „*Bécsből és Pestről barátaim és elvrokonaim számos levélben biztattak az állás elfogadására, sőt Deák Ferenc is, kivel levelezésben nem álltam, de kinek ez alkalomból tanácsát kikértem, igen szívélyesen és méltányosan nyugtatta meg scrupulusaimat: elhatároztam magamat ez állás elfogadására.*”⁸ Mielőtt Deák levelét elemeznénk, fontos megállni amellett, hogy Deák a korszakban valóban nagy tekintélynek örvendett a kor politikusai között, hiszen hajdani politikai ellenfele, a konzervatív Szögyény, annak ellenére is fontosnak tartotta kikérni a véleményét, hogy köztük szorosabb kapcsolat korábban nem volt.

Deák levelét „*Különösen tisztelt nagyméltóságú birodalmi tanácsnok úr!*” megszólítással kezdi, ez azért lényeges, mivel Szögyény még nem fogadta el az állást, Deák ennek ellenére kész tényként kezeli annak betöltését. A levélíró, levele első gondolataként, feltétlen bizalmát fejezi ki az általa tiszta jelleműnek tartott Szögyény iránt. Majd így folytatja: „*Midőn a hírlapokban olvastam, hogy éppen Nagyméltóságod egyike azoknak, a kik honfiaink közül a birodalmi tanácsba meghivattak, az vala hiedelmem, hogy egy részről valódi szándéknak, más részről némi kilátásnak kell léteznie honunk szellemi és anyagi: állapota javítására, különben a hatalom kezelői oly férfiút, minő Nagyméltóságod, bizonyosan meg nem hívtak, a meghívott pedig jobb jövővel biztató remények nélkül a meghívást el nem fogadta volna.*” Ha feltételezzük azt, hogy itt Deák nem csupán az udvariasság formaságait követi, akkor arra kell gondolnunk, hogy a kortársak az ismert konzervatív politikus meghívását a kibontakozásra, az előrelépésre utaló jelként értékeltették. Deák a következő mondat tanulsága szerint elfogadja azt az alapelvet, hogy Szögyény az állást csak addig tölti be, amíg valóban lát esélyt a kibontakozásra. A feltétlen bizalom azonban itt nem áll meg, Deák ugyanis kijelenti, hogy a vidéki magányában nem látja át a politika rejtelmes szövevényét, ezért így nyilatkozik: „*Engedje meg Nagyméltóságod ismételnem, a mit főntebb mondtam: hogy azon férfiak iránt, a kiket tiszta jellemük és*

8 *Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai.* II. 1849–1859. Budapest, 1917. (a továbbiakban: SZÖGYÉNY) 30–31.; KÖNYI, II. 179–178. p.

jobb, nemesebb egyéniségük miatt a szónak legszebb, legvalódibb értelmében tisztelek, erős és ingatlan az én bizalmam. Nagyméltóságodat félreérteni akkor sem foglalmazni, valamely lépését nem érteném.”⁹ Úgy érezzük ennél nyilvánvalóbban nem lehet fogalmazni, Deák tehát töretlen bizalmat nyilvánít a tanácsosi tisztet elvállaló Szögyénnel szemben.

Deák Szögyénynek írt levele nem maradt titokban a jól értesült kortársak előtt. Antunovics József 1850. július 15-én írt levelet Kecskeméthy Aurélnak. Antunovics kifejtette, hogy nem látja célszerűnek az adott körülmények között a konzervatívok politikáját támadni, hiszen ebben az időpontban a véleménye szerint ők voltak azok, akik valóban tehetek valamit az ország érdekében. „Deák is, mint hallom, éppen emiatt nem tesz semmi akadályt a konzervatív urak céljainak” – utalt Deák Szögyényhez írt levelére.¹⁰

Az első levélváltás után Deák 1852 októberében személyesen is találkozott a tanácsossal és néhány hét elteltével levélben kereste meg őt Csertán Sándor zala megyei 1849-es kormánybiztos ügyében. Levelében Deák „Kedves Barátom”-nak szólította Szögyényt, kapcsolatuk tehát személyes jellegűvé vált. A levél érvrendszere is igen figyelemreméltó: hogy Csertán tettének súlyosságát enyhítse, Deák kiemelte, hogy a kormánybiztos a határozott fenyegetések hatására sem volt hajlandó elvállalni a megbízatást, és csak azután engedett, miután Csány László közölte vele, hogy ebben az esetben az indulatos Újházy Lászlót nevezik ki Zala megye élére. Ezért tettével – Deák szerint – Csertán megóvta a megyét a „forradalom dühöngésétől”.¹¹

1854 őszén Szögyény újabb levélben fordult Deákhhoz, melyben közölte, hogy mivel reményei nem teljesültek, le akart mondani állásáról. Fontos megjegyezni, hogy ekkorra már a Bach-rendszer definitív átszervezése megtörtént, a Császárság szakított a színlelt alkotmányossággal és a nyílt és véglegesnek tekintett egyeduralkodó rendszer kiépítését végrehajtotta. A kortársak számára tehát, valóban úgy tűnhetett, hogy a véglegesített abszolutizmus megváltoztatására a közeljövőben nem nyílik reális lehetőség. Deáknak erre a megkeresésre, az 1851-es levélének logikája szerint egyértelmű választ kellett volna adnia. A válasz egyértelmű volt, csak éppen ellenkező előjelű, mint arra következtethetnénk. Az 1854. december 14-én Pesten keltezett levél megszólításában „Különösen t. kedves barátom!”-nak nevezi a Szögyényt. Deák leírta, hogy szeretett volna Szögyénnel találkozni, de sajnos ezt az egészségi állapota nem tette lehetővé. A levél legfontosabb része ezután következik: „Addig is tehát csak annyit írok, hogy értem, méltánylom és teljesen helyeslem nézetedet, és ha azon becslés és tiszta, ingatlan tisztelet, melylyel irántad vagyok, növekedhetnék, bizonyosan növelné az, hogy áldozatul hozod idődet, örömeidet, nyugalmaidat helyzedetnek csak azért, hogy valami jót eszközölhess közügyre és egyesekre, s nem riadsz vissza még akkor sem, midőn a kivihető csak igen csekély. Isten áldjon és erősítsen jó szándékodban. Te birni fogod minden jóknak becslését. Isten veled. Tisztelő barátod Deák Ferencz.”¹² Ha figyelmesen elolvassuk a fenti sorokat, akkor kitűnik belőlük, hogy Deák egyetért Szögyény értékelésével, ő sem lát pillanatnyi lehetőséget a kibontakozásra, azonban úgy nyilatkozik, hogy a tanácsos azzal teszi a legnagyobb

9 KÖNYI, II. 180. p.

10 ANGYAL, 515. p.

11 SZÖGYÉNY, 67., 232–234. p.; Csertán Sándor tevékenységével kapcsolatban részletesen lásd: VAJDA Lászlóné: *Csertán Sándor, Zala megye kormánybiztosa*. In.: Zalai történeti tanulmányok 1994. Zalai Gyűjtemény 35. Zalaegerszeg, 1994. 215–244. p.

12 SZÖGYÉNY, 70. p.; KÖNYI, II. 181. p

szolgálatot a közügyeknek, ha mindezek ellenére hivatalában marad és megtesz minden tőle telhetőt az előrelépésért.

A fenti példákra alapozva tehát állíthatjuk, hogy Deák abban a konkrét esetben, amikor hozzá fordultak, nem a passzivitás politikáját javasolta, hanem éppen annak ellenkezőjére szólította fel a tanácsot kérőt. Tette ezt annak ellenére is, hogy csekély volt az esély a sikerre, valamint, hogy a birodalmi tanácsnoki állás a Császárság egyik legmagasabb beosztása volt, de talán a tanácsosi szerep éppen befolyása miatt lehetett értékes.

Szögyény-Marich László 1850-es évekre vonatkozó emlékirataiban az utolsó Deákra vonatkozó bejegyzés az 1859. júliusában Bécsben lezajlott találkozónak a leírása. Deák – Szögyény szerint – betegsége miatt Marienbadba utazott és néhány napra megállt Bécsben. Ekkor került sor a személyes találkozásukra, melyből a lapok azt a következtetést vonták le, hogy hivatalos tanácskozást tartottak. A bizalmas beszélgetésen a tanácsos megkérdezte tőle, hogy elfogadna-e hivatalos tárgyalásra szóló meghívást, erre Deák határozott nemmel felelt. Tehát számára valóban mást jelentett a Szögyény állásváltásának magánemberként való támogatása és mást a birodalmi tanácsossal, tehát az általa törvénytelennek és ideiglenesnek tekintett államhatalom képviselőjével való tanácskozás. A kiegyezés lehetőségét tudakoló tanácsos számára Deák válasza a következő volt: *„az 1848-diki törvények alapján egybehívandó magyar országgyűlés által véli egyedül a törvényes rendet helyreállíthatónak, a mely úton azután a Magyarország és a birodalom közti viszonyok a változott körülményekhez képest rendezendők lennének.”*¹³ Kónyi Manó azonban megfelelkezett Szögyény naplójának ezt követő sorairól – ugyanis az idézett helyen szó szerint vette át Szögyény visszaemlékezésének szövegét –, hiszen a mondat itt nem zárult ponttal, hanem pontosvessző következett: *„... rendezendők lennének; opportunítás szempontjából azonban megengedte, hogy talán az 1848 előtti törvények alapján is lehetne a rendezést eszközölni, mire azután Széchenyi azt monda: „Deák Ferencz még a zalaegerszegi megyeház ablakából nézi a világot.”*”¹⁴ Az azonban, hogy visszaemlékezésben szereplő, az 48-as alap alternatívájaként megjelenő, 1848 előtti tárgyalási kiindulási pont mennyire lehetett Deák véleménye és mennyire a visszaemlékezőé, további kutatásokat igényel. Az biztos, hogy a megjegyzés nem illeszkedik Deák politikai felfogásáról kialakult nézethez és jelenleg nincsen olyan ismert forrás, melyben szerepelne a Szögyénynél megjelenő, és Deák szájába adott alternatíva. Sőt Szögyény visszaemlékezésével ellenkező példát be tudunk mutatni. Falk Miksa visszaemlékezései között fennmaradt egy – 1859-re vonatkozó – utalás a konzervatívok és Széchenyi, valamint Deák közötti nézetkülönbségre. *„A konzervatívok álláspontja eltért az enyémtől, ők az alkotmányos állapotok helyreállítását szintén kívánták, de az 1848-iki eseményektől eltekintve, kívánságaikat az 1847-iki évhez fűzték, ezen kiindulásipontból akarván a koronával új, a pragmatika szankcióhoz [sic!] hasonló paktumra jutni. Gróf Széchenyi István, mellesleg mondva, szintén ez állásponton volt; ...”* Falk arról számolt be, hogy Széchenyi ezen az alapon akart röpiratot íratni vele, amit ő kénytelen volt visszautasítani, *„mert testestül-lekestül osztottam Deák Ferencz nézetét a jogfolytonosságra vonatkozólag, mely szerint a törvényhozás által hozott és a király által szentesített törvény nem tehető egyszerűen félre, hanem csak ugyanazon tényezők egyetértésével változtatható*

13 KÓNYI II. 193. p.

14 SZÖGYÉNY 141. p.

meg;”.¹⁵ Hollán Ernő Kónyi Manó felszólítására foglalta össze emlékeit a Deákhoz fűzött kapcsolatáról. Hollán egyértelműen arra utal, hogy szemben a 1848-as alapon álló Deákkal, Széchenyi 1859. augusztus 22-én keltezett levele határozottan a revideált 47-es alapra helyezkedett.¹⁶ (Jelen tanulmányunkban nem lehet célunk Széchenyi 1859–60-as politikai elveinek az elemzése, csupán jelezzük, hogy Hollán értékelését – összevetve Széchenyi döblingi munkáival – túlságosan leegyszerűsítőnek tartjuk.) Hollán és Falk azonban természetesen csupán saját emlékeit tudta leírni, és mivel Szögyénnyel nem azonos politikai szinten helyezkedtek el, ezért általuk nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy amikor Deák a politikai hatalom prominens alakjával négy szemközt beszélgetett elhangzott-e az inkriminált mondat.

DEÁK FERENC ALAKJA AZ ÖTVENES ÉVEKRŐL SZÜLETETT KORTÁRSI VISSZAEMLEKEZÉSEKBEN

A Deák Ferenc által követett politikai irányvonalról részletesen beszámolt Kónyi Manó, aki gyűjteménye elkészítésekor több korabeli neves politikust megkeresett azzal a kéréssel, hogy foglalják össze emlékeiket Deák Ferenc 50-es években kifejtett politikai megnyilvánulásairól. Az általa összegyűjtött és kiadott visszaemlékezésekben határozottan szerepel a Deák által javasolt és egyetlen elfogadható útnak tartott passzív politikai magatartás. Somssich Pál a következőképpen nyilatkozott Kónyinak: *„Deák Ferencz ... elfordult mindentől, visszautasított mindent, a mit jogilag correctnek nem tartott. ... Deáknak jogi érzése, és ehhez való ragaszkodása annyira erős és szigorú volt, hogy se az én röpiratomat, (Das legitime Recht Ungarns und seines Königs. Bécs, 1850.) se a conservativeknek ő felségéhez intézett ismeretes feliratát ... soha se helyeselte. Az elsőt nem, mert nem az 1848-diki elvekből merítette érveit; az utóbbit nem; mert szerinte nélkülözött minden jogi alapot. Ő minden ilyen opportunitási kísérletet haszontalannak, sőt károsnak tartott. A passív magatartást és minden köztevékenységtől visszavonulást hitte az egyetlen helyes és hatalmas eszköznek, mely a körülmények fordultával hazánkat törvényes jogi alapjára újra felemelni képes lehet: minden más actió szerinte csak compromittálhatta ezt. Deáknak ily határozott nyilatkozatai tartották vissza az akkori sajtót (jelesen Kemény Zsigmondot) a conservativek memorandumának kedvezőbb megbeszélésétől, és bátorították arra, hogy midőn lehetett, az ellen nyíltan felszólaljon. Deák ép oly mérséklettel használta fel a kedvező helyzetet, mint a milyen állandósággal tartotta fenn meggyőződését a legmostohább körülmények között. Deáknak ezen magatartása tanuskodik meggyőződésének egy másik vonásáról. Ő nem bízott a magyar nemzet erejében kizárólag és feltétlenül; féltette ezt a nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint; de számított Ausztria gyengeségeire és vezérlő férfinak elbizakodottságára, meg a sors változékony szeszélyeire, s ezekre számítva ragaszkodott a passzív politikához, ezt vélte az idő szerint czélszerűnek arra, hogy a bekövetkehető kedvező esélyek felhasználásában semmi pracedens által fészélyezve, vagy éppen lekötve ne legyünk. És ez ismét egy nagy és határozott eltérés volt az ő és Kossuth nézetei közt, a ki a*

15 FALK Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Bevezetéssel ellátta: Wekerle Sándor. Sajtó alá rendezte: Falk Ernő. Budapest, 1917. (a továbbiakban: FALK) 26. p.

16 KÓNYI, II. 195–198. p.

magyar nemzet erejében bízva, egy újabb erőszakos felkeléstől kedvező körülmények közt, nem ijedt volna vissza, sőt erre hajlandó lett volna, holott Deák az egyezkedés útjához ragaszkodott.” Kerkapoly Károly, aki az ötvenes évek derekán meglátogatta Deákot így emlékezett vissza a beszélgetésre: „Szó volt az ország jövődjéről és az absolutismus megszüntének eshetőségéről. Ekkor ő úgy nyilatkozott, hogy ha a provisorium, a minnek az akkori rendszert tartotta, megszűnnék és normális állapotokra akarnának áttérni, ennek kiinduló pontja csak az 1848-diki törvények jogérvényének a hatalom által való elismerése lehet, a mi nem zárja ki, hogy egyszer elismertetvén, e törvények a törvényhozó tényezők akarataival módosulhatnak. Azok közt, a kikkel akkorában érintkeztem, a bátrak legbátrabbikának sem volt eszében, hogy a 48-hoz lehessen kötni a jövőt, hanem mind úgy vélekedtek, hogy a forradalmi 48 elhagyásával az 1847-re kell visszamenni, s a mit a 48-ból elengedhetetlennek találnak, mint pl. a jobbágyság eltörlését, azt szemelvényileg kell újra megalkotni. Szóval, akkor a közvélemény előtt az 1847 látszott lebegni. Velem szemben Deák Ferencz volt az egyetlen, a ki azon meggyőződésnek adott kifejezést; hogy kiinduló pontul, a melylyel a jövőt a multhoz lehessen kötni, nem lehet mást elfogadni, mint a legutolsó alkotmányos multat, a mi: 1848.” Horváth Boldizsár szintén többször érintkezett Deákkal az ötvenes években. Ezekben a nyári találkozókon, amikor Deák háza – Horvát visszaemlékezése szerint – Zalában is tele volt látogatókkal, Deák nem politizált. „Csak szűkebb, bizalmas körben, többnyire akkor, midőn a vendégek eltávoztak, s csak azok jelenlétében, kiket éjjelre is ott marasztott, szellőztette a jövő esélyeit. Kiinduló pontja mindig 1848 volt, s éppen azért, mert az 1848-diki törvények restitutióját nem igen lehetett remélni, nem nagy bizalommal nézett a jövőbe. Mi, a kik az ő gondolkozása módját ismertük, még ha helyeseltük volna is az alkotmány visszaállítását az 1847-diki alapon, nem mertük volna ezt előtte szóba hozni.” Horváthot Deák 1859. decemberében határozottan fel is szólította maradjon meg az 1848-as alap mellett.¹⁷

A fent idézett visszaemlékezésekből egyértelműen kiderül a deáki passzivitás tartalma: az 1850-es évek viszonyaiban lehetetlennek érezte, hogy az egyetlen elfogadhatónak vélt alapon megegyezés jöjjön létre. Ennek hiányában azonban károsnak tartott minden politikai megnyilvánulást, tárgyalási javaslatot, felkérés elfogadását, hiszen ezek egyrészt a tárgyalópartner tárgyalási jogosultságának –tehát legális hatalmának elismerését – eredményeznék, másrészt pedig óhatatlanul is a fennálló viszonyokhoz közelítenék a tárgyalási ajánlatokat. Az 1848-as törvényes alapot leginkább a *politikai* passzivitással lehet védelmezni, ami tehát a politikusok 1848-at átlépő egyeztetési kísérletei ellen szól. Ha előzetes egyeztetésekkel a politikusok nem képeznek jogalapot az önkényuralom bármilyen mértékű legitimációjára, a magyar törvények akárcsak minimális megváltoztatására, akkor „egy kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt és huszonnégy óra alatt lehet szabad, alkotmányos államunk; holott, ha a népből kihalt az érzék ezen legmagasabb javak iránt, sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja nekünk vissza az igazi, alkotmányos szabadságot.”¹⁸ Ez azonban nem jelenti a társadalmi, gazdasági, kulturális élettől való visszahúzódást, nem mutat utat a kor embere számára, nem készítet a kenyérkereset miatt szükségyszerű állások visszaütését.

¹⁷ A visszaemlékezéseket lásd: KÓNYI, II. 191–194. p.

¹⁸ KÓNYI, II. 191. p.

Deák azonban valószínűleg – mint ahogy arra Horváth Boldizsár is utalt – nem minden beszélgetőpartnerével osztotta meg véleményét. Hollán Ernő is ebbe a csoportba tartozhatott, hiszen ő is leírta, hogy Deáknak, kehidai „magányában közelről és távolról számos látogatója volt”, de ő úgy emlékezett vissza ezekre a látogatásokra, hogy „nem emlékszem, hogy az olasz háború előtti időben tőle hallottam volna, és nem hallottam, hogy mások előtt nyilatkozott volna a törvényes állapotok mikénti visszahelyezésének eshetőségeiről. Barátjai közül, azokat, kik a sajtóban közreműködtek, egyre buzdította, hogy a nemzet kebelében az alkotmány iránti lelkesedést éberén tartani törekedjenek. A kiegyezés módozataira nézve azonban, minthogy annak sikerében maga sem bízott, tudtommal ez időszak alatt nem nyilatkozott.”¹⁹

A DEÁKI PÉLDAADÁS KÉRDÉSEI

A következőkben azt vizsgáljuk meg, vajon Deák mennyiben adhatott példaértékű magatartást a reformkor hivatalnokai, a vármegyei tisztviselők számára? Elsőként azt kell lesozgezni, hogy Deák Ferenc élete során sohasem töltött be fizetéses hivatalt. Zala vármegyében tiszteletbeli tisztségekben szerepelt, országgyűlési követként majd képviselőként természetesen nem járt számára fizetés. Egész életében megőrizte anyagi függetlenségét, számára a politizálás nem megélhetési forrás, hanem hazafiúi kötelesség. Szerény megélhetésére természetesen lehetőséget kínáltak birtokai, majd annak 1854-es eladása után a Széchenyi családtól kapott életjáradék. Állást nem kellett vállalnia, ezt az alkotmányos időszakban sem tette soha, politizálnia – természetesen az önkényuralom hatalmi logikájából következően – csupán a baráti társaságban volt lehetséges, a megyegyűlés és az országgyűlés fóruma értelemszerűen el volt zárva előle. Ilyen szempontból tehát a deáki passzivitás példájának a vármegyei hivatalnoki karra való kivetítése igen problematikus. A szabadságharc leverése után Zala megyében élve természetesen érzékelhette a reformkori elit tagjainak továbbszolgálatát, mégsem maradt fent olyan írott bizonyíték, melyben elítélte volna a passzivitás ellen vétőket. Nem tette meg ezt az alkotmány helyreállítása után sem, még utalásszerűen sem foglakozott a nemzetből kitaszítottnak minősített állásvállalókkal erkölcsi elítélésével, vagy felmentésével.²⁰

Deák 1854-es Pestre költözése után igen aktív életet él, részt vett többek között az MTA újjászervezésében, kivette a részét az OMGE fellendítéséből, alapító tagja volt az Első Magyar Általános Biztosítónak, kapcsolatot tartott fenn a Kisfaludy Társasággal, a Szent István Társulattal, a Lloyd Társulattal. Külön kis klub alakult ki az Angol Királynőben bérelt lakosztályában. Deák tehát minden fórumon megjelent, ahol elveiből következően megjelenhetett. Ezzel szemben a korabeli visszaemlékezésekben a volt nemesség talajátvesztetten, hagyományos életteréből kiszorítottan jelenik meg. Nem találják a helyüket az új világban és a régi vármegye, a régi társas élet elmúltá felett „keseregnek”. Szembetűnő a különbség a társadalmilag aktív deáki életforma és a visszaemlékezésekben szereplő vidéki sivárság, szürkesség, ünnepnélküliség között. Berzeviczy Albert erről így írt: „Mint egy körülzárt várban, úgy élt akkor kiki családjában, házában, gazdaságában;

¹⁹ KÖNYI, II. 195–196. p.

²⁰ A hivatalvállalók megítélésével kapcsolatban lásd: DEÁK Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest, 2000. (a továbbiakban: DEÁK) 164–170. p.

*feledve amennyire lehetett a külvilágot, óvakodva és tűrve, csöndben reménykedve és sópáncodva, el-elmerengve a múltakon.*²¹

A deáki példa társadalmi hatását a történet köztudat leginkább a schmerlingi levél kézirat formában való terjedéséhez köti. A fentebb már idézett – Höke Lajoshoz kötött – munka szerint: „*Deák Ferenc levele, mint tűz a száraz harasztba, úgy hatott be nem is sejtett erővel a lelkekbe. ... E levélben is Magyarország egykori főlsszabadulásának mentő gondolata rejlett, mit a nemzet azonnal megértett, megjegyzett, maga elébe célul tűzött ki, s alkalmazta is. Gyorsan elterjedt az s egyszerre gyújtott az egész országban, behatolt minden társaságba, megbűvölte az elméket, lekötötte a közfigyelmet és a jók érdeklődését.*”²² A levél kézirat terjedéséről, vagy a társadalomra gyakorolt hatásáról azonban nincsen említés az általunk átnézett memoár-irodalomban. Különösen érdekes tény, hogy Deák Ferenc alakja csak a politika legbelsőbb köreiben forgolódók vagy az Angol Királynőben szerveződött csoport írásában maradt fenn. A vidéki visszaemlékezők Deákról először általában az 1861-es országgyűlés kapcsán írnak. Különösen érdekes, hogy sem Szögyény, sem Falk, sem Kecskeméthy, sem Csengery Antal nem tesz említést az 1850. április 25-én írt levélről, vagy annak társadalomra gyakorolt hatásáról. Berzeviczy Albert visszaemlékezésében megjelennek ugyan a kéziratban terjedő „*költeményeknek, 48–49-iki beszédeknek, kiáltványoknak és harsz daloknak, továbbá az aradi vértanúk utolsó imáinak szövege*”, eljutottak Sárosba Újházy Lászlónak az Egyesült Államokból írott levelei is, melyeket nagyobb falusi összejöveteleken, zárt ajtók mögött olvastak fel, de Deákról vagy leveléről nem tesz említést.²³ Podmaniczky Frigyes naplótöredékeiben sem szerepel az ötvenes években Deák alakja, pedig Podmaniczky részletesen foglalkozott a pesti és a vidéki viszonyokkal, a fiatalság hatalommal szembeni megnyilvánulásaival: „*Társas élet akkoron nem létezett; csak kisebb összejövetelek alkalmával találkoztak az egymást évek óta nem látottak; de az akkor általában uralkodó nyomott hangulat s felette kellemetlen viszonyok lehetetlenné tették a kedélyek felmelegedését.*”²⁴

A Hökének tulajdonított munkában megjelenő társadalmi mozgalom egyik fontos eleme az önkényuralmi rendszer működésének akadályozása.²⁵ Ebben a kérdésben azonban Deák, az ismert források alapján nem nyilvánította ki véleményét. Sajnos a források hiányában ma már valójában nem dönthető el, hogy Deák a mozgalmat valóban érzekelte-e és ha igen, akkor milyen véleményt alakított ki róla. Csupán az októberi diploma kibocsátása után tudunk rámutatni egy olyan konkrét esetre, melyben Deáknak meg kellett nyilatkoznia, és ez a megnyilatkozás esetleg kapcsolatba hozható a hatalom akadályozásának kérdésével. Ez pedig az igazságszolgáltatási reform ügye volt. Az októberi diplomához kapcsolódó iratok nem állították helyre tökéletesen a megyei autonómiát, hiszen a törvényhatóságok nem kapták vissza törvényes igazságszolgáltatási és pénzügyi hatáskörüket. Az ország újjáalakult törvényhatóságai egymást követően tagadták meg a rendelet ide vonatkozó cikkelyének végrehajtását és állították fel igazságügyi és pénzügyi szerveiket.²⁶ A legfontosabb kérdés azonban csak ezután következett: milyen jog alapján ítél-

21 BERZEVICZY Albert: *Régi emlékek. 1853–1870.* Budapest, 1907. (a továbbiakban: BERZEVICZY) 71. p.

22 HÖKE, II. 461–462. p.

23 BERZEVICZY, 74. p.

24 B. PODMANICZKY Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887.* III. kötet, 1850–1875. Budapest, 1888. 7. p.

25 HÖKE, II. 462–463. p.

26 Főispáni utasítások. In: KÖNYI, II. 284–286. p.

kezzenek a bíróságok. Pest város törvényhatósági gyűlésén Szilágyi Virgil azt javasolta, hogy a város, követve más törvényhatóságok példáját vegye át az ítélethezatalt, helyezze hatályon kívül az osztrák polgári törvénykönyvet és kezdje meg működését a fennállónak tekintett magyar törvények és statútumok alapján. A lehetőség tehát adott volt, hogy a passzivitás – osztrák igazságszolgáltatási rendszer 50-es évekbeli akadályozása – után aktív lépéseket tegyenek az önkényuralom utolsó maradványainak felszámolására. Deák azonban határozottan elutasította ezt a pillanatnyilag népszerűnek tűnő, de számára teljesen elfogadhatatlan magatartást. Kifejtette azon nézetét, hogy a megváltozott viszonyokra nem alkalmazható a régi magyar jogrendszer. A folyó perek, az elmúlt 11 évben meghozott ítéletek teljesen bizonytalan állapotba kerülnének, ha a magyar jogi reform nem lenne tekintettel az elmúlt évek gyakorlatára. Emellett pedig az országgyűlésnek kell törvényt alkotnia az igazságszolgáltatás átalakításáról, addig pedig káros minden önálló törvényhatósági intézkedés, hiszen az állampolgárok számára nélkülözhetetlen, az alkotmányos körülmények között halmozottan figyelembe veendő, jogbiztonságot rombolná le.²⁷ Deák tehát ebben a konkrét esetben nem áll ki a passzivitáson már túllépő rendszerellenes megnyilvánulások mellett. Jelen pillanatban egyetlen olyan megnyilatkozása sem ismert, amelyben a hivatalos szervek munkájának bojkottálására szólított volna fel bárkit is.

Ha összefoglaljuk azt, amit a korabeli források alapján Deák passzivitással kapcsolatos magatartásáról megtudhatunk, akkor megállapítható, hogy Deák Ferencnek egyetlen olyan megnyilatkozása sem ismert, amiben reflektált volna az utókor által személyéhez is kötött passzív ellenállás társadalmi magatartásformájára. Ha tudott volna arról, hogy a magatartása politikai példát ad a kortársak számára, tehát valamiféle deákinak nevezett irányvonal jött volna létre akaratától függetlenül, akkor lehetősége lett volna arra, hogy ez ellen tiltakozzon, mint azt többször meg is tette a különböző újságok által neki tulajdonított klubszervezéssel vagy politikai állásfoglalással kapcsolatban.²⁸ Deák valóban passzivitást javasolt, de ezt az általa egyetlen lehetséges törvényes alapot nélkülöző politikai akciókra értette. A társadalmi életben pedig igen aktív szerepet vállalt, nem tudunk arról, hogy kortársait bármiféle módon a hatalom hátráltatására, hivatalviselés megtagadására ösztönözte volna. Fontos megjegyezni azt is, hogy a deáki példaadás emlékeit eddig nem sikerült megtalálni a hétköznapi élet szintjén élő emberek visszaemlékezéseiben, sőt állítható az is, hogy Deák neve, szemben a helyi szabadságharcos múlttal rendelkező személyekkel, nem szerepel az ilyen típusú – általunk áttanulmányozott – visszaemlékezésekben. Ebben a kérdésben azonban további kutatásokra van szükség. Jelezni szeretnénk, hogy az abszolutizmus korával foglalkozó történetírás hiányosságai közé tartozik a fennmaradt, gazdag napló – és visszaemlékezés-irodalom feldolgozása is.²⁹ Ennek elkészülte után pontosabb képet alkothatunk Deák szerepének társadalmi megítéléséről.

27 *Átvegye-e Pest városa a törvénykezést?* In: KÖNYI, II. 308–316. p.

28 A Pesti Napló cikkéről. 1862. november 4. In: KÖNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei 1861–1866*. Budapest, 1889. (a továbbiakban: KÖNYI III.) 220–221., A Bresslauer Zeitung cikkéről. 1863. december 15. In: KÖNYI, III. 245. p., Az Ost-Deutsche-Post cikkéről. 1865. január 29. In: KÖNYI, III. 251–253. p.

29 Az eddig elkészült legteljesebb és kiválóan hasznosítható összefoglalást lásd: DEÁK 164–172., 288–312. p.

EGY MEG NEM VALÓSULT IDEA...

Deák Ferenc és a katolikus önkormányzat megvalósításának nehézségei¹

SARNYAI Csaba Máté

A tanulmány elsődleges célja, hogy Deák Ferenc katolikus autonómia-értelmezését, illetve az autonómia megvalósítási törekvésekben játszott szerepét egyidejűleg igyekezzék bemutatni. Mindehhez először néhány szót kell szólnunk a katolikus autonómia-igény megjelenésének történeti körülményeiről.

Magyarországon is a liberális-polgári átalakulás egyik fontos eleme volt az egyház és az állam szétválasztásának folyamata, amelynek során máig ható jogi-politikai problémák vetődtek fel. A modern magyar polgári berendezkedés megszületése következtében a korábbi államegyház, a katolikus, viszonya az állomhoz alapjaiban változott meg. Ugyanakkor magának az egyháznak az ebben az időszakban előtérbe került modern eszmék hatására belső viszonyai kapcsán is új kihívásokkal kellett szembe néznie. A konkrét történeti helyzetet vizsgálva egy hetven évet átívelő, több hullámban jelentkező katolikus autonómia-mozgalmat láthatunk.

Az autonómia-igény – tömören fogalmazva – elsősorban akkor erősödött fel, amikor alapvető változások kerültek napirendre a katolikus egyház és az állam kapcsolatrendszerében: így volt ez 1848–49-ben, az 1867-es kiegyezéskor, illetve az 1890-es évek egyházpolitikai vitáinak idején, áthúzódva egészen a múlt század elejére.

A címben felvetett probléma bemutatásakor a hangsúlyt az 1867–71-es időszak kapja, hiszen ebben az időszakban van Deáknak leginkább befolyása a katolikus autonómia kapcsán történetekre. Még ezt megelőzően arra is rá kívánunk ugyanakkor mutatni, hogy már a katolikus autonómia első, 1848 tavaszi megjelenésekor is volt már szerepe Deáknak az események menetében.

Mielőtt vállalt feladatunkhoz látnánk, beszélnünk kell a katolikus autonómia lehetséges fogalmi megközelítéseiről, hisz katolikus autonómiáról, illetve annak megvalósításáról értekezni a 19. század magyar történeti összefüggésében, paradoxonnak tűnhet. Felmerülhet a kérdés: hogyan beszélhetünk autonómiáról egy a külső ügyeiben az államhatalommal évszázadosan összefonódott, belső rendszerében hierarchikus és dogmatikai konstitúciója által is erősen szabályozott intézmény, a katolikus, azon belül is a magyar katolikus egyház kapcsán?

A katolikus egyházra elvileg milyen módokon vonatkoztatható az autonómia? 1) Lehet külső, azaz a katolikus egyháznak, az állammal szembeni autonómiája, illetve más –

1 A kutatásokat a Békésy György Posztdoktori Ösztöndíj (Pályázat szám: 166/2002.) és az Országos Tudományos Kutatási Alap (Pályázatszám: T/F 046956) támogatta.

hasonló szerepet betöltő – intézményekhez, azaz egyházakhoz viszonyított függetlenségi foka ugyancsak az állammal szemben.

2) Lehet belső, azaz az egyházon belüli autonómia, ami vonatkozhat a klérus különböző hierarchikus szintjeinek egymáshoz viszonyított nagyobb önállóságára, pl. a plébánosok és a püspökök vagy a plébánosok és a káplánok viszonyára. A tárgyalat Giesswein írásban is nagy hangsúlyt kap az autonómia azon vonatkoztatási lehetősége, amely a világi híveknek a katolikus egyház ügyeibe való nagyobb beleszólását jelenheti.

Itt kell megemlítenünk, hogy a római katolikus egyház dogmatikai konstitúcióját szem előtt tartva az autonómiát nem igazán lehet az egyházon belül az utóbb említett módon könnyen értelmezni. Ez főleg a papi hierarchia egyes szintjeinek viszonyára és a világiak döntő befolyására vonatkozik. Ez teszi történeti és szemléleti szempontból még inkább figyelemre méltóvá az alábbiakban elemzett megközelítéseket.

Az autonómia-törekvések megindulásának első mozzanatát a püspökök által kezdeményezett konzervatív indíttatású egyházi jogvédő célzatú elképzelés jelentette 1848 tavaszán.² Ez reakcióként született meg a reformkorban indult liberális szellemű polgári átalakulás folyamatát kodifikáló áprilisi törvényekre. A dietális viták és a meghozott törvények ugyanis jól mutatták, hogy az új helyzetben a klérus a régi módon és súllyal már nem tudja az érdekeit érvényesíteni. Ennek fokról-fokra való belátását mutatja a lépésről-lépésre kialakított püspöki autonómia-igény és elképzelés.

A katolikus püspökök 1848. március 20-án egy petíciót terjesztettek fel az uralkodóhoz.³ Ebben kérték, hogy – a minisztériumról szóló törvénytervezet ismeretében – a király akadályozza meg az újonnan felállított Vallás- és Közoktatási Minisztérium várható befolyását a főkegyúri jog gyakorlásába, illetve korábban a Helytartó Tanács Egyházügyi Bizottsága (Comissio Ecclesiastica) által diszponált egyházi javak és alapítványok kezelésébe. E jogokat vagy tartsa fenn magának, vagy ha ez nem lehetséges, ruházza át a katolikus egyházra. Más szóval, a polgári kormányzattól mindenképpen függetlenítse. A március végi királyi leiratban V. Ferdinánd is támogatta a főkegyúri jognak a kötelező minisztériumi ellenjegyzéssel való gyakorlását. A kijelölt miniszterelnök – Batthyány Lajos – utóbb a javaslatot az eredeti formájában tudta elfogadtatni. Így a kinevezéseknél az ellenjegyzés által érvényesülhetett a minisztérium befolyása. Ezzel egyidejűleg a korábban a bécsi udvari kormánysszékek által gyakorolt teljes hatáskör – ideértve a katolikus egyházi és oktatási alapok kezelését is – átment a kultusztarca kezébe.

Ehhez járult a másik fontos törvényi változás, a vallásról szóló XX. tc., amelynek 2. §-a kimondta a vallási felekezetek teljes egyenlőségét.⁴ Ezzel a római katolikus egyház „de jure” is elvesztette kivételes, államvallás jellegét. A püspökök a vita során csak a törvényjavaslat 3. §-a ellen léptek fel. Az artikulus ugyanis kilátásba helyezte, hogy minden

2 Erről részletesebben: SARNYAI Csaba Máté: *A püspöki kar által támogatott autonómia-elképzelés 1848-ban*. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848–1918) METEM könyvek (szerk.: SARNYAI Csaba Máté). Bp. 2001. 63–88. p.

3 Pécsi Püspöki Levéltár 1848/704.

4 2. §. „E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve, különbség nélkül, tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg.” ÓVÁRI Kelemen-KOLOZSVÁRI Sándor-MÁRKUS Dezső: Magyar törvénytár (a továbbiakban: MT) 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 243. p.

5 3. §. „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi, közálladalmi költségek által fedeztetesnek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.” MT Bp. 1896. 243. p.

bevett felekezet egyházi és iskolai költségeit államilag fedezi.⁵ Ebben a felsőklérus tagjai a további szekularizáció veszélyét látták. Ennek elhárítására Fogarassy Mihály címzetes skodári püspök tett javaslatot: „*minden vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai, mennyiben azok a vallásfelekezetek mostani javaikból s alapítványaikból ki nem telnek, és az oktatás szabadságának saját elveik szerinti teljes alkalmazása mellett közálladalmi költségek által fedeztessenek*”.⁶ A klérus javainak, így többek között iskolai alapjainak, világiasítását meggátolni és közvetve oktatási monopóliumát korlátozni kívánó, beillesztett szakasz sem került be a törvény végleges szövegébe. Már itt érdemes rámutatni, hogy a cikkely nyitva hagyta azt a kérdést, hogy az állami finanszírozás az egy helységben lévő felekezetek iskolái közül az általuk együttesen fenntartott vagy külön-külön működtetett intézményekre vonatkozik-e. A püspökök tiltakozása ellenére a mágnások is hozzájárultak az eredeti változathoz. A minisztériumról és a vallásról szóló törvényjavaslat vitájának előbb látott alakulása a katolikus egyház – és főként annak püspökei – számára jelentős politikai érdek-érvényesítési kudarc volt.

Ebben a szituációban az egyházi vezetés lépéskényszerbe került. Ennek jeleként, közvetlenül az utóbb említett törvényjavaslat vitájának lezárása után – 1848. április 6-án – a Pozsonyban összeült püspöki tanácskozás petíciót intézett⁷ az országgyűléshez. E kérelem lényege, hogy a katolikus egyház is – épp a fenti törvényre hivatkozva – szabadon, azaz állami beleszólás nélkül, intézhesse belső és külső ügyeit. Az utóbbiak közé tartozik a zsinatok szabad megtartása éppúgy, mint az iskolák alapításának szabadsága. Külön pont foglalkozik az egyházi és iskolai alapítványok – azaz az egyházi vagyon – szabad kezelésének jogával. Ezt a petíciót törvénytervezet formájában Rónay János csanádi követ nyújtotta be másnap, április 7-én, az alsótablán.

Az ügyet Deák Ferenc tanácsára konferenciára utalták. Azonban az ottani három órás vita során olyan sok elképzelés merült fel, és olyan ellentétek kerültek felszínre a kérdés megítélésében, hogy a résztvevők sehogyan sem tudtak megegyezésre jutni. A király megérkezéséig már kevés volt az idő. Deák erre hivatkozott abban az indítványban, amelyben javasolta, hogy e tárgy megvitatását – éppen fontossága miatt – halasszák a következő országgyűlésre. A történetírásban sok vita folyt arról, hogy ez az indoklás mennyire volt helytálló. Az utóbbi fél évszázad szerzői⁸ nagyjából egyetértének abban, hogy valóban kevés volt az idő egy ilyen súlyú javaslat alapos megtárgyalásához. Ezt az érvelést látszik igazolni Scitovszkynak egy, a pécsi püspöki szentszék április 26-i ülésén tett kijelentése is. A püspök ekkor az országgyűlésen történeteket ismertetve ezt mondta: „*A számos katolicus egyházi és világi rendűeknek kérelemlevele (petíciója) a teendők rendkívüli halmaza és az országgyűlést berekesztő határ-időnek nyílsebességű közeledése miatt már nem tárgyalthatván csak a miniszter Elnöknek kedvező válasz mellett a jövő országgyűlési tárgyalásra átadatott*”.⁹ A fenti szavakat azért tartottuk fontosnak szó szerint idézni, mert – nézetünk szerint – egyértelműen mutatják, hogy egy liberális elfogultsággal aligha vádolható prominens egyházi személyiség is, saját alárendeltjei körében, azaz ilyen

6 *Főrendi Napló* 1848. 468. p. Az aláhúzással jelzett rész a javasolt betoldás.

7 *Religio és Nevelés* 1848 I. kötet (a továbbiakban: RN.) 252.

8 Ld. pl.: HANUY Ferenc: *Hetvenéves küzdelem az autonómiáért*; 1918. 10. p.; TÖRÖK Jenő: *A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871*. Bp. 1941. (a továbbiakban TÖRÖK) 26–27. p. 36. sz. jegyzet; CSORBA László: *Katolikus önkormányzat és polgári forradalom*. In: *Világosság*, 1989. (a továbbiakban: CSORBA, 1989.) 220–221. p.

9 Pécsi Püspöki Levéltár 1848/918

értelemben önmaga szabad belátása szerint, úgy ítélte meg, hogy nem liberális mesterkedés, hanem objektív időhiány vezetett a petíció vitájának elhalasztásához. A liberális képviselők, itt jelesül Deák, egyház- és katolicizmus-ellenessége, mint fő ok egyébként már az egyik korabeli idevonatkozó forrásban Fogarassy püspök emlékiratában is olvasható.¹⁰ Ez hosszú időn át megalapozta az előbb említett interpretációra épített, meglehetősen erős érzelmi töltésű magyarázatokat. Azzal, hogy elkésettnek nyilvánították a javaslatot, az úgynevezett katolikus autonómia-igény első nyílt fellépése kudarcra jutott.

A kiegyezés idején Eötvös József mint liberális gondolkodású politikus és egyben katolikus vallású vallás és közoktatásügyi miniszter értékeli egyháza korabeli állapotát. Az ő nézetei¹¹ jól tükrözik a korszakban mérsékelten szabadelvűnek aposztrofált autonómia-törekvések motivációt és célját. A katolikus egyház helyzetét Eötvös Magyarországon nem tartja kielégítőnek. Szavai szerint annak ellenére sem, hogy a hívek számát, vagyonának nagyságát és politikai befolyásának mértékét tekintve ez a legnagyobb felekezet. Ez számokban kifejezve azt jelenti, hogy egy 1846-os adat szerint¹² az összlakosság száma Magyarországon, Erdély nélkül, 11.895.769, ebből 6.333.108 fő római, míg 890.945 görög katolikus. Az árnyaltabb kép érdekében egy 1869-es adat, amely a katolikusoknak az összlakossághoz viszonyított számát, illetve arányát foglalja össze. A római katolikusok aránya 56,90%, a görög katolikusoké 8,80%, összesen pedig 65,70%.¹³

Tárgyalt korszakunkban is a katolikus autonómia-igény – hatáskör – egyik központi jelentőségű kérdésköre a katolikus egyházi vagyon tulajdonjoga, kezelésének és felhasználásának módja. Ennek okán néhány erre vonatkozó adatra is kitérünk. Meg kell azonban jegyezni, hogy a statisztikailag pontos bemutatás számunkra komoly nehézséget jelentett, mivel az egyházi, vagy annak tekintett vagyonrészek egészéről összefoglaló kimutatást a XIX. század 60-as éveit illetően eleddig nem találtunk. Figyelemre méltó, hogy Dóka Klára a magyarországi egyházi birtokok 18–19. századi viszonyaival foglalkozó, forrásokban igen gazdag, hiánypótló munkájában¹⁴ országos jellegű összefoglaló táblázatokat az 1885-ös kataszteri felmérés alapján közöl. E szerint¹⁵ az ország területe, Erdéllyel együtt, 46.597.889. kat. hold volt. Ebből egyházi kézben volt 2.260.273. kat. hold, 4,85%. A római katolikus egyház birtokolt 1.674.849 kat. holdat, az egyházi földek 74,10%-át. A görög katolikus egyház 281.980 kat. holddal rendelkezett, ami 11%-ot tett ki. Összességében megállapítható, hogy a Róma fősége alatt lévő két egyház az egyházi földek döntő többségével, 1.956.829 kat. holddal, 85,10%-ával bírt 1885-ben. Érdekes még szem előtt tartani a birtokmegoszlás arányát. Ezt tekintve a római katolikus egyház összes birtokaiból az érseki és püspöki birtokok 716.405 kat. hold kiterjedésűek voltak, míg az apátságoké, prépostságoké, szerzetesrendeké együttesen 283.693. kat. holdat tett ki.

10 „Nyíltan kimondjuk, hogy nem ellen okok, hanem az akarat hiánya, a rendi táblának akkori sajátos, discussiót nem tűrő, az erősebbnek hatalma alatt elszibbadt helyzete szülték az épen nem várt eredményt, hogy a petíció mint elkésett elmellőztessék.” FOGARASSY Mihály: *Emlékirat az 1847/48. országgyűlés alatt tartott püspöki tanácskozmányokról* (egy résztvevőtől). Pest, 1848. 63. p.

11 Eötvösnek a korszakban az egyházak autonómiájáról vallott nézeteit és azok motivációit röviden összegzi SCHLETT István: *Eötvös József*. Bp. 1987. 241–44. p.

12 Forrás: FÉNYES Elek: *Magyarország statisztikája*. 33. p.

13 Forrás: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 1998. 139. p. A felhasznált rész Kövér György munkája.

14 DÓKA Klára: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. Bp. 1997. 19–24. p.

15 Uo. 19–20. p.

A politikai befolyás miben létét nézve pedig érdemes figyelembe venni, hogy az 1885-ös főrendi házi reformig tisztségükönél fogva a püspökök, főapátok, és a címzetes püspökök is a főrendi ház tagjai voltak, míg például a protestáns egyházak vezetői rangjukból eredően csak 1885 után kaptak itt helyet.

Különösen jelentős a lemaradás, az oktatásért felelős miniszter szerint, a népoktatás terén szemléleti és tárgyi feltételek tekintetében egyaránt azokban az intézményekben, amelyek a katolikus egyház irányítása alatt állnak. Annak ellenére így van ez, hogy az e célra fordítható katolikus alapok sokkal nagyobbak, mint bármely más egyház hasonló rendeltetésű forrásai. E mellett Eötvös fontosnak tartja megemlíteni, hogy a vallási közömbösség a katolikusok között általánosnak mondható. Mindezek közös okát abban látja, hogy a világi híveknek az egyház belső működésére semmilyen befolyásuk nincs. A kiegyezéssel ismét beköszöntő nagyobb mértékű polgári és politikai szabadság az ő véleménye szerint csak akkor válhat a katolikus egyház számára is gyümölcsözővé, ha az nem a klérusnak adott kiváltság csupán, hanem az ország minden katolikus polgárának közös joga.

Mivel úgy látja, hogy az új viszonyok között az előbb látott körülmények veszélyeztetik a honi katolikus egyház helyzetét Simor János prímáshoz fordul és arra szólítja fel, hogy püspök társaival közösen – a politikai körökkel egyeztetve – megoldást dolgozzon ki a magyar egyház belső viszonyainak átalakítására.¹⁶ Ennek bizonyos irányaira javaslatot is tesz. A kiindulópont az ő elgondolásában egy világos hatáskörökkel rendelkező autonómia-szervezet létrehozása, ugyanis szavai szerint „ezen autonómiának mértéke az egyháznak szabadsága, mely a vallásos szellem kifejlesztésének feltétele.” Az autonómia léte attól a valódi befolyástól függ, amelyet az egyház „fontosabb érdekeinek igazgatására” híveinek enged. Másrészt arra is utal, hogy ez teheti lehetővé, azoknak az erőknél a lecsendesítését, amelyek amellet érvelnek, hogy az új viszonyok között az állam erőteljesen érvényesítse a kor uralkodó eszméit a hazai egyház működésében.

A világiak meghatározó befolyása nézete szerint nélkülözhetetlen az egyházi vagyon kezelésében és a népoktatásban, nem terjedhet azonban ki a tisztán egyházi dolgokra. Ez utóbbiak közé tartozónak tekinti a dogmákat és az egyházfegyelem kérdését. Végül annak a meggyőződésének ad hangot, hogy az általa felvetett befolyási igényt a legelkötelezettebb katolikusok többsége és az alsóklérus nagy része is óhajtja, sőt követeli, így annak megvalósítása halaszthatatlanná vált.

Simor prímás válaszában¹⁷ visszautasítja Eötvös kritikáját. Tévesnek nevezi azt a felvetést, hogy Magyarországon a katolikus egyház meglévő gondjai a világi katolikusok egyházi befolyásának eddigi mellőzésére lennének visszavezethetők, és bármilyen okból a felső klérusnak lennének felróhatók. A hitbéli közömbösséget, például döntően a katolikus egyházzal szemben ellenséges sajtó gerjeszti azzal, hogy az egyházat a haladás ellenségeként tünteti fel. A levél jól példázza az autonómia egyházas megközelítésének érvelési módját. Az állam és az egyház szoros kapcsolata nem jelent többé mást, az egyház számára, mint az állam gyámságát. A bajok oka az, hogy eddig az egyház, a község és a népiskola közti viszonyt az állam az egyháztól függetlenül rendezte. A prímás igaztalan vádaskodásnak titulálja azt, hogy a katolikus papság a népoktatást kizárólag a saját kezébe tartotta és annak működtetéséből kizárta volna a szülőket, és más világi katolikusokat. Az egyházi vagyon, illetve az iskolai és hitéleti alapítványok kezelése kapcsán felmerült kri-

¹⁶ Religio, 1867. szeptember 14.

¹⁷ Religio, 1867. szeptember 21.

tikára vonatkozó felelősség vállalást arra hivatkozva utasítja el, hogy az uralkodó apostoli joga nevében ezeket a javakat is a királyi kormányzók kezeltek. Az érsek nézete szerint az egyházi vezetés olyan autonómia-elképzelést tud támogatni, amelynek kompetenciája, szervezeti és működési rendje megfelel a katolikus egyház hierarchikus szerkezetének, és azzal az elsődleges céllal jön létre, hogy át, illetve visszavegye az állam által eddig gyakorolt jogköröket.

Összegezve az érvelés lényegét azt mondhatjuk, hogy az egyház már régtől fogva arra törekszik, illetve azt teszi, amire most kényszeríteni próbálják. Nevezetesen függetlenedni kíván az állam befolyásától, hogy „önmaga lehessen”, anélkül, hogy a hívek befolyása jelentősen növekedne az egyházi életébe, hiszen az eddig is megfelelő mértékű volt. Jól kivethető tehát, hogy a klérus konzervatív része elsődlegesen jogbiztosítási céllal akarta az önkormányzatot.

Az Eötvöstől jött sugalmazásra a gyakorlatban is reagált a püspöki kar. 1867. december 8-án a katolikus autonómia szervezéséről tervet dolgozott ki. E szerint a klerikusokból és világiakból álló „vegyes tanácskozás” célja a templomi alapítványoknak, az egyházi iskolák vagyonrészeinek és tanügyi kérdéseknek a felügyelete, kezelése és ellenőrzése. Az autonómia-szervezet felépítése elgondolásuk szerint háromszintű: egyházközségi, egyházmegyei, és az országos főegyháztanács. A valódi befolyás egy végrehajtó funkcióval rendelkező állandó bizottság, az Igazgatótanács, kezében van.

Az egyes egyháztanácsok tagjainak egy részét választanák, míg a másik része hivatalánál fogva kerülne be. Csak az egyházközségi tanácsot tagjaira voksolnának közvetlenül, a plébános eleve tagja lenne a testületnek. A legalsó szintű grémium tagjai választják az espereskerületi választókat, ők pedig az egyházmegyei tanács tagjait, közülük pedig a főegyháztanácsét. A több szűrős választási rendszerrel akarta a püspöki kar távol tartani a világiakat a valódi befolyástól. Eltérően az 1848-as püspöki autonómia-konceptiótól, ahol a világiak kétharmados többségben lettek volna az egyes testületekben, ez a javaslat 50-50%-ot tartalmaz, ami jelentős visszalépés.

Ezt a tervezetet a püspöki kar több katolikus politikussal is véleményeztette. Így került bele utólag Eötvös József kultuszminiszter javaslatára, a szervezeti szintek közé az espereskerületi tanács és az országos főegyháztanácsban a klerikus és világi képviselők feles arányszámnak 1/3 : 2/3-ra való átváltoztatása. Számokban kifejezve a 267 tagból álló főegyháztanácsban 82 egyházi és 185 világi főtanácsos lett volna.

Az így módosított püspöki tervezetet Simor János prímás a pesti központi szemináriumban rendezett 1868. október 1. tanácskozás elé terjesztette. Erre a katolikus főrendek közül nyolcvankettőt hívtak meg.

Deák először ezen az eseményen szólt hozzá a katolikus autonómia kérdéséhez. Világos, liberális elvi alapokon az autonómia-igény jogosságát a hazai katolikusság összességének nevében a korábbi államegyházi státusból fakadó túlhatalom igényét tagadva alapozza meg: „*Mi, hazánk r(ómai) kath(olikus) vallású polgárai, egyháziak úgy, mint világiak, nem akarhatjuk, hogy egyházunk más egyházak felett hatalmat gyakoroljon; mi másokat elnyomni nem akarunk, nem akarjuk, hogy az állam minket más egyházak fölé emeljen*”.¹⁸ Ugyanakkor azonban az sem fogadható el, hogy az állam gyámkodjék az egyház felett, ezzel meggátolva az egyház tagjait abban, hogy – mint legilletékesebbek – ezeket az ügyeket szabadon, maguk intézzék. Az állam feladata csak a többi felekezettel

¹⁸ KÓNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei* VI. kötet. 1868–73. Bp. (a továbbiakban: KÓNYI) 224. p.

azonos mértékű védelem biztosítása. Két alappilléren nyugszik Deák szerint a polgári állam és a katolikus önkormányzat viszonya: az egyház tagjai tiszteletben tartják az állam törvényes hatalmát, „*de egyházunk ügyeinek szervezésére és vezetésére nézve szabadságot s egyenjogúságot kívánunk s független önállást.*”¹⁹

Röviddel később pedig azt is kimondja, hogy az autonómia létrehozása és tartalommal való megtöltése nem csupán az egyháziak és egyes kiválasztott világi körök kompetenciája, hanem az egyházhoz tartozó minden emberé: „*A katolikus autonómia az egész katolikus egyházat illeti. A római katolikus egyház pedig a római katolikus vallást követő egyháziak és világiak összessége. Ezen összességnek van joga az autonómiát megállapítani, s annak jogait gyakorolni, s mivel ezt egész összességében nem teljesítheti, képviselet által kell gyakorolnia.*”²⁰

A fenti egyház felfogásból fakadóan, lévén a katolikus egyház tagjai többségében világiak, az összes egyházat illető ügyek intézésében – kivéve a dogmákat, az isteni szolgálatot, az egyház fegyelmét, s a papnevelést – a világiaknak legyen többségi képviselötük, ahogy ezt az (átalakított) püspök kari javaslat is mutatja. E gondolatmenet logikailag konzekvens lépése az a megállapítás, hogy a jelen előkészítő tanácskozássra meghívottak véleményét ugyan mondhatnak a püspökkari tervezetről, de nincsenek feljogosítva arra, hogy magukat az egész magyar katolikus egyház összes világi tagjainak legitim képviselőiként aposztrofálják, és a hívek összességének nevében foglaljanak állást. Egy ilyen lépés ugyanis azt a jogos vádat hozhatja magával, hogy az autonómiát nem a római katolikus egyház egésze hozta létre, mivel itt nem szabadon választott képviselői vesznek részt. Márpedig „*Isten oltalmazzon attól, hogy a katolikus egyház világi és egyházi tagjai között e fontos és szükséges tárgyban szakadás támadjon; veszélyes volna ez mind az egyházzra, mind a hazára nézve.*”²¹

Éppen ezért már az első lépéseket is nagy körültekintéssel kell megtenni, hogy e bizalmatlanság elkerülhető legyen, mert „*Korunknak, fájdalom, sajátságos szomorú jellege a gyanakodás és gyanúsítás, és ez hazánkban is gyakran előfordul.*”²²

Mindezeket figyelembe véve Deák azt javasolta, hogy a püspöki kar, a jelen tanácskozáson elhangzó véleményeket felhasználva, egyelőre csak egy előkészítő kongresszus választási szabályzatát dolgozza ki. Az ennek alapján megválasztott képviselők még mindig csak egy előkészítő kongresszus résztvevői lennének. Ahol most már legitim módon tudnának megalkotni olyan választási szabályokat, amelyek alapján megtörténhet a tényleges autonómia-kongresszus összehívása. Ezen a kongresszuson végül megfogalmazhatnák a katolikus autonómia-szervezet hatáskörét, valamint szervezeti és működési szabályait. A többségi legitimitáció ilyen teljességre törekvő betartatása sokak számára nehézkessé tűnt. Közéjük tartozott Eötvös József is, aki ezt a hosszadalmas jogi tortúrát a túlzott aggályoskodás gyümölcseként titulálta.²³ Ő ugyanis úgy vélte, hogy a katolikus autonómia a püspöki kar javaslata alapján, a katolikus országgyűlési képviselők véleményének figyelembevételével jóval gyorsabban is keresztülvihető. A Deák-féle elgondolás többszöri választás kiírásával, a kiszámíthatatlan kimenetelű ülésezgetésekkel alkalmat ad

19 KÖNYI, uo.

20 KÖNYI, 225. p.

21 Uo.

22 Uo.

23 CONCHA Győző: *Eötvös és Montalambert barátsága*. Bp. 1918. 239. p.

a „*pártoskodásra*”, a klerikus-világi ellentétek fölerősödésére. Deák tekintélyét jól mutatja, hogy még az illetékes miniszter véleménye ellenében is az ő javaslatát fogadta el a tanácskozás.

Itt kell megjegyeznünk, hogy látva a későbbi fejleményeket – mindenek előtt az autonómia létrejöttének elmaradását – úgy tűnik Eötvös aggályai beigazolódtak. Az azonban nem kis leegyszerűsítés lenne, ha ezért a Deák által javasolt technikailag ugyan bonyolult, de jogi értelemben tiszta elképzelést tennénk felelőssé. Ő ugyanis épp azért javasolta ezt a körülményes eljárást, hogy a katolikus autonómiát létrehozni hivatott kongresszus minden érintett teljes körű konszenzusára épüljön. Hosszú távon és megnyugtatóan kívánta így rendezni ezt a kérdéskört, amit kapkodva, gyorsan az adott politikai-hatalmi tényezők által kikényszerített módon megvalósíthatatlannak tartott.

A Deák által javasoltak értelmében a püspöki kar ki is dolgozta a katolikus autonómiát előkészítő gyűlés tagjainak választására vonatkozó szabályokat, amiket Ferenc József 1869. január 28-án erősítette meg.

Az így megválasztott képviselők 1869. június 24-én ültek össze a katolikus autonómiát előkészítő tanácskozásra. Már a gyűlés megalakulása körül vita támadt. Simor János hercegprímás ugyanis azt ajánlotta, hogy bizottság alakuljon a küldöttek megbízó leveleinek megvizsgálására, s megnevezte azokat, akiket e bizottság tagjainak javasol.

Deák hozzászólásában megállapítja:²⁴ a gyűlés első feladata, hogy magát megalakítsa. Ehhez pontosan tudni kell a képviselők számát, márpedig vannak olyanok is, akiket két helyen választattak meg, anélkül, hogy tudni lehetne, melyik választást fogadták el. Az első teendők közé tartozik egy alelnök s két jegyző választása is, ha nem tudható, hogy kik közül történhet a választás, azt tisztességes módon lebonyolítani nem lehet. Éppen ezért a következő lépéseket javasolja: meg kell bízni egy mandátumvizsgáló bizottságot, majd amikor a küldöttek száma már pontosan ismert választanak alelnököt – hisz az elnök hivatalból a hercegprímás – és a jegyzőket. Ezt követően egy újabb bizottságot választanak, amely rövid idő alatt kidolgozza az előkészítő gyűlés működési szabályait. Ennek elfogadását követően kezdődhet az érdemi munka. Ezek elmaradása esetén nem. „*Ha conferentiát méltóztatnak kívánni, azt tarthatunk (e nélkül is); de conferentia minden pozitív tárgy és irány nélkül nem egyéb, mint barátságos beszélgetés majd minden eredmény nélkül; és alig tudom, hogy hol találunk rá tárgyat, míg az adatok, melyekből kiindulunk, nincsenek kezünkben.*”²⁵

Deák szerint egyébként az előkészítő konferencia feladata nem könnyű, de világos: szabályokat kell kidolgoznia az összehívandó autonómia-kongresszus képviselőinek megválasztására vonatkozóan. Azt a felvetést, hogy a jelen előkészítő gyűlés képviselőinek megválasztását lehetővé tevő korábbi szabályzat miért nem megfelelő e célra egy szegedi példával illusztrálja. A már meglévő szabályzatban minden plébániának a választásoknál egy szavazata volt ez pedig nem egészen igazságos, hiszen van olyan plébánia, amelyhez alig ezer lélek tartozik, míg például Szegeden 30.000.²⁶

A végül kidolgozott választási szabályzatra vonatkozóan Deák több megjegyzést is tett, de felvetései többségét elutasították. Jelen dolgozatban csak néhány jellemző példát emelnénk ki ezek közül.

24 KÖNYI, 228. p.

25 KÖNYI, 230. p.

26 KÖNYI, 229. p.

Elsőként az egyik legtöbbet vitatott kérdést a káptalanok választás nélküli, automatikus képviseltét az autonómia-szervező kongresszuson.²⁷

Voltak, akik tagadták, hogy az előkészítő gyűlésnek jogában állna olyan szabályzatot elfogadni, amely az egyházi képviselők megválasztására vonatkozna. Szerintük az egyházakat illető egyharmadnyi képviselői helyet az egyházi hierarchia szerint osszák föl, a püspökök után következzenek megfelelő arányban a káptalanok, s a káptalanok után az alsópapság.²⁸ Palásthy Pál ehhez azt teszi hozzá, hogy ellenszenv van a világban a káptalanok és a szerzetesrendek ellen és amennyiben nem az előzőekben levezetett módon juthatnának képviselőhöz ezek az egyházi tényezők éppen ezt az ellenszenvet erősítené a jelen gyűlés és a szabályzat egyaránt.²⁹

A fentiekhez hozzászólva Deák megjegyzi, hogy a vita nagyon kényes helyzetbe hozta a gyűlés világi képviselőit hiszen, ha *„egy vagy más tárgyban véleményünket nyilvánítjuk, mindjárt azzal állanak elő más (értsd: egyházi) oldalról, hogy ez hatáskörünket túlhaladja, hogy nekünk erről határoznunk nem szabad, hogy ezzel az egyház szervezetét fölforgatjuk.”*³⁰ Ez a megjegyzése is jól mutatja, hogy Deák is jól látta, az ő óvatos körültekintése még sem tudta megakadályozni a konfliktust a klerikus és a világi fél között.

A konkrét kérdésre térve nem kis ironiával állapítja meg, ha azzal, hogy *„kizárjuk a káptalanokat a külön képviseltetésből, fölforgatjuk az egyház szervezetét, túllépünk hatáskörünkön: akkor mi nagyon tévedtünk,”*³¹ de e tévedés forrása maga a püspöki kar, hiszen az általa készített választási szabályzatban a káptalanok képviseltetéséről szó sem volt. *„Ha tehát oly nagyon szükséges volna a káptalanok képviseltetése egyházunk szervezeténél fogva, akkor a püspöki kar, mely bizonyosan nagyon jól ismeri a katolika egyház szervezetét, a káptalanok képviseltetéséről azon választási törvényben sem feledkezett volna meg, melynek alapján a legelső választás történt.”*³²

Deák álnaívról még fokozza előző szavai ironikus élet akkor, amikor az előbbiekhöz hozzáteszi, hogy ő eleddig úgy tudta: a katolikus egyházi hierarchiában vannak a főpapok és az alsópapság, előbbieket személyesen utóbbiak választott képviselőik által vesznek majd részt az autonómia kongresszuson. Azt azonban eddig nem is sejtette, hogy *„az egyházban a káptalanok úgyszólván egy középosztályt képeznek, melyet képviselő nélkül hagyni annyit tesz, mint fölforgatni az egyháznak szervezetét. Ezen eszme idegen volt előttem, de vigasztal e tekintetben azon körülmény, hogy nem tud arról semmit azon választási törvény sem, melyet maga a püspöki kar készített.”*³³

Arra a reakcióra, hogy a káptalanok választás nélküli részvételének jogalapja éppen maga az autonómia Deák elutasítóan válaszol, hiszen mindmostanáig a felsőklérus tartotta

27 A katolikus autonómiát előkészítő gyűlés 1869. október 8. tartott VI. ülésének napirendjén volt *„a magyarországi katolikus egyház autonómiáját szervező gyűlés tagjainak választási módoszata tárgyában”* előterjesztett bizottsági javaslat részletes tárgyalása. A 4. §., b) pontja értelmében: *„az összes káptalanoknak a négy érseki tartomány szerint saját keblükből választott egy-egy küldöttje által.”* KÖNYI, 232. p.

28 KÖNYI, 232. p.

29 KÖNYI, 233. p.

30 KÖNYI, 234. p.

31 KÖNYI, 235. p.

32 Uo.

33 Uo.

kézben az egyház ügyeit, az autonómia tehát még nem létezik. Épp a választási szabályok alapján összehívandó kongresszus által jöhet csak legitim módon létre.³⁴

Az esetleges félreértések elkerülése végett Deák azt is megjegyzi, hogy a káptalanok tervezett automatikus képviselte ellen nem a világiak, hanem épp az egyháziak érdekében emel szót. Ha ugyanis eleve négy képviselőt, és így négy szavazatot kapnak a káptalanok, akkor az alsópapság választott képviselőinek száma csökken ennyivel, nem a világiaké. A szavazatok pedig Deák szerint a lelkipásztorkodással foglalkozó klerikusokat illetik, és nem a káptalanokat. Egyébként pedig a szóban forgó négy szavazat nem sokat nyom a latba, mivel az egyházi és világi szavazatok aránya ezáltal nem változik.³⁵

Itt említi meg röviden Deák a kegyuraknak és a tanító rendeknek, a káptalanokéhoz hasonló külön képviseletével kapcsolatos nézeteit. Ezek elutasítását sem tartja az egyház szervezetébe ütközőnek.

Okfejtését e tanácskozás meglévő és lehetséges döntéseinek gyakorlati relevanciája kapcsán igen tanulságos gondolattal zárja: „*Ne higgye különben senki, hogy azon határozat, melyet eshetőleg hozunk, örökös törvény lesz. Az élet és gyakorlat ki fogja mutatni annak hiányait; meglehet, hogy más elemeket fog abba fölvétetni; meglehet, hogy egyes elemeket teljesen ki fog abból szorítani.*”³⁶

Megjegyzendő, hogy Deák érvei hatástalanok voltak, mert a gyűlés a káptalanok négy képviselői helyének biztosítását helyben hagyta.

Most lássunk arra példát, amikor Deák javaslatának egyik felét elutasította, míg a másikat támogatta a tanácskozás. Ebben az esetben az volt a vita tárgya, hogy az uralkodó két képviselője révén, míg a kegyurak négy képviselőjük által eleve legyenek-e jelen a katolikus autonómia kongresszuson.³⁷

Deák ugyanazon elvi alapon, amelyből eredően elutasítja a káptalanok külön képviseletét az egyháziak között, elveti a kegyurak külön képviseletét a világiak csoportjában. Még kevésbé látja indokoltnak, hogy a király két képviselőt küldjön. Öfelségét, mint az ország uralkodóját, minden vallásfelekezet és egyház fölött törvényesen megilleti a legfelsőbb tekintési jog. A tervezett képviselettel „*az ő személyét képviselői által pártok közé (sorolnánk), melyek minoritásban is maradhatnak.*”³⁸

A kegyurak épp úgy választók és választhatók, és így részt vehetnek a világiak választásába, mint bármelyik másik katolikus hívő. Az elhangzottak értelmében Deák, mind a királynak szánt két, mind a kegyuraknak biztosított négy képviselői helyet elutasítja és az így felszabaduló hat mandátummal a választott világi képviselők számát kívánja növelni.

Szavai ebben az esetben részben célt értek, mivel a gyűlés 34 szavazattal 32 ellenében elvetette az uralkodó két személy általi képviseletére vonatkozó részt, de a kegyurakat megillető négy képviseleti helyet változatlanul meghagyta.

34 KÖNYI, 236. p.

35 KÖNYI, 237. p.

36 Uo.

37 1869. október 9-én tartott ülésen „a magyarországi katolikus egyház autonómiáját szervező gyűlés tagjainak választási módzata tárgyában” előterjesztett bizottsági javaslat 11. §. a) pontja értelmében „*A világiak a szervező gyűlésen képviseltetnek: a) a világi katolikus kegyurak részéről választandó négy, s öfelsége által küldendő két képviselő által*”. KÖNYI, 240. p.

38 KÖNYI, 241. p.

Arra, hogy Deák figyelme a választási szabályokkal kapcsolatban is mindenre kiterjedt jó példa az a vita, amely arról folyt, hogy a választóság kritériumai közé sorolható-e a „feddhetetlen magaviselet”.³⁹

Deáknak nem a feddhetetlenség eszméje ellen van kifogása, hisz ez jogos elvárás egy képviselővel szemben. Az azonban a gyakorlatban nehezen dönthető el, és sok viszállyal adhat alkalmat, hogy ki számít feddhetetlennek. Az is lehetséges, hogy valaki nem feddhetetlen egyházi értelemben, de világi tekintetben igen, „*míg ellenkezőleg az is lehet, hogy a világi hatóság előtt valaki bűnvádi kereset alá is vonatott s egyházi értelemben feddhetetlensége ellen még sem tétethetnék kifogás*”.⁴⁰ Ezen érvek hatására a gyűlés a „feddhetetlen magaviseletű” kitételt törölte a paragrafusból.

Zárszóként megjegyezzük, hogy az 1870–71-ben sorra kerülő autonómiai-kongresszusra a felkínált képviselői jelölést Deák fizikai állapotára és más irányú teendőire hivatkozva nem fogadta el. Szerepet játszhatott ebben az is, hogy az előzetes tárgyalásokon érzékelhette, hogy javaslatai többsége a konzervatív egyházi és világi körök ellenállásán megbukott.

A kongresszus, amely egy konzervatív többségi és egy radikális kisebbségi pártra szakadt, azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy a vallásszabadság és a vallási egyenjogúság alapján rendezze a katolikus egyház ügyeit. Abban azonban, hogy mit jelent az állam irányában a kellő függetlenség és önállóság, az egyházon belül pedig a világi híveknek és az alsópapságnak megadott befolyás az egyes csoportok nézetei lényegesen eltértek egymástól.

Végül hozzá kell tennünk, hogy 1867–71 között három jól elkülöníthető autonómia-koncepciót láthatunk. Az egyházas megközelítés, ahová a konzervatív papi és világi köröket sorolhatjuk, tisztán jogvédelmi és jogbiztosítási céllal akarta az önkormányzatot. Az egyház vezető körei a lehető legnagyobb mértékben át akarták venni a korábbi állami jogköröket. Ezt úgy kívánták elérni, hogy a korszellem jegyében az egyház ügyeinek irányításában megjelenjenek a világi hívek is, de valóságos befolyás nélkül, inkább csak demonstratív célzattal.

A mérsékelt liberális elgondolás hívei, ahová Deák Ferenc is tartozik, a vallás és a liberális haladáseszme összeegyeztetésének szándékával kívántak a világiaknak valós befolyást adni az egyházi életbe, meghagyva azonban a hagyományos belső szervezeti és dogmatikai rend kereteit. A radikális szemlélet a liberálissal a reform szükségességének hangsúlyozásában megegyezik. Azzal az alapvető különbséggel, hogy ennek zálogát a radikálisok az egyház demokratikus és nemzeti szellemében történő, gyökeres átalakításában látják.

A katolikus autonómia sem a deáki elképzelések szerint, sem más formában nem valósult meg a gyakorlatban. Ennek közvetlen oka, az hogy a világegyházban tovább erősödött a centralizmus. A létrejövő újszolasztika, a liberalizmus alaptételeit elítélő Sylabus, és különösen is az első Vatikánum után⁴¹ a liberális elvi alapú polgári állam és a hivatalos egyház útjai jó időre nálunk is szétváltak.

39 A gyűlés 1869. október 11-én tartott ülésén tárgyalta az autonómiát szervező gyűlés tagjainak választási módozatáról előterjesztett bizottsági javaslat 18. § első pontját, amely így szól: „*Választó minden 24 éves feddhetetlen magaviseletű ker(esztény) katolikus férfit, aki nem áll valamely bűnvádi kereset, illetőleg fenyték alatt, vagy nem elmebeteg.*” KÓNYI, uo.

40 KÓNYI, 242. p.

41 MÁTÉ-TÓTH András: *A katolikus autonómia-mozgalom néhány teológiai aspektusa*. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918. METEM könyvek (szerk.: SARNYAI Csaba Máté) Bp. 2001. 157–180. p.

A MODERN BÜNTETŐJOG ÉS A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KAPCSOLATA¹

BALOGH Elemér

Nevezetes évfordulót ünnepel az ország 2003-ban: a többféle magasztos jelzővel is méltán megkoszorúzott jogász és államférfi, Deák Ferenc születésének kétszázadik esztendejét. A „haza bölcse” talán leginkább a kiegyezést létrehozó politikusként épült be a nemzeti köztudatba, valamivel kevésbé ismert szakjogászai tevékenysége. Pedig a 19. század derekán munkálkodó reformnemzedék számára az elmaradott jogintézmények fejlesztése és a társadalmi átalakulás programja szerves egységet alkotott. Úgy is mondhatnánk, hogy a szinte minden ízében javításra szoruló társadalmi berendezkedést egyszerre kellett megreformálni. Ebben a kompakt reformmozgalomban a büntetőjognak és személy szerint Deák Ferencnek kiemelkedő szerep jutott.

A társadalmi reformnak nem része, hanem kerete volt a jogi intézményrendszer reformja. A változtatásokat nem egyszerűen jogi köntösbe kellett öltöztetni, hanem valódi, termékenyítő hatású, új jogintézményekre volt szükség, amelyek a régen elavultak helyére lépnek. Ebben a nagyon komplex folyamatban művelt jogászokra nagy szükség volt; látnivaló, hogy a reformkor nagyjai között nagyszámú jogász vagy magas szintű jogi műveltséggel rendelkezők fejtettek ki tevékenységet. A politikus és jogász személye gyakran és ideális fedte egymást, Deák alakja és működése ennek ékes példája.

Ráadásul a jogi reform, azon belül a büntetőjogi reform azon politikai ügyek közé tartozott, amelyeket a bécsi udvar is lényegében fenntartás nélkül pártolt. Ennek magyarázata abban az általános európai gyakorlatban és felismerésben rejlett, hogy a büntetőjog eszközeivel feszesen szabályozott társadalom engedelmesebb, mint a nehezen kiszámítható „rendben” élőké. A rendi abszolutizmus állama a büntetőjogra úgy tekintett, mint az alattvalók feletti uralom egyik alkalmas eszközére, a magyar progresszió tehát tárt kapukat döngtetett, amikor régi álmának, a magyar büntetőtörvény megalkotásának igényét hangoztatta. A haladás érdemi elemeit a részletekben kellett megfogalmazni, ehhez pedig magasszintű elméleti, jogászai tudás kellett.

1 Jelen munka a *Rubicon* 2003/9–10. számában megjelent dolgozat szakjogtörténeti elemekkel jelentősen kibővített változata, készült az OTKA által támogatott T 043195 sz. kutatási program keretében; előadásként elhangzott a *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon* c. Szegeden, 2003. november 4–5-én tartott konferencián.

A BÜNTETŐJOG MIBENLÉTE

Modern korunkban magától értetődő, hogy *van* büntetőjog, vagyis egy olyan jogterület, ahol az állami fenyítőjog szigorúan és aprólékosan szabályozott pályán mozog. Ez nem mindig volt így. A büntetőjognak az önálló jogági elismerésért is sokat kellett küzdenie, csak az újkor európai jogfejlődése tudta végérvényesen elfogadtatni e sajátos és „húsbavágó” szabályozási terület autonómiáját. A tradicionális jogi szemlélet számára a „fenyítő törvénykezés” nem nagyon igényelte az elméleti megközelítést; a rendi jogok mintegy belügyként kezelték a kiváltságos személyek elleni eljárást, a nyilvános gonoszettek elkövetőivel szemben pedig majdhogynem öletszerű bírászkodás érvényesült, legalábbis leszögezhető, hogy ugyanolyan tényállásokra homlokegyenest különböző ítéletek születtek az ország különböző pontjain, az egyes törvényszékeken.²

Megfigyelhető, hogy mindig az erős központi hatalom idején jelenik meg törekvés arra, hogy egységes elvek szerint történjen az ítékezés, mert az az egész ország jogbiztonságára is pozitív hatással van. Az európai büntetőjog fejlődéstörténetének egyik jellemzője, hogy az újkori abszolutista államberendezkedések elsőrendű feladataiknak tekintették a büntetőjog fejlesztését. Ez az országonként/tartományonként egységes szabályozást megvalósító törvénykönyvek megalkotását szorgalmazta, majd ennek talaján a szintén egységes ítélezést támogatta.

A legtöbb európai országban a 18–19. században az egyetemeken már önálló katedrája volt a büntetőjognak, a büntetőjogi perekben ítéelő bírák pedig a teljesség igényével megfogalmazott törvények rendelkezéseit követték.

Az újkor európai büntetőködexek mindig és mindenhol a társadalmi haladást is szolgálták, mert konszolidált államban a jogbiztonságnál magasabb érték nincs. Tudjuk, még a drákói szigorúságot képviselő törvények is jobbak, mint a teljes bírói önkény. Egy szerves és zavartalan fejlődésen átment társadalom természetesen ilyen körülmények között is képes kialakítani működőképes és időálló szokásjogi normákra épülő büntető törvénykezést, mint Anglia példája is mutatja, Magyarország esetében azonban inkább a kontinentális fejlődés mintáitól lehetett haladást remélni. Ez pedig a kodifikációs folyamatba való bekapcsolódást jelentette.³

A HONI BÜNTETŐJOG ÁLLAPOTA A 19. SZÁZADBAN

Hazánkban a 19. század első felében a büntetőjogi ítékezés még a középkorból megörökölt alapokon nyugodott, büntetőjog-tudományról pedig szó sem volt. Leginkább tehát büntetőjogi gyakorlatról beszélhetünk, s annak állapotából vonhatunk le óvatosan általánosító következtetéseket. E szerint a legfontosabb megállapítás az lehet, hogy a fenyítő praxis kétarcú jelenség volt; amellet ugyanis, hogy legtöbb intézményében kétségkívül elhanyagolt és elmaradott jogterületnek számított, az is a történelmi hűséghez tartozik, hogy volt egy nagyon humánus oldala is: ritkán alkalmazott halálbüntetést. A tipikusnak

2 A magyar rendi korszak utolsó századainak büntetőjog-történeti forrásaiból merítve értékes monográfiákat készített Hajdu Lajos és Both Ödön; előbbi országos forrásbázis talaján, utóbbi Szeged szabad királyi város 1790–1848 közötti szakaszának történetét érintve.

3 Cf. VARGA Csaba: *A kodifikáció, mint társadalmi-történelmi jelenség*. Akadémiai kiadó, Bp. 1979.

mondható szankció a rendszerint embertelen körülmények között letöltendő börtönbüntetés (*carcer*), évnegyedenként 25 bot- vagy korbácsütéssel tetézve.⁴ Nem születtek hosszú időre szóló ítéletek, a három-négy év már közelített a *de facto* halálbüntetéshez. A ténylegesen végrehajtott halálbüntetések száma ellenben átlagosan tíz alatt volt évente, ami európai összehasonlításban feltűnően alacsony. Az összképet persze inkább az egészében mégiscsak durva és kiszámíthatatlan gyakorlat jellemezte, amit plasztikusan fest le Szemere Bertalan *A büntetésről s különösen a halálbüntetésről* (Buda, 1841.) című díjnyertes akadémiai dolgozatában: „a közönség azt sem tudja, mennyi nép lakik az országban, s évenként hány bűn követetik el [...] a fogházakban hány rab tartatik [...] a bírák nincsenek sem törvénnyel, sem utasítással megkötve a büntetésnek megválasztásában, mivel tetszik, azzal sújthatnak; [...] törvény által még az sincs meghatározva, mi bűn s mi nem az, úgy, hogy a bírák egyszersmind törvényhozók. [...] Nincs büntetőtörvényünk, és büntetnek, s így az erkölcsi igazságot gyakorolják, mintha Istenek volnának [...] Mind ezekhez adjuk még: hogy bíróségeink nem nyilvánosak, hogy tömlőceink minden testi és lelki nyavalyának fészke: ha a rab megél is benne testileg, meghal erkölcsileg.”

A BÜNTETŐJOGI KODIFIKÁCIÓ MAGYAR SAJÁTOSSÁGAI

A legsürgősebb feladat reformereink számára nyilvánvaló volt: mihamarabb el kell készíteni és életbe léptetni egy korszerű büntetőkódexet. A büntetőjogi kodifikáció ügyében sajátosan összefonódott az ismert jelszó tartalma: „haza és haladás”. A társadalmi élet korszerűsítése a büntetőjog területén nem pusztán egy jogág „belügye” volt, hanem össznemzeti és nemzetpolitikai karaktert is hordozott. A polgári átalakulás leglényegesebb alapköveteléseit, voltaképpen az általános szabadságjogokat ugyanis itt mint szakkérdést lehetett felvetni és meg tárgyalni. Csak egyet kiemelve: a törvény előtti egyenlőség gondolata merészen forradalmi, ha politikailag nézzük; a büntetőjogi kodifikáció számára azonban pusztán szabályozási keretfeltétel. Ha a kodifikátor úgy fogalmaz, hogy a bűnelkövetők jogállása között nem tesz különbséget, ezzel kimondatlanul bár, de egyértelműen a polgári társadalom absztrakt állampolgári jogegyenlőségéből indul ki!

A magyar büntetőjog egykorú kodifikátorai tehát a szuverenitásában megnyomorított nemzeti függetlenség érdekében is harcoltak. Deáknál senki nem látta világosabban, hogy a Habsburg birodalmi politikával szemben hatékonyan csakis a jog eszközeivel harcolhatunk. A büntetőjogi kodifikáció legfőbb magyar sajátossága tehát az volt, hogy egyszerre szolgálta e nagyon elmaradott jogág fejlődését, ugyanakkor – szigorúan jogi mederben – valósággal provokálta a hatalmat. Az e törekvés jegyében fogant, de végül elbukott 1843. évi ún. Deák-féle büntetőtörvény-javaslat olyan modern volt, hogy elfogadása esetén a meglévő rendi struktúrában szinte alkalmazhatatlan lett volna.

A korabeli nemzeti liberalizmus legfőbb törekvése a végzetesen megcsontosodott rendi struktúrák lebontása volt, ehhez szolgáltatott muníciót a büntető eljárásjogi javaslat is. A reformkor jogi gondolkodásában fontos szerep jutott az esküdtszékek követelésének. Nem egyszerűen, és nem is elsősorban a laikus bíraskodás valaminő felsőbbrendű változatát látták benne, hanem egészen másról volt szó. Az államhatalmi ágak elválasztásának

4 Cf. BATÓ Szilvia: *Büntetőjogi szankciórendszer a reformkorban*. Acta Jur. et Pol. Szeged, 2002. Tomus LXII. Fasc. 1.

Montesquieu által kidolgozott és akkorra már több államban kipróbált elve próbált ily módon utat törni magának. Hiszen az operatív hatalom és a törvénykezés szó szerint vehető személyes összefonódások rendszerét hozta létre, ami az adminisztráció felől nézve előnyös volt ugyan, a társadalom tagjaira nézve azonban a leküzdhetetlen és felsőbbrendű állam jelenlétét hangsúlyozta. Érdekes, hogy az esküdtszékek felé fordulás az egykorú német politikai és jogi érdeklődést is jellemezte, s ott a professzionális bíróságokkal szembeni szakmai laicitás kapott nyomatékot, így lényegében elutasítást. A kortárs németnél hátramaradottabb magyar viszonyok mellett minden eszközt meg kellett ragadni, ami segíthetett az összenőtt hatalmi tömbök szétválasztásában. A bírói hatalom legalább egy részének a közrendűek kezére juttatása nagy lépést jelenthetett volna efelé.

DEÁK FERENC SZEREPE A BÜNTETŐJOG REFORMJÁBAN

Deák személyesen és több szállal is kapcsolódott a büntetőjoghoz. A nemesi rend tagja volt, így *ipso jure* szerepet vállalhatott általában a bíraskodásban, így a „fenyítő törvénykezésben” is, de olyan nagy úr persze nem volt (összesen huszonegy jobbágycsaláddal rendelkezett), hogy saját úriszéket tarthatott volna.⁵ A győri jogakadémián folytatott jogi tanulmányai végeztével hamarosan letette az ügyvédi vizsgát, és a „tiszteletbeli alügyész” (mondták így is: „becsületbeli ügyvéd”) szerepében végzett Zalában jelentős és nagyon hasznos joggyakorlatot. Tudnivaló, hogy az ügyészség fogalma a 19. század első felében még nem volt azonos a mai szóhasználattal. Az ügyész alatt azokat a tanult és jogban jártas személyeket értették, akik gyakorlatilag ügyvédi munkát végeztek, tehát a jogkeresők hatóság (tipikusan: bíróság) előtti képviselését látták el. A jogintézmény eredete a középkori római-kánoni perig nyúlik vissza, amelyben a feleket képviselő professzionális jogász i hivatás képviselőjét nevezték így: *procurator*. Ez az egykorú latin kifejezés megmagyarosodott változatában széles körben elterjedt, és éppen Deák Ferenc nevével összekapcsoltan ismerjük mindannyian: a nemzet prókátora. Deák tehát valóban prókátor, azaz képzett ügyvéd volt, s mint ilyen tiszteletdíj nélkül (!) végezte ügyfelei jogi képviselését. Gyakorló jogászként tehát nap mint nap tapasztalhatta, milyen állapotban van a honi büntető jogszolgáltatás.

Deáknak a büntetőjog fejlődésével való kapcsolata természetesen elsősorban az elmélet és a jogalkotás területén érvényesült. Mindjárt le kell szögezni, hogy az elmélet nála mindig a legszorosabban összefüggött a praktikummal, s ez a megközelítés, a közvetlenségre és egyszerűségekre való törekvés leghíresebb műve, az 1843. évi törvényjavaslat elkészítésekor is hangsúlyt kapott. A kissé háttérbe szorult kortárs és munkatárs, Pulszky Ferenc így emlékezett vissza: „A mint a büntető törvénykönyv kidolgozásához hozzá láttunk, Deák mindjárt kifejtette nézetét, hogy a büntető törvénykönyv nem csupán a bírák s ügyvédek számára készül, hanem főleg a nép számára, annak tehát oly nyelven kell írva lenni, hogy azt megérthesse minden vádlott, e szerint világos legyen, egyszerű, s kerülje ki

5 A fiatal Deáknak némiképp talán hízelgett az úriszék intézménye; erre következtethetünk az országgyűlésen 1834. április 9-én mondott beszédéből, amelyben még kiállt az úriszék fenntartása mellett. KÖNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei*. I. 66. p. [KÖNYI.]

a tudós technikai kifejezéseket.”⁶ Deák fejében és munkáiban páratlan színvonalon alkotott szerves egységet a gyakorlat alapos és biztos ismerete a jogtudós szempontjaival.

Deáknak a magyar büntetőjogi kodifikációval való tényleges és személyes kapcsolata 1832-ben kezdődött. Ekkor készült el az a Zala megyei „javaslatcsomag”, amelynek elkészítői a Deák fivérek (Antal és Ferenc) voltak, a prímét azonban feltehetően Deák Ferenc vitte,⁷ és valószínűleg ebbéli szerepvállalásának köszönhető követte választása is. A dolog előzményéről annyit, hogy az 1827:8. tc. felújította azon bizottságoknak a munkálkodását, amelyek a jogintézmények szinte teljes spektrumára vonatkozó reformok kidolgozását kapták feladatul még az 1791:67. törvénycikktől. Az elkészült ún. rendszeres bizottsági tervezeteket kinyomtatták, és megküldték az egykorú törvényhatóságoknak azzal a céllal, hogy alkossanak róluk véleményt, s ennek tudatában lássák el megfelelő utasítással köveiket. Mai szóval tehát mintegy „társadalmi vitára” bocsátották az országgyűlés elé terjesztendő munkálatokat.

A Zala megyei közgyűlés 1831. január 17-i ülésén került sor annak a választmánynak a megalakítására, amelynek feladatává tették az operátumok megvizsgálását és a megyei észrevételek megfogalmazását. Ez a harmincnyolc fős grémium azután, mint máshol, Zalában is a leginkább elismert jogászoknak adta ki véleményadás végett az iratokat: itt a Deák fivéreknak. Antal és Ferenc derekas munkát végeztek; mint az egyértelműen megállapítható, a szakmai vélemények oroszlánrészét Deák Ferenc készítette el.⁸ Bizonyos, hogy Deák Antal is komolyan részt vett a munkában, mert van egy-egy olyan rész, éppen a büntetőjogi tervezetet érintő kritikában, amely nehezen képzelhető, hogy Deák Ferenc személyes véleményét tükrözné. Figyelemre méltó e tekintetben, milyen álláspontot foglalt el a zalai reflexió ekkor (1832) a halálbüntetés kérdésében. Ez volt a későbbi, az európai színvonalú, sőt korát megelőző 1843. évi javaslatnak is sarokpontja. Az operátumban körvonalazott halálbüntetésnek lényegében csupán a végrehajtására nézve fogalmazott meg markáns különvéleményt. Azt javasolta, hogy a kivégzések ne nyilvánosak legyenek, hanem zárt helyen hajtassanak végre: „célrányosabb volna törvény által ezt határozni, hogy minden halálos büntetés az ítéletnek nyilvánosságos, és az egész megye kebelében is leendő kihirdetése után nem nyilván, hanem a tömlöcben teljesíttessék, s a teljesítésnek percenete csak a lélekharangnak meghúzása által adassék a közönségnek tudtára.”⁹ Az idézetet még folytathatnók, melyben arról is olvasunk, hogy a megyei észrevételek megfogalmazói úgy tartották volna helyesnek, hogy a holttest „a városon kívül valamely erre határozott szabad köz helyen példa végett két vagy három napig nyilván kitéssék. El lesz így érve a büntetésnek fő célja, mert látni fogja minden polgár, hogy a törvényben kiszabott rettentő büntetés nem sikeretlen pusztá fenyegetés, hanem az a vétkes ellen teljesíttetik is; tapasztalni fogja, hogy a törvényt büntetlenül megszegni, s

6 PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. Bp. 1884. I. 147–148. p.

7 Deák Ferenc szerepéről a zalai választmány munkájában, lásd: MOLNÁR András: *Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek*. In: „*Javítva változtatni*” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Sajtó alá rendezte és szerkesztette: MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 2000. [„*Javítva változtatni*”] 255–280. p.

8 Buzgón és kedvvel dolgozott Deák a nagyon kedvére való munkán, mint az egyik barátjához, Zádor Györgyhöz írt leveléből is kitetszik: „Vörösmartyt, Komámasszonyt, és keresztleányomat ezerszer csókolom, többet fecsegnék, de fülig ülök az Országos Kirendeltség munkái között, sietnem kell, hogy valamire mehessek.” SÁNDOR Pál: *Deák Ferenc kiadatlan leveleiből*. Bp. 1992. 31. p.

9 In: „*Javítva változtatni*”, 185. p.

annak fenytékét elkerülni vagy kijátszani nem lehet; nem fog a bűnös is részvétet vagy bámulást gerjeszteni, mert utolsó küszködését a végpercenetig megtartott erős és elszánt lelkét a köznép látni nem fogja, lelketlen holtteste pedig inkább irtózást okoz.”¹⁰ Kevésbé hihető, hogy ezek a hagyományos, rendi erőszakosságot sugárzó mondatok ugyanattól a Deák Ferentől származnának, akinek lényétől idegen volt minden brutalitás. Deák legelső megnyilatkozásaitól kezdve töretlen híve a rendi előjogok eltörlésének, így a rendi gögre támaszkodó büntető igazságszolgáltatásnak is. Inkább hihető, hogy e tekintetben a szöveg bátyja, Antal véleményét tükrözi, akinek „werbőcziánus” felfogása közismert volt. Tudjuk, hogy Deák Ferenc szerette és tisztelte bátyját, akitől jogi és főleg politikai nézetei olykor jelentősen eltértek, de akivel nem vitakozott, nem akarta őt meggyőzni. Egymás között politikai vitáik nem voltak. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a halálbüntetéssel és annak végrehajtásával kapcsolatos szakvélemény Deák Antal felfogását tükrözi inkább. Úgy gondolom, hogy Deák Antalhoz, aki maga katonaviselt ember volt (szemben öccsével, aki csak hírből ismerte az angyalbört), jobban illenek azok a kemény és aprólékos műgonddal megfogalmazott sorok, amelyek egyértelműen a halálbüntetés apologetikájának mondhatók. Az elrettentésre épülő hagyományos nemesi felfogást visszhangozzák a fenti mondatok, amelyekben sem jogi érvelés nem érződik, sem kétség a halálbüntetés igazságtartalma felől. Ez még az *ancien regime* hangja, amelynek Deák Antal gyermeke, amely viszont Ferenc szelídebb természetétől, elkötelezett és radikális liberális felfogásától teljesen idegen volt.

A Deák fivérek által jegyzett, eléggé részletes reflexiókat az augusztusi vármegyei közgyűlés érdemi változtatás nélkül elfogadta. A választmány munkájáról nagyon büszkén írt az egyik tag, Hertelendy Károly másodalispán (Deák későbbi követője) Séllyey Elekhez¹¹ intézett, 1832. április 3-án keltezett levelében: „Mi még most is itt ülünk a Regni[colaris] Operatumok recensiójában. Szerencsénkre még, hogy Deák Antal és Ferkó szép észrevételeket előre már kimunkáltak. Mondhatom, a pesti nyomtatványok¹² elbűnának, ha ezeket a miénket látnák!”¹³

Miután az országgyűlés összeült és megvitatta a tárgyalás alá venni javasolt ügyeket, a bizottsági munkálatok is felvetődtek természetsszerűleg, s azok sorában fontosság tekintetében a jogügyi munkálatok megvitatását tartották legtöbbször a legfontosabbnak. Deák más véleményen volt; ő is amelle van (egyezően a királyi propozícióval), hogy legelőbb az úrbéri tárgyat vegyék, de ezt kapcsolják össze a kereskedelem és az adóztatás témaival. Az országos ülésen heves vita bontakozott ki a sorrendiségről, és a deáki álláspont hátterbe szorult.¹⁴ Kedves sógorához, Oszterhueber Józsefhez intézett levelében így ír erről

10 *A büntető törvénykönyvről*. In: „*Javitva változtatni*”, 185. p.

11 Séllyey Elek (1788–1850) táblabíró, 1828-tól 1831-ig Zala megye másodalispánja, 1831-től 1849-ig a kőszegi Dunántúli Kerületi Tábla ülnöke. Cf. „*Javitva változtatni*”, 281. p.

12 Utalás arra, hogy a korabeli vármegyei reflexiókat a magukra adó törvényhatóságok általában kinyomtatták, és egymásnak is megküldték abból a célból, hogy elősegítsék az egységes álláspont kialakítását az országgyűlési tárgyalások hatékonyabbá tétele céljából.

13 In: „*Javitva változtatni*”, 261. p.

14 Sándor Pál szerint Deák itt megszegte követutasítását, amely szerint első helyen a kereskedési tárgykör tárgyalását kell szorgalmazni; a Deák tevékenységére irányadó zalai alaputasításban (1832. november 5.) azonban nincs szó kifejezetten a rendszeres bizottsági munkálatok közötti rangsorról. Cf. 1832. *esztendőbeli országgyűlésre Zala vármegye részéről küldött követeknek utasítás*. [alaputasítás] In: MOLNÁR András (sajtó alá rendezte): „Tekintetes Karok és Rendek!” *Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848*. Válogatott dokumentumok. (Zalai Gyűjtemény, 56) Zalaegerszeg, 2003. 34–40. p.

Deák: „Akkor, midőn én ide érkeztem, azon Rescriptum, mellyről már néked is van tudományod, és mellyben a propositiokra küldött felirasunkra felelt Ő Felsége, már a kerületi ülésekben fel volt véve, minden pontjaira a felelet meg határozva, s Nuncium el készítése egy különös küldöttségre bízva, és voksok többsége által el végezve az is: hogy az urbarialis munka után második helyen a kereskedési tárgyak vétessenek fel, de a tegnapi országos ülésben voksra kerülván e kérdés, 20 megye a kereskedésre, 2 a Contributionale Commissariaticumra, Nagy Pál az Insurrectiora, egy megye a Publico Politicumra, 26 pedig a Juridicumra voksolt, a többség tehát minket kívánságunktól el vetett.”¹⁵

Jó tíz évvel később, az 1843. évi büntető törvénykönyvtervezet készítésekor sok tekintetben már merőben más álláspontot foglalt el. Szabadjon kiemelni az 1843. évi tervezet legmerészebb pontját, a büntetési nemeket felsoroló passzust. A halálbüntetést az általa vezetett szerkesztőbizottság elhagyta, középpontba állítva a szabadságvesztés különböző módozatait. Az országgyűlés alsótáblájának vitáján Szemere Bertalan védte meg a javaslatot, amely azonban a főrendi tábla ellenkezésén elbukott. Ennek egyik fő oka pedig éppen a halálbüntetés hiánya volt. Jellemző, hogy a főrendek ezt, és nem a nagyobb újítást vették észre: a Deák-féle javaslat ugyanis mondhatni provokatívan a törvény előtti egyenlőség elvének meglétéből indult ki; úgy lett a kódex megfogalmazva, hogy az már feltételezte a rendi kiváltságok nemlétét. Politikailag egyszerűbb volt nem erre a körülményre, hanem a halálbüntetésre kenni e híres, európai rangú törvényjavaslat elvetését. Ha nem is lett így törvény a javaslatból, megkerülhetetlen mércét jelentett a későbbi jogalkotás számára.

Deák az első magyar minisztériumban az igazságügyi tárcát kapta – méltóbb helyre az nem is kerülhetett volna. A pozíció igen, a forradalminak mondható idők azonban nem kedveztek a büntetőjogi kodifikációnak. Nem is terjesztett be ilyen törvényjavaslatot az országgyűlésnek. Évekkel később, az országbírói értekezleten hallatja legközelebb szavát a büntetőjogi reformok dolgában: akkor a bűnügyi albizottság tagjaként az 1843/44. évi javaslatok elfogadását szorgalmazta. Mint egyik kiváló büntetőjogásunk megállapította: „Az ezt követő időből csak némely adatok mutatnak arra, hogy a legjelentősebb kérdések némelyikére nézve érintkezésben állott az akkori igazságügyi kormányokkal és törvényelőkészítőikkel, s bölcsességével irányította, vagy legalább irányítani akarta a törvényelőkészítő munkálatokat.”¹⁶ A kiegészítés körüli években döntően politikai szerepvállalása töltötte ki minden idejét, de amikor lehetőség nyílt rá, véleményyt nyilvánított szakjogi, így büntetőjogi kérdésekben is. Ennek jellemző példái az országgyűlés ülésein tett felszólalásai.

A képviselőház 1869. május 13-án tartott ülésén Schwarz Gyula interpellációt intézett az igazságügy miniszterhez (Horváth Boldizsár), hogy van-e tudomása arról, miszerint egyes megyékben egyes szolgabírák, esküdtek és törvényszéki bírák a vizsgálati fogásban tartott személyeket botozásnak, korbácsolásnak vetik alá, s szándékozik-e novella képében törvényjavaslatot terjeszteni a Ház elé az ilyen esetek megakadályozására? A miniszter rögtön megfelelt; jogilag és politikailag egyaránt határozott és meggyőző érveléssel támasztotta alá véleményét, melynek lényege az volt, hogy novellát csak törvény meglétében érdemes hozni, ilyen azonban még nincs. Ígérte azonban, hogy a „legköze-

15 SÁNDOR Pál (sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta): *Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834*. Zalaegerszeg, 1997. 13. p.

16 BALOGH Jenő: *Deák Ferenc mint büntetőjogász*. In: Akadémiai Értesítő, 1904. 15. kötet, 268. p.

lebbi ősszel vagy a télen a büntető codexet le fogja tenni a ház asztalára.” A jelen lévő Deák szükségét érezte, hogy a miniszter szavait megerősítse. Felszólalásában utalt arra, hogy „őseink már 1790-ben gondoskodtak, hogy e tekintetben visszaélések ne történjenek, mert azt mondja az akkori törvény,¹⁷ hogy »omnes genus torturae« ki van zárva a vallatásnál, már pedig a bot és korbács kérdésen kívül tortúra. És így csak ama törvényt kell szigorúan megtartani, szigorúbban, mint meg lett tartva a múlt időkben; s így új törvény nem szükséges addig, míg a codex véglegesen rendeztetik.”¹⁸ Az idős Deák érdemben már nem kapcsolódott be az igazságügyi minisztériumban folyó kodifikációba, s két év hiányzott életéből, hogy megérhesse az első magyar büntetőkódex becikkelyezését.

AZ ANYAGI JOGI JAVASLAT

Deák az országbíró által összehívott egyeztető tárgyaláson, ahol felosztották egymás között a munkát, s megállapodtak abban, hogy három büntetőjogi kódex (anyagi, eljárási és börtönügyi) készüljön, az anyagi jogi rész kidolgozásának irányítását vállalta. Erős csapata volt: Klauzál Gábor, Bezerédj István, báró Eötvös József, Fábry István, Haader Pál, Wenkheim Béla és Pulszky Ferenc voltak a társ-kodifikátorok. A bizottság munkájáról így emlékezett Pulszky: „reám bízta az adatok összeszedését, minden cikknél elő kellett adnom a *Code Napoleon* s mintegy tizennégy codex szövegét, ezeknek egymástól való eltérését s a hol voltak, Mittermayer¹⁹ nézeteit. Erre megindult a discussio, melynek bevégeztével mindegyikünknek a cikk szövegét kellett szerkeszteni és felolvasni; formulázásunkat Deák reassumálta, élesen megbírálta s végre maga megírta, vagy megdictalta a szöveget. A mint egy fejezetet bevégeztünk, lefordítottam németre s megküldtem Mittermayernek, kinek észrevételeit még egyszer megfontoltuk s hol elfogadtuk, hol elvetettük.”²⁰

Deák kodifikációs tevékenységéből kétségkívül kimagaslik az 1843. évi büntető anyagi jogi javaslat kimunkálása. Pontosan tudatában volt a megbízatás fontosságának, nagyszerűségének. Érezte, hogy kézzelfogható haladás volna elérhető egy modern büntetőkódex segítségével. Az általa vezetett kodifikációs albizottság ülései nyitva állottak érdeklődők előtt is; Széchenyi többször is megjelent, Kossuth ritkábban.²¹ A nyilvánosság

17 A Deák által „kapásból” idézett törvényhely az 1790:42. tc. volt, amely mindössze egyetlen mondat: „*Torturalia examina ex eo, quod idoneum et congruum eruendae veritatis medium haud constituant, quin poenam potius sapiant; adusque etiam, donec circa praxim criminalem regnicolariter aliud quin statutum fuerit, simpliciter interdicta erunt.*” Jó példája volt ez az országgyűlési jelenet Deák közismerten legendás memóriájának is.

18 KÓNYI, VI. 177. p.

19 Karl Joseph Anton Mittermaier (1787–1867) korának egyik legjelentősebb német jogászprofesszora; 1821-től a heidelbergi egyetem tanára. 1848 előtt aktív politikai pályát is befutott, így például 1848-ban a frankfurti előparlament elnöke. Gustav Radbruch szerint ő a külföldön legismertebb német jogász, aki rendkívül aktív levelező volt; mintegy tízezernyi levelének kiadását a frankfurti Max-Planck-Institut végzi. Cf. GERD Kleinheyer–JAN Schröder: *Deutsche Juristen aus fünf Jahrhunderten*. Cf. MÜLLER Verlag, Heidelberg 1989. 181–185.p.

20 PULSZKY, 148. p.

21 A szemtanú így emlékszik: „Üléseinkben sokszor volt látogatónk, kezdetben Dessewffy Aurél, Andrássy Józsi, Batthyány Lajos, Széchenyi, vásárok alkalmával vidéki volt követek. Kossuthtal ritkábban találkoztunk, nagyon el volt foglalva hírlapjával, mert nem elégedett meg avval, hogy a vezércikket megírja, hanem a levelezések s vidéki hírek írásmódját is pontosan kijavította.” PULSZKY, 149. p.

kérdése egyébként már az országos választmány létrejöttékor, pontosabban első ülésén (1841. december 1.) felmerült: a konzervatívok ellenezték, Deákék pártolták. A határozat az lett, hogy a választmány a nyilvánosság kizárásával tárgyaljon, ám Deák különvéleményt jelentetett be, és az általa vezetett albizottságra nézve nem is tartotta kötelezőnek a határozatot.

Az anyagi jogot összeállító bizottság munkájáról még vázlatos képet sem lehetséges e tanulmány keretei között adni; Deák szerepét és jelentőségét kidomborítandó elég csupán a munka alapját jelentő „vezéreszmék” kidolgozására utalni. Hat ilyen kérdés kristályosodott ki, melyek nagyon jellemzik a javaslat színvonalát és nagyszerűségét.

- a) A legelső és legfontosabb természetesen a halálbüntetés. Erről hosszú vita alakult ki, melynek végeztével a szavazás nagy többséggel e büntetés megszüntetése mellett foglalt állást. A kisebbség fenntartotta magának a különvélemény megfogalmazásának jogát, ám ilyen végül nem készült. Pulszky följegyezi, hogy gróf Teleky József, Zarka János és Vay Miklós, sőt maga az országbíró is a halálbüntetés ellen szavazott a plénumon.²² Vay Miklós esete különösen érdekes, mert ő halálbüntetés-párti volt, s még 1878-ban is, hajlott korában, midőn a főrendiház a törvényjavaslatot tárgyalta, lelkesen fölszólt e büntetés fönntartása mellett.
- b) A büntetés súlyosításának („sanyarítása”) lehetősége, változatai.
- c) A testi fenyítés kérdése. Itt egyhangú határozat született eltörléséről, annál is inkább, mivel elvi alapként szolgált a törvény előtti egyenlőség eszméje, visszalépésről pedig szó sem lehetett. Indokolásul hozzátették még, hogy „a büntetés főkelékét, a javítást, nem foglalja magában.”²³
- d) A szabadságvesztés leghosszabb idejének megállapítása. Sokan érveltek amellett, hogy húsz év elegendő generális maximumnak, de tekintetbe vették, hogy ha a halálbüntetést kiveszik, egy fiatalon elítélt még húsz év elteltével is eléggé ártalmas személy maradhat; ennek folytán úgy döntöttek, hogy maradjon lehetőség örökös rabság kiszabására is.
- e) A fenti kérdés pandantja: legyen-e törvényi minimuma a szabadságvesztésnek? Nagy vita nem alakult ki, a választmány nemmel felelt, hiszen „nem ritkán olyatén esetek fordulnak elő, melyekre nézve a büntetést még e minimum alá is parancsolja szállíttatni a méltányosság.”²⁴
- f) Végül az elévülésről határoztak, akként, hogy a „bűnkeresetre” (= vádra) és a büntetésre nézve egyaránt helye van.

22 PULSZKY, 148. p.

23 FAYER László (szerk.): *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. I. Bp. 1896. 103. p. [FAYER]

24 FAYER, 104. Tanulságosak e tekintetben a Pulszky által Mittermaierhez irtak. Ebben az évszázados magyar gyakorlatra utal, mely törvény nem lévén, eleve szabadon döntött a konkrét ügyekben, továbbá hivatkozik az országbíróra, aki szerint alig képzelhető oly minimum, amelyet a gyakorlat alkalmasint ne találhatna mégis túl szigorúnak, végül utalt az „emberiség folytonos haladására” is, a civilizáció általi enyhülésre. Cf. uo.

AZ ELJÁRÁSJOGI JAVASLAT

Az eljárásjogi javaslatot előkészítő bizottság elnöke a konzervatív Zsedényi lett, kinek sikerült Deák jó barátját, a nagy tudású és szorgalmas Szalay Lászlót megnyernie jegyzőnek. Pulszky szerint heroikus munkát végzett, mert ebben az albizottságban elnök és jegyző nem egy platformon voltak: „a szerencsétlennek [...] az eljárást kellett szerkeszteni, mi csakugyan nagy munkába s fáradságba került, mert Zsedényi összekuszált nézeteit, melyek Szalayéval egyenes ellentétben álltak, logikai rendbe kellett szednie.”²⁵ Szó mi szó: az eljárásjogi operátum sem elveiben, sem gyakorlatiasságában nem ért az anyagi jogi nyomába. Ez azért is sajnálatos, mert éppen a perjogi szabályoknak kellett volna természetüknél fogva praktikusabb karaktert hordozniuk, szemben az anyagi jogival, mely lehetett volna még filozófikusabb is.

Az eljárásjogi javaslatra irányadó elvek igen nagyszámúak lettek: huszonhárom kardinális kérdést rögzített az illetékes albizottság,²⁶ melyekből ehelyütt csak néhány fontosabbat említek.

- a) A büntető joghatóságot kategorikusan megvonták az úriszékektől, így lényegében az a törvényhatóságok (vármegyék, szabad kerületek, szabad királyi városok, a 16 szepesi város, valamint Pécs, Eszék és Arad) kezében koncentrálódott.
- b) Nagy vita alakult ki az esküdszék bevezetéséről. A végeredmény az lett, hogy a klasszikus értelemben vett, angol vagy akár a francia példa nyomán alakítandó esküdszék intézményét elvetették. A kisebbség (Bezerédj, Deák, Eötvös, Klauzál, Pulszky) különvéleményt jelentett be.
- c) A törvény személyi hatálya dolgában különbség „polgári állapot” szerint nem tehető, így például a szabad királyi városokban lakó nemesek is a város bíróság elé tartoznak.
- d) Az egyházi rend tagjai ezentúl csupán a sajátosan egyházi vétségek miatt tartoznak szentszék elé állni, egyébként világi bíróság ítéljen felettük is. A bizottság utalt arra, hogy ez nem teljesen új szabály, hiszen az egyházi személyek által elkövetett bűntettek felett ténylegesen már régóta „polgári hatóság” ítél.
- e) Fontos elvi döntés volt, hogy a büntetendő cselekmények között súly szerint különbséget tettek: eszerint büntett és kihágás alapján állapítható meg büntetőjogi felelősség, melyek felett más-más bíróság ítél.
- f) A vádlottat már a perbefogás alkalmával megilleti a jogi védelem.
- g) Egyhangúan a vádelvű rendszer mellett törtek lándzsát, akként, hogy a vádat természetesen közzvádó képviselje.
- h) Mind a fellebbvitelnek, mind a perújításnak helyt adott a bizottság, s természetesen mindkét fél egyenlőképpen élhetett e joggal.

²⁵ PULSZKY, 148–149. p.

²⁶ Az alapelvek kidolgozására külön albizottság alakult, a következő tagokkal: gróf Teleky József (elnök), Deák Ferenc, gróf Dessewffy Aurél, báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Pulszky Ferenc és Zarka János.

A BÖRTÖNÜGYI JAVASLAT

Az közmegegyezésnek számított az anyagi jogi javaslat elveinek elfogadás után, hogy a fő büntetési nem a szabadságvesztés lesz. Nagy vita bontakozott ki ellenben a megvalósítás, jelesül a magán- vagy hallgatórendszer tárgyában.²⁷ Itt most csak Deák érvelésére koncentrálok, aki inkább hajlott a magánrendszerhez, „de minthogy eddig hazai tapasztalataink nincsenek és a külföldi kísérletek eredményei épp oly eltérők, mint azon jeles férfiak véleményei, kik a kérdéssel sok éven át foglalkoztak: ennél fogva nehéz egyik vagy másik rendszer mellett határozottan állást foglalni.”²⁸ A teljes izolálást mindenesetre elvetette, mivel a megtévelyedés leggyakrabban itt fordul elő, s ez Deák humánus szemléletében nagy súllyal esett a latba. Kompromisszumos, kétséggkívül bizonytalanságot hordozó javaslatát kevesen támogatták.

Deák nem érthette meg az első magyar büntetőkódex (1878:V. tc.) megalkotását és becikkelyezését. A megfogalmazójáról Csemegi-kódexnek nevezett színvonalas – büntető anyagi jogi – törvény nagymértékben épített a deáki javaslatra, de annak elegáns, liberális szabályozásához képest visszafogottabb megoldásokat alkalmazott. A halálbüntetést fönntartotta, igaz, kiszabását szűk körre korlátozta és csak mint *ultima ratio* kerülhetett alkalmazásra. A deáki törekvés, hogy a magyar tradícióknak megfelelően a szabadságvesztés álljon a büntetések középpontjában, e törvénynek is sarokköve lett. Beérrett és jó gyümölcsöt termett a „haza bölcsének” kodifikációs programja.

27 A börtönügyi javaslat és a problémakör részletes feldolgozásáról lásd MEZEY Barna: *Eine Gesetzesvorlage über Gefängniswesen im Jahr 1843 in Ungarn*. In: GÁBOR Máthé–WERNER Ogris (szerk.): *Die Entwicklung der österreichisch-ungarischen Strafrechtskodifikation im XIX–XX. Jahrhundert*. Budapest-Wien, 1996. 203–219. p.

28 FAYER, I/1. 115. p.

DEÁK ÉS A REFORMKOR MAGÁNJOGI TÖRVÉNYTERVEZETEI

HOMOKI-NAGY Mária

„Elhoztuk mi magunkkal a Nemzet közóhajtásait, és ha nemcsak papiroson, hanem kebleinkben is elhoztuk azokat, mélyen kell éreznünk, mily édes kötelesség a Nemzet bizodalmanak megfelelvé teljesíteni a Haza reményeit.”¹

Az 1834. május 24-én megtartott kerületi ülésen Deák javaslatára a képviselők elfogadták, hogy az országgyűlés előtt lévő törvénykönyv-tervezetek közül az urbáriális kérdések tárgyalása mellett a magánjogi törvény-javaslatokat (Projectum legum civilium) tűzzék napirendre. Az 1827:8. tc. alapján elkészült törvénykönyv-tervezetek közül egyedül a magánjogot szabályozó tervezetek nem alkottak egységes törvénykönyvet, egyrészt mert nem a teljes magánjog kodifikációjára törekedtek, másrészt az 1830. évi munka készítői kizárólag az 1795. évi tervezetekre támaszkodtak anélkül, hogy a magánjogi tervezeteket tudatosan át- illetve újra szerkesztették volna. Ezek a kicsit módosított munkák kerültek nyomtatott formában a megyei közgyűlések elé, ahol a vármegyék a saját véleményüket, álláspontjukat megfogalmazva, követutasításként is szánva, vettek részt az 1832/36. évi országgyűlésen.

Deák Ferenc maga is részt vett Zala vármegyében annak a bizottságnak a munkájában, amely a tervezetekre adandó megyei véleményt kidolgozta, sőt egyes történészek véleménye szerint Zala megye javaslatainak jelentős részét ő készítette.² A magánjogi törvénytervezetek vonatkozásában azonban Deák véleménye minden bizonnyal jóval radikálisabb volt, mint amit a rendelkezésünkre álló zalai javaslat tükröz.

Zala azon vármegyék közé tartozott, amely a kialakított álláspontját nyomtatásban is meg jelentette, sőt más vármegyék számára is megküldte, mintegy tájékoztatásul.³ (pl. Csongrád vármegye közgyűlése 1833. február 25-én iktatta jegyzőkönyvébe a zalai észrevételeket). Ez azért különösen fontos, mert összehasonlítva a magánjogi javaslatokra tett észrevételeket más vármegyék véleményével a zalai inkább tűnik enyhe változtatásokat

1 KOSSUTH Lajos: *Országgyűlési Tudósítások* (Szerk.: BARTA István) Bp. 1949. III. 685. (továbbiakban: *Országgyűlési Tudósítások*.)

2 „*Javítva változtatni*” (Szerk.: Molnár András) Zalai Gyűjtemény 49. Zalaegerszeg, 2000.

3 Hasonlóképpen járt el Somogy, Heves és Külső Szolnok, Nógrád, Győr vármegye közgyűlése is. Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára IV.A.3.Közgyűlési iratok 1832, 1833.

szorgalmazó javaslatnak, mint egy új, magánjogi kódex kidolgozását sürgetőnek, miközben pl. Somogy vagy Csongrád vármegye véleményének megfogalmazásakor egyértelműen leszögezte, hogy új, polgári törvénykönyvre lenne az országnak szüksége.⁴ S ha megfigyeljük Deák Ferenc felszólalásait a magánjogi javaslatok tárgyalásakor, akkor ő már egy törvénykönyv kidolgozását sürgette, amit azzal fejezett ki: „Figyelemmel kell tehát lenni, hogy valahára már systema készüljön.”⁵

Ez számomra azt jelenti, hogy Deák részt vett a magánjogi javaslatok véleményezésére kiküldött megyei bizottság munkájában, de tényleges elképzelései a magánjog átalakítására nem ebből az „Észrevételekből” szűrhetők le teljes biztonsággal, hanem azokból a hozzászólásaiból, országgyűlési beszédeiből, melyeket az egyes magánjogi javaslatok tárgyalása során mondott el. Deák Ferencnek az 1832–36. évi országgyűlésen képviselt nézeteit a magyar magánjog megreformálására Párniczky Mihály a következőkben foglalta össze: „Három tételből indul ki. Az első: tulajdon és szabadság az iparosodásnak leghatalmasabb ösztönei, tulajdon és szabadság az iparosodásnak leghatalmasabb ösztönei, tulajdon és szabadság azon édes kötelékek, melyek a polgárt legszorosabban kötik hazája sorsához. A második: a regnicoláris deputációk elavult munkálatai helyett rendszeres törvénykönyvet kell kidolgozni. A harmadik: az ősiség jogterületén addig is, míg új törvénykönyv kidolgozása a régi intézmény eltörlését lehetővé teszi, lassankint kell a kitűzött célt megközelítő lépéseket tenni.”⁶

Deák egész országgyűlési tevékenységének ars poeticaként is számontartható az a megjegyzése, melyet a magánjogi törvényjavaslatok tárgyalásának kezdetén fogalmazott meg:

„három szempontra figyelmezzünk [...] melyre minden törvényhozásnak tekintettel lenni kellek: 1. Valljon a hozandó törvény hasznos-e a hazának? 2. Igazságos-e? 3. Alkotmányunkkal nincs-e ellenkezésben?”

A kutatók még most is kevesebb figyelmet fordítanak Deák Ferencnek a magánjog megreformálásához fűzött megjegyzéseihez, ami részben magyarázható azzal, hogy az 1843. évi büntető törvénykönyv tervezetét ő készítette el, s így a kutatók érdeklődése inkább a büntetőjog terén végzett munkájára koncentrálódott. A magánjog vonatkozásában ilyen irányú kísérlet nem született, de 1824-ben a fiatal Deákot, kezdő jogásként a nemesi árvákra felügyelő bizottság jegyzőjévé nevezték ki, mely hivatal jó iskola volt a 19. századi gyámsági viszonyok, ezenbelül az árvák vagyoni, birtokviszonyainak megismerésére. Ezenkívül bátyjával, Deák Antallal osztatlanul bírta a nemesi családi jószágot, sőt amíg bátyja hivatali teendőit vagy követi tevékenységét végezte, addig Deák Ferenc gazdálkodott a családi birtokon. Ennek során a gyakorlati élet volt jó tanítómestere annak átélésére, mit jelentett Magyarországon a 19. században nemesi birtokot kezelni, adósságot törleszteni, a hitelezők keze közül az elzálogosított birtokrészeket visszaszerezni, az urbáriális telkeken gazdálkodó jobbágyok munkáját hatékonyabbá és egyben gazdaságosabbá tenni.

4 „Polgári Törvényekre nézve megjegyeztetik, hogy igen hasznosnak és szükségesnek vélettetne, ha egy az Országgyűlés által kinevezendő küldöttség a polgári törvényeket voltaképpen megvizsgálván, azoknak értelméhez képest minden pallérozott nemzetek példájára, egy tökéletes, rendszeres, világos törvénykönyvet (Codex Civilist) dolgozna ki.” Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fiókleveáltára IV.A.3. Közgyűlési iratok 1832. 252. sz.

5 *Országgyűlési Tudósítások*. III. 170. p.

6 PÁRNICZKY Mihály: *Az ősiség a XIX. században*. In: Illés József Emlékkönyv. Bp. 1942. 434. p.

A mindennapok gyakorlatában szerzett ismeretei valamint a családi birtokot érintő osztályos perek terhe tették képessé arra, hogy a meglévő elméleti tudása mellett, olyan javaslatokat terjesszen követársai elé, melyeket ha figyelembe vettek volna, a magyar rendi magánjogot már jóval 1848 előtt a polgári átalakulás útjára lehetett volna terelni.

„Csak ott igazán boldog és virágzó a Haza, hol a földet szabad kezek mívelik, ott erős a nemzet, hol szabad kezek védik a tulajdont és függetlenséget.”⁷ mondta, amikor a magyarországi tulajdonviszonyok rendezésének kérdését az országgyűlés napirendjére tűzték.

Ahhoz, hogy Magyarországon a *szabad tulajdont* meg lehessen teremteni, rendi magánjogi viszonyaink jelentős részét át kellett volna alakítani. A magyar tulajdoni viszonyainkat több kötöttség terhelte, amit a meglévő adományrendszer, az ősiség és az urbáriális viszonyok meglétével lehet elsősorban jellemezni.

Amikor a magánjogi javaslatokat 1834-ben a kerületi ülés napirendjére tűzték, mindhárom előbb említett kérdésről heves vita bontakozott ki. Az urbáriális kérdésekre ezen előadás keretei között nem térek ki, egyébként is Deáknak a jobbágyszabadítással kapcsolatos nézetei ismertebbek. A szabad tulajdon megteremtése kapcsán csak azt emelem ki, hogy a sok megoldandó kérdés közül, az egyik legfontosabb lett volna Deák véleménye szerint az, hogy a jobbágyság az általa megművelt telek tulajdonosa lehessen, azaz biztosítani kellett volna a jobbágyság birtokbírhatási jogát. Ezzel kapcsolatban 1834-ben Deák így fogalmazott: „szegény, elmozdított népnek sorsa jövőben is áldozatokat fog kívánni, ha csak törvény által módot nem nyújtunk, hogy [...] a földesurak kára nélkül, sőt azoknak önkényes megegyezésével alku szerént magának valamivel több szabadságot s biztosabb tulajdont szerezhesse.”⁸

Nemcsak az urbáriális tervezet tárgyalása kapcsán merült fel a birtokbírhatási jog biztosításának gondolata, hanem a magánjogi javaslatok tárgyalása során is, már az első javaslatnak a napirendre tűzésekor (*De donationibus Regis in genere*).⁹ Sőt éppen a magánjogi javaslatok voltak azok, ahol a szabad tulajdon megteremtése során a paraszti tulajdon kérdéseit is szabályozni kellett. Tudták ezt a tervezetet készítő és a követek egyaránt, mert az urbárium tárgyalása során ezt a kérdést levették a napirendről s áttették arra az időre, amikor a magánjogi kérdések tárgyalása a tulajdonviszonyok szabályozásához ér.¹⁰ Ez a tény is bizonyítja, hogy a tervezetek tárgyalásakor, különösen a magánjogi javaslatok vizsgálatakor jóval tudatosabb szerkesztésre törekedtek, még akkor is, ha Deák javaslatát elvetették abban a vonatkozásban, hogy az előttük fekvő magánjogi javaslatokat tegyék földre, küldjenek ki egy új bizottságot, melynek ténylegesen egy polgári törvénykönyv megalkotása lenne a feladata.¹¹ Miután erre nem került sor, az adományrendszer tárgyalása során merült fel ismét a birtokbírhatási jog kérdése, melynek tárgyalása során többek között Deák is bebizonyította, hogy hamis az az állítás, amely szerint a jobbágnak nem lehet tulajdona, hiszen azt sem az 1222. Aranybulla, sem az 1723:23. tc. nem mondta

7 KÖNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei* I. 116. p.; *Országgyűlési Tudósítások* III. 689. p.

8 KÖNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei* I. 116. p.; *Országgyűlési Tudósítások* III. 686. p.

9 1830: I.4.§ „Donatio super bonis, per quempiam possessorii incapacem tentis, vel ex carentia possessorii collata, nisi titulus impetrationis ad legales fontes notae, vel defectus reducatur, inefficax est; salva in reliquo, sensu praevigentium legum contra ejusmodi incapaces sua legali via procedendi facultate.

10 *Országgyűlési Tudósítások* I. 337. p.; II. 153. p.

11 *Országgyűlési Tudósítások* III. 170. p.

ki, mivel ezen törvényhelyek csak idegenekről beszélnek. Hangsúlyozni kell, hogy Deák volt az, aki összekapcsolta a birtokbírhatás jogának problematikáját a nemesek korlátozott tulajdonjogával. Ugyanakkor azt is bebizonyította, hogy „a föld bírhatásnak szabadsága minden hazafinak kétségtelen természeti jusa, minthogy ezen justól törvényeink világos rendelése egy hazafit sem fosztott meg, azt pedig talán a köz tapasztalás ellenére vitatni senki sem fogja, hogy ezen jus a polgári társaság köz céljával meg nem fér.”¹² Mindezen túl Deák még azt is leszögezte, hogy a „bírhatási jus ... oly fontos, hogy azt nem így mellel kellene vitatás alá venni, hanem minden oldalról, egész kiterjedésében, ami akkor történhetnék legalkalmasabban, midőn az örökös eladások kérdése kerül napirendre.”¹³ (De fassionibus perennalibus XXVI.) Sajnos már sohasem tudhatjuk meg, mivel érvelt volna Deák 1834-ben, amikor a szabad tulajdont mindenki számára biztosítani szeretne volna. A XXVI. magánjogi törvényjavaslatot nem tűzték országgyűlési tárgyalásra, mert ezen javaslatok megvitatása az országgyűlésen megszakadt, miután a karok és rendek táblájához megérkezett az az uralkodói leirat, amelyben az uralkodó elutasította a jobbágyok önkéntes örökváltságának lehetőségét. Azt már csak zárójelben jegyzem meg, hogy Zala vármegye véleményében a Deák által említett javaslatához, amely az örökbevallások általános szabályairól rendelkezik, nem található érdemleges megjegyzés, azt a részt vagy nem Deák írta, vagy a véleményét eleve kihagyták a megyei észrevételek közül. Azonban, ha figyelemmel vagyunk arra, hogy Deák Ferenc annak ellenére, hogy a kerületi ülésen leszavazták az egységes törvénykönyv megalkotására tett javaslatát, a magánjogi javaslatok tárgyalása során mindvégig arra törekedett, hogy a meglévő anyagon belül, mégis egy egységes, átlátható tervezetet dolgozzanak ki. Ha így tekintünk arra a megállapítására, hogy a birtokbírhatás jogát minden oldalról meg kell vizsgálni, akkor a javaslatok közül a maga teljességében kell vizsgálat tárgyává tenni az örökbevallásokra, azaz az örökös kötésekre vonatkozó szabályokat. A XXVIII. javaslat, amely a szükséges és az ésszerű okokból kötött örökbevallásokról rendelkezett (De necessariis et rationalibus fassionibus), s törekedett annak meghatározására, hogy mely esetekben nem lehet érvényteleníteni az osztályosok által korábban megkötött szerződéseket. Zala megye észrevételei között erre a javaslatra a következő megjegyzés olvasható: „országunk közhitelének emelkedését semmi hathatósabban nem eszközölné, mint egy olly törvény, melly szerint az ingatlan ősi nemes birtoknak örökös eladása mindenkor változhatatlan maradna, s azt a vérségnek soha semmi szín alatt felbontani, vagy kérdés alá venni szabad nem volna.”¹⁴ Ebből a megyei véleményből és a kerületi ülésen elhangzott felszólalásából jól látható, hogy Deák a birtokbírhatás kérdését sokkal átfogóbban szemlélte, mint kortársai. Nemcsak a jobbágy-paraszság birtoklási jogát, hanem a nemesi ingatlan vásárlóinak helyzetét is biztosítani akarta, mellyel az alaptalan perek sokaságát lehetett volna csökkenteni. E kérdés azonban már átnyúlik az ősiség eltörlésének a kérdéskörébe, ahol erről még részletesebben ejtke szót.

Az pedig ismert tény, hogy a jobbágyok számára a birtokbírhatási jog megadását a kerületi ülésen már a I. magánjogi javaslat tárgyalása során a követek megtagadták,¹⁵ ezzel a szabad tulajdon biztosításának a kérdése a jobbágy-paraszság vonatkozásában lekerült az

12 Országgyűlési Tudósítások III. 217. p.

13 Országgyűlési Tudósítások III. 217. p.

14 Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fiókleveletára közgyűlési iratok 66. 1833. február 25. 90.

15 Országgyűlési Tudósítások III. 219. p. 1834. június 4. kerületi ülés.

országgyűlés napirendjéről. Ezzel valójában megelőlegezték, hogy a nemesi tulajdon kööttségeit a reformerek javaslatai szerint eltörölhessék.

A szabad tulajdon megteremtésére irányuló törekvések másik iránya a nemesi tulajdont terhelő kööttségeknek az eltörlése volt, melynek során az egyik legégetőbb kérdést az ösiség megszüntetését kellett volna megvalósítani. Hiszen Deák is világosan látta, hogy nem lehet a parasztság számára sem szabad tulajdont biztosítani mindaddig, amíg a nemesi tulajdon is erőteljesen korlátozott. Nem véletlenül tette fel követtársai számára azt a kérdést, hogy „talán az ösiség törvényeinek erőltetett magyarázatából kívánunk a nemzet boldogságának újj akadályokat összerakni?”¹⁶

Az ösiség és az adományrendszer oly szorosan összekapcsolódott a magyar jogrendszerben, hogy szinte lehetetlennek tűnt ezen szabályok kötelékeitől magánjogi rendszerünket megtisztítani. Nem véletlen, hogy sem 1795-ben, sem pedig 1830-ban kísérletet sem tettek egy egységes polgári törvénykönyv elkészítésére. A magánjog vonatkozásában, eltérően akár a büntető anyagi jog, akár a perjog esetében, csak a meglévő szokásjogi normákat kívánták összehangolni a Kúria gyakorlatával. Már az 1791-ben felállított jogi bizottság azt a feladatot kapta, hogy a magánjogi rendszerünkben meglévő ellentmondásokat küszöböljék ki, ami azért keletkezett, mert a Kúria nem vette figyelembe a szokásjogi normákat, s azzal ellentétes ítéleteket hozott. Az 1827:8. tc.-kel felállított bizottság is arra a megállapításra jutott, „hogy az ösiség elvéből, amelyet a két Tábla ridegen betartott, a megerőtlenítő perek sokasága keletkezett; az pedig a birtokjogok ingadozását és bizonytalanságát hozta magával, a hitel és nemzeti iparosodás kárára.”¹⁷ Ez a vélemény 1834-re sem változott, s a többség nem akarta tudomásul venni, hogy az idő eljárt ezen gyakorlat felett. Ezért hivatkozott Deák a külföldi példákra, mint pl. a Code civile vagy az Osztrák Polgári Törvénykönyvre mondván, hogy végre rendszert kellene alkotnunk. Deák leszavazása után sem adta fel azt az álláspontját, hogy a követek előtt álló anyagban megvalósítható rendszert, az ellentmondások kiküszöbölését végre lehet és végre kell hajtani. E tárgyban elhangzott felszólalásaiból állapítható meg lenyűgöző, tiszta logikája, abszolút biztos elméleti és gyakorlati ismerete szerteágazó szokásjogi rendszerünkben.

A szabad tulajdon megteremtése érdekében elsőként a magánjogi javaslatok közül az adományrendszer ellentmondásait kellett volna kiküszöbölni. Amikor a kerületi ülés napirendre tűzte az adományrendszer tárgyalását, Kölcsy Ferenc emelkedett szólásra, s javaslatot tett arra, hogy a magánjogi javaslatok közül a XVI. javaslatot, (De successione Fiscii Regii) a királyi kincstár örökléséről szólót vegyék előre, s tárgyalja meg a kerületi ülés azt, hiszen, ha a királyi kincstár öröklését eltörlik, akkor egész magánjogi rendszerünket át kell alakítani. Kölcsy ugyanis azt is felvetette, hogy el kell törölni a magszakadás és a hűtlenség esetében fennálló kincstári öröklést, s azt csak arra az esetre kellene meghagyni, amikor egy család kihalt.¹⁸

Deák csatlakozott Kölcsy felvetéséhez, bár álláspontját, miután Kölcsy javaslatát elvetették, később fejtette ki részletesen. Az egyik alapvető problémát, az évszázadok során kialakított szokásjogi gyakorlatban látta, amely az ún. *latens ius regium*-ot, azaz a rejtett királyi jog elvét kialakította. Ennek az elvnek köszönhetően nemcsak a ténylegesen birtó-

16 Országgyűlési Tudósítások III. 687. p.

17 PÁRNICZKY Mihály: *Az ösiség a XIX. században*. 436. p.

18 Országgyűlési Tudósítások III. 187–190. p.

kos nélkül maradt birtok szállt vissza a kincstárra és vált újból eladományozhatóvá, hanem a csak jogilag vagy még úgy sem üres birtok is peres adományként felkérhető volt, melynek során a birtokot kérő hosszadalmas pert indíthatott a birtokban ülővel szemben anélkül, hogy akár annak hűtlenségét, akár annak megszakadását bizonyítani tudta volna. Ezért vált általánossá az a nézet, hogy valójában egyetlen egy nemes sem lehetett biztos abban, hogy élete végéig békésen birtokolhatja családi jószágát. Ezt a helyzetet jellemezte Deák úgy, „hogy a Fiscus örökösödéséből ered azon visszas állapot, mely részint a latens jus regium lehetősége miatt senki, magát birtokában tökéletesen biztosnak nem érezi; mely bizonytalanság annyira beszövetkezett minden viszonyainkba, hogy alig van valaki, aki minden aggodás nélkül biztos sajátjának merné mondani birtokát. [...] A felségsértés vagy hűtlenség miatti jószág confiscatio ellenkezik az emberiséggel, a szelídséggel, a törvényhozás philozófiájával, mely ártatlant nem büntet, de ellenkezik magának az ösiség elvével is, mert elvágja az örökösödés fonalát.”¹⁹

Deák ezen követi felszólalásában a magyar késő rendi magánjog szinte valamennyi sarkalatos kérdése, problémája megfogalmazódott. Miután jogilag Magyarországon is érvényesült az az alapelv, hogy minden föld legfőbb tulajdonosa a király, s erre épült a Szent István óta Magyarországon is meglévő adományozás szinte valamennyi sajátossága, természetesen, hogy a magánjogi törvényjavaslatok elsődlegesen az adományrendszer sajátosságait kívánták továbbra is rögzíteni. Miután Kölcsey javaslatát a királyi *fiscus* öröklésének szabályozása vonatkozásában elutasították, Deák kísérelt meg összhangot teremteni az előttük fekvő javaslatok között, s terjesztette elő azon javaslatát, hogy „a Donatio törvényes tárgyában ily renddel kellene menni: 1. ki adhat; 2. mit adhat; 3. kinek adhat; 4. miként adhat?”²⁰

Ha ezt a felvetett sorrendet követjük, tökéletesen szerkesztett törvényt kaphattunk volna. Így ki lehetett volna iktatni a magyar jogrendszerből a peres adomány intézményét, amely az eshetőleges megszakadáson alapult,²¹ el lehetett volna törölni a rejtett királyi jogot. Meg lehetett volna szüntetni a vegyes adomány rendszerét, amely valójában burkolt adás-vételi szerződés volt már évszázadok óta a király és a nemesség között, és a hűtlenséget is, mint bűncselekményt ki lehetett volna iktatni a magánjogi rendszerből, s ezzel érvényesülhetett volna az a deáki elv, hogy „csak olyan jószágot adományozhat a Fejedelem, mely et jure et de facto a Fiscusra szállott.”²² Ugyanakkor Deák határozottan kiállt azon álláspontja mellett, amely a leányág számára is biztosította volna az öröklést az adománybirtokban.²³ Ugyanezt a gondolatát erősítette meg a VII. javaslat (De aequalitate juris inter sexum, et sexum) tárgyalásakor, ami a fiú- és a leányág közötti egyenlőséget volt hivatva biztosítani.²⁴

19 Országgyűlési Tudósítások III. 369. p.

20 Országgyűlési Tudósítások III. 191. p.

21 „Donatio per eventuale defectum impetrata, velut Bona nondum caduca, adeoque non conferibilia pro objecto habens, non valet.” 1830. I.1.§

22 Országgyűlési Tudósítások III. 192. p.

23 „Clausula ultra haeredes et posteritates, legatarios etiam, et cessionarios complectens, utriusque sexui suffragatur.” 1830.I.3.§

24 Az adományrendszer megreformálására tett deáki megjegyzésekről bővebben: HOMOKI-NAGY Mária: *Az adományrendszer megreformálására tett deáki javaslatok*. (kézirat) Elhangzott a Pázmány Péter Tudományegyetemen 2003. májusában rendezett konferencián.

A tulajdont korlátozó kötöttségek közül a harmadik az ősiség, amely talán a legtöbb kárt okozta a vagyoni viszonyaink fejlődésében. Az ősiségre úgy tekintettek, mint a nemzetségek fennmaradásának egyik legfontosabb biztosítékára. Ezért alakult ki az az általános felfogás, hogy arról nem lehet végrendelkezni, nem lehet elidegeníteni csak az osztályosok beleegyezésével, melyet az elő- és visszavásárlási joggal biztosítottak maguknak, s mindezt azért, mert az ősi vagyon az egy nemzetségbe tartozók vér- és vagyonszövetségét jelentette. A szabad tulajdon megteremtése érdekében az ősiséget el kellett volna törölni, melynek egyik megoldása lehetett volna a szabad rendelkezési jog biztosítása. Ezért az ősiség kapcsán az egyik döntő kérdés az volt, hogy bevezethető-e, és ha igen, milyen formában a tulajdonos szabad rendelkezési joga? Biztosítható-e élők között és halál esetére is a rendelkezési jog, azaz az elidegeníthetetlen és megterhelhetetlen ősi jószágból létrehozható-e forgalomképes dolog, illetve biztosítható-e a végrendelkezési jog a tulajdonos halála esetére? Ha ezeket a kérdéseket vizsgáljuk, akkor érdemes megnézni, mi volt Deák elképzelése egyrészt a törvényes és a végrendeleti öröklésről, másrészt az élők közötti rendelkezési jogról, amely rendi magánjogunk rendszerében az örökbevallások, azaz az örökös kötések szabályait jelentette.

Deák az özvegyi jog (*De iuribus viduarum* X.) szabályozásának tárgyalásakor említette először az országgyűlésen az ősiséggel kapcsolatos nézeteit, majd az öröklési jog szabályozásánál szólalt fel újra.

„Az aviticitas az, mely a rendelkezési szabadságot korlátozza. Az örökösödés egész Európában meg van állapítva *in casu intestati* anélkül, hogy a végrendelkezési szabadság sok országban kizárassék, vagyis az aviticitast ismernék. És ez a dolognak valódi értelme: mert az elidegeníthetlenség s az ezen épült *invalidatio* az aviticitasból nem következik.”²⁵

A magánjogi javaslatok az adományrendszer után az öröklési jog szabályait igyekeztek pontosítani, azon belül is a végrendelkezést kívánták az eredeti szokásjogi normák szerint meghagyni. Ezért mondták ki a végrendeletéről szóló javasat 1. szakaszában, „hogya a törvényes örökösök ellenében sem ősi ingó sem ingatlan dologról nem lehet végrendeletet készíteni.”²⁶

Deák és Kölcsény véleménye e kérdésben megegyezett és hozzájuk csatlakozott Somich is, aki azt az érvet is követték elé tárta, emlékeztetve őket: „hogya az 1791:67. tc. által a jelen munkálkodásunk eredeti célja oly törvények alkotásában van kitűzve, mellek által a szerfelett szaporodó pereknek eleje vétessék, [...] lehet-e ezt eszközölni ha hogya az aviticitas úgy, amint áll, továbbá is meghagyatik.”²⁷

A végrendelkezési jog első törvényi megfogalmazására Magyarországon az 1222. Aranybulla 4. cikkelyében került sor, amelyben kimondták, hogya a királyi *serviens* fiú utód nélkül hal meg, leányait megillető leánynegyed kivételével szabadon rendelkezhet vagyonáról. Ezt törölte el Nagy Lajos az 1351. decretumában. Kölcsény és Deák is arra hivatkozott, hogya a magyar jogrendszer ismerte a halál esetére szóló rendelkezési szabadságot, amely évszázadok során az ún. vásárolt birtok vonatkozásában meg is maradt, csak az örökölt jószág esetében fosztották meg a tulajdonost a rendelkezési jogosultságától.

25 KÖNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei* I. 89. p.; *Országgyűlési Tudósítások* III. 270. p.

26 „Acquisita liberae acquisiteurum subsunt dispositioni, verum Testamenta de rebus sive mobilibus, sive immobilibus avitis in praejudicium legitimi Successoris condita non tenent.” 1830. XI.1.§

27 *Országgyűlési Tudósítások* III. 282. p.

Most 1834-ben éppen azt vetették fel a reformerek, hogy ismét csak a vásárolt birtok vonatkozásában engedélyezné a szabad rendelkezési jogot a javaslat, sőt az 1795. tervezethez hasonlóan még az ingó ősi vagyonról való rendelkezést is megtiltotta. Ezért kérdezte Deák a javaslat tárgyalásának elején: „mennyire adatik meg a szabad rendelkezési jussa a tulajdonosnak, mégpedig megkülönböztetve az egyenes maradékra, a mellékes rokonokra és a Fiscusra nézve.”²⁸ Szinte könyörögve kérte követtársait, hogyha az ingatlanra nem is, legalább az ingóságok vonatkozásában mondják ki a szabad rendelkezési jogot.

Sajnos a kerületi ülés 1834. június 28-án elutasította a szabad rendelkezési jog biztosítását és nemcsak az ingatlan, de az ingó dolgok vonatkozásában is kimondták, hogyha az egyszer osztályon ment át, akkor ősi vagyon, melyről halál esetére sem lehet szabadon rendelkezni.

Ennek ellenére Deák leszögezte, hogy a szabad rendelkezési jog híve élők között és halál esetére egyaránt, és a kerületi ülés egyik fontos feladata éppen annak eldöntése, hogy ezt az ősi vagyonra is kiterjesztik-e vagy sem. Ekkor mondta azt: „ha nem kiterjesztett, legalább nem megszorított szabadságot óhajt haza vinni.”²⁹

A szabad rendelkezési jog biztosításának gondolatát a hitbizományok (De senioratu et jure primogeniturae XII.) tárgyalásánál Deák ismét felvetette. Bár a hitbizomány Magyarországon épp az ősiség miatt nem terjedt el széles körben, mégis először 1687-ben az arisztokrácia számára, 1723-ban pedig a köznemesség számára is lehetővé tették hitbizományi birtok létesítését. Ezzel még egy kötött birtokformát honosítottak meg Magyarországon. Ezért mondta azt Deák, hogy „a szabad rendelkezést én is nem csak fenntartani, sőt tágítani óhajtom, de az oda nem terjedhet, hogy a rendelkező még a sírban is örök törvényt szabjon az élőknek, [...] nem látom okát, miért kelljen a nemzet belső erejének s életének emelkedését a hitelt, a nemzeti közérdeket szükség nélkül feláldozni? S azért a természet rendével s igazsággal ellenkező hazánkra káros Fidei commissumok eltörlésére szavazok.”³⁰ Deák Ferencnek ezek a hozzászólásai bizonyítják, hogy milyen tisztán látta annak szükségét, hogy Magyarországon a szabad tulajdont megeremtsék. Ezért törekedett annak elérésére, hogy a szabad rendelkezési jogot élők között és halál esetére is elismertesse követtársaival. Ugyanakkor azt is világosan látta, hogy a szabad rendelkezésnek a jogát nem lehet abba az irányba szélesíteni, hogy az ősiséget a másik kötött tulajdoni forma, a hitbizomány váltsa fel. Hiszen annak létesítése a birtokot kezén tartó szabad akaratától függött, ugyanakkor, ha egyszer létrehozták, akkor már csak egy kézen öröklődhetett, tehát az utódok számára kötött birtokká vált.

Hogy a szabad rendelkezési jog biztosítását mennyire komolyan gondolta Deák, az abból is leszűrhető, hogy bár az örökbevallásokról, mai szóhasználatlaltal az adásvételi szerződésekről szóló javaslatok már nem kerültek tárgyalásra, mégis többször utalt Deák arra a tényre, hogy az osztályosok azon jogát, mely szerint a vevőtől joguk volt az elidegenített apai birtokot bármikor visszakövetelni, meg kell szüntetni. Ezzel lehetett volna a birtokperek jelentős részét megszüntetni, s a vevők birtokbírhatási jogát biztosítani. Ennek indokát a zalai „Észrevételek” így bizonyítják: „Mivel nemcsak az eladóknak Nemzetiségi jussai kívánnak kémélést, hanem a vevők tulajdonának állandó bátorsága is megérdemli a

28 Országgyűlési Tudósítások III. 273. p.

29 Országgyűlési tudósítások III. 278. p.

30 Országgyűlési Tudósítások III. p.

Törvényhozó hatalomnak gondosabb figyelmét, szükséges leendő fenálló Törvényeinket, oly móddal változtatni, hogy e kettős cél legalább csak valamennyire is egyesüljön, és valamint egy részről az ősi fekvő birtoknak határtalan örökös elidegenítéséből eredő károsodást az illető vérség annak idejében törvényes uton orvosolhassa, úgy szinte más részről a megvevőnek tulajdona se legyen örök időkre kitéve mindazon bizonytalan habozású változásoknak, melyek azt a vérség törvényes lépései által még századok múlva is érhetnék.”³¹Ez a megyei vélemény Deák elképzeléseit is jól tükrözi. Határozottan kiáll a megoldandó feladatok elvégzéséért, de ha kell, képes kompromisszumot kötni annak érdekében, hogy a magánjog átalakítását is elindíthassák azon az úton, amely a polgári tulajdon megerősítéséhez vezet.

Tagadhatatlan, hogy a magánjog vonatkozásában nem tudott Deák olyan szembetűnő munkát alkotni, mint a büntetőjog vagy az alkotmányjog területén. Mégis az elmondott véleményeiből leszűrhető, hogy minden erejével azon volt, hogy ha lehet egy polgári törvénykönyvet alkosson meg az országgyűlés, ha nem lehet, akkor is a fejlődést megakadályozó kötöttségeket a lehető leghamarabb szüntesse meg.

A szabad tulajdont csak 1848-ban sikerült megvalósítani Magyarországon, amikor a XV. tc.-kel az ősiséget a IX. tc.-kel az úrbériséget törölték el. A gyakorlat ekkor is sok rendi kötöttséget hozott a felszínre, melyet Deáknak, mint igazságügy miniszternek kellett megoldani. De maradt megoldásra váró feladat még 1861-ben is, amikor az Országbírói Értekezleten ismét napirendre került a magyar magánjog reformja, s felvetődött a kérdés, hogy az időközben hatályba léptetett ABGB-t továbbra is hagyják hatályban vagy térjenek vissza az 1848 előtti magánjogi szabályokhoz. Ekkor mondta azt Deák: „én az ősiséget, melyet az 1848:XV. tc. elvben eltörölt, visszaállítani egyáltalán nem akarom. Politikai életem legnagyobb része folyt le azon küzdelemben, melyet elvtársaimmal együtt a régi feudalizmusnak káros maradványai ellen folytattunk. Ezek közé számítottuk az ősiséget is, melynek bilincseitől kiszabadítani a nemzetet legfőbb törekvésünk vala. Küzdöttünk, hogy e hazában is szabad legyen ember és föld, hogy ki-kinek tulajdonát valóságos tulajdonnak tekinthesse, s birtokát a lehetőségig biztosnak. És miután sok nehéz küzdés után 1848-ban célt értünk, ki fogja tőlem méltányosan követelhetni, hogy segítsem ismét lebilincselni a tulajdont [...] azért, mert időközben politikai szerencsétlenségek folytán egy jogtalan hatalom idegenszerű működése léptette életbe [...] azt, mit mi magunk elvben elhatároztunk? [...] én magát az 1848-ban kivívott elvet is ellökjem vagy feláldozzam? Ennyit a közhangulatnak, ha csakugyan közhangulat az, áldoznom lehetetlen; önmagamhoz s elveimhez hűtlen nem lehetek.”³²

31 Zalai észrevételek. 90. Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fiókleveleltára IV. A.3. Közgyűlési iratok 1833. 66.; „*Javítva változtatni*”. Zalaegerszeg, 2000.

32 KÖNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei* II. 583. p.

DEÁK ÉS A PARLAMENTÁRIS KORMÁNYZAT KÉRDÉSE 1848-BAN

MARJANUCZ László

Az 1848. III. tc. létrehozta a független felelős kormányt. A bécsi udvari hatóságoktól függő dikasztériumokat és az adminisztrátori igazgatást fölváltotta a minisztériális felelősség. Bartal György kancelláriai tanácsos a felelős minisztérium alakításáról a Ferencz Károlynál tartott értekezleten kimutatta, hogy Magyarországot tulajdonképp már I. Ferdinándtól a mostani tervezet szerint kellett volna kormányozni. Deák Ferenc a Karok és Rendek 1848. március 31-i kerületi ülésén a felelős kormányt pusztá formának nevezte, melynek a nemzet ereje ad életet. Franciaországra hivatkozott, ahol ugyanazon felelősségi törvény mellett egyik minisztérium zsarnoka volt Franciaországnak, mert a nemzet nem mutatott elég erőt féken tartására, egy másik minisztérium meg keményen büntetett, mert a nemzet erőt fejtett ki.¹ Magyarországon akkor még nem dőlt el, hogy lesz-e elegendő ereje a nemzetnek a papíron létező felelősséget és függetlenséget életbe léptetni. A független kormány lényege az volt, hogy a nemzet a maga pénzügyeiről önállóan rendelkezék. De Bécs sem a „független financiával” sem a magyar hadügyminisztérium gondolatával nem barátkozott meg. Az áprilisi törvényekben Kossuth szerint mégis a „*nemzet urává van téve önsorsának*”. A polgári nemzetállam működtetése a Batthyány-kormányra hárult. Sikere többek között azon múltott, hogy mennyire tudta fölszabadítani a nemzeti energiákat. A parlamenti kormányzás problematikája ezen a ponton kapcsolódott az első magyar felelős minisztérium működéséhez.

Vajon fölvetődött-e már 1848 előtt a parlamentáris kormányzat behozatala, illetve volt-e világos fogalmuk az akkori államférfiaknak a parlamentarizmusról? A parlamenti kormányzás ténybeli föltétele az erős pártok létezése, mert szabályos funkcionálása erős pártstruktúrán alapul. Ennek tiszta példája az angol fejlődés. Nagy kérdés, hogy az 1848 előtt létrejött magyar pártok képesek voltak-e többségi kormány létrehozására. A parlamentarizmus ezen feltétele Magyarországon is kialakult, jóllehet nem nagy kompakt és erős pártok formájában, hanem lazább szövődékű, klubszerű alakulatokban, de világos politikai platformmal. Nem lehet azt állítani a 40-es évek ellenzékéről a maga egészében, hogy a parlamentáris kormányforma kimondott programja lett volna, de az eszme már behatolt közérjük.

A konzervatívok kifejezetten kerülték a többségi kormányzás teoretikus elveit, céljuk a kormány minél nagyobb társadalmi támogatottsága, „többség általi pártolása” volt. Ezzel szemben az ellenzék 1847-ben azt fogalmazta meg, hogy Magyarország akkor te-

¹ *Deák Ferenc beszédei 1848–1861.* Összegegyítette: KÖNYI Manó. Bp. 1886. 39. p.

kinthető alkotmányos nemzetnek, ha minden külső befolyástól mentes független és parlamentáris kormánya lesz. A Deák szerkesztette Ellenzéki Nyilatkozat is kimondta, hogy a magyar kormány nem parlamentáris kormány, „*mely eredetére nézve a többségben nyilatkozó nemzeti akarat kifolyása volna, s lételet a többség pártolásától feltételezettnek elismerné. A magyar kormány alkotmányos törvényeink ellenére idegenszerű, s nem nemzeti befolyás alatt áll.*”² Alkotmányos állásunk törvényszerű biztosítékát a kormány felelősségében látta Deák, amit egyben a parlamenti kormányzás alapjának is tekintett.

Concha Győző az 1905-i alkotmányos válság idején úgy értelmezte az Ellenzéki Nyilatkozatot, hogy az csak a kormány függetlenségét hangsúlyozta, s nem többségi alapját.³ Ez azonban nem igaz. Az ellenzék kétségtelenül a birodalmi kormánytól függő kollegiális kormányzati rendszerre zúdította összűzét, de a parlamentarizmus igényének is hangot adott, midőn egyszerre emelte ki a kormány függetlenségét és annak parlamenti többségi feltételezettségét. Ez – fölfogásunk szerint – a parlamentarizmusra való egyértelmű törekvés. A független kormányzást már az 1790. X. tc. is biztosította, de a nemzetnek szomorúan kellett tapasztalnia, hogy a valódi függetlenség elérésére más természetű újabb intézményes biztosítékokra van szükség. Ezt a többség pártolásától függő kormányban lelték meg.

Igaz, a taxatív felsorolt programpontokban nem követelték kifejezetten a parlamentáris kormányzatot. Ennek oka, hogy 1847-ben még erősen megosztott volt az ellenzék tábora, s kerültek minden olyan pontot, mely szakadást idézhetett volna elő benne.

Benjamin Constant mondta egyszer: Anglia alkotmányát a nehéz időkben az mentette meg, hogy „*a miniszterek, mint az alsóház tagjai vezérelhettek, mérsékelhettek, tanácskozhattak*”.⁴ Nálunk a tábla tanácskozásában csak annak tagjai vehettek részt. Ha a kormánybiztos nem volt követ felelhetett ugyan az elébe terjesztett kérdésekre, de indítványt nem tehetett. Kemény Zsigmond szerint parlamentáris kormányzásban egy szövetség és egy elvű törvény akkor születhet, ha a kormány terjeszt elő törvényjavaslatokat, s abba lényeges módosítások nem csúszhatnak bele, mert a kormányon kívül álló párt mindig minoritásban van.⁵ Az 1848 előtti rendszer nem ilyen volt. Akkor a törvényhozás és kormányzás alapzatában lényeges különbség volt, ez okozta, hogy az országgyűléseken fölmerült korproblémák megoldásában nemzet és kormány képtelen volt egyeztetni, érdekeik szétváltak. Nem volt elég a kormányzati függetlenséget kimondó törvény, mert az a régi kormányzati rendszerben illuzórikussá vált. Így a végcél, a valódi függetlenség eléréséhez csak a parlamentáris rendszeren keresztül vezetett az út. Deák és Kossuth is ezen a véleményen volt az utolsó rendi országgyűlés vitáiban.

A főrendek közül gróf Vay Dániel pendítette meg először a parlamentarizmus eszméjét a felirati vita során. De ő nagyon óvatos volt: szerinte a magyar alkotmány filozófiája szebb és nagyszerűbb dolgot tesz lehetővé: az igazság keresését a többség helyett.⁶ Vagyis amíg az alkotmány privilegiális alapon állt, nem lehetett kivitelezni a többségi kormányzást. Ez a nézet a vármegye rendszer ellenállásából indult ki, melyre mindaddig

2 HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig*. III. Pest, 1866. 213. p.

3 TILLMANN György: *Behozta-e az 1848: III. t. cikk a parlamentáris kormányformát?* Bp. 1906. (a továbbiakban: TILLMANN) 1906. 26. p.

4 *uo.* 31. p.

5 *Pesti Hírlap*, 1847. november 7.

6 *Pesti Hírlap*, 1847. december 12.

szükség volt, míg a népképviselőket, mint a nemzeti erő garanciáját és képességét be nem vezették. A főrendek többsége ekkor még tartott a minden más hatalmat (kormány, megyei, szabadalmas kerületek) elnyelő parlamenti kormánytól. Annak ereje viszont csak a népképviselőkből fakadhatott, így a népképviselő meg kellett, hogy előzze a parlamentáris kormányzat létrejöttét. A kettő csak együtt volt képes megakadályozni, hogy az országot a többség akarata ellenére kormányozzák. Deák már 1845-ben kijelentette, hogy a kormány felelőssége önmagában jó ugyan, de a népképviselő a fő, mert az erő abban van. 1848. március 31-én ezt így fejezte ki: „*Fölösleges mondani, hogy a felelős kormány csak forma, s annak a nemzet ereje ad életet.*”⁷

Mit jelentettek Deák szavai? Azt, hogy a felelős kormány, a többség egyedül nem garancia a függetlenségre, hisz a kormány eddig is tudott nem egyszer többséget szerezni. Egyedül a népképviselő képes útját állni a mesterséges többség csinálásnak.

A parlamentáris rendszer igénye megmutatkozott a reformok tárgyalásánál is. Például a közteherviselési vitában Lónyay Menyhért Bereg követe így érvelt: „*nemzeti financiai rendszert kell kiépíteni az érdekegység alapján. S ez csak akkor lehetséges, ha kormányzási rendszerünk alkotmányos, felelős, és nemzeti.*”⁸ Az ezzel foglalkozó felirat sérelmi természete okozta, hogy abban inkább a kormány függetlenségét hangsúlyozták. Az 1790. X. tc. be nem tartását a rendek fő sérelemként tartották számon. De maga a cél több volt: az alkotmány kiépítése, az európai népképviselői rendszer behozatala. Ez az eszme már áthatotta a rendeket, amikor megérkezett a párizsi és bécsi forradalom híre. Nem a nemzet alaphangulata változott meg a külső események hatására, az már adott volt, hanem a szituáció. Az, ami még tegnap korainak tűnt, kivihetetlennek látszott, az új helyzetben sürgőssé vált. Az 1848. III. tc. már ennek hatására született meg.

Megalkotásában Deáknak kiemelkedő szerep jutott. Értelmezéséhez nagy segítséget nyújtanak a haza bölcsének későbbi feliratai, amelyekben gyakran hivatkozik az 1848. III. tc.-re. Jogfolytonossági követelését arra alapozta, hogy nem elég a 48-i törvények elismerése, hanem új életre kell őket kelteni. Ez alól persze kivette azokat, amelyeket újra kellett szabályozni, de a III. tc. nem tartozott ezek közé. Sem a közös ügyek elfogadása, s kezelési módja, sem az országgyűlés feloszlására vonatkozó királyi jogok tágítása nem változtatott a felelős kormány elvén. Vagyis a kiegyezés után az 1848. III. tc.-ben elrendelt felelős kormány helyzete ugyanaz maradt, mint 48-ban.

1861-ben fejtette ki feliratában, a Pragmatica Sanctio egyik alapföltétele az volt, hogy a király minden alkotmányosan meghozott törvényt betart. 1848-ban ennek alapján valósult meg a parlamentáris kormány, felelős minisztérium, az esküdtszéki eljárással párosult sajtószabadság és az adó meghatározásának joga. Magyarország e biztosítékokat szentesített törvények formájában kapta meg, annak megszüntetésébe, bármifajta korlátozásába a nemzet soha nem egyezett bele.⁹ Érvelésében az az érdekes, hogy a parlamenti kormányt és a felelős minisztériumot elválasztotta egymástól, külön intézményként sorolta föl őket, nehogy a felelősséget régi törvényeink szerint lehessen értelmezni. Mivel a biztosítékok, tehát a parlamentáris kormány fölfüggesztését is az alkotmányosság megta-

⁷ *Pesti Hírlap*, 1848. április 3.

⁸ TILLMANN, 1906. 37. p.

⁹ Deák Ferencnek Az 1861-dik évi országgyűléstől elfogadott két fölirata. Közli: KÖNYI Manó. Budapest, 1890. 29.

gadásának tartotta, logikusan következett, hogy az imparlamentáris kormány szintén alkotmányellenes és törvénytelen.

Második feliratában azt bizonyította be, hogy 48-as törvények nem sértették sem fennálló közjogot, sem a múltat. Lényegük a hűbéri viszonyok megszüntetése volt, s ehhez a parlamentáris kormányformát illetve a kormányiszékek helyett felelős minisztériumot alkottak. A király azért vonakodott a 48-as törvényeket elismerni, mert azok az ország közkormányzatának alakját megváltoztatták anélkül, hogy azt az ősi megyei rendszerrel összhangba hozták volna.¹⁰

Deák mindezt elismerte: a 48-as törvények valóban lényegesen megváltoztatták az ország belső szerkezetét. De miért? Az ország érdekében nem akartak ellenállni a haladó kor követeléseinek, nem várták azt a bizonyosan bekövetkező időpontot, amikor akarva sem tudtak volna ellenállni. A kormányzatnak olyan alakot kellett adni, amely Európa más népeinél is a szabadság legnagyobb biztosítója. A testületi kormányzás hibáit és káros következményeit az alkotmányos felelősség hiánya okozta, s e hiány a kormányzat kollektív rendszerében rejtett. Testületi kormányzat csak addig állhatott fenn, míg az alkotmány rendi színezetű volt. A nép egyenjogúságára alapított alkotmányos szabadságnak, a népképviselői rendszernek mellőzhetetlen követelménye a felelős minisztérium és parlamenti kormány. Midőn tehát az 1848-i törvényhozás a népképviselőket, egy új formát új tartalommal behozta, a testületi kormányzás alakját nem tarthatta fenn tovább.

A különbségre jól rámutat a kormány nyárvégi kísérlete az ellentétek elsimítására. 1848. szeptember 5-én Deák Ferenc Batthyány kíséretében Bécsben tárgyalt a királlyal a horvát és szerb lázadás lefékezéséről, ám az uralkodó Latourhoz igazította őket. Nyilvánvaló volt, hogy a két tárgy nem érintette viszonyainkat Ausztriával, az nem függhetett semmilyen ausztriai minisztériumtól, így Latourtól sem. Mégis fölkeresték, de nem miniszterként, hanem mint a király által tisztázás végett szóba hozott személyt¹¹ Sem Latour, sem Ferenc Károly főherceg nem foglalkozott a kérdéssel súlyának megfelelően, s ezzel lényegében azt hozták Deákék tudomására, hogy nem ismerik el őket öfelsége felelős minisztereinek.

Az első felelős kormányt gyakran támadták, hogy a minisztérium „leszorítja házat a diskusszió teréről”, miniszterei házszabályellenesen cselekednek és nem engedik tanácskozás alá bocsátani a tárgyakat. Ez súlyos vád volt a parlamentarizmus ellen. Július 21-én Kossuth Lajos egy ilyen vitában szólította fel a házat: mondja ki véleményét a kormány politikájáról, azaz helyesli-e vagy sem. Látni szerette volna, hogy milyen „törpe a minoritás”, amit többen a ház méltósága megsértéseként értékelték. Deák kijelentette, hogy az adott kérdésben csakugyan törpe minoritás állt szemben nagy majoritással, s leszögezte: lehetnek egy kisebbségnek is kitűnő egyéniségei, de ha százak ellenében vannak, az, mint testület törpe.¹² Deák nyugodt volt a képviselőház ítélete felől, de nem azért, mert bízott, hogy többsége lesz, hanem azért, mert teljes mértékben megbízott a házban.

Éltek még a rendi reflexek, mikor gyakran „ponderálták” (súlyozták) s nem „numérálták” (számolták) a szavazatokat. A modern parlamenti többségnek vagy kisebbségnek azonban a kollektív szám adott erőt, mert az embereket nem tekintélyük, tudásuk, munkájuk, hanem voksuk szerint számították. A kormány követte politikát tehát az ország-

¹⁰ Uo. 85-89.

¹¹ Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk.: Molnár András. Osiris, Budapest, 2001. 557.

¹² Uo. 536.

gyűlés ítélete helyeselhetette vagy kárhoztathatta, ám utóbbi esetben saját maga hitelét is kockáztatta a parlamenti többség.

1848-ban a törvények nemcsak a kormány felelősségét, de parlamentáris eredetét is megállapították. Így kellett lennie, mert az ország függetlenségét még nem garantálta önmagában a felelősség. Az igaz, hogy '48-ban több garanciát kapott a kormányzás függetlensége, mint 1790-ben, mert a X. tc.-be semmilyen garanciát nem foglaltak bele. Ám a '48-as garanciák sem lettek volna elegendők a független kormányzáshoz a parlamentarizmus nélkül. Az első garancia, hogy ti. a végrehajtó hatalmat a király távollétében a nádor gyakorolja, még nem idézett elő új helyzetet, ezt már az 1485-ös nádori törvény is így állapította meg. Viszont az a kitétel, hogy a nádornak a végrehajtó hatalmat a királyhoz hasonlóan kellett gyakorolnia, alkotmányos ellenőrzés alá helyezte a homo regiust is. Vagyis csak a felelős miniszter ellenjegyzésével élhetett jogaival.

Ennél fontosabb a miniszteri ellenjegyzés és a felelősség kérdésének összefüggése. A két dolog lényegében egyet jelentett: mert akinek ellenjegyzése nélkül nem érvényes a végrehajtó hatalom ténye, ugyanaz éppen az ellenjegyzés folytán felelős a tényért. Mivel a törvényhozók a „felelős” szó szövegbe iktatásával a legfontosabb intenciójukat fejezték ki, egyértelmű, hogy a felelősséggel járó ellenjegyzést olyan minisztertől követelték meg, aki parlamenttől függ, illetve annak többségére támaszkodik.¹³ Deák nyilatkozataiban folytonosan visszatérő elem a többségtől függés hangsúlyozása. Így kapott értelmet az a törekvés, hogy egy hagyományainkhoz közel álló európai rendszert hozzanak be, vagyis az angolt. Ez az a rendszer, ahol a miniszter a parlamenti többségből meríti az erőt, ahol a miniszternek le kell lépni, ha a többség bizalmatlansággal illeti ellenjegyzéséért, ahol még a királyi felségjog alapján tett intézkedés (pl. katonák külföldre vitele) helytelen kontrasignálása is miniszter távozását vonta maga után.

Summa summarum: a törvényhozók az ellenjegyzésben és felelősségben azért láttak garanciát, mert az ellenjegyző miniszterek a parlamenti többségtől függtek. Csak az országgyűlésben volt meg az a hatalom, hogy bizalmatlanságával, súlyosabb esetben elmarasztalásával lehetetlenné tegye a parlamenti többség ellenére cselekvő minisztert. A felelősségre vonás és ellenjegyzés csak akkor lehetett garanciája a nemzeti akarat érvényesülésének, ha az nemcsak a bűnös és törvénytelen miniszteri cselekedetekre, hanem egész politikai közszereplésére kiterjedt. Korábbi évek tapasztalata volt, hogy a király mindig talált embereket akaratának végrehajtása. A parlamentáris uralom maga az a valószínűség, egyúttal a függetlenség valódi biztosítéka, mely lehetetlenné tette, hogy a miniszter ellenjegyzésével a végrehajtó hatalom úgy gyakorolja a hatalmat, hogy az ellenkezzék a törvényhozás többségének elveivel.

Nemcsak a végrehajtó hatalom számított politikailag erősnek, de a parlamentnek is erős jogosítványai voltak az ellenőrzéshez. Sőt néha még kormányzati feladatokat is át akart venni. A képviselőház 1848. július 10-én tartott ülésén Nyáry Pál a szerbek torontáli lázongása kérdésében interpellált, s kilátásba helyezte, hogy szükség esetén a ház fog rendelkezni az ügy fölgöngyölítéséről. Deák ezt nem helyezte, mert az interpellációs jogból nem következett a parlament döntési joga a konfliktus rendezésére.¹⁴

Az országgyűlés nem avatkozhatott be a végrehajtó hatalom körébe, legfőlőbb figyelemztethette a minisztériumot köteletségére. Ahogy az interpelláció nem csak joga, de az

13 Dr. KMETTY Károly: *A magyar közjog tankönyve*. Budapest, 1907. 414.

14 KÖNYI Manó, 1886. 69.

információszerzés miatt időnként kötelessége is képviselőnek, úgy a parlamentáris renddel csak a kormány végrehajtó joga fért össze, mert ő rendelkezett a politikai akarat foganatosításához szükséges eszközökkel, s csak ő határozhatta meg a módot, mellyel ezen eszközöket használják. Alkotmányos országban ugyanis legális hatalom csak a miniszterek kezében összpontosulhat.

A parlamenti kormány eszméjével együtt járt a centralizáció, ami viszont ellentétbe jutott a municipiális rendszerrel. Nálunk a parlamentáris rendszert úgy kellett megalkotni, hogy a megyék teljesen ne haljanak ki. A centralisták aggodalma tovább élt: vajon a megyék végrehajtják-e minisztérium parancsait? A municipalisták a megye továbbra is fontos alkotmányvédő szerepét hangsúlyozták. Kossuth elvi megoldása arra irányult, hogy nem szabad a minisztérium hatalmát túlfejleszteni, hagyni kell a megyét is élni. Ugyanakkor a municipiumot úgy rendezné, hogy az a minisztériumot és a végrehajtást ne gátolja. 1848 után a megyerendszer legőszintébb hívei is úgy gondolkodtak, hogy a minisztérium ezentúl úgyszólván csak törvényes dolgot akar. Kossuth meg volt győződve, hogy a két dolog összeegyeztethető, csak minden hatalomnak saját körében annyi hatalmat adjanak, hogy a felsőbb ne tudja elnyomni, illetve a felsőbbbség intézkedéseit ne tudja megátolni.¹⁵

A helyzetet bonyolította a megyei bírák besorolásáról folytatott vita. Madarász László a municipiális bírákra nézve az eddigi szokást, azaz a választás elvét kívánta fönntartani. Az elmozdíthatatlanságot csak a fölsőbb bíróságokra korlátozta volna. Kossuth azon a ponton kapcsolódott a vitába, mikor fölvetették a főispánok elmozdíthatóságát. Továbbra is pártolta a megyerendszert, de belátta: ha a közhivatalnokok nem lesznek elmozdíthatók, akkor nincs, ki felelős miniszter legyen. Deák a megyei bíróságot és felelős minisztériumot két összeférhetetlen eszmének tartotta. Szerinte 1848 tavaszán úgy állt a helyzet, hogy vagy a municipiumot vagy a felelősséget mentik meg. A megye tehát gát a minisztériumi akarattal szemben, viszont kényszeríteni kell, hogy a törvényes akaratnak engedelmesskedjen. Éppen ezt volt a legnehezebb belátni, mert a korábbi municipiális rendszerben az engedetlenség számított a legfőbb erénynek. A gond orvoslásához nélkülözhetetlen volt a közhivatalnokok elmozdíthatóságának törvénybe foglalása, mert ha a minisztérium itt nem mozoghatott szabadon, a közigazgatás akadozott volna. Ennek megfelelően mondták ki: aki nem bíró, az elmozdítható.

Deák a megyei rendszer és a parlamentarizmus viszonyára 1866-i 2. feliratában utalt. Szerinte az 1848: XVI. és XVII. tc. már a változás eredményei, s az összhangot célozták. Mivel az átalakulás után a megyerendszer sem maradhatott többé arisztokratikus, az önkormányzat megyei jogát ki kellett terjeszteni a népre. Tehát ugyanazon ok, mely a köz-kormányzat alakját megváltoztatta, tette szükségessé megyei rendszer módosítását. Az 1848 utáni változást nem a törvényben föllállított felelős minisztérium okozta, hanem az lett a demokratikus alapra fektetett népképviselési rendszernek szükséges következménye. A megyéknek, mint az alkotmány bástyáinak a parlamentarizmussal ellenkezni látszó jogait Deák is fenn akarta tartani, de nem azért, hogy az a parlamentáris kormány ellen legyenek védbástyák, hanem csakis akkor, ha a kormány szakítana a parlamentáris uralkodással.

Deák és a kiegyezési törvény többi megalkotójának előrelátását dicséri, hogy számoltak az esetleges kisebbségi kormányzás lehetőségével. A kiegyezési törvény ugyanis

¹⁵ *Pesti Hírlap* 1848. április 11.

különleges módon erősítette meg a felelős kormány helyzetét: a XII. tc. olyan hatáskört adott a kormánynak a közös ügyek intézése körül, amelyet inparlamentáris kormány nem gyakorolhatott. Vagyis ha nem volt felelős kormány, akkor a közös ügyeket sem lehetett törvényesen intézni.

Magyarországon 1848 óta a parlamentáris kormányt jogszabály tette kötelezővé. Olyan törvény volt ez, melyet a nemzet szakadatlan jogszokása is szankcionált.

Deák és '48-as kortársainak summázható véleménye e kérdésben az, hogy törvényes és alkotmányos kormányzás között nincs különbség. Csak a parlamenti kormány törvényes. Csak a parlamentáris kormányzás alkotmányos.

DEÁK FERENC ALAKJA A SPANYOL KÖVETI JELENTÉSEKBEN ÉS A SPANYOL SAJTÓBAN AZ 1860-AS ÉVEKBEN

PALKOVICS Andrea

Dolgozatomban néhány adalékkal szeretnék hozzájárulni egy még árnyaltabb Deák-portré megrajzolásához, bemutatva, milyenek látták Deák Ferencet az 1860-as évek Spanyolországában. E sajátos Deák-kép megalkotásánál két eltérő szempontot vettem figyelembe: a bécsi spanyol követségnek a spanyol külügyi apparátus által feldolgozott jelentéseit, valamint a spanyol sajtóban megjelent híradásokat.

A források értelmezése érdekében érdemes néhány bevezető szót szólni a 19. századi spanyol–magyar kapcsolatok helyzetéről. A század első felében – amikor Magyarország Spanyolország számára csak a Habsburg Birodalom egyik tartománya volt – Ausztria a későbbi II. Izabella ellenében a trónkövetelő Károly főherceget támogatta,¹ emiatt 1833 és 1848 között még a diplomáciai kapcsolatok is megszakadtak a két ország között.² Az 1850-es évektől Ausztria fokozatosan felértékelődött Spanyolország számára, mivel benne látta a megfelelő szövetségest arra, hogy az egyre nyomasztóbb angol–francia külpolitikai függésből kikerüljön. A spanyol külügy ugyanis a II. Izabellát az örökösödési háborúban támogató angol és francia politika befolyása alá került.³ A spanyol gazdasági fellendülés lehetőséget biztosított e függés mérséklésére. Az 50-es évek elején ezt a semlegesség elvének megfogalmazásával igyekeztek elérni, majd később több kísérlet jelezte a spanyol külpolitika aktivizálódását; egyrészt befolyási övezeteket igyekeztek kialakítani,⁴ másrészt Európán belül kerestek olyan szövetségeseket, akik ellensúlyozzák az eddigi függést. A

1 VII. Ferdinánd spanyol királynak hosszú ideig nem született gyermeke, így öccsét, Károlyt tekintették örökösének, de Ferdinánd, amikor végre leánygyermek született, megváltoztatta az addigi törvényt, elismerve a leányági öröklést. Az 1833-ban, Ferdinánd halála után kirobbant polgárháborúban a gyermek Izabellát a „négyes szövetség” (Anglia, Franciaország, Hollandia és Portugália), míg Ferdinánd öccsét, Don Carlost (nevéből ered a mozgalom elnevezése: carlismo) a Szent Szövetség (Ausztria, Oroszország és Poroszország) támogatta.

2 A diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről lásd részletesebben: *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868* (szerk.: ANDERLE Ádám). Szeged, Hispania, 2002. [a későbbiekben: *A magyar kérdés*], 12–15. p.

3 A korszak spanyol külpolitikájáról lásd: Fernando OLIVÉ: *La herencia de un imperio roto. Dos siglos de política exterior española*. Madrid, 1992, 203–205. p., Juan Carlos PEREIRA: *Introducción al estudio de la política exterior de España (siglos XIX y XX)*. Madrid, 1983. 129–131. p., Manuel Tuñón de LARA: *La España del siglo XIX*. Barcelona, 1980. 220–222. p.

4 Spanyolország 1859–1860 között sikertelen háborút folytat Mexikóban, 1861-ben a franciák oldalán részt vesz azok indonéziai hadműveleteiben, hogy logisztikai bázist biztosítson azoknak vietnami, kambodzsai és laoszi intervenciójukhoz, Anglia és Franciaország oldalán avatkozik be Mexikóban, hogy Juárez hatal-

19. század folyamán végig megfigyelhető, hogy a spanyol udvar különböző német államokkal, különösen Poroszországgal és Ausztriával kíván kapcsolatot kiépíteni. A bécsi udvarban történeteket az 1866-os osztrák–porosz háborúig kiemelt figyelemmel kísérték. 1858 és 1868 között egy elismert diplomata, Luis López de la Torre Ayllon⁵ vezette a bécsi spanyol missziót. Ayllon diplomata családból származott, nagyon jól beszélt németül, ami ismerve a kor spanyol diplomatait nagy előnynek számított, mivel sokan rosszul, vagy egyáltalán nem beszélték annak az országnak a nyelvét, ahol állomásoztak. A követ az osztrák és német ügyek specialistája volt: bajorországi és más német hercegségbeli állomáshelyei mellett sok időt töltött Bécsben, ahol nagyon jól érezte magát. 1827 és 1832 között a követség titkára, majd kétszer – 1852 és 1856, illetve 1858 és 1868 között – követ. Hosszú bécsi tartózkodásának köszönhetően a bécsi politikai élet fontos szereplőit személyesen ismerte, információinak nagy részét a velük folytatott beszélgetésekből szerezte, a fontosabb eseményeken igyekezett személyesen részt venni, rendszeresen olvasta a bécsi lapokat, különös tekintettel a *Wiener Zeitung*ra. Előadásom témájához megfelelő forrásnak kiálkoztak e vérbeli diplomata kezéből kikerült hivatalos követi jelentések.⁶

A hivatalos köröknek szánt követi beszámolókon kívül fontos forrás a század közepén már jelentős közvélemény-formáló erővel rendelkező spanyol sajtó, amelyen keresztül a szabadságharcról érkező magyar vonatkozású hírek már az újságolvasó hétköznapi emberhez is eljutottak.⁷ A korábbi időszaktól eltérően annál is inkább nagyobb teret kaphattak a magyar témák, mert a szabadságharcot követő időszaktól kezdve a magyar kérdés – mint általában a kisebbségi probléma – a spanyol külügy és a spanyol közvélemény által is kiemelt figyelemmel kísért terület volt, hiszen Spanyolországnak is egyre komolyabban szembe kellett néznie a területén élő kisebbségek elszakadási törekvéseivel.

Először tehát nézzük, milyennek látta Ayllon a magyar politikai életet és ezen belül Deák Ferencet. 1859-ben egy hosszabb jelentésben⁸ a birodalom belpolitikai helyzetét kívánja bemutatni, és átfogó képet ad a magyar társadalomról, hisz, mint írja „*ez [a mai helyzet] Ausztria számára égető kérdés, és talán előbb-utóbb időszzerű megoldása jelenti ezen monarchia sorsát*”. A magyarok megítélésének szempontjai szorosan illeszkednek a bécsi udvaréihoz, illetve saját kormányáéihoz, így természetes az erős magyarellenesség. A bécsi udvarban Spanyolország egy lehetséges szövetségesét látja. „*Ausztria, mint nagyhatalom, mint katolikus, tehát szükségszerűen konzervatív hatalom létezése ugyanolyan elengedhetetlen az európai nemzetek politikai egyensúlya, mint egy független és befolyásos Spanyolország létezése szempontjából*.” Amikor a magyarok törekvéseiről beszél, nem érti, a magyarok 1848–49 után hogy mernek követelésekkel előállni, és honnan van még az uralkodóban és a kormányban ennyi „angyali” és érthetetlen türelem irányukban. A magyar törekvések leglényegesebb pontjának azt látja, hogy azok vissza kívánják állítani régi alkot-

mát korlátozva egy konzervatív monarchiát hozzon létre Habsburg Miksa uralkodása alatt. 1861-ben anektálja Santo Domingót, a sziget költséges megszállása három évig tart.

5 *A magyar kérdés*, 238–239. p.

6 A bécsi spanyol követség ezen időszakra vonatkozó iratai a spanyol külügyminisztérium főlevéltárának (Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores) történeti levéltárában [a továbbiakban A(H)MAE] található. A dokumentumokat Dr. Anderle Ádám tárta fel, akinek ehelyütt is szeretnék köszönetet mondani. Az iratok az A(H)MAE 1363., 1364., 1365. és 1366. számú kötegében (=legajo) található.

7 ANDERLE Ádám–BABOS Krisztina–ILLIKMANN Anita: „*A magyar szabadságharc spanyol megítélése*” (1849. március–október). AETAS, 2000. 1-2. szám, 249–276. p.

8 Az alábbi négy idézet az 1859. december 13-án kelt 199/1363 számú jelentésből származik.

mányukat. Ezt már azért is lehetetlenségnek tartja, mivel annak barbár, félfeudális jellege szerint egész Európára nézve szegényt jelentene. A magyar társadalmat is megosztottnak látja. Az arisztokráciát csak saját törekvései foglalkoztatják: a háttérben az áll, hogy nem akar adót fizetni, és nem akarja kielégíteni hitelezőit. A következő idézet jól illusztrálja politikai szerepéről alkotott véleményét: „A magyar főurak az 1848-as politikai megrázkódtatás után befolyásuk nagy részét elvesztették az országban. Ezen időszak alatt, az összes hazafias alkotmányosságukkal egy csepp vért sem ontottak, egy fillért sem áldoztak imádott alkotmányuk védelmére”. A kisnemességet fegyelmezetlennek és nyugtalannak látja, szerintük „kulturális műveltségük szűkösebb, mint a főnemességé, nem mutatják a politikai tanultság semmi jelét, nincsenek ismert, tekintéllyel rendelkező vezérek, mivel azok, akiket azelőtt így tiszteltek, emigrációban vannak”. Megjegyzi azonban, hogy mivel Magyarországon túlsúlyban vannak, mindenképpen számolni kell velük. A polgári réteg létszáma oly csekély, hogy politikailag nem is létezik, mondja Ayllon. Az alsó néprétegeknek politikai jogaik nincsenek, nem is foglalkoztatja őket más, mint az adó- és pénzügyeik.

Ami Ayllon Deákra vonatkozó észrevételeit illeti, ezek értékelése szempontjából lényeges, hogy a követ végig Bécsben tartózkodott – hivatalosan csak Ferenc József koronázási szertartásán vett részt magyarországi eseményen – így információit a bécsi hivatalos körökön keresztül szerzi, álláspontja is ehhez áll a legközelebb. Amikor 1861. április 11-én beszámolót⁹ küld a magyar országgyűlés megnyitásáról, szavaiból érezhető, hogy Deákról nem rendelkezik érdemi információkkal:

„Az is tudvalévő, hogy ez a kamara [ti. az Alsóház] lesz majd a színtere a Deák és Eötvös, valamint Teleki László gróf és Nyáry pártjai közötti harcnak, melyről, ha fogalmat akarunk alkotni, érdemes megemlíteni, hogy Deák és Eötvös a régi liberális párt vezetői, s Teleki, Kossuth volt párizsi diplomáciai képviselője és Napóleon herceg¹⁰ jelenlegi bizalmasa ugyanaz a személy, akinek drezdai elfogatása után Őfelsége Ferenc József oly nagylelkűen és hiábavaló módon megkegyelmezett, és Nyáry pedig a pesti városi gyűlés igen magasztalt feje.”

Az 1861. évi országgyűlésről küldött jelentésekben sűrűn előfordul a politikus neve, több esetben beszédeit idézi, de adalékokkal nem szolgál személyét illetően. Több jelentésben is olvashatunk az országgyűlésen elhangzott beszédekből vett idézeteket, mind Deáktól, mind más képviselőktől, de ezekhez nem fűz megjegyzéseket, valószínűleg az idézeteket a bécsi lapokból vette át.

1861 augusztusában – Ayllon szabadsága idején – a jelentéseket a követségi titkár, Emilio de Murruaga küldte. Augusztus 23-án az országgyűlés feloszlásáról készült beszámolójában¹¹ az alábbiakat olvashatjuk Deák szerepéről:

„Haller tábornokot bízták meg azzal, hogy a magyar országgyűlés két házának elnökével közölje az uralkodói határozatot, aki hozzátette, hogy ellenállás esetén utasítása van erőszak alkalmazására.

Ilyen természetű felszólítással szemben nem volt helye nagy tanácskozásnak, így a meglepetés és a kétségbeesés szülte kisebb pillanatnyi zavart követően, miután Deák képviselő felkiáltott, hogy engednek az erőszaknak, és kölcsönösen támogatták egymást tiltakozásukban, «éljen a haza!» kiáltással feloszlott a gyűlés.”

9 62/1863, 1861. április 11.

10 Jérôme Napóleon herceg, III. Napóleon unokatestvére.

11 135/1363, 1861. augusztus 23.

Az országgyűlés feloszlását követő időszakban Deák neve szinte teljesen eltűnik a jelentések lapjairól, 1863 áprilisában azonban úgy beszél róla, mintha igazán ekkor ismerné fel a magyar politikai életben betöltött szerepét:

„Ugyanakkor a legbefolyásosabb magyarországi politikusok magatartásában nem fedezhetők fel egy lehetséges megegyezés jelei. Nemrég, amikor a már híressé vált Deáknak bemutattak egy, a legutóbbi diéta tagjainak képeit tartalmazó fényképalbumot, abban a mérsékelt liberális párt ama feje és Eötvös báró, a párt egy másik kiválósága között olyan beszédek szerepeltek, amelyek egyértelműen értésre adják az 1848-as forradalmi törvények érvényességének elismerésén alapuló jogfolytonosság (Rechtscontinuität) alapjának fenntartását.”¹²

1865-től Deák gyakori és állandó szereplővé válik Ayllon jelentéseiben, aki ekkor már a megegyezést megvalósulhatónak látja. Egyfelől úgy gondolja, hogy az osztrák-német, illetve magyar politikusok a szlávizmusban megtalálták a közös ellenséget, amely ellen össze kell fogniuk, másfelől véleménye szerint a vezető tisztséget ellátó magyar politikusok is próbálják a folyamatot visszafordíthatatlanná tenni. Az 1865-ös magyarországi diéta megnyitóján a Mailáth által fogalmazott, az uralkodó által felolvasott beszéddel kapcsolatosan ezt írja:

„Páratlan ügyességgel tudta Mailáth úr szinte szóról szóra lemásolva beilleszteni a beszédbe az első pontra vonatkozólag azt a nyilatkozatot, melyet az utóbbi időben tett Deák Ferenc, s amit ma az egész liberális párt magáénak vall.”¹³ Úgyhogy ez utóbbi [ti. a liberális párt] becsületből már nem visszakozhat, s nem is tagadhatja meg, hogy nekifogjanak e kérdés megoldásának, amint a kormány ezt fölveti.”¹⁴

1866-tól már megjelennek kisebb adalékok Deák személyiségével kapcsolatban a jelentésekben, melyekben két motívum ismétlődik rendszeresen. Az egyik az az észrevétel, hogy bár Deák vezető szerepet játszik a magyar politikai életben, mindvégig csak ügyvéd maradt; a másik az arra való utalás, hogy milyen féltve vigyáz népszerűségére. Ez a sajátos vélemény érzékelhető a 49-es számú jelentésben,¹⁵ amelyben Ayllon arról beszél, hogy Deák, akiben „az államférfiúi helyett az ügyvédi kvalitás kerekedik felül”, és „egyfolytában egy túlságosan szűk és néha hibás körben forog”, a magyar parlament egyetlen vezérévé növi ki magát, annyira, hogy „az alsó táblán Deák presztízse és a népszerűség utáni vágy kioltották az egyén erkölcsi és szellemi függetlenségét”. 1867 májusában a követ egyszerűen ügyvédként említi Deákot, amikor ezt írja:

„Ami Deák ügyvédet illeti, nehezen tudnám konkrétan megjelölni, hogy gondolkodása milyen célok elérésére irányul. Beszédei időnként rossz, forradalmi utóízt keltenek.”¹⁶

A 18-as számú jelentésben¹⁷ pedig a népszerűségére vigyázó Deákra tesz utalást:

„De még hátra van, hogy képesek legyenek teljesíteni saját szavukat azok a magyar személyiségek is, akik idejöttek a kormánnyal tárgyalni – Andrássy, Lónyay, Festetics György – akiket már mint minisztereket jegyeznek, s főként hátra van még, hogy Deák, aki nem akar miniszter lenni és egyedül csak arra ügyel, hogy népszerűségét megőrizze,

12 77/1363, 1863. április 10.

13 A Debatte 1865. évi 125–127-es számaiban megjelent, Deák nézeteit előadó cikkekről, azaz a májusi programról van szó.

14 184/1365, 1865. december 19.

15 49/1365, 1866. március 22.

16 87/1366, 1867. május 8.

17 18/1366, 1867. január 30.

segítsen nekik feladatukat végrehajtani, habár szinte mindegyikük úgy vállalta el tisztségét, hogy számított a mérsékelt liberális párt vezetőjére. Spontosan ezzel kapcsolatban hallottam napokkal ezelőtt az egyik leghűségesebb mágnásnak, gróf Szécsen Antalnak, aki a Rechberg-Schmerling kabinetben töltött be miniszteri posztot, s nagyon jól ismeri a magyar parlamenti viszonyokat, nem kis kétségeit kifejezni.”

Szécsen Antal neve egyébként többször és egyedülként tűnik fel a jelentésekben olyan Bécsben élő politikus neveként, akit Ayllon személyesen ismer, és aki a magyar vonatkozású ügyekkel kapcsolatban adalékokkal szolgál a követnek. Azonban Ayllonnak az eseményekhez fűzött kommentárjait olvasva is érzékelhetjük, hogy a követ a történe-sekről távolról, a bécsi hivatalos körök szűrőjén keresztül értesül, így nem tud igazán véle-ményt alkotni. Deák 1866. február 8-i első felirati javaslatát elemezve arra a kérdésre próbál választ adni, hogy abban miért ismétlik meg az összes 1861-es követelést, amikor az akkor az országgyűlés feloszlataához vezetett.

„Vajon Deák azon törekvésének eredménye-e ez, hogy magával szemben következe-tesnek tűnjék fel, s hogy soha ne csorbuljon a népszerűsége, vagy pedig ama jól megfontolt és célzatos kívánságnak köszönhető, hogy ne provokálja az ultranacionális, vagy radikális párt ellenzékének túl erőszakos kirobbanását azzal, hogy rosszkor időzítve mutat engedé-kenységet a kormány felé, ahogy egyesek feltételezik? Nem tudom. Ami biztos, hogy ez a választervezet egyelőre itt kellemetlen benyomásokat keltett minden politikai körben, ki-hatva még a tőzsde helyzetére is.”¹⁸

A követ a Deákkal kapcsolatos, a jelentéseiben ismétlődő jelleggel feltűnő állandó két-ke-dés ellenére, amikor Ferenc József koronázásáról beszámol, melynek alkalmával egyet-len alkalommal személyesen Magyarországra utazott, már sajnálkozva említi, hogy nem sikerült személyesen megismerkednie a történelmi megegyezés előkészítőjével:

„Am amit a leginkább sajnálok, hogy nem sikerült személyesen megismerkednem a je-lenlegi Magyarország „Atlaszával”, e boldog megegyezésnek, melyre Őfelsége Ferenc József megkoronázása tette rá a pecsétet, igazi atyjával, vagyis Deák Ferencel. Egyé-biránt nehéz lett volna vele találkozni otthonán vagy a diéta körzetén kívül. Akár szerény-ségből, akár számításból, vagy akár a bármifajta kérdés iránti természetes ellenszen-véből fakadóan – ez utóbbi egy magyar esetben elég meglepő, s kevésbé érthető –, mióta elkezdődtek ezen emlékezetes esemény előkészítő munkálatai, oly gondosan igyekezett háttérbe vonulni, hogy egyetlen nyilvános helyen sem lehetett őt látni.”¹⁹

Az eddig elhangzottakból láthatjuk, hogy az Ayllon által közvetített Deák-képre mekkora hatást gyakorolt az eseményektől való távolság. De vajon milyen képet kapott az eseményektől jóval távolabb élő spanyol újságolvasó.

Ha röviden áttekintjük a korszak spanyol sajtótörténetét,²⁰ megtudjuk, hogy az 1860-as években megjelent napilapok száma meghaladja az 50-et, de ezek jelentős része csak 1-2 évet élt meg. Az átlagos példányszám 10.000 körül mozgott.²¹ A század első fe-lének erős politikai elkötelezettsége után ebben az időszakban a fő feladat újra a tájékoz-

18 24/1365, 1866. február 11.

19 116/1366, 1867. június 21.

20 Lásd még: Miryam Sánchez PRIETO: *Historia de la prensa en España*. Szeged, Hispánia, 2000.; Andrea PALKOVICS: „La dieta húngara de 1861 en la prensa española”. In: *Acta Hispanica VII*, Szeged, 2002. 47–57. p.

21 Spanyolországban a *Las Novedades* elérte a 30.000-es példányszámot. Ez időben a *The Times* és a *Le Siècle* 40.000 körüli példányszámban jelent meg.

tatás lett. A sajtó közvélemény-formáló erejének vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy ekkor a spanyol férfilakosság 85%-a analfabéta volt.²²

Korszakunkban már léteztek hírügynökségek,²³ a tőlük kapott távirati hírek a legtöbb lapban változatlan formában jelentek meg. Ezen kívül az újságok munkatársai figyelték a helyi és a külföldi sajtót, így az újságolvasók megismerhették a legfontosabb európai, illetve észak-amerikai lapok kommentárjait.

A magyar vonatkozású hírek szempontjából két eltérő orientációjú, a liberális *Las Novedades* (Újdonságok),²⁴ illetve a konzervatív *El Pensamiento Español* (Spanyol Gondolatok)²⁵ című lapot tekintettem át. Az ezekben megjelent sajtóhírek alapján első észrevételünk az, hogy mivel a Magyarországról érkező hírek nem számíthattak nagy érdeklődésre, csak akkor kaphattak teret a spanyol sajtóban, ha a világpolitikában nem történtek olyan események, amelyek fontosságuk miatt kiszorították volna őket. Így például az 1861-es országgyűlés eseményei nagy sajtóvisszhangot kaptak Spanyolországban, és naponta olvashatunk olyan az alábbihoz hasonló, hozzájuk kapcsolódó híreket és kommentárokat, amelyek kihangsúlyozzák fontosságukat: „*Bárhogy is állnak a dolgok, a magyar kérdés Ausztria számára élet-halál kérdés. [...] Magyarországon Ausztriának nem csupán kiterjedt birodalmának egyik tartományát, hanem egész birodalmát kell megvédenie. [...] A magyar kérdés tehát sok más kérdésnek a csomópontja [...]*.”²⁶ Ugyanakkor az 1865-ben, 1866-ban, illetve 1867-ben történelekről kevés híradással találkozhatunk, mivel ezeket kiszorították például az észak-amerikai polgárháborúról, illetve a porosz–osztrák háborúról készült beszámolók.

Mit tudhatott meg Deák Ferencről az olvasó? Természetesen a sajtó stílusából fakadóan nem alkalmas arra, hogy politikusportrékat közöljön. (Ez alól kivétel az a *Las Novedades*-ben Teleki Lászlóról olvasható hosszabb bemutatás,²⁷ amely annak öngyilkossága után jelent meg.) Deákra vonatkozó adalékokkal azonban a sajtó is szolgál. Már 1861-ben rendszeresek az utalások népszerűségére; parlamenti beszédeiről írva a sajtóban állandóan ismétlődő formula, hogy azokat többször megszakították zajos tetszésnyilvánítások. De a népszerűség más megnyilvánulásairól is olvashatunk, ahogy azt az alábbi idézetek tanúsítják: „*A német sajtó hangoskodása ellenére a Deák úr által képviselt haladó és civilizált eszmék olyan szimpátiát váltottak ki, hogy a pesti fiatalok önkéntes díszőrséget kívántak szervezni, hogy házáat éjjel-nappal vigyázzák. Deák úr azonban sietett elutasítani a figyelmességnek ezt a tanúságát.*”²⁸ „*Deák valósággal Magyarország hőségé vált. Az általa fogalmazott felirat, melyet ezerszám osztanak a városban és a királyságban, mindenki szavzatát elnyerte.*”²⁹

Olyan utalásokkal is találkozhatunk, amelyek irányító szerepe mellett konszolidáló szándékát hangsúlyozzák: „*Úgy tűnt, a Kamara elhatározta magát eléggé markánsan el-*

22 Fernando García de CORTÁZAR–José Manuel González VESGA: *Breve historia de España*. Madrid, Alianza Editorial, 1994. 444. p.

23 A külföldi hírekről az Agencia Havas, míg a belföldiekről az Agencia Peninsular tájékoztatott.

24 A lapot 1850-ben alapította Ángel Fernández de los Ríos.

25 A lapot, mely alcímében apostoli, római katolikus napilapnak nevezi magát, 1860-ban alapította Gabino Tejado.

26 *El Pensamiento Español*, 1861. június 19.

27 1861. május 17-én jelent meg a lapban egy a *Wandereren* alapuló hosszabb biográfia.

28 *Las Novedades*, 1961, május 22.

29 *Las Novedades*, 1861. augusztus 17.

*lenséges lelkületét jelző belső rendelkezések meghozatalára, de Deáknak sikerült a mérsékeltség és a bölcsesség útjára terelnie.*³⁰

Az 1861-et követő, világpolitikai eseményekben bővelkedő években nagyon megritkultak a magyar vonatkozású hírek, és azok szereplője sem Deák Ferenc, hanem a Deák-párt.

A vizsgált spanyol források Deákra vonatkozó utalásainak áttekintésének összefoglalásaként az alábbi összefoglaló következtetéseket vonhatjuk le. Egyrészt a magyar eseményekkel és politikusokkal kapcsolatos adatok, észrevételek úgy jelennek meg a spanyol forrásokban, mint annak az Ausztriának spanyol szempontból érdekes és fontos belső problémái, amelyben Spanyolország lehetséges szövetségest lát. Másrészt a két eltérő jellegű forrástípus elemzése során két eltérő attitűd körvonalazódik ki. A követi jelentések általában erős magyarellenességet tükröznek, amit minden bizonnyal befolyásolt az Ausztriához hasonlóan többnemzetiségű birodalom diplomáciai képviselőjének a függetlenségi törekvéseket elutasító szempontrendszere, valamint az a tény, hogy a magyarországi helyzetet személyesen nem ismerő követ osztrák szűrőn keresztül kapta híreit. Ayllon a magyar politikai élet szereplőinek értékelésekor – valószínűleg személyes ismerettségére alapozva – valós jelentőségüknél nagyobb figyelmet szentel az ókonzervatívoknak, míg Deák Ferenc szerepének fontosságát viszonylag későn, csak a 60-as évek közepén ismeri fel. Ezzel szemben a spanyol sajtó a magyarországi fejleményekre való utaláskor mindig hangsúlyozza Deák fontosságát, és név szerint szinte csak Deákot említi a magyar politikusok közül. Másrészt azonban a magyar vonatkozású hírek csak időszakonként kaptak helyet a spanyol napilapokban.

30 *Las Novedades*, 1861. július 17.

TISZTELET, KEGYELET, EMLÉKEZET

Szeged és Deák Ferenc

RUSZOLY József

Deák Ferenc egyszer járt Szegeden. Gyermekkorában. Mégis megannyi szál fűzte a városunkhoz, melyekre vissza-visszatérően illik emlékezni és emlékeztetni. Politikai pályája kezdetén, az 1832/36. évi pozsonyi diétán Szeged, nemkülönben Csongrád vármegye követei megismerhették. Egyikük éppen 1848-i miniszterháza Klauzál Gábor volt. A följegyzések mégsem róluk, hanem a pozsonyi jogakadémián tanuló szegedi polgárfiról, Osztróvszky Józsefről szólnak, aki talán már ekkor, vagy inkább a következő diétán találkozott vele. „Osztróvszkyt – írja Czimer Károly – az 1839–40. évi országgyűlés a pozsonyi jogakadémián érte, és [...] társaival együtt lángoló hazafias szellemben nevelte.”¹

Deák Ferencet a negyvenes években különösen a *városi reform* iránti elkötelezettsége miatt is becsülték Szegeden. Jellemzően erre való hivatkozással kívánták a Város polgárai sorába iktatni, vagy ahogyan később mondták: a díszpolgári címmel kitüntetni. „Zala bölcse” szegedi díszpolgárságának ügyét, melyről eddig is tudtunk,² érdemes közelebbről is szemügyre vennünk, hiszen éppen ez szegedi kapcsolatainak első eseménye.

Szeged választott községe 1846. július 25-én a „haza közügyeinek hív és példás intézéseiben s dicséretével nyert érdemek” elismeréseként három, szegedi születésű, konzervatív párti személynek *polgári levél*lel való megtisztelése iránt kereste meg a tanácsot³, amely azt augusztus 17-én el is fogadta. E „bokros érdemekkel koszorúzott” tisztviselőket iktatta „e Város polgárai koszorújába”:

Bene József cs. kir. tanácsost, Csongrád vármegye főispán-helyettesét (adminisztrátort); *Szent-Iványi Vince* cs. kir. kamarást, helytartótanácsi tanácsost, a Tisza-szabályozás ügyében működő középponti bizottság másodelnökét és *Babarczy Antal* helytartósági (helytartótanácsi) tanácsost.⁴

A választott község – jóval bővebb, vélhetően reformpártiakkal megerősített – 1846. augusztus 1-i üléséből újabb négy személyre tett díszpolgári javaslatot. „Ez alkalommal – olvasni a jegyzőkönyvben – indítványoztatván, hogy hazánk érdemdús fiai közül különösen azok, kik a kor szelleméhez képest a királyi városok ügyét kitűnő buzgalommal mind a múlt országgyűléseken, mind pedig saját megyéjükben hathatósan előmozdítani és különösen a józan haladás ösvényén biztos lábra helyeztetni és ezek belső elrendezését és

1 CZIMER Károly: *A Szeged-belvárosi kaszinó százéves története (1829–1929)*. Szeged, 1929. 41. p.

2 HABERMANN Gusztáv: *Rengy-Aigner Ferdinánd és kora*. Szeged, 2000. 421. p.

3 Csongrád Megyei Levéltár [CSML] Szeged választott községi jkv. 1846:129.

4 CSML Szeged tanácsi jkv. 3901/2062–1846.

országos szavazati jogát törvény által megállapíttatni fáradhatatlan buzgalommal törekedtek, némi megtiszteltetésül Városunk Polgárai közé felvétessenek, s ez iránt a Tökintetes Tanács is megkerestessen.” A választott község e négy személyt fogadta el és hozta javaslatba:

Deák Ferenc „országszerte magasan tisztelt [...] Zala megyei táblabíró s több országgyűléseinknek egyik legkitűnőbb jelességét, mint a Városok ügye előmozdításának fő bajnokát”;

Szent-Királyi Móricot, Pest megye első alispánját, „a városi rendezés munkájában kiűtűtetett honfit, szabadelvű érzéséért”;

Bezerédj Istvánt (Tolna vm.), több megye táblabíráját, „mint a Városi ügynek előmozdítóját”;

Földváry Gábor királyi tanácsost, Pest megye főispáni helytartóját.⁵

A tanács ezt az újabb javaslatot augusztus 24-én elvetette. Nyilvánvaló politikai elfogultságból tette, minek ódiumát azonban éppen a javaslattevő választott községre igyekezett hárítani. Nagyon is átlátszó indokolással.

„Miután ezen javallatra alkalmat szolgáltató indítványozás az előbbeni ülésben megpolgárosíttatni javallott hazafiak ellenébe[n] hozatván szőnyegre, ez által az indítványtétel céljául nem tisztán és egyedűl a javallatba[n] felhozott érdemeik a megpolgárosítandónak tűzetett ki, hanem inkább azok dac-eszközűl használtattak, annál fogva ezen illy módon keletkezett javallat elfogadása inkább a javallatba iktatott honfiak lealacsonyítására, mint dicsőítésére szolgálván, ez úton és illy módon el nem fogadtatik.”⁶

Ami késett, nem múlt.

Elégtétel számba ment, hogy a közvetlen demokrácia eme átmeneti – 1848. március 28-a és április 24-e között, állandó bizottmányával együtt tevékenykedő – orgánuma: Szeged városának *népgyűlése* Deák Ferencet, Mészáros Lázárt, Bezerédj Istvánt, Szentkirályi Móricot, gr. Batthyány Lajost, herceg Esterházy Pált, br. Wesselényi Miklóst, br. Eötvös Józsefet, valamint Kossuth Lajost 1848. április 4-én polgársággal tisztelte meg.⁷ A fönmaradt üdvözlő iratok közül a Deáknak szólót idéztem föl a Széchenyi – az akkori Szabadság – téren, ahol az elhatározás is született.

A népgyűlés Deák Ferencet e szép fogalmazású iratban köszöntette:

Szeretve tisztelt nagy hazafi!

Egy eszme fonódik át a történetek évezredes szővevényein – néha <sokszor> eltakarva, de gyakrabban előűtűnve: mint éberélet mozgalmi dermedésszerű álmok után; – egy eszme, mely a költő műveit magasztosítja, a látnok jóslatait átlengi, a lángésznek irányűtje tudományos vizsgálataiban, a népnek őszűnszerű vezére csönd és vihar közt; – egy eszme, mely ezer alakot váltva bár, mindig egy s ugyanaz; – melynek szavát <el lehetne> túl lehet lármázni néha, el lehet némítani ideiglen: de mely újult erővel emelkedik föl ismét látsza-

5 CSML Szeged választott községi jkv. 1846:132.

6 CSML Szeged tanácsi jkv. 4019/2134–1846.

7 RUSZOLY József: *A népképviselői önkormányzat szegedi történetéhez*. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. XXIX. Fasc. 4. – 15.; utánközlésben: RUSZOLY József: *Alkotmánytörténeti tanulmányok 3. Önkormányzat és hagyomány*.

tos törpültségéből: mikint nyesett ág újabb vidámsággal hajtja ki terebélyesedő <terebélyesedett> lombjait; egy eszme, mely a gyöngékbe erőt s szilárdságot, a kételkedőbe elhátározottságot önt; egy eszme, mely az ifjú csapongó szeszélyét higgadt gondolkodásra alakítja át, a férfiú munkásságát megedzve, csüggedni nem engedi, s az agg kor elhalandó életerejét is végső lelkesedésre lobbantja; egy eszme, mely egyedüli forrása minden szépségnek, jónak, nemesnek, nagynak, dicsőnek.

S ezen eszme: a szabadság! S ezen eszme örök; mert isten lehelte ránk, s csak isten törölhetné el:

De ő nem tud ellenkezni magával. –

És ezen eszme – a szabadság örök, szent eszméje – foglalá el ismét nagyobbult erővel a népek szíveit, és vert gyökeret világszerte kiírthatatlanul: mikint a jelek tanúsítják, melyeket mindenütt föltűnni látunk, s mikint kétségbevonhatatlanul bizonyítja jelenkorunk egész iránya. Mert:

Iránya jelenkorunknak: megszüntetni a nép nyomasztó állapotát, és az igazságtalanság keserűségének poharát elvenni kezéből.

Iránya jelenkornak – megvalósítva Ezsaiás jóslatát (58:6) – „megoldani a terhes jármokat, és szabadon bocsátani a lenyűgözötteket és elszagagtni minden ígát”.

Iránya jelenkornak öszvetörni a szolgaság, vakhit embergyalázó láncait, és az ész isteni törvényét tűzni eloldhatatlan napkint a szellemmel bíró lények egére.

És ez irányt követé a legközelebbi korban hazánk törvényhozása is, мүдөн a kiváltságokat jogokkal váltá föl, – gyámkodó önkény helyébe önigazgatási szabadságot állítva, – és e felekezetesség jellemezte néposztályokat érdekegyesítés által erőteljes nemzetté olvasztá ösze.

És мүдөн viszszapillantunk a nagy korszakra, mely – mikint a hajnal a delet – honunk <hazánk> emez újjáalakulását megelőzé: Téged szemlélünk a harcosok élén, kik az értelem lángkardjával szétzúzták <szétzúzzák> a haza százados bilincseit.

Légy üdvöz, közügyünk nagy bajnoka, ki leküzdvé az éj szörnyetegeit, soha nem szűnendő világosságot árasztál hazánkra. Légy üdvöz, dücső fölkenjte a szabadságnak, a szellem eme legmagasztosb nyilatkozatának, mely nélkül az életnek böcse nincs, melyért édes még a szenvedés is, melyért vívni: a legszentebb harc.

Te, ki alapját vetéd a nép fölszabadításának, bevégzended fölséges művedet. Mi követni fogunk pályádon, – megtörni készebbek inkább, mint a szolgaság jármába hajolni.

Költ Szegeden 1848. évi ápril 4-ki népgyűlésből. –⁸

Deák Ferenc minisztersége idején hivatali kapcsolatban volt a Várossal, ami természetes is. Tulajdon aláírásával küldte meg pl. 1848. április 29-i sajtóesküdtszéki rendeletét. Maga az *esküdtszék*, mint intézmény a közreműködésével készült 1843. évi büntető törvényjavaslatok egyetlen fogható eredménye lett. Létrejöttét – a sajtótörvény (1848: XVIII. tc.) genezisével együtt – szegedi kutató, kedves egykori tanszékezetőnk: Both Ödön tárta föl *Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet c. tanulmányában* (Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. VII. Fasc. 1., 1960).

A Városhoz küldött miniszteri rendelkezései közül figyelemre méltó, hogy – mintegy a miniszterelnöktől átgengedett hatáskörben – *nem* hagyta jóvá a nemzetőrségtől elkülö-

⁸ CSML Szeged népgyűlési iratai, 1848: 23.

nített vadász század fölállítását. Amikor pedig a 206 ft „tárnoki díj” elengedést kérte Szeged képviselő-testülete, igazságügy-miniszterként – az 1848:III. tc. 27. §-ára hivatkozással – e kérést nem teljesített; annál is inkább, mivel „a bíróságok rendezése [...] annak idejében bekövetkezend”.⁹

Deák Ferenc, miután az országgyűlés által Windischgrätzcel való tárgyalásra Vácra küldött delegációt kudarc érte, kehidai birtokára vonult vissza. Debrecenben távollétét a képviselőház igazoltnak tekintette. Inkább a kuriozitás – vagy éppen a *csodavárás* – körébe számítható az országgyűlés Szegedre menekülte idején, a Szegedi Hírlap 1849. július 18-i (25.) számában Ludasi Mór szerkesztőtől fölroppentett hír, miszerint: „Azt mondják, hogy Deák Ferencz leend a képviselőház elnöke.” S a jó szerkesztő mindjárt „feltételeket” is szabott, mintegy színvallásra ösztökélve az erről föltehetően mit sem tudó első igazságügy-minisztert. Ha pedig az elősorolt föltételeket teljesítve csatlakozna – írja –, „a haza örülhet, mert a reszpublika nyert benne egy szellemet, melly szilárd mint a bércz, hajthatatlan mint az árbocz, és egy észet, melly lángoszlopként fogja a nemzetgyűlést vezetni a tökéletes demokratia ígértföldre”.

Tizenkét esztendőnek kellett eltelnie, míg – az *Októberi diploma* (1860. október 20.) nyomán – Deák Ferenc valóban a nagypolitika porondjára léphetett. Szeged helyhatósági „kis forradalma” is 1860/61-ben az ő égisze alatt zajlott. Az 1861 januárjában megválasztott képviselő-testület, tanács s természetesen ezek vezetője: Osztróvszky József polgármester-polgárnagy, nemkülönben a *felirati párt* részeseként a Város két honatyája: Dáni Ferenc és Klauzál Gábor az általa fölemelt zászló alatt küzdöttek és cselekedtek 1848 alapvető vívmányainak helyreállításáért.

A helytartótanács nem kis rosszallására az 1861. januári tisztújításon maguk a választók közfelkiáltással nyolc emigráns honfit, köztük Kossuth Lajost, tiszteletbeli városi képviselővé nyilvánítottak; az elnöklő Kárász Benőtől ugyancsak nyolcan – közöttük Deák Ferenc is – kapták meg ugyanezt a kitüntetést.¹⁰ Jellemző, hogy a közgyűlés, Pest városának Deák Ferenc arcképe megrendelésére buzdító köriratát tárgyalva, „Hazánk [...] válságos perceiben” tüntetett az országgyűlés és a haza bölcse mellett.¹¹

Szeged képviselő-testülete 1861. augusztus 7-én tárgyalta Pest sz.kir. város 15241–15242/1861. sz., július 17-i keltű nyomtatott átiratát egy Deák-arckép megrendelése ügyében. E szerint Pest képviselő-testülete „egyik érdemtelen tagját és országgyűlési képviselőnket ismétlőleg megkérte: engedne végre a személye iránt megnyilatkozott általános ragaszkodás[nak] és tiszteletnek, s arcképe levételével elégítené ki kortársainak azon óhajtását, minél fogva azt, kit nemzetéletünk mai korszakában általános istenadománynak tekintünk, maradandó emlékből tehessék sajátjokká”. Deák végre engedett, s Rottenbiller Lipót főpolgármesternek küldött július 10-i levelében „a pesti árvaházra ruházta azon jogot, hogy arcképét lefestethesse, rajzoltathassa, azok árát megszabhassa és az eladásból bevett összeget az intézet javára fordíthassa”.

Az átirat megrendelést kért; mint a pestiek írták: „köztiszteletű képviselőnk arcképét jelesebb rajzolóink és képművészeink által levétetve, azt számos példányban, különféle kialakításokban” szándékoznak kiadni.

9 G. Tóth Ilona: „Mert az a nemzet, amely nagyjainak tiszteletét birtokolja, az nem fog elveszni soha!” Deák Ferenc és Szeged város kapcsolata. Szeged, 2003. október, 13–16., különösen: 13.

10 Az 1861. április 6-i közgyűlési megerősítésről: VINCZI Károlyné – PERNEKI Mihály: *Szeged díszpolgárai*. Somogyi-könyvtári Műhely, 1974. július; 287.

Válaszul a szegedi képviselő-testület kimondta:

Örömmel ragadja meg Szeged Város közönsége az alkalmat Hazánk jelenlegi válságos perceiben példa nélküli tündöklő s hazafias erényei[vel] és magas polgári érdemeivel a magyar nemzet hálás tiszteletét és az egész művelt világ csodáló figyelmét kivívó azon férfiú személye iránt táplált kegyeletes ragaszkodását s elenyészhetetlen tiszteletét, bár a valót meg sem közelítő mérvben tanúsíthatni – kit nemzeti életünk mostani korszakában áldásos istenadománynak tekintünk.

E vonzalom s szeretetteljes tisztelet fogalmának parányi része kifejezést lel nagy hazánkfia arcképének rég óhajtott s a szerénységének most is csak jótékonyágul tett feláldozásával lehetővé tett bírhatóságában, hogy a közönségnél megörökítve legyen emléke a polgári magas érdemeknek s hazafias erényeknek szellemi elégtételül a mostani nemzedék kegyeletének serkentő s buzdító példa egyaránt a legkésőbb utókor számára; azokból nevezett nagy férfiú arcképét díszes kiállítású olajfestményben a közgyűlési terem ékesítésére megrendelvén, annak mielőbb megküldése végett Pest Város közönségét válasziratban megkerestetni határozza.¹²

E megrendelésre kapta meg Szeged Deák Ferenc mellképét, Canz Ágost (Canczi Ágoston) alkotását.

Túl volt már az ország az országgyűlés 1865. december 10-i megnyitásán, a Deák Ferenc *Adaléka* és „Húsvéti cikke” nyomán a *Pragmatica Sancti*óra alapított készülő kiexyzés előkészületei – a porosz-osztrák háború miatt is – nehezen haladtak. A Szeged-belvárosi Kaszinó – a város polgárságának ez a legfontosabb intézménye – Osztróvszky József indítványára a haza bölcsét támogatandó díszes *Deák-album*ot készítettett. Neve egyébként is az 1859. december 11-i tisztújítástól Klapka György 1868. március 1-i ünnepléséig sokszor elhangzott itt. 1865 áprilisában – Klauzál Gáborral, Trefort Ágostonnal és br. Eötvös Józseffel együtt – tisztelebeli taggá is választották.¹³

Mint Vadász Manó nyilatkozta, ez azt a célt szolgálja, hogy „alkalma lehessen Szeged város 70 ezer [főnyi] lakosságának abban saját neve beírásával azon mély tiszteletét és há-láját kifejezni, mit érzett akkor, midőn a két rendbeli felirat tervezőjének alkotmányunk sértetlen megtartása iránti minden felekezetű párt által igaznak vallott megdönthetetlen elveit védte”.¹⁴ „A vastag velin lapok – tudósított a lap június 7-én – halvány rózsaszínű külső s arany cífrázatú belső környezetel vannak ékítve, utóbbiak közepén a magyar korona foglal helyet, szélein pedig azon évek, melyekben nagy hazánkfia, mint országgyűlési képviselő, hazánk jogaiért küzdött, s azok a napok, melyeken nevezetesebb be-szédeit tartotta.”

A Fővárosi Lapok nyomán a lap arról is beszámolt, hogy az albumot Pesten Posner Károly Lajos készíti; „az akadémia évkönyvéhez méltó s talán még díszesebb művet mutat föl benne”. „A nagy album 60 ívből áll, negyedréte levelekből. Barnás vörös maroquinba van kötve. Első oldalán azonban csak alig másfél ujjnyi látszik a maroquinból, a többit el-

11 RUSZOLY József: *A szegedi népképviselői közgyűlés. 1848–1871*. Szeged, 1984. /Szeged múltjából 3./ 33., 145.

12 CSML Szeged közgy. jkv. 1861:626.; tan. ir.: 3816.

13 CZIMER Károly, 92., 111., 114., 124., 135., 136., 143. p.

14 Szegedi Híradó [SZH] 1866. április 5.

takarja a pompás díszítés, mely oltárszerű ékítményekből áll. Bronz és fényesre csiszolt habosmárvány lapokból van összeillesztve. A felső rész két oldalán az oszlopok mellé 1866. február 8–24. és március 14–19. van vésvé, amaz emlékezetes napok, mikor Deák két fölirata a képviselőházban fölolvastatott és elfogadtatott. A további leírást mellőzve a fölirata: „*Deák Ferencnek, Pest-belváros országgyűlési képviselőjének, a magyar alkotmány leghűbb örének 1866-dik évben Szeged város bentírt lakosai.*”¹⁵

Czimer Károly meg így írja le: „Az album barnásvörös maroquinba volt kötve. A környező keretből négy kék malachit gomb domborodott ki, négy oroszlánfő állott szürke ezüsből. Közepét ezüst dombormű foglalta el, rajta két angyal a nemzeti címet tartotta és alatta Deák Ferenc alakja ült kezében törvénykönyvvel és íróttal, feje fölött két génusz a koronát tartotta. Hátulsó tábláján Szeged város ezüsből öntött címere volt a remek dísz. A címlapon művészi tollrajz körítette az ország, Pest, Szeged és Deák-család címerét. A tollrajzokat Steglehner Károly készítette.”¹⁶

A Szegedi Híradó 1866. április 5-étől november 15-éig vissza-visszatérően beszámolt a *Deák-album*ról. »Hát tudja kend – szólaltatott meg a hírlapíró egy szegedi magyart (SZH 1866. június 14.) –, ez arravaló, hogy Bécsben nem akarnak hinni Deáknak, hát már most mink is mellé állunk.« A hetivásár idején a tanyaiak is beírták nevüket; mint olvasni: „a munkás nép otthagya néhány percre munkáját, még folyvást csoportosul, hogy nevét a nagy hazafi tisztelői közé bejegyezze”.¹⁷ Sokan, főként a tanyaiak, így is lemaradtak az aláírásról, mivel az album betelt.¹⁸ Mintegy hatezren írták alá Szeged hetvenezer lakosából. Szép szám! Júliusban előbb Burger Zsigmond könyvkereskedésében volt látható. Utána valóságos búcsújárás volt miatta a kaszinóban. A kaszinó számára Landau Alajos fényképezte le.

Bár Deákot Szegedre várták, átadása Budapesten – br. Kemény Zsigmond jelenlétében – 1866. november 11-én történt meg. Vadász Manó kaszinóelnök (Szeged 1848/49-i polgármestere) adta át Burger Zsigmond, Kemény Nándor, Löw Lipót, Molnár Imre, Molnár Pál, a hozzájuk csatlakozó Posner Károly Lajos és Maygraber Ágoston társaságában. (A hír szerint fölutazott még öreg Felmayer Antal, Csiszár József, Szűcs Ferenc, Egressy Péter, Szekerke József, Tóth Mihály, Papp István, öreg Kopasz Ferenc és Csikos Imre is.) Deák megköszönve a tisztelgést és támogatást kijelentette: „hazánk válságosabb időponton nem állt [...] jövőndő boldogsága nem *csak* mitőlünk függ”. Löw Lipóttal külön is váltott „néhány szívélyes szót”. Fölkeresték még Szentiványi Károly házelnököt és br. Eötvös Józsefet is.¹⁹

A Deák-albumot Posner ingyen készítette, miért is a kaszinó őt is tiszteletbeli tagjává választotta. Díszmunkája az 1867. évi párizsi világkiállításon is sikert aratott.²⁰

Az 1861. évi példás politikai egység 1867-re Szegeden is megbomlott. Amint magam is több helyütt – így különösen *A szegedi népképviselői közgyűlés, 1848–1871* (1984) című könyvemben – írtam róla, az országos Deák-párthoz húzó „zöld cédulás párt” a helyhatósági választásokat Szegeden elveszítette. Osztrovszky Józsefék a városházán ellen-

15 *Deák szegedi albuma*, SZH 1866. július 8.

16 CZIMER KÁROLY, 133. p.

17 SZH 1866. június 17.

18 SZH 1866. június 21.

19 SZH 1866. november 11., 15.

20 CZIMER KÁROLY, 133. p.

zékbe kerültek. Ha átmenetileg is, 1872-ig a „fehér cédulás párt” – a majdani függetlenségi párt előzménye – jutott többségre. Réh János – maga is jó hazafi – lett a polgármester.

Még így is, a „zöld cédulás” Szekerke József indítványát az 1867. május 18-i közgyűlés elfogadva kimondta: „Deák Ferenc, hazánk nagy fia Szeged Sz. Kir. Város tiszteletbeli képviselőjévé megválasztott, s’ erről értesíttetni határoztatott” (1867: 42.). *Immáron harmadjára!* (Könyvemben tévesen 1868-ra tettem ezt [33.]).

Szeged és a miniszterséget nem vállalt, sőt magát pártjában is egyre idegenebbnek érző Deák Ferenc kapcsolata ezután alig számbavehető. Mint Osztróvszky Józseftől is tudjuk, a szegedi Szabadelvű Kör első tiszteletbeli elnöke Deák volt (1868–1870), mely tisztségében éppen ő, az időközben kúriai bíróné kinevezett egykori szegedi polgármester követte. Mint Czimer Károly írja, a Szabadelvű Kör 1868. február 16-i alakuló ülésén Perczel Mór, Klapka Györgyöt és Horváth Mihályt tüntették ki a tiszteletbeli tagsággal, Deák Ferencet pedig a tiszteletbeli elnöki funkcióval is.²¹

A Szegedi Híradó 1876. január 30-i számában Pálffy Ferenc polgármester tudatta: „Deák Ferenc, a haza bölcse, sz. kir. Szeged város díszpolgára folyó év s hó 28-án éjjel 11 órakor Budapesten, élete 73. évében [...] elhunyt.” Másnap, hétfőn a belvárosi templomban gyászistentisztelet volt. Kremminger Antal prépost búcsúztatta. Este a Szabadelvű Kör is rendkívüli közgyűlést tartott. A törvényhatóság és a Szabadelvű Kör tagjaihoz a közgyűlési teremben Dáni Ferenc főispán és Pálffy Ferenc szólt. Hathetes gyászt tartottak: gyászlóbogóval és gyászpecséttel. A temetésre polgármester vezette ötven tagú küldöttség ment. A közgyűlés az árvaház javára 2000 ft-tal Deák Ferenc Alapítványt létesített. Figyelemmel arra is, hogy Deák Ferenc Zala vármegye árvaszéki jegyzőjeként kezdte közpályáját.

Politikai életrajzát Reizner János főjegyző tárta a közgyűlés elé.²²

A zsinagógában 1876. február 6-án Löw Immanuel tartott gyászbeszédet.²³

Az 1876. január 31-i közgyűlést, melyen a törvényhatóság képviseletében megjelent 118 tisztségviselőn és képviselőn kívül a kir. pénzügyi igazgatóság, az „illeték kiszabás” s a kir. adóhivatal testülete, a főreáltanoda tanári kora, a m. kir. honvédség s a cs. kir. közös hadsereg helyben állomásozó tisztikara is – meghívott vendégként – ott volt, Dáni Ferenc főispán nyitotta meg. Pálffy Ferenc polgármester javaslatára pedig hathetes gyászt mondott ki a testület, amely nem csupán a gyászlóbogó kitűzését, a kiadmányozások és levelezések körében gyászpecsét használatát foglalta magában, hanem azt is, hogy „a hatósági tagok nyilvános gyászjelvényt viseljenek”. A temetésre Pálffy Ferenc polgármester elnökletével a város közönségének képviseletére: „Reizner János főjegyző, Szabados János tanácsnok, Almai Gyula főszámvevő, Zombory Antal alügyész, – úgy Börcsök Ignác, Babarczy József, Balogh János, Dóczy Lukács, Ecsedy Ferenc, Egressy József, Eisenslädter Antal, Eisenslädter Lukács, Fodor Imre, Ferencsevits György, Fluck Ferenc, Fodor István, Gábor József, Gál Ferenc, Götz János, Hosszú Nándor, Kátai Nándor, Kemény Nándor, Kiefer Gotofréd, Kovács Albert, Kremminger Antal, Lemle Miklós,

21 CZIMER Károly, 145. p.

22 SZH 1876. február 4., 6., 9., 11., 13. Vö. FÁRI Irén–PÁL László: *Kék mezőben törvénykező kéz. Deák Ferenc építáfium címere*. Szeged, 2003. szeptember; 60. p.

23 *Deák Ferenc. Gyászbeszéd*. Elmondta [...] Löw Immanuel. SZH 1876. február 11. /Tárca/; Löw Immanuel: *Deák Ferenc. Gyászbeszéd*. Szeged, 1876. 16. p.

24 CSML Szeged th. biz. közgy. jkv. 1876:42.

Lichtenberger Mór, Lillin Károly, Luszlig Ferencz, Marinkics Mihály, Magyar János, Muskó Sándor, Novák József, Nyilassy Pál, Oltványi Pál, Oblath Lipót, Pap István, Petrovits István, Prosznitz Vilmos, Reitzer Adolf, Rosenberg Izsó, Rosenberg Kálmán, Szekerke József, Ströbl József, Szemmary Ferenc, Tombácz Mihály, Török Sándor, Veszélka Pál, Zombory András, Zsótér Andor bizottsági tagok személyében megalkotott küldöttség ki rendeltetik, kijelentetvén, hogy bárki a törvényhatóság kebeléből önként a küldöttséghez csatlakozhatik, mely esetben mind a küldöttség tagja lesz tekintendő.”²⁴

Dáni Ferenc főispán tett indítványt a Deák-alapítványra; ekként: „Deák Ferenc közszolgálatát [...] Zala megyében mint árvaszéki tisztviselő kezdte meg s huzamosabban [...] az árvaügyeknek szolgált, ma midőn Deák Ferenc elhunyt által az egész ország magát árván hagyottnak érzi, indítványozza, hogy a nagy halott kegyeletes emlékének megmaradó megörökítésére a köztörvényhatóság a helybeli árvaház számára 2000 forint alapítványt szavazzon meg olyképp, hogy az alapítványi tőke mint Deák Ferenc alapítványa kezeltesse ezen alapítvány kamataiból évenként egy helybeli illetőségű árva fiú mint Deák Ferenc árvája neveltesse fel.”²⁵

Az elfogadott alapítványt Tisza Kálmán belügyminiszter 1876. február 27-én 7764. számon hagyta jóvá.²⁶

Reizner János főjegyző magvas Deák-émlékbeszédét (1876:43.), melyet a Szegedi Híradó is közölt, a Szegedi Műhely hasábjain teszem közzé (*Deák Ferenc politikai jellemrajza*). (Időközben megjelent a 2004/1–2. számának 30–44. lapján.)

Mint Péter Lászlótól – *Szeged utcanevei* (1974) – tudjuk, utcát már 1848-ban kapott Deák Ferenc Szegeden: az Oroszlán utcát. „Ezt a Bach-korszak eltörölte. A Víz után a régít nem újították föl, hanem a rá merőleges, újonnan meghosszabbított Miatyánk utcát.” Városterképen először 1883-ban olvasni nevét.

A G. Tóth Ilona közölte iratok szerint a városháza közgyűlési termében egy idő óta ismét látható teljes alakos Deák-portré – László Fülöp alkotása – Reizner Jánosnak, a Somogyi-könyvtár első igazgatójának 1896. január 16-i indítványa nyomán 1897. december 24-ére készült el.²⁷

Kossuth Lajos szobra, Róna József alkotása, időben elkészült; 1902. szeptember 19-én, születése centenáriuma avatták. Deák Ferenc szobrának fölállítására viszont 1903-ban későn történt kezdeményezés Pillich Kálmán városatya indítványára, s hiába is kapott rá Zala György megbízást, az a művész mulasztásából több mint egy évtized múltán, csak 1914-ben volt fölállítható. A világháború kitörése miatt – miként gr. Széchenyi Istváné is – fölvatás nélkül maradt. Így zárta szívébe őket – e Lázár György polgármester teremtette „szobor park” többi régi alakjával együtt – e város közönsége.²⁸

Deák Ferenc közelgő születési centenáriuma adott alkalmat Pillich Kálmánnak, hogy az 1903. január 21-i ülésen indítványozza: „utasítsa a város törvényhatósága tanácsunkat, hogy a magyar nemzet egyik legnagyobb fiának, a haza bölcsének 1903. október 17-iki százéves születése évfordulójának megünneplése iránt még a február vagy későbbben a

25 CSML Szeged th. biz. közgy. jkv. 1876:42.

26 1876:101. A miniszter saját kezű aláírásával ellátott, Szegeden 3242/1876. tanácsi számon iktatott választ írat a közgyűlési iratok között található.

27 G. TÓTH Ilona, 13–16. p.

28 Vö. TÓTH Attila: *Szeged szobrai és muráliái*. Szeged, 1993. 50–51. p.

márciusi közgyűlésre javaslatot terjesszen, hogy Szeged, mint legnagyobb magyar város emlékét hogyan ünnepelje meg s kegyeletének minő formájában adjon kifejezést”.

A közgyűlés sürgősen tárgyalta ugyan az ügyet, határozatra való javaslatlétellel pedig a tanácsot bízta meg.²⁹

Czímer Károly szerint a Deák-szobor fölállítását a belvárosi kaszinóban Pálffy Ferenc polgármester és Lázár György országgyűlési képviselő 1903. április 7-én vetette föl; elfogadása után a szoborbizottságba a kaszinó is belépett, sőt gyűjtött is a szoboralapra, az október 17-i közgyűlésen pedig testületileg képviseltette magát.³⁰

A tanács az általa kiküldött (3077/1903. tan.) eseti bizottság véleménye alapján Gaál Endre tanácsnok révén terjesztette 1903. április 22-én a közgyűlés elé javaslatát, amely azt elfogadva kimondta:

1. „Deák Ferencnek, a magyar nemzet világtörténelmi nagy alakjának, kit a nemzet a haza bölcse névvel tisztelt meg, emlékezetét 1903. október hó 17-én, [...] a nagy államférfiú születésének századik évfordulóján megünnepli”: e napon hálaadó szent misét hallgat meg és ünnepi közgyűlést tart.

2. „Deák Ferenc halhatatlan emlékét ércszoborban örökíti meg, amelyre költségvetésbe 1904. évtől kezdődőleg évenként 2000 koronát fölvesz”.

A végrehajtással a tanácsot bízta meg, utasítva azt a 2. pontnak „felsőbb hatósági jóváhagyására” történő fölterjesztésre.³¹

Az 1903. október 17-i rendkívüli *diszközgyűlést* Kállay Albert főispán nyitotta meg. „Ünneplésünk módozata – mondotta – egyszerű, Deák Ferenc puritán jelleméhez méltó; emelkedetté magassá tesz az azonban szívünk érzései, amelynek minden dobbanása hálás kegyelettel övezik az elmés nagy ember dicső emlékét.”³²

Tóth Pál főjegyző emlékbeszédét, melyet Rósa Izsó (1881-ig Rosenberg Izsó/Izidor) indítványára teljes szövegében jegyzőkönyvbe iktattak, mint e műfaj ékes példáját, *Függelékben* közlöm.

A közgyűlés városi tanács javaslatát (35.223/1903. tan.) „megújuló éljenzés és általános lelkesedés” közepett fogadta el és emelte határozatává. E szerint:

akkor, midőn a magyar nemzet egyik legnagyobb államférfiának, Deák Ferencnek születése századik évfordulóját országszerte hazafias érzéssel ünnepi, Szeged szab. kir. város közönsége is hálás kegyelettel idézi fel a mai napon a »haza bölcsének« tiszta, nemes emlékét, és a nép millióival együttérve emlékezik meg a hazaszeretet, a kötelességtudás és a polgári erények dicső példányképeiről.

A százados évforduló mai nemzeti ünnepén Szeged szab. kir. város közönsége hódolattal ismeri el, hogy a „haza bölcse” volt az, aki a kiegyezés nagy munkájával megteremtette a békes összhangot a nemzet és királya között; ő volt az, aki a jog és törvény alapjára állva az igazság hatalmas szavával semmisítette meg ősi alkotmányunk ellen intézett támadásokat, ő volt az, aki nagy szellemének hatalmával, lángoló hazaszeretetével, szavának meggyőző erejével, meggyőződéséhez és a nemzet jogaihoz való törhetlen ragaszkodással immár ezer-

29 CSML Szeged th. biz.közgy. jkv. 1903:6. – Pillich Kálmán indítványát mindkét városi napilap közölte: SZH 1903. január 21.; Szegedi Napló [SZN] 1903. január 21., 22.

30 CZIMER Károly, 194. p.

31 CSML Szeged th. biz. közgy. jkv. 1903:260. – Az ugyanezen számot viselő közgyűlési irat két darabot tartalmaz: 1. a belügyminiszterhez intézett fölterjesztés fogalmazványát és 2. a litografált közgyűlési jegyzőkönyvi kivonatot. Vö. SZH 1903., április 23.; SZN 1903. április 23.

32 CSML Szeged th. biz. közgy. jkv. 1903:619.

éves alkotmányunkat visszaszerezve, az 1867. évi törvényekben lefektette azon igazságokat, melyek a magyar államnak, a magyar alkotmánynak szilárd alapját képezik.

Az e törvények által megállapított jogrend alapján fejlődött politikai, gazdasági és erkölcsi javaknak a magyar nemzet minden tagjával együtt élvezetében Szeged szab. kir. város közönsége a haza nagy fia iránt érzett kegyelete és hálája jeléül 1903. évi április hó 22-én tartott rendes közgyűlésében 260. sz. hozott határozatával elrendelte, hogy Deák Ferenc antik alakja a város falai között felállítandó ércszobor által örökíttessék meg.

Habár az 1876. évi III. tc. az ő emléket törvénybe iktatta, s habár ércbeöntött szobrok fogják hirdetni időtlen időig a nemzet napjának dicsőségét és emléket – Szeged szab. kir. város közönsége saját évkönyveiben is megörökíteni kívánja a „halhatatlannak” érdemeit és azt a mai magasztos ünnepen örök emlékezetül jegyzőkönyvbe iktatja; egyrészt kegyelete jeléül, másrészt a jövő nemzedék buzdításul, hogy nagy tettekre serkentő emeltyűje legyen azon felemelő tudat, hogy a tiszta jellem és az önzetlen hazafias munkásság az utókor hálájára érdemesít.³³

A díszközgyűlés jegyzőkönyve – a külön meghívottakról említést nem téve – 99 városi tisztviselő és képviselő nevét rögzítette. Akik már az 1876. január 31-i, Deák Ferencre emlékező közgyűlésen is ott voltak: Pálffy Ferenc polgármester, Fluck Ferenc, Lichtenberger Mór, Obláth Lipót, Reizner János s Weiner Miksa.

Az emlékbeszédet tartó Tóth Pál (1856–1942), akit a kortársak *Drót Pálnak* hívtak, jogi végzettségű volt, az akkor még nem mindennapos doktorátussal. Hivatása szerint ügyvéd volt. Városi szolgálatba – nem tudni, mikor – árvaszéki ülnökként lépett, majd főjegyző lett (1889–1907) s e minőségben helyettes polgármester (1902–1907) is volt. Testes ember. A Hüvelyk Matyi c. élcslap előbb teveháton *ajándékot* vivő napkeleti bölcsként ábrázolta (1889. március 17.), majd pedig lantját pengető trubadurként (1890. október 20.). Egyike volt a *darabont kormány* szegedi szekértolónak, miért is 1907-ben fegyelmivel nyugdíjazták a Várostól.³⁴

A törvényhatóság mellett a Dugonics Társaság is kivette részét az ünneplésből. „Egyik legszebb lapunkra van írva – jelentette a főtítkár – a Deák-ünnep, mely a Dugonics-Társaság főnnállásának tizenharmadik évében egyik kimagasló mozzanat volt.” A társaság 1903. október 16-i ülését Lázár György elnök nyitotta meg. Lipcsey Ádám *A bölcs* címmel értekezett (meghívóbeli címe: *Deák a közéletben*), Cserép Sándor pedig *Deák az irodalomban* címmel szólt. Mikszáth Kálmánnak, mint tiszteletbeli tagnak a meghívóba *Jellemvonások Deák Ferenc életéből* címmel fölvelt írását Békefi Antal főtítkár olvasta föl.

Lipcsey Ádám: *A bölcs* című előadását a Szegedi Híradó a másnapi számában közölte. Mikszáth Kálmán írása *Deák Ferencről* címmel a Pesti Napló 1903. október 17-i és a Vasárnapi Újság 1903. október 18-i számában jelent jelent meg. Böven idéz belőle *A Dugonics-Társaság ötven éve. 1892–1942* (1943) c. kiadvány is. Ez alkalommal a Va-

33 CSML Szeged th. biz. közgy jkv. 1903:62. – Az ugyanezen közgyűlési iratszámra a 35.223/1903. sz., 1903. október 16-án kelt tanácsi határozati javaslat található litografált formában. Mind ez a tanácsi irat, mind az 1903:260-hoz vezető előzményei (3077/1903., 13.595/1903.) hiányoznak azon 3300/1903. lt. számú tanácsi irategyüttesből, ahova kerültek. Abban csak a Klauzál-szoborra vonatkozó 1904–1907. évi tanácsi iratok maradtak fenn. A 620/1903. közgyűlési irat külzetén (a tanácsi előterjesztésen) a ceruzával írt – részben áthúzott – nevek találhatók: Babarczy József, Cserép Sándor, Fluck Ferenc, Jászay [!] Géza, Lichtenberger Mór, Pillich Kálmán, Rózsa Izsó, Schauch Károly. Ők lettek volna a kiküldött eseti bizottság tagjai?

34 Vö. HABERMANN Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez*. Szeged, 1992. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből, XIX.) 283. p. Dr. Tóth Pál. Délmagyarország [DM] 1942. december 23. (családi gyászjelentés); Dr. TÓTH Pál: *Hazaáruló voltam-e?* DM 1943. január 17.

sárnap i Újság illusztrált közlése alapján teszem újra közzé. Része Szeged és Deák Ferenc kapcsolattörténetének.

A Dugonics Társaságnak *ódapályázatára* tizennyolc pályamű érkezett, ám a bírálóbizottság jutalomra egyiket sem tartotta méltónak. Párat dicsérettel illettek.³⁵

A várost e napokban egyéként is az ünnepélyesség lengte át. A polgármester föl hívására föllobogózták a házakat. A közép- és szakiskolák – a főgimnázium, a főreáliskola, a fa- és fémipari iskola – pénteken, október 17-én ünnepeltek. Ebből ma már talán csak az érdekes, hogy a gimnáziumi ünnepségen *Óda Deák emlékezetére* c. verset Dettre János VIII. oszt. tanuló – a Károlyi-kormányzat majdani tragikus sorsú kormánybiztos-főispánja – szavalta. A zsidó hitközség (október 16-i) péntek esti istentisztelete után Löw Immánuel főrabbi mondott emlékbeszédet.³⁶ Az október 17-i (szombati) közgyűlés előtt, melyre a hallgatóságnak a jegyzői hivatalban kiállított jeggyel lehetett bejutni, istentisztelet volt a „katolikus szentegyházban” (a Dömötör-templomban). Szombaton zuhogó esőben ünnepelt a város.³⁷

A két napilap párthajlama szerint foglalkozott az évfordulóval. A Szegedi Híradó a kiegyezés eredményeit és Deák érdemeit méltatta, sőt Muskó Sándor egykori kiskövet 1865. december 22-i tudósítását is közölte az országgyűlésről.³⁸ A Szegedi Napló – Deák Ferenc nagyságát elismerve a kiegyezés csődjét hangsúlyozva – Tisza Kálmánt kárhoztatta. Idézte Deák hirhedt kijelentését politikailag tőle távol levő pártfeleivel szemben: „*Az ördög a ti vezéretek.*” „Rosszkor, nagyon rosszkor jött a kiegyezés megalkotójának ünneplése – olvasni a *Szomorú ünnep* c. vezércikkben –, mert ma igazán csak az ő csodásan szeretetre méltó és puritán egyéniségének dicsérése lehet jóhiszeműleg az ünneplők ajkán.” Így sem mulasztotta el a lap, hogy bőven idézzon Tóth Pál szónoklatából.³⁹

A Városhoz és a Haza bölcséhez méltó centenáris ünnepségekhez fogható emlékezesek azóta sem voltak Szegeden! A törvényszéki palota elé fölállított szobrának – Zala György alkotásának – avatását elvitte a háború. Mellette van még egy másik köztéri szobra is: a Dóm téri panteonban; ezt Strobl Alajos hagyatékából gr. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter 1927-ben juttatta a városnak.

„Születése 125. évfordulóján [1928-ban] a neves közjogász, Polner Ödön egyetemi tanár tartott eszméit tárgyaló előadást.”⁴⁰

Az évfordulókon a jogtudomány művelői újra meg újra foglalkoztak és foglalkoznak Deák Ferenc életével és működésével, különösen a tág értelemben vett magyar közjog ala-

35 *A Dugonics-Társaság ötven éve. 1892–1942. Ötven év titkári jelentései.* Kiadta Banner János elnök. Szeged, 1943. 72–75., 78., 79. – SZH 1903. október 10.; LIPCSEY Ádám: *A bölcs.* SZH 1903. október 17. /Tárca/; *A Dugonics-társaság ülése.* Uo.; SZN 1903. október 17. /Tárca/

36 Löw Immánuel: *Deák Ferenc. Emlékbeszéd.* Szeged, 1903. 10 p.

37 SZN 1903. október 15., 16., 18., SZH 1903. október 16. – Dettre János az iskolai értesítő szerint Szemlér Ferenc ódját szavalta. Itt igazítom helyre Dettre-könyvembeli dátum elírását: ott ugyanis 1902. október 17-ét írok. Vö. RUSZOLY József: *Dettre János és kora.* Szeged, 1994. 11. p.

38 SZH 1903. október 16., 17.; *Deák Ferenc ünneplése* SZH 1903. október 19. (3–6. p.) MUSKÓ Sándor 1865. december 22-i levelét *Vázlatok az országgyűlésről* címmel először a Szegedi Híradó 1865. december 31-i száma közölte, mellékletként. L. RUSZOLY József: *Szegedi kiskövetek 1861–1869.* = Írások Péter László 70. születésnapjára. Szerk.: Apró Ferenc és Gyuris György. Szeged, 1996. (A Somogyi-könyvtár kiadványai, 36/183–199.; különösen: 188.)

39 SZN 1903. október 15.; *Szomorú ünnep.* SZN 1903. október 17.; SZN 1903. október 18. (2–4. p.)

40 HABERMANN Gusztáv, 1992. 54. – Vö. POLNER Ödön: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyesházasságok.* Bp., [1932]. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása.)

kításában betöltött szerepével. Egyetemünkön – Polner Ödönt megelőzőleg – még a Kolozsvárott 1903. október 25-én tartott Deák-ünnepen a hazai közjogi pozitivizmus nagy alakja, Nagy Ernő értekezett *Deák Ferenc a magyar közjogban* címmel. Az ifjúságot képviselve Ady Endre egykori debreceni jogász társa, a későbbi hódmezővásárhelyi ügyvéd, szerkesztő és képviselő Kun Béla mondta el *Deák Ferenc születésének századik évfordulóján* c. ódáját. Szólt még Apáthy István rektor és Bartók György professzor; az ifjúság nevében pedig Makoldy Győző.⁴¹

Ha nem is volt kerek jubileum – csupán a kiegyezés 120. évfordulója –, mégis a Deák-emlékezet ápolásának, egyszersmind az „új szelek” fűjdogálásának jele volt az, hogy karunk államjogász professzora, Kovács István akadémikus gondozásában és magvas utószavával (*Deák „Adalék”-a és a magyar közjog*) hasonlóan 1987-ben másodsorra is megjelenhetett Deák Ferenc egyetlen könyve: a sokat emlegetett *Adalék*.⁴²

A Kovács István által ismét hozzáférhetővé tett *Adalék* 1987. május 27-i zalaegerszegi bemutatója adott alkalmat számomra is, hogy a két „deáki műről”: magáról az *Adalék*-ról és az általa meg a „Húsvéti cikk” (1855) által megalapozott kiegyezési alaptörvényről (1867: XII. tc.) magam is szóljak.⁴³

Immáron 1988. október 1-e óta intézmény letéteményese is van a „Haza bölcsének” Szegeden: a Deák Ferenc Gimnázium. A bicentenárium alkalmából rendezett Deák-hetük szép eseménye volt a Deák-szobor előtt 2003. október 17-én rendezett nyilvános ünnepség, amely – jelen tudományos emlékülés előtt – mintegy a Város hivatalos tisztelgése is volt a nagy hazafi előtt. E nemrég múlt verőfényes őszi délre visszatekintve örülök, hogy – a Szegedi Tudományegyetem nevében is – *Szeged és Deák Ferenc* címmel a nagyobb nyilvánosság előtt fölidézhettem fő vonásokban mindazt, amit e helyütt – újabb kutatások nyomán is – jelen írásomban összefoglalhattam.⁴⁴

41 A Kolozsvári Tudományegyetem Deák-ünnep, melyet a Kolozsvári Tudományegyetem tanítóttestülete és tanuló ifjúsága Deák Ferenc születésének századik évfordulója alkalmából 1903. október hó 25-én az egyetem aulájában együttesen ült. = Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae Kolozsváriensis anni 1903–4. Fasc. 2. Kolozsvár, 1904. 73. p. Vö. RUSZOLY József: *A másik Kun Béla*. Új Tükör, 1984. március 11.; utánközlésben: RUSZOLY József: *Költőnk és joga. Írások Ady Endre életéhez és korához*. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. LVI. Fasc. 16. Szeged, 1998. 169. p.

42 DEÁK Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Vencel munkájára: „Das ungarisch-Österreichische Staatsrecht”. A magyar közjog történelmének szempontjából*. [...] Pest, 1865. Hasonmásban: Közigazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1987.

43 RUSZOLY József: *Deák Ferenc „Adalék”-a és a kiegyezés*. Jogpolitika, 1987. 3. sz. 20.; utánközlésben: RUSZOLY József: *Máig élő alkotmánytörténelem. Írások és interjúk*. Bába Kiadó, Szeged, 2002. 13–16.; RUSZOLY József: *A kiegyezés historiográfiája és a jogtörténet*. Jogtudományi Közlöny, 1987. november 559–565.; utánközlésben: *Újabb magyar alkotmánytörténet. 1848–1849. Válogatott tanulmányok*. Püski, Bp., 2002. 120–131. p. – E két közleményemből formált tanulmányom magyar és német nyelven: »A magyar közjog történelmének szempontjából«. *Deák Ferenc Adaléka és az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés historiográfiai tükrében*. = *Két adalék az újabb magyar alkotmánytörténelemhez*. Az 1849. évi nemzetiségi törvényről és az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezésről – a külföldnek is. Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom. LXVI. Fasc. 18. 25–43.; »Vom Standpunkte der Geschichte des ungarischen öffentlichen Rechts«. Der 'Beitrag' (Adalék) von Ferenc Deák und der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867 im Spiegel der Historiografie) = Nationalstaat – Monarchie – Mitteleuropa. – Zur Erinnerung und den „Advokaten der Nation”, Ferenc Deák. Hrg. Gábor Máthé, Barna Mezey, Bp., 2004. 86–105. p.

44 RUSZOLY József: *A mi Deák Ferencünk. Bicentenáriumnál, szegedi szobra előtt*. Szeged, 2003. október 10–12. p. – Fontosabb passzusait jelen közleményembe is átvettem.

Dr. Tóth Pál főjegyző 1903. október 17-i Deák- emlékbeszéde

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Amint azt e testületnek nagyérdemű elnöke megnyitó beszédében említette, Szeged szab. kir. város t[örvény]hatósági bizottsága f. évi ápril havi rendes közgyűlésében Pillich Kálmán tagtársunknak a város tanácsa által is készséggel pártolt indítványa folytán osztatlan lelkesedés közepett mondotta ki, hogy Deák Ferencnek, a magyar nemzet világtörténelmi nagy alakjának emlékezetét – kit a nép a haza bölcse nevével ruházott föl – 1903. október hó 17-én mint születésének századik évfordulóján megünnepeli.

Az Isten házában tartott szent mise meghallgatása után, mi közben buzgó imával adtunk hálát az egek urának, hogy Deák Ferenczel a magyar nemzetet áldotta meg, itt gyűltünk össze mint Szeged város törvényes képviselői, hogy nem csak a magunk, hanem az összlakosság nevében is lerójjuk [!] kegyeletünk hazafias adóját a nagy államférfiú emléke iránt.

Nekem jutott a súlyos, de megtisztelő föladat, hogy ezen ünnepélyes alkalommal szót emeljek. Félreiszmerném azonban a nagy férfiú által 40 évet meghaladó pályáján hazánk legválságosabb időszakaiban a legtisztább, minden viszontagság között tántoríthatatlan hazafisággal, páratlan államférfiúi bölcsességgel és évek hosszú során át az országos ügyek törvényhozási intézésében vezéri állásában szerzett érdemek nagyságát, ha azokat a t[örvény]hatóság előtt ezúttal részletesen emlékezetbe hozni, vagy csak jelezni is akarnám.

Túlbecsülném tehetségemet, ha vélném, hogy képes vagyok méltó kifejezést adni azon érzelmeknek, melyek mai napon keblünket, szívünket betöltik.

Túlbecsülném erőmet, ha vélném, hogy képes vagyok ecsetelni azt a kort, midőn az 1832-iki országgyűlést összehívták.

Tudjuk, hogy kaosz [!] volt az Európa-szerte támadó új világ háborgó tengerében, egy sziget a régiből, telve a középkori hűbér maradványaival; földesurakkal, kik minden joggal bírnak, mély [még!] olyanokkal is, melyek csupán az államfenséget illetik meg; jobbagyokkal, kiknek semmi joguk, de helyette minden teher osztatlanul az övék; egy zűrzavar uriszékekből, robotból, kilencedből, tizedből, hosszú és rövid fuvarból, füstpénzből, ősiségből, fiskalitásból, olyan vámrendszerből, mely hasonlít a szivattyúhoz, azután hitelhiány, nem létező ipar, kereskedés, közlekedési eszköz, pénz és anyagi boldogulhatás többi feltételei nélkül; semmi közszellem egy felé irányozott akaratlelkesedés nélkül, s az egész felett egy ellenséges hatalom és rendszer, melynek a főszéke kívül a hon határán, kormány, mely kezeli a nemzet vagyonát, de nem számol arról és jövedelmeit kénye-kedve szerint fordíthatja idegen, sőt ellenséges célokra; ahhoz egy nemzet, mely el van szoktatva még a gondolatától annak, hogy sorsa jobbrafordulhasson, s még inkább hogy maga fordíthasson rajta; közpénztára nincs, ura osztrák minister; kormány széke fölfelé csúszómászó, lefelé zsarnok, királyi kamarájának annyi hatalma nincs, hogy egy kormánybiztosnak napidíjat utalványozhasson; visszaélés mindenütt, kormányon és törvényhatóságokon; népnevelés sehol, gondolatszabadság üldözve, börtönnel sújtva; panaszkodni sem szabad az elnyomatás és nyomorúság miatt.

Ilyenek voltak a viszonyok, a helyzet, hazánk állapota, mikor Zala vármegye követe, Deák Antal azt mondá a Pozsonyba gyűlt rendek egyikének: „Én eltávozom, de küldök magam helyett egy fiatalembert, akinek a kisujjában több van, mint egész magamban.”

Az 1832/6-iki országgyűlés jegyzőkönyve XII. kötetének függelékében olvashatjuk, hogy a rendek tábláján Zala vármegye egyik követét, Deák Antalt Deák Ferenc táblabíró 1833. évi május hó 1-jén váltotta föl.

Az a harc, amit vezérlete alatt a nemzet küzdött, maga volt a magyar Iliasz.

Egy magyar Homér lesz csak képes és hivatva azt megírni.

Zala vármegye új követe a múlt század harmincas éve[ine]k kezdetén egyike volt azon kiváló férfiakkal, akik egész lélekkel magukévá tették a programot, melyet gróf Széchenyi István, nemzetünk regenerációjára nézve szintoly merész, mint szerencsés kezdeményezéssel felállított.

Azt a tekintélyt, melyet ekkor a születés adott, azzal a politikai belátással egyesítvén, amely a nemzeti osztály érdekein túl emelkedett s az összes hazát szeretettel ölelte magához, készséggel fogadta el Deák Ferenc, a nagy reformer terveit anélkül, hogy osztozott volna nagy reményeiben.

Naplójában a magyar közélet nem is sok vigasztalót mutatott ezen időben. Kölcsey fájdalomtelt kebelével, remény és vigasz nélkül távozott az 1832/6-iki országgyűlésről.

„Mert tudnotok kell – úgymond –, hogy a mi kinézéseink el vannak homályosulva, a mi reményeink feldulva, a kebleinkben minden gond, aggodalom az ország jövője miatt felriasztva.”

De ő költő volt egyszersmind. S maga mondja, hogy költőinknek legalább az a boldogság jutott osztályrészül: epedni a múlt után.

Deák Ferenc, az államférfiú, történeteink alapos ismerője, nem osztozott költő barátjának merengéseiben; ő nem csüggött a múlt nagyságán. Mély fájdalommal töltötte el a jelen, s nem táplált oly vérmes reményeket nemzete egykori nagyságáról, mint prófétai ihletettségében gróf Széchenyi István.

„A magyarnak honszeretetét – mondá Deák Ferenc egyik beszédében – se a múltnak lelkesítő emlékezete, se a hiúság s önzés nem támogatják annyira, mint más nemzetekét. A hatalmas Rómának s a szabad Görögországnak szabad polgárai lelkesedést merítettek hazájuk történeteiből; büszkéek valának nemzetük nagyságában s dicsőségében, és érezték, hogy az ő hazájuk a legjobb. A francia, az angol lelkesedve tekintenek vissza történetükre; szintén érzik, hogy Európában nincs haza, amely annyi biztosságot nyújthatna, mint az övék. A lánglelkű olaszt feldúlt szabadsága romjai között a klasszikai hajdankor tüze lelkesíti; az orosz legalább hazájának óriási nagysága emeli. De a magyarnak mindezekből kevés jutott. Történeteink csak átokszülte viszálykodásokra, csak életért és megmaradásért vívott véres harcokra mutatnak. Kevés azonban a polgári erények tiszta példája, kevés a fénypont, mely forró önérzettel keblünket emelje. Hiúság nem kecsegtet bennünket. Hisz’ Európa alig tudja létünket, s Afrikának számos kolóniája tán ismertebb más nemzetek előtt, mint hazánk, melyet Ausztria termékeny, de műveletlen gyarmatának tekint a külföld. Jelenünk nem fényes s nem annyira boldogító, hogy e részben más nemzetekkel vetélkedhetnénk. Jövendőnk Isten kezében vagyon, de hogy igen fényes kilátásokat ígérne, azt elhinni csakugyan optimizmus kell, ámbár a jelennél jobbat nem remélnünk lehetetlen.”

Méltán kérdehetjük tehát: honnan merített erőt az államférfiú a pálya küzdelmeihez, amelyen megindulandó volt, ilyen nézetrel a múltról és jelenről, ily kilátásokkal a jövőre?

„Van – volt! – az embernek lelkében – szól ő maga beszéde folyamán – egy tiszta, forró érzés, mely mindazon segítségek nélkül buzgón ragaszkodik a hazához, s nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szegény, szenvedő hazát jobban nem szeretné, mint akármely fényes országát Európának!”

Tehát önzetlen szeretet, amely annál inkább ragaszkodik honához, minél inkább elhagyatottnak látja, s a honpolgárnak e szenvedélyből fakadó kötelességérzete az egyedüli vezércsillag, amely őt a közpályára s amely őt e közpályán mindvégig vezet. Áldozatkészség minden ábránd nélkül.

A honszerelem legtisztább kultusza azonban oly készültséggel párosult Deákban, mely kora műveltségének teljesen színvonalán állott. Nem csupán a magyar közjogi műveltséget értem.

A gondviselés által rendelt férfiú volt attól a perctől kezdve, mikor nemzeti létért és jövőért küzdők sorába állt; egészen addig, midőn a vallásügyi kérdésben utolszor halottuk nyilatkozatát. Aki megírná nyilvános működését, Magyarország történetének csaknem 50 évét írná meg vele, s e történelemben meg lenne írva, hogy amit tett, amit mondott, amit mulasztott, amit hibázott, az mind az ország legújabb történetébe vág, annak képezi kiegészítő részét, nem egyszer rugóját, nem egyszer oly központját, amely nélkül szét hullott volna az egész szerkezet, vagy – legkevesebb amit mondhatni – más irányt vesz vala.

Nagy ember volt, történelmi nagy ember bizonytal, ha a nagyságát nem e táplált nagyok merész volta szerint ismerjük, mert hiszen merész, nagyot akarni, még senkit nem tesz nagygyá; de ha mérjük, amit mérünk egyedül igazságos a szerint: mennyire bírta elérni e vágyakat, s egyfelől mérsékelni azokat addig a fokig, hogy vágyainak legalább lényegét valóítani képes legyen, ha mérjük a szerint: mennyire tudott teremteni ott, hol az eszmén kívül a teremtésben minden egyéb hiányzott, s mily akadályokat kellett legyőznie, amíg csak annyit is megtehetett.

Aki Deák Ferenc politikai működését meg akarja ítélni, fellépésének korát kellene összehasonlítani a jelennel, s a 70 évi haladásból kiosztani az ő osztályrészét. Ami bizonyára *leonina pars*.

Deák Ferenc a legnemesebb életpályák egyikén haladt keresztül, milyent ember valaha a világ szeme előtt megfutott. Deákban a valódi emberi nagyság legjobb és legigazabb elemei egyesültek.

Channing, az emelkedett szellemű amerikai erkölcsi író, három faját különbözteti meg az emberi nagyságnak.

Bonaparte Napoleonról írt nevezetes tanulmányában érdemsorozatot is állít a háromféle nagyság között.

Legmagasabbra helyezi az erkölcsi nagyságot, amely a jellem tisztaságában, erejében és következetességében áll; második sorba teszi az értelmi nagyságot, a lángelmét, kik eszműveikkel emelkedtek embertársaik fölé, s mint nagy gondolkozók a tudomány bajnokai, felfedezők, vagy rendszeralkotók viszik előbbre a haladás útján az emberiséget; legutolsónak tartja a nagy emberek azon osztályát, kik tetterő és tevékenység által lesznek nagyokká, s mint kormányzók, hadvezérek tűntek ki.

Napóleonnak a nagyság harmadrendű érdemrendjét ítéli oda. Ha Channingnek igaza van – s amint meggyőzőleg kifejti elméletét, meg is győz annak igazságáról – Deákot az emberiség valódi nagyjai közt a legelső helyek egyike illeti meg, mint akiben az emberi nagyság két első rendű jogcíme: az erkölcsi és az értelmi nagyság ritka mértékben egyesül. Mint nagy elme, hogy azon kezdjük, nem az elméleti tudomány korifeusai között ragyog, bár az első rangú jogtudósok közé tartozik kétségtelenül; nem az írói alkotás lángelméi közé tartozik, bár életének legnagyobb alkotása, nemcsak a gondolkodás, hanem a lángész bélyegét is magán viseli; az ő értelmi nagysága a mély és erős gondolkodás, az elmélet és

gyakorlat, a tények ismerete és a következetesség ritka egyesülésében és rendkívüli erejében áll.

Írott művei, bár nem volt soha író, ex professo az írásműnek minden előnyeivel bír[nak]: a mély tudományossággal, a rendkívüli világossággal, tömör és erős forma hatalmas érzékével.

Egy szellemóriás, s oly tiszta jellem, minőt ritkán mutatnak századok, akkora érdem, minőt képtelen jutalmaznia nemzeti hála és historia. Királyi nagyság és fejedelmi dísz, népeket verő vezérek dicsősége, ministerek parancsoló hatalma, költő homlokát övező babér nem volt övé, mégis korona és jogar, kard és lant eltörpülnek Deák nagysága mellett, amely emberi és nem külszín, nem ajándék vagy esemény, mert tulajdona és igazság.

A legutolsó klasszikus karakter, melyet egy nagy kor alkotott magának, hogy korszakot alkosson nemzetének: ez volt Deák Ferenc. Oly ember volt, ki honának élt bár, világhírt szerzett hazájának és magának bölcsessége erejével. Kinek önzetlen lelkén foltot találni pártszenvédely s rágalom sem tudott, s ki előtt tisztelettel meghajolni mindenki kénytelen volt önmagától. S e tisztelet határt nem ismerve, király és pór, ellenség és jóbarát önkényes áldozattal rakták elébe, s hazáján kívül az egész világ felkapta hírnevét és megbecsülte.

Nem minden népnek van Deák Ference, ahol Washington áll, vagy ahol az ókor Catot és Arisztideszt emlegeti, a köztársasági polgárerény nagy alakjai között áll Deák Ferenc feledhetlenül.

Általában önzetlenség volt fő jellemvonása, erkölcsi alkatának legbensőbb, leglényegesebb eleme.

Cicinnatus, ki egyszer megmentette Rómát, s azután az eke szarvához tért vissza, ez egy tettel megörökítette nevét a történelemben. De Deák 40 éven át mindig ezt tette, s mindig ismételte magát az önzetlensége erényében.

Washington, aki a világ legnagyobb államát megalkotta, ennek szabadságát fegyverrel kivívta s alkotmánnyal biztosította, magányba tért, hogy a hatalom kísérteteitől menten csendes szemlélője legyen nagy műve áldásainak. Deák fegyver nélkül csak szóval és tettel nyerte meg a csatát; alkotása e kisszerű mezőben, aminő Magyarország az Egyesült Államokhoz képest, szintoly biztos és erős alapon nyugszik; de ő ugyanazt tette, amit Washington, akihez az egész világtörténelemben leginkább hasonlítható erkölcsi nagyságában. Mert hol vannak ez egyen kívül az államférfiak, akik erkölcsi becs tekintetében Deákkal kiállhatnak az összehasonlítást?

Oly példa, melynek hasonmása nincs a magyar történelemben, s amely megmarad, még él a hon s e hazában a nemzet. Kit áhítat környezett életében, s áhítat környez halála után.

Bölcsesség, mely erőszakot nem ismert, hazafiság, mely nem ismert hatalmat. Ő volt a férfi, ki ésszel és becsülettel, izgatás nélkül, törvényesen, egyformán hüen a királyhoz és hazához legyőzte türelemmel és kitartással az idegen hódítók uralkodását, minden fortélyt és minden erőszakot s a német hódoltságból népét kivezette a szabadságra.

Megfékezte a forradalmat itthon, s felbujtogatott nemzetét csitítá, hogy békével keresse a békességet. Kik elvakítva feledték, minő hűséggel tartozik fejedelmének az alattvaló, azoknak törvényből és történelemből, belátó ésszel és magaviselettel magmagyarázta, mily nagy jótétemény Magyarországra, hogy királya van. S a királynak kegyeit nem kereste, mert bátor szóval és egész tisztelettel feltárta neki a nemzet jogát s az alkotmány becsét s jogát vitatta, amíg a király arra megesküvék. S hogy a királyt kibékíté a

néppel, a nemzetet is egyesíté az állandó alkotmányban; biztosítá mindkét állam jogát s szabadságát, s visszaszerezte a vesztett tekintélyt monarchiánknak, mely erő lett újra, hogy a belviszály megszűnt, s gondoskodva lőn hatalmi tényezőinek fejlődésétől.

Hazánk integritása Deák Ferenc műve, alkotmányosságunkat általa bírjuk, a jövőt számunkra ő biztosítja, s kik mindent elvesztünk véres csatákban, ő többet visszaszerzett békés úton.

Pártolták őt az ország legjelesebb férfiai, s követték híven. Habár csak pártvezér volt, vezére volt ő egész Magyarországnak. Nevét büszkén hordozta táborá, s nem hagyta el, mígnem eszméi teljes diadalmat arattak. Ő ezt megérte, s utolsó tette volt a politikában, hogy a hosszas pártviszályt megszüntetni segítette. S ki vezér volt mindig s lehetett minden rangban, képviselő maradt s egyszerű nemes szerény vagyonnal, öröklött, nem szerzett tulajdonokkal. Ez önzetlenség s egyszerűség jó szívvel és derült kedéllyel párosulva oly népszerűséget szerzett neki, minő – mert elragadtatástól ment volt – csak a leg tisztábbak és a legjobbak osztályrésze.

Ki mint ifjú első fellépése óta nagynak tartatott széles e hazában, e hírt növelte, holtig megtartotta és soha semmikor be nem szennyezte, ki legjelesebb volt kortársai között s legérdemesebb mindenek fölött.

S e nagy férfi, ki egész életében csak áldozott, soha nem vett jutalmat, nem is kért, hanem adta honának, amiye maradt.

Honának hagyta ragyogó nevét, melynek emléke dicsőséget áraszt a magyar névre; hagyta szellemét, mely élni fog közöttünk és éljen is, míg akad, ki e honnak élni akar, népének hátrahagyta műveit: a magyar alkotmányt és szabadságot, a bizalmat s ragaszkodást királyhoz s a jó viszonyt az uralkodóházhoz és a biztos és állandó szövetséget Magyarország és Ausztria között; hagyta vezérelvül a szabadelvűséget s önzés nélkül a tiszta honszeretetet.

Isten kegyelme ébreszté népének Deák Ferenc lelkét. Meghatva tünődünk a sors felett, s szent elhatározásra ébredünk felnyitni keblünket a haza szent szeretetére, érette élni és megtanítani e nemzedéket, hogy honát szeresse oly hüen s erőnyesen, miként Deák Ferenc.

Tegyük le ez ünnepélyes alkalommal mi is a hazafias kegyelet füzérét Deák Ferenc emléke előtt – kiből mindazt, ami nagy, ami nemes és kiváló tulajdon van nemzetünkben a legmagasabb kifejelettségben mintegy eszményítve láttuk megbecsülni, gyöngeségei nélkül.

Tartsuk szem előtt az eszményt örökre feledhetetlenül. Igyekezzünk elsajátítani polgári erőnyeit, nagy államférfiúi tulajdonait, nem feledkezvén meg azon igazságról, hogy amit a nemzeteknek kívívni sikerült, ugyanazon eszközökkel tarthatják meg és fejleszthetik tovább, amelyekkel megszerezték.

Fogadjuk el most is egyetértő szívvel és lelkesedéssel s iktassuk közgyűlésünk könyvébe a város tanácsának határozati javaslatát.

Csongrád Megyei Levéltár, Szeged sz. kir. város törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvéből (1903:620.)

DEÁK FERENCZRŐL

Irta Mikszáth Kálmán.

A fotografusok nem rég találták fel, hogy egy egész családot, sőt népfajt egyetlen alakban le lehet venni, minden arcz benne van egy arczban. A természet ezt is hamarabb tudta a fotografusoknál. Deákban benne van a magyar faj bölcsessége, józansága. A ki közéről figyelte őt, az megismerte az egész magyar fajt a zászlós uraktól kezdve le az enyingi bíróig, Köntös Mihály uramig és még azon alúl is. Deák csak egy volt, és ő hozzá senki se hasonlítható, de ő maga úgyszólván mindenkihez hasonlít.

Szinte olyan az ő élete, mint egy mese. Sőt különösebb. Mert a mese is rászorol arra, ha hatalmassá akarja tenni hősét, ki szegényesen indul a világba, hogy viaskodtatja előbb sárkányokkal, szörnyekkel, míg ezer meglepő kaland után nagy hivatalokba, rangokba jut, elveszi a királyleányt és megkapja az öreg királytól az egész országot. A kehidai udvarház gazdája marad egész életén át a maga egyszerűségében, és mégis egy országot ajándékozhat királyának.

Hol, mikép[p] és mivel szerezte ezt az országot? Vegyetek egy kis lélekzetet ti stréberek, kik szerep után szaladtok, ti kapaszkodók, kik lelőkdösítetek a létráról az előtteket haladókat, hogy egy felsőbb hágcsőra helyet nyissanak, álljatok meg, ti bűvárai a népek jellemének, fantáziájának, ti analízálók és okoskodók, merüljete el egy pillanatra ennek a pályának a csodálatosságába, onnan kezdve, mikor Deák Antal öccsét, Deák Ferenczet, Zalamegye harminc éves zömök, barna, pirosposzgás tisztí ügyészét küldeti fel maga helyett a pozsonyi diétára, addig a napig, mikor Wittelsbach Erzsébet, Ausztria császárnője és Magyarország királynője ott imádkozik az igénytelen köznemes ravatalánál az akadémia előcsarnokában. És a mi közbül van, mennyire polgáriás köznapi munka és mennyire minden külső csillámokat, frappáns fordulatokat és görögtüzeket nélkülöző, úgyszólván színtelen eszközök.

Hogyan nőhetett meg olyan naggyá csupán egyéniségének erejével és elméjének hatalmával ép[p]en nálunk, hol száz okos embernek kell elnémulnia, ha egy mágnás a száját kinyitja, hol beláthatatlan idők óta az oligarcha főurak vezetnek, s most íme, egy tekintetes urat ruház fel a közbizalom akkora erkölcsi hatalommal, hogy – mint Paczolay János mondta – egész Hunyadi Jánosig kell a történelemben visszamenni, míg egy oly alak mutatkozik, mint Deák, aki diktálhat nemzetének.

De Hunyadi sem jó példa. Hiszen Hunyadi diadalmas csaták vetnek fényt, s a hadi dicsőség minden időben megvesztegette az emberi fantáziákat. A diadalokhoz szerencse kell. Minden nagy emelkedésnél közbe játszanak külső események és egyéb véletlenek. Napoleonból nem válik világhírű hős, ha nincs meg a francia forradalom. Bismarck sem

éri el mai nagyságát, ha Sadovánál meg nem bírja veretni az osztrákot. II. Rákóczi Ferenc alkalmasint nem lesz szabadsághős, ha az udvar bele nem szekírozza a halhatatlanságba. A Deák karrierjéhez ellenben alig van köze a véletlennek és a szerencsének. Be kell ismerni, hogy az ő nagysága másforma, végtelenül teljes valami, és mindenestől az övé.

Némikép[p] a Washingtonéval lehetne összemérni. De meglepő a külső hasonlatosság az ő és Bismarck feje közt. A nagy, domború homlok, a bozontos szemöldök, a parancsoló homlokránczok és az oroszláni tekintet. A két koponyának, mielőtt az égi raktárból lehozták a „gólyák”, egy numerus alatt, egy fiókban kellett lennie.

Jellemző, hogy a krónikások, kik minden szavát feljegyzik, alig kutatnak gyermeksége, ifjúkora után, mely némileg ködbe vész. Mintha készakarva nem akarnák tudni, hogy Deák is gyerek volt egyszer, hogy ő is futkározott a söjtöri réten, hogy felmászott a fákra fészket szedni Keszthelyen, ahol diák volt, vagy Kehidán és alkalmasint őt is lekergették azokról, hogy ne rontsa a nadrágját. Mindez bántó lenne az ő alakjára nézve, holott más nagy embernél felette érdekes. A magyar tudást és fantáziát nem érdeklik az anteakták. Mert bölcsességének végét nem látja, nem akarja látni a kezdetét se. Egy sillabizálni tanuló kis Deák Ferire nem kíváncsi. Az öreg úr mindig öreg volt, punctum, mint az indusoknál a nagy próféta, Uru, aki hetven éves korában lépett ki fölfegyverkezve egy kettéhasadó sziklából. Olyan kiformált, teljes és masszív, nehézkes alak az öreg úr a magyar nemzet fogalmában, hogy azon változtatni, abból elvenni, ahhoz hozzáadni, azt kiforratlan korából bemutatni nem lehet. A szárnyaló képzelet is csak bizonyos korlátozott helyzetekben és ruhákban képes őt maga elé hozni, amint zsölléjében ülve lábait keresztbe fektetve adomázik, lassú, nyugodt tempóban, lomha, keleties gesztusokkal; – körülbelül így látjuk a képviselőházi folyosón, kabanosának bodor füstje mellett, körülvéve udvarától, kedvenceitől, mellette Bónis Samu, Vadnay Lajos (akit „csiszliknek” szólít kedélyesen), Kemény János és Zsigmond, Mikes János és Paczolay János, akikkel dévajkodik, kényeztetően incselkedik, ha jókedvű, vagy akikhez goromba, csipős, ha rossz hangulatban van. Vagy látjuk őt bent a tanácsteremben azon a helyen állva, hol az ezüstlemez hirdette a régi ház egyik első padjában, hogy ott volt egykor a Deák széke, melyet kifűrészeltek onnan, hogy immár nem méltó senki odaülni, s hallani véljük őt templomi csöndben, amint árad ajkáról a szó, természetesen folyékonyan, mint a megdagadt patak vize... Erős, érces hangja van, de mérsékli. Semmi színészi pose, semmi hatásvadászó allure nincs a szónoki modorában, de még se pongyola. Az értekező hangnál ünnepélyesebb valamivel, de a deklamációnál jóval innen van. Hellyel-hellyel a melegség lehe rezeg szavában, ritka eset, ha egy csöpp pathoszt vegyít bele, ép[p]en annyit, amennyi sáfrány a levesbe kell, hogy egy kis színt adjon neki. Érvre érvet hoz fel, mintha gránitköveket hempergetne egymásután. Néha egy színes hasonlat röppen el, mely megvilágítja a horizontot.

Hallgatja a ház (az a jó öreg, csendes régi ház), hallgatja, hallgatja, és nincsen közbeszólás, nincs ellentmondás, nem rázza a fejét senki, – mert hiszen Deák beszél. Mintha falernumi bort szűrészölnének, ragyognak a mameluk-arcok az élvezettől. Nem is hallgatás ez, de valami babonás magábaszállás, megtisztulás, mintha egy végzetszerű hatalom a szakot kaparná ki elméjükből.

Pedig milyen egyszerű forma, milyen közelfekvő argumentumok. Egy-egy mameluk fészkelődni kezd a padjában és pironkodva súgja a szomszédjának: „Ejnye, ezt már én is gondoltam.”

Jupiteri nyugalom ömlik el a szónokon – s magyaros igénytelenség. Egy falusi molnár se mondhatná el a maga igazait és észrevételeit kevesebb praepotentiával. Mindenki érzi,

hogyan ez a beszéd esemény, csak maga az nem látszik ezt tudni, aki beszél. Komoly, szinte mogorva az öreg úr beszéd közben, és mégis, mintha megszépült volna, szemeinek kigyúlt fénye beragyogja magyaros, kiálló csontú arcát. Hatalmas szemöldjei, melyek az egész arczon uralkodnak, alig észrevehető mozgással kísérik szavait, a szemek közötti ránczok kiélesednek, a homlokredők fölpuffadnak, de se fáradtság, se idegesség nem mutatkozik rajta. Olykor a jobb kezével tesz egy kimért, jellemző mozdulatot, vagy a tarka zsebkenőjét húzza ki a zsebéből, mellyel csurgóra álló bajuszát törli meg. Ilyen ha csendes témát fejteget, de ha a polemiákban fölingerlik, megrázza a sörényét – s hatalmas szemöldjei százfelé szúrnak, a szemében lakó villámok erejétől izzó lesz a ház levegője ...

Hát ilyen ő. Ezekről lehet ráismerni és egyébről.

Egy angol a lépteiről ösmert rá az utcán. Így csak Deák Ferencz lépkedhet, gondolta, és levette előtte a kalapját. Minden mozdulata egyéniségéhez illő, és minden, a mi mástól származik, elűt tőle. Még a ruházata is egyéni. A barna tompa színű polgári kabát, a nyaka körül puha inggallérra csavart fekete selyemkendő. Hogyan is venné ő ki magát, például bíbor mentében, arannyal áttört fehér dolmányban, gyémántos forgójú kalpagban, a hogy a többi nagyokat ábrázolják a képirók? Van-e, a ki el tudná képzelni, hogy mint Andrássy Gyula gróf az udvari bálokon együtt lejt a délczag főhercegnőkkel és palotahölgyekkel, vagy hogy mint Széchenyi István gróf, ő is végig sétál Buda és Pest között a Dunán a hidat összetartó felső lánczon, vagy hogy leül a zongorához, mint Apponyi Albert gróf és átszellemült arcczal mély érzéssel kiver a billentyűkön egy szimfóniát.

Milyen dissonans vonás lenne mindenik! Deák Ferencz egyénisége úgy stilszerű, a mint van. Comprehensiv elméjén, roppant ítélő képességén és tiszta látásán kívül komolysága, patriarchalis lénye, vaskossága, merevsége tették őt azzá, a mi. Egyéni vonások, melyek a nemzet faji tulajdonaiból vétettek. A nemzet magára ismert benne s maga magának hódolt meg előtte.

De az ily hódolat nem minden időben mérője az emberi nagyságnak. Vakok közt a közmondás szerint a félszemű is kalauz. Csakhogy Deák ép[p]en olyan időszakban emelkedett ki, mikor Széchenyi volt az országnak és Kossuth Lajos. Széchenyi a tevékenységet piszkálta a magyarban. Kossuth a nemzet fantáziáját tüzelte, s csodás szónoki hatalmával röpülni tanítván őt, ragadta maga után följebb, egyre följebb a szabadság és dicsőség sphaeráiba.

S mit tett az „öreg”? Prédikálta a józanságot, a mérsékletet, lankasztotta a szárnyakat. A kerékkötő alakok pedig rendszerint pórul járnak olyan izzó napokban, mikor a csatamezők keselyűinek a szénája nő. A kerék átdübörög rajtok és összetöri őket.

De nem törte össze Deákot. Ő csak nőtt folyvást. Akkor is nőtt, a mikor nem azt akarta, a mit mindenki akart, sőt talán ép[p]en azért érte meg egy napon, hogy senki se ellenezte, a mit ő akart. Csakhogy ennél a pontnál mégis meg kell állni. Mert hogy Deák ezeknek az áramlatoknak daczára is tisztelt nagy alak maradhatott, azt csak a magyar nemzet fönséges distingváló józansága magyarázza meg. Azé a nemzeté, mely egyszerre tudja szeretni Kossuth Lajost és Ferencz Józsefet.

Kétségtelen, hogy semmi se dicséri e nemzet politikai érettségét jobban, mint a Deák-kultusz. Csak nagy népnek lehet ilyen szürke, cziczoma nélküli nagy embere.

Hisz az öreg úr ép[p]enséggel nem volt charment, a ki modorával, kedvességével bilincselte volna le azokat, a kik közt megjelent, a minő Kossuth volt, későbben Andrássy, vagy még későbben Wekerle. Deák természetessége akkora, hogy az alkalmazkodást nem veszi be. Rossz kedvét a környezetével is éreztette. Mogorva óráiban a legjobb barátai se

merték megközelíteni. Kíméletlen volt, zsörtölődő, ellentmondást nem tűrő, néha zsarnok, sőt igazságtalan is, a mint szeszélye hozta.

De benne lakott az ő lelkének templomában a mindent ítélő igaz bíró, és ez hamar észrevette, ha valamit ki kellett korrigálni. Egy-egy igazságtalan felfortyanása után csakhamar kibuggyant belőle a jóság, mint kemény szikla alól az üdítő tiszta forrás.

Ez a bölcs ember, ki mindeneket ismert és mindekbe belátott, eljutott arra a magaslatra is, hogy önmagát ismerte, tudta hibáit, és gyakran körülbástyázta magát ellenők. Érdekes világot vet erre az az instructio, melyet egyik befentes barátjának, Kandó Kálmánnak adott, mikor miniszterelnökségi miniszteri tanácsosnak nevezte ki.

– Neked pedig az lesz a dolgod, Kálmán, hogy a mit nálam vagy Andrássynál hallasz, okosan átgyúrod elmédben, s beadod nekünk a szájunk íze szerint. Mert tudod, gyarló emberek vagyunk, s mindenféle konfliktusok fognak idők jártával támadni. Ha Andrássynak valami actiója lesz, én arra dühösen felpattanok és azt találom üzenni: „Mondd meg Andrásynak, hogy abból semmi se lesz, vagy elsőpröm, mint egy pelyhet, az egész kormányt”, te akkor elmégysz az üzenettel és azt úgy adod elő Andrásynak: „Tiszteltet az öreg úr, említettem előtte actiódat, helyesli is, de úgy vettem ki, hogy még némi aggályai vannak.” Ha pedig Andrassy paprikázódik föl ellenem, hogy „mit okvetetlenkedik megint az a vén salabakter, ezt nem tűröm tovább” – te azt másnap úgy hozod meg: „Tiszteletét küldi Andrassy, szeretné ugyan keresztül vinne azt a dolgot, de ha ellenvetésed van, akaratodnak magát aláveti.”

Ilyen különös követő lett a jámbor Kandó Kálmán a két hatalmas államférfiúnak s hordozta hosszú időken az útközben elváltozó üzeneteket az „Angol királyné”-tól Budára és onnan vissza, megkönnyítve Andrásynak a kormányzást, mely igen komplikálódott az által, hogy „két udvarral” volt dolga, nemcsak a bécsi Burgban kellett az egyes kérdéseknek felmerülő akadályokat leküzdeni, hanem az „Angol királyné”-ban is.

Bár előhaladó korával egyre zsémbesebb, ingerlékenyebb lett, mégis le tudta magát a kellő pillanatban szerelni. Általában mindent jól tudott, mindent jól látott, s a mit nem látott volna, megsejtette. Már előre úgy rendezte be egész életét, a mint azt későbbi rendeltetése kívánta. Nem nősült meg, hogy független maradhasson, még a birtokát is vitalitumba adta, nehogy a megélhetés zavarja a nagy feladatban, melyet az idők méhe eléje tologat. Nem nyult semmihez többé abból, a mi a családé volt, csak ahhoz a lúdtollhoz, a mely a Deák-czímerben fehérlik kék mezőben, hogy azzal írja meg az ő legremekebb művét, a feliratot. Aztán a kiegyezés jött; ócska sárga papirosokból csinált egy államot, nem olyat, a milyent szeretett volna, nem olyant, a mivel meg volnánk elégedve, de olyat, a minőt lehetett.

Talán többet is kivasalhatott volna a megszorult királyból, mikor a sadowai csata után fölhevítve, hogy ki akar békülni a nemzettel, mik a kíválmái?

Deák Ferencz azért volt Deák Ferencz, hogy a mikor a nemzet helyett szólt, minden szavában a nemzet lelke suhogott. A kehidai tekintetes úr elnémult a trónnál, hanem a levert oroszán, az össz magyar nemzet rázta meg a sörényét és így szólt:

– Bajban levő emberrel a magyar nem alkuszik, mert a mit a veszedelemben megígér, nehéz megtartani jó időkben. Béküljön meg előbb felséged az ellenségeivel, és a mit aztán önként ajánl, az lesz az igazi alap. A mi kívánságaink nem lesznek se nagyobbak, se kisebbek a mi jogainknál, sem most, sem akkor.

Ezekre az időkre esik bibliai bölcsességű ismeretes mondása, melyet a Belcredi kérdésére felelt, hogy nem lehetne-e abban az évben (1866) még egyszer újonczozni Magyarországon?

– A magyar anyák csak egyszer szülnek egy esztendőben.

Száz és száz ilyen mondása maradt fenn, melyek beszédei nélkül is örökre fentartanak a nevét. Lelke oly gazdag volt kincsekben, hogy nem győzte ládáiba, illetve irataiba, beszédeibe rakni, hanem szétszórta diskurzusban, adomákban, sziporkázó ötletkében. S ezek jól kamatoztak neki. Mert e mondások nem hogy elvesztek volna, hanem megszapordtak, holta után is mindenik hozván maga után idegeneket. A közhit arra a rangra emelte Deákot, a melyen Hollós Mátyás áll. Ha egy jól adoma vagy egy jó mondás születik valahol, a nép, mint a hogy a csóka egy rakásra hordja a fényeset, vagy Mátyásra fogja, vagy Deák Ferenczre.

Ötletei és adomái bejárták az országot és szinte jobban emelték őt a kedélyes nemesi kúriákon, mint nagy elméjének komoly alkotásai. A tömeg előtti népszerűségét pedig pedig főleg az a külső körülmény fokozta, hogy szegény tudott maradni. Milliói lehetnének, mondták, és nem szerzett semmit.

De ez nem érdeme Deáknak. Ő nem érezte a szegénységet, tehát nem is bántotta. A gazdagság iránt sem volt érzéke, hát nem is imponálhatott neki.

Egy, a Kongo államban járt régebbi utazó meséli, hogy őt egy csöppet se izgatta a malomkövek látása, pedig a malomkövek csupa nagy bankók a bensülöttek szemében. A dominiumok, paloták, fogatok ilyen malomkövek lehettek Deák szemében. Mit emelhetek volna azok ő rajta?

Hogy rendjelekre, kitüntetésekre se hederített, az is magától értetődő. Hiszen akkora titulust, minő a „Deák Ferencz” név, fejedelmek nem tudnak adni, de hogy annyi hiúság se legyen benne, hogy a történelmi jelentőségű szerepeket, a korona föltevésének aktusát is elhárítsa magától, ez már nagy dolog, a mi megdöbbeneti a gyengeségek pépjével gyúrt átlagembert.

Csakis így eshetett meg, hogy a koronázás után, midőn a király többi közt a Deák valamelyes kitüntetését is elhozta, Andrássy gróf így felelhetett:

– Fölséged bizonyosan a világ egyik leggazdagabb, leghatalmasabb uralkodója, de Deák Ferencznek még Fölséged se adhat semmit.

Ez akkor igaz is volt (mindössze egy vízzel tisztelte meg az „Angol királyné”-ban), de már azóta harminczhat nehéz esztendő múlt el, a világ nagyot fordult, sok minden megváltozott. Deák a budapesti temetőben pihen, s álmodja ő, az álmok üldözője, művének szilárdságát, hazájának fejlődését; Andrássy a terebesi kriptában alszik pánczélos ősei közt; hármuk közül csak a király jár most is ébren virrasztó gonddal föl s alá a bécsi Burg szobáiban. Magyarokkal való, sok ügye baján elmélyedve, eszébe villanhat, hogy Deák Ferencz, ha élne, ma volna száz esztendő.

Mit élt volna meg erre a születésnapjára? Jaj mit élt volna meg! Recseg, ropog a nagy dimenziójú mű, melyet alkotott, melyért élt. Minden pillanatban összeeshet. Tanácsadó magyar urak járnak a királyhoz, s magyarázzák szavuk, eszük vagy taktikájuk szerint mi áll a törvényben, de a királynak minderre csakis egy szava van s kedvszegetten ismétli:

– Ezt másképp magyarázta nekem Deák Ferencz.

Hogy im a királynak így eszébe jutnak régi dolgok, régi szavak, s élő magyaroktól a halotthoz húzódik, vajha megragadná a gondolat, hogy a századik évfordulón, a mikor a nemzet ünnepel, a királytól is dukálna Deáknak valami. Nem baj, hogy Andrássy egykor azt mondta: „Deáknak még Fölséged sem adhat semmit.”

Ma már sok nem igaz, a mi akkor igaz volt. Ma már azt mondaná Andrássy is:

– Deáknak ép[p]en csak Fölséged adhat meg valamit.

S ha egy kicsit találgatná a király, hogy mire volna most a legnagyobb szüksége Deáknak, hogy a dicsősége meg ne csorbuljon, hogy a műve meg ne semmisüljön, de hamar kitalálhatná.

Csak bele kellene tölteni egy kis több nemzeti tartalmat, hogy szilárd legyen és hosszantartó... Aztán hadd aludnék békén, csendesen tovább a következő száz éveken át az ötvenkét vármegye táblabírája, a ki bölcsőbb volt mindenkinél, de egyet nem tanult: „bajban levő emberrel” alkudni nem tudott.

Vasárnapi Újság, 1903. október 18. (50. évf. 42. sz) 690–693. p. – Illusztrált.

*

(E közléshez.) Az 1892-ben alakult Dugonics Társaságnak első éveiben nyolc tiszteletbeli tagja volt. Közéjük tartozott a Szegedi Napló korábbi munkatársa, Mikszáth Kálmán is. Nem akárhik voltak a társai sem: Jókai Mór író, gr. Tiszta Lajos volt királybiztos, Szász Károly költő, ref. püspök, Dessewffy Sándor rk. püspök, Enyedi Lukács közíró, minisztériumi főtitkviselő és – mint közöttük egyetlen szegedi származék – Osztróvszky József kúriai bíró.¹

A közreadott főtitkári jelentések szerint Mikszáth Kálmán székfoglalót nem tartott; talán éppen Deák-emlékezésével is pótolta ezt. Tüzetesebben szemügyre véve a kérdést, a társaság fennmaradt levéltári anyagából – Békefi Antal jegyzőkönyv-fogalmazványából is – az állapítható meg, hogy az 1903. június 6-i igazgatótanácsi ülést követő – június 21-i – közgyűlés döntött az október 17-i Deák-ünnepről.² Ekkor hirdethették meg a – különben sikertelennek bizonyult – 200 koronás ódapályázatot is. A beérkezett 18 művel több ízben – szeptember 1-én, 15-én és október 4-én – foglalkozott az igazgatótanács.

Lázár György elnök az október 6-i ülés elé terjesztette a 16-ára „halasztott” – valószínűleg előrehozott! – Deák-ünnepség programját, a meghívó pedig 10-én kelt. Ez meg egyezik e kötetben általam *Szeged és Deák Ferenc* kapcsolattörténetében írtakkal. A Mikszáthra vonatkozó pontot mégis idézem:

„2. Jellemvonások Deák életéből. Írta: Mikszáth Kálmán tiszteletbeli tag. Felolvassa: Békefi Antal r. tag.”³

1 CSML: *A Dugonics Társaság iratai*. 20. k.: *A rendes, alapító és pártoló tagok névsora*. – Nacsády József szerint Mikszáth tiszteletbeli tagságát Békefi Antal Hírlapírónak, a társaság első főtitkárának is köszönheti. Az is érdekes, hogy a szegedi újdonság társ Mikszáth közvetítésével érte el, hogy Kükemezei Vilma (1863–1891) színésznővel kötendő házassága a ref. püspök előtt történjék (1889). (NACSÁDY József: *Békefi Antal (1859–1907)*. = NACSÁDY József: *A mi Mikszáthunk*. Szeged, 1960. 93–94.) Szász Károly tiszteletbeli tagságának meg ez lehet a magyarázata. – Egy héttel László fia – a majdani jeles kabarészerző és színész – születése után elhunyt tehetséges fiatal naiváról: SÁNDOR János: *A szegedi színjátszás krónikája. A közsínház és társulatainak története. 1883–1944*. Szeged, 2003. 104. p., vö. 92. p.

2 *A Dugonics-Társaság közgyűlése*. SZH 1903. június 23.

3 CSML: *A Dugonics Társaság iratai*, 1903. – 32/1903. *Hivatalos bírálat* (az ódapályázatról); szám nélkül: Békefi Antal főtitkár jegyzetei (jegyzőkönyv-fogalmazványai) és a *Meghívó*. Vö. *A Dugonics-Társaság Deák-óda pályázata*. SZH 1903. október 6.

A fölkérésnek írásbeli nyomát nem találni; az is lehet, hogy Békefi Antal főtitkár és/vagy Lázár György elnök személyesen kereste meg az író. A főtitkári jelentéseket tartalmazó 1942-i kötet a Mikszáth-írást meghívóbeli címén (*Jellemvonások Deák Ferenc életéből*) említi, és jó kétharmad részt idéz is – a Vasárnapi Újságban is megejelent *Deák Ferencről* c. műből. E Nagy Miklós szerkesztette forrásértékű képes hetilapnak – miként fejlécén is hirdette – Mikszáth Kálmán főmunkatársa volt.⁴

A kézirat Szegeden ma már nem lelhető föl. A Dugonics Társaság *díszülésén* fölolvastott írás jelent meg másnap egy fővárosi napilapban,⁵ harmadnap pedig a Vasárnapi Újság Deák-émlékszámban, valamint részleges közlésben a Szegedi Napló tárcájaként.

A *Milyen* kezdetű bekezdés második mondatától (*Deák Ferencz egyénisége úgy stílszerű [...]*) hozta a lap Mikszáth Deákját e – zárójelbe tett – „kopf” alatt:

„Lapunk mai [17-i] tárczájában adott ígéretünkhöz képest az alábbiakban közöljük befejező részletét annak a jellemrajznak, melyet *Mikszáth* Kálmán a Dugonics-Társaság tegnapi Deák-ünnepére írt. Sajnáljuk, hogy helyszűke miatt nem közölhetjük egészében a mesteri munkát, melynek minden sora a Mikszáth kezére vall. Az eleje aktuális politikai csípősségek után általánosságban jellemzi a »tekintetes urat«, szerénységét, nemes egyszerűségét életmódjában, ruházatában, kedélyességét, haragjában is szeretetreméltó voltát, ötletesen rajzolja meg a minden póz nélkül való szónokot, akit annyira tisztelt az egész parlament, hogy halála után kifűrészelték helyét a régi országház padsorai közül, mert az utódok közt senki se méltó azt elfoglalni. Ezek után így folytatja jellemrajzát.”⁶

Mikszáth Kálmán *Deák Ferencről* c. írásának, amely tudtommal azóta sem jelent meg, lévén a Dugonics Társaság révén szegedi mű is, úgy gondoltam: helye van e kötetben. Mintegy az értekezések lezárásaként. Betűhíven közlöm; néhány helyen csupán a központosításban és a hosszú magánhangzók beiktatásával változtattam rajta.

A szómagyarázatoktól e helyütt eltekintek, a megemlített személyek néhány fontosabb adatát tartalmazó névjegyzéket viszont közlök; elsősorban a kevésbé ismertek miatt. „Szócikkeim” terjedelme már ezért sem állhat arányban az illető történelmi alakok jelentőségével. Azt viszont nem tehettem meg, hogy válogassak közöttük.

Andrássy Gyula, gr. (1823–1890) Zemplén vm. ellenzéki követ 1847/48-ban; 1848/49-ben megyéje főispánja, főrendi táblai tag, nemzetőr, majd honvédtiszt, konstantinápolyi követ (1849); emigráns; a sátoraljaújhelyi vk. felirati, majd Deák-párti képviselője (1861–1871); a képviselőház alelnöke (1865–1867); miniszterelnök (és honvédelmi miniszter; 1867. febr. 17. [20.] – 1877. nov. 14.); közös külügyminiszter (1871. nov. 14. – 1872. jan. 15.), közös pénzügyminiszter (1876. jún. 11. – 1876. aug. 14.).

Apponyi Albert, gr. (1846–1933) a felirati párt, majd több ellenzéki párt vezető képviselője; az általa képviselt választókerületek: Szentendre (1872–1875), Bobró (1877–1881) és Jászberény (1881–1933). A képviselőház elnöke (1901–1903); kétszer vallás- és köz-

4 *A Dugonics-Társaság ötven éve. 1892–1942.* Ötven titkári jelentés. Felelős kiadó: Banner János elnök. Szeged, 1942. 79. p., a Mikszáth-idézet: 72–75. p.

5 MIKSZÁTH Kálmán: *Deák Ferencről*. Pesti Napló, 1903. október 17., 1–2. p. – Vö. HERNÁDI László Mihály: *Deák Ferenc*. Bibliográfia. = *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalaegerszeg, 1976. (Zalai gyűjtemény 5.) 417. (704. tétel)

6 MIKSZÁTH Kálmán: *Deák Ferencről*. SZN 1903. okt. 18.; 1–3. p. (A „Szegedi Napló” tárczája). NACSÁDY József (94–95.) tévesen 1903. október 17-ét írja a Szegedi Naplóban való közzététel napjának.

oktatásügyi miniszter (1906. ápr. 8. – 1910. jan. 17.; 1917. jún. 15. – 1918. máj. 8.). A magyar békedelegáció vezetője a párizsi békekonferencián (1919/20); magyar fődelegátus a Nemzetek Szövetségében (1925–1933).

Belcredi, Richard, gr. (1823–1902) osztrák miniszterelnök (1865. júl. – 1867. febr.).

Bismarck, Otto, von (1815–1898) porosz miniszterelnök (1862–1890), német birodalmi kancellár (1877–1890).

Bónis Samu [Sámuel] (1810–1879) Szabolcs vm. ellenzéki követe (1839/40, 1843/44, 1847/48); a tiszalöki vk. képviselője (1848/49, 1861, 1865–1869). 1848-ban osztályfőnök, 1849-ben államtitkár az Igazságügy-minisztériumban. 1861-ben határozati párti, 1865-től balközépi képviselő. 1869-től kúriai bíró.

Deák Antal (1789–1842) Zala vm. ellenzéki követe (1825–1827, 1830, 1832–1833).

Erzsébet királyné (1837–1898); 1854-től Ferenc József felesége, 1867-től magyar királyné.

Ferenc József, I., Habsburg-Lotharingiai (1830–1916), 1848-tól osztrák császár, 1867-től magyar király.

Hollós Mátyás: Mátyás király

Hunyadi János (1405–1456) Magyarország kormányzója (1446–1452).

Kandó Kálmán (1811–1888) a szedernyei (1848/49), majd az ungvári vk. felirati párti és Deák-párti képviselője (1861, 1866/67); miniszterelnökségi miniszteri tanácsos (1867–1875).

Kemény János, br. (1823[?1825]–1896), br. Kemény Zsigmond öccse, szabadelvű párti képviselő a tenkei (1878–1884, 1887–1896) és a dicsőszentmártoni vk.-ben (1881–1887). Volt pusztakamarási községi bíró is!

Kemény Zsigmond, br. (1814–1875) erdélyi országgyűlési követ (1834/35); remetei (1848/49) képviselő, belügyminisztériumi tanácsos; Pest V. vk.-i Deák-párti honatya (1865–1868). Író és szerkesztő (Erdélyi Híradó, 1841–1843; Pesti Napló, 1855–1869).

Kossuth Lajos (1802–1894) ügyvéd, szerkesztő (Országgyűlési Tudósítások, 1832–1836; Törvényhatósági Tudósítások, 1836–1837; Pesti Hírlap, 1841–1844). Az Ellenzéki nyilatkozat (1847) alapszövegének egyik kidolgozója, Pest megye követe (1847/48), az ellenzék vezéralakja. Pénzügyminiszter (1848. ápr. 7. – 1848. szept. 12.), az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke (1848. okt. 8. – 1849. ápr. 14.); kormányzó-elnök (1849. ápr. 14. – 1849. aug. 11.). Az emigráció vezetője.

Mátyás, I., Hunyadi (1443–1490); 1458-tól Magyarország királya.

Mikes János, gr. (1803–1888 [?]), Kolozs vm. alsó kerületi képviselő (1848/49).

Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735), erdélyi fejedelem (1704–1711), a magyarországi szövetkezett rendek vezérlő fejedelme (1705–1711)

Paczolay János (1818–1884) honti képviselő (Szalka, 1865–1868, Ipolyság, 1869–1884), felirati, majd Deák-párti programmal; utóbb különböző ellenzéki pártok tagja.

Napoleon, Bonaparte (1769–1821) Franciaország első konzulja (1799–1804), majd császára (1804–1815)

Széchenyi István, gr. (1791–1860) a reformmozgalom egyik elindítója; „a legnagyobb magyar” (Kossuth); Moson vm. követe 1847/48-ban; 1848-ban a nyéki vk. (Sopron vm.) képviselője; közlekedési és a közmunkák minisztere (1848. ápr. 7. – 1848. szept. 5.).

Vadnay Lajos (? – ?) ügyvéd, Borsod vm. táblabírája (1841); Miskolc I. (déli) vk. felirati, majd Deák-párti képviselője (1861, 1865–1868).

Washington, George az USA (1732–1799) első elnöke (1789–1797).

Wekerke Sándor (1848–1921) bobrói (1887), majd nagybányai képviselő (1887–1896); utóbbi képviselősége: 1906–1910, 1917–1918; pénzügyi államtitkár (1887–1889), pénzügyminiszter (1889. ápr. 9. – 1895. jan. 15.), kereskedelemügyi miniszter (1892. máj. 10. – 1892. júl. 16.), miniszterelnök (1892. nov. 17. – 1895. jan. 14.); miniszterelnök (1906. ápr. 8. – 1910. jan. 17.), pénzügyminiszter (ugyanakkor), honvédelmi miniszter (1906. ápr. 8. – 1906. ápr. 23.), igazságügy-miniszter (1909. szept. 23. – 1910. jan. 17.); miniszterelnök (1917. aug. 20. – 1918. okt. 30.), pénzügyminiszter (1917. szept. 16. – 1918. febr. 1.), földművelésügyi miniszter (1918. jan. 25. – 1918. febr. 11.), belügyminiszter (1918. máj. 8. – 1918. okt. 31.). Egyetemi magántanár. A Közigazgatási Bíróság első elnöke (1896. nov. 30. – 1906. ápr. 8.).

Wittelsbach Erzsébet: Erzsébet királyné.

*

Antal Tamásnak, kedves doktorandus tanítványomnak és munkatársamnak nem csupán e Mikszáth-mű „agnoszkálásában”, hanem Szeged és Deák Ferenc kapcsolatának feltárásában is – útmutatásaimat követő – segítségét köszönöm.

R. J.